

Асрни қаритган кун

Чингиз АЙТМАТОВ

Тошкент 2015

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Кир)

А – 39

Айтматов, Чингиз

Асрни қаритган кун: роман/Чингиз Айтматов. Рус тилидан Асил Рашидов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 432 б.

ISBN 978-9943-27-595-9

«Манқурт» атамаси илк бора тилга олинган ушбу асар нимаси билан китобхонга яқин?

Асарнинг асосий қаҳрамонлари бўлган оддий меҳнат кишилари – Эдигей Бўрон, Казангап, Бўкей, Уккубола, Абутолиб Қуттибоев, Зарифа образларидаги ўзига хос характер, ички олам, улар бошидан кечган мусибат китобхон қалбига шу даражада яқинки, гўёки улар биздан унчалик ҳам олисда эмасдек...

Казангапни Бўронли бекатидан унча узоқ бўлмаган Она Байит қабристонига дафн этишга ундаган сабаб ҳамда Найман онанинг фарзанди томонидан фожиали ўлдирилиши ўртасидаги боғлиқлик асарнинг бутун бир моҳиятини очиб беради.

Манқуртга айланган фарзанди Жўломонни ниҳоят минг азоблар билан топган онаизор ўз боласига онаси эканлигини уқтиролмайди. Худди шунингдек, инсоний туйғуларидан мосуво бўлган, ҳатто отасининг майитини қаерга кўмиш кераклигига бефарқ бўлмаган ҳолда, қабр учун танланган маконга беписандларча қараган онгли Собитжон янги замон манқурти сифатида тасвирланади.

Китоб мутолаасидан кейинги мулоҳазаларингиз биз учун қадрли, азиз китобхон!

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Кир)

Рус тилидан
Асил РАШИДОВ
таржимаси

ISBN 978-9943-27-595-9

© Чингиз Айтматов, «Асрни қаритган кун». «Янги аср авлоди», 2015.

МУАЛЛИФДАН

Азалдан маълумки, меҳнатсеварлик – инсон қадр-қимматини белгиловчи мезонлардан биридир.

Шу маънода Эдигей Жонгелдин ёки уни яхши билганларнинг таъбири билан айтганда, Эдигей Бўрон чинакам ҳалол меҳнаткаш инсон. Айтишларича, у заминни елкасида тутиб турганлардан бири. Эдигейнинг ҳаёти ўз даври билан шу қадар пайванд бўлиб кетганки, ўйлашимча, унинг инсоний моҳияти ҳам шунда – ўз замонасининг фарзанди эканида.

Худди шунинг учун ҳам романда тилга олинган муаммоларни уруш қатнашчиси, темир йўл ишчиси Эдигей тақдири орқали кўрсатиш мен учун муҳим эди. Бу вазифани баҳоли қудрат уддалашга ҳаракат қилдим. Эдигей Бўрон образи – меҳнат кишисини асосий таҳлил объекти қилиб олган социалистик реализм адабиётининг ўзак негизига бўлган муносабатим рамзидир.

Бироқ мен «меҳнаткаш» тушунчасига у «оддий бир банда» бўлгани, тер тўкиб ер ҳайдагани ёки бўлмаса подачилик қилгани туфайли сиғинмоқ керак, деган фикрдан йироқман. Абадий ва ўткинчи ҳодисалар доимо тўқнашиб турадиган бугунги кунда меҳнаткаш одам менга шахсияти, бой маънавий дунёси, замоннинг қай жиҳатларини ўзида мужассамлаштиргани билан ҳам қизиқарли ва қадрлидир. Шу боисдан Эдигей Бўронни давримизнинг чархи олам меҳварига – ўзимни ҳаяжонга солаётган муаммоларнинг марказига қўйиб тасвирлашга интилдим.

Эдигей Бўрон табиатан ёки касб-корига кўра меҳнаткаш бўлиб қолмай, қалбан ҳам меҳнаткашдир. Қалбан меҳнаткаш инсонгина ўзини шундай ботиний мураккаб саволларга тутадик, бундай саволга кимсаларнинг жавоби ҳамиша тайёр бўлади. Шунинг учун ҳам ўша кимса-

лар лоқайдлик билан иш қиладилар, ишни яхши уддалаганларида ҳам, мажбурият юзасидангина бажарадилар ва яшайдилар...

Қалбан меҳнаткаш инсонлар эса, бир-бирлари билан ёру биродар бўладилар – улар ҳамиша бир-бирларини танийдилар ва бир-бирларининг тилларига тушунадилар. Мабодо, тушунмаган тақдирларида ҳам хотиржам қололмайдилар, ўйга толадилар. Ўйга толдирадиган муаммолар шу қадар кўпки, бунақаси ҳеч бир замонда кўрилмаган. Эндиликда инсон ўй-тафаккури заминдан ўсиб, коинотгача уланиб кетган.

Бинобарин, XX аср сўнгидаги энг фожиавий зиддият – инсон даҳосининг чексизлиги-ю, бундай поёнсиз инсоний даҳони империализм вужудга келтирган сиёсий, ғоявий, ирқий тўсиқлар туфайли амалда қўллаб бўлмасликдан иборатдир.

Коинотга мунтазам парвоз қилиб туриш учун техник имкониятлар ўз-ўзидан вужудга келибгина қолмай, балки инсониятнинг иқтисодий, экологик эҳтиёжлари ҳам ана шу имкониятлардан тезроқ фойдаланишни талаб қилиб турган ҳозирги шароитда халқлар ўртасида низо оловини кучайтириш, моддий ресурсларни ва ақл-идроқ кудратини қуролланиш пойгасига сарфлаш одамзотга қарши қаратилган жиноятларнинг энг қабиҳидир.

Бугунги кунда халқлар ўртасида вужудга келган кескинликни юмшатишгина тараққийпарвар сиёсат ҳисобланиши мумкин. Дунёда ҳозир бундан масъулроқ вазифа йўқ.

Инсоният дориломон ҳаётни таомил қилмас экан, ҳалокатга учрайди. Ўзаро ишончсизлик, таҳликали вазият, сиёсий таранглик иқлими инсониятнинг осойишта ва бахтли ҳаёт кечиришига мутлақ монe ҳолдир.

Одам боласи бир-бири билан мурсою мадора қилиб яшаши мумкин, бироқ инсон экан, инсоний хислатлар унга ёр экан, ҳеч қачон бир хилда фикрлай олмайди. Инсонни ўзлигидан, ўзига хосликдан маҳрум этиб, бир қолипга солиб қўйиш даъвоси азал-азалдан то бизнинг

кунларга қадар империялар, империалистлар ва гегемончиларнинг мақсади бўлиб келган.

Ўтмишини хотирлай олмайдиган, дунёда ўз ўрнини янгидан топишга маҳкум этилган одам, ўз халқи ва бошқа халқларнинг тарихий тажрибасидан беҳабар одам тарихан истиқболга эга эмас, у фақат бугуни билангина яшашга қодир, холос.

Бу ҳодисаларнинг бир-бирига пайваста эканига ишонч ҳосил қилмоқ учун Хитойдаги «маданий инқилоб» – халқ онгига қилинган тажовузни, мураккаб ҳаёт диалектикасини Маонинг «қизил дафтарча» аталмиш ақиданомасидан бир неча иқтибос ёдлаш даражасида жўнлаштиришга сабаб бўлган Хитой раҳбарларининг гегемончилик сиёсати оқибатларини эшлаш кифоядир. Қанчалик ғалати туюлмасин, бунга ҳамоҳанг бошқа ҳодисалар ҳам мавжуд: ўтмишни инкор этиш ёки сохталаштириш, такаббур, чиранчиқ шовинизм ҳам ўз атрофини «хитой девори» билан ўраб олмақда, зотан бир халқнинг бошқа барча халқлардан устунлиги ҳақидаги афсоналарни ҳам худди шу «хитой девори» замирида тарқатиш мумкин.

Олдинги асарларимда бўлгани каби бу гал ҳам ўтмиш аждодлардан бизга мерос қолган афсоналарга, эртакларга, ривоятларга таянган ҳолда иш тутдим. Шу билан бирга, ёзувчилик тажрибамда биринчи марта фантастик сюжетдан фойдаланишга уриндим. Униси ҳам, буниси ҳам мен учун асосий мақсад эмас, балки фақат тафаккур тарзи, воқеликни тадқиқ ва талқин қилиш усулларида биридир.

Табийки, ғайризаминий тарақиёт билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва унга вобаста барча воқеалар ҳеч қандай реал асосга эга эмас, албатта. Аслида, дунёнинг ҳеч қаерида Сариўзак космодроми ҳам, Невада космодроми ҳам йўқ. Барча «фазовий» кечмиш воқеалар тасвиридан муддао – ер куррасидаги одамларга хавф-хатар туғдириши мумкин бўлган вазиятни фавқултабiiй ва муболағадор формада кескинлаштириб кўрсатишдан иборатдир.

Фантастик тўқиманинг аҳамиятига келганда, ўз даврида Достоевский шундай деб ёзган эди: «Фантастика реал воқелик билан шу қадар омукталашиб кетсинки, сиз унга қарийб ишонинг». Достоевский фантастика қонуниятини аниқ таърифлаган. Ҳақиқатан ҳам, қадимги халқлар мифологияси дейсизми, Гоголь, Булгаков ёки Маркеснинг фантастик реализми дейсизми, ёхуд илмий фантастика дейсизми – булар бари қанчалик хилма-хил бўлмасин, реал воқеликка йўғириб тасвирлангани тўфайли ишонарлидир. Фантастика реал ҳаётнинг қайсидир томонларини қабартиб кўрсатади, «ўйин қоидалари»ни тайин этиб, ҳаётнинг ўша томонларини фалсафий умумлаштиради ва танлаб олинган хусусиятларнинг ривожланиш потенциалини охирига қадар очиб беришга хизмат қилади.

Фантастика – ҳаётни янгича, фавқулодда назар билан кўришга ёрдам берадиган мажозий шаклдир. Асримизда мажозий фикрлашга бўлган эҳтиёж одатдаги фантастика оламига сўнгги йиллар илмий-техник кашфиётларнинг жадал кириб келаётгани билангина ўсиб қолмади, балки, тўғрироғи, иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ирқий сингари мудҳиш зиддиятларга ем бўлаётган дунёмизнинг ўзи ақл бовар қилмас мажозларга бойдир.

Шу боис ҳам ушбу романимда тасвирланган Сариўзак мажозлари меҳнаткаш инсонга унинг заминимиз тақдирини учун нақадар масъуллигини яна бир карра эслатиб қўйишини истар эдим...

*Бул китоб жисму фиғонимдир менинг,
Бу калом жону жаҳонимдир менинг.
Григор Нарекаци «Мусибатнома», X аср*

I

Қақраб кетган жарликлару суви қуриган сойликларда ризқ илинжида хўрак излаб чиққан тулкининг жонига тўзим берсин. У ертешар майда жониворларнинг у ёқдан бу ёққа ғизиллаб чошиб ўтишини кузатиб таъқиб қилар, гоҳ юмронқозиқ инини шоша-пиша кавлай бошлар, гоҳ ўйиб кетган эски жарлик ичида беркиниб ётган кичкинагина қўшоёқнинг ниҳоят ташқарига сакраб чиқишини пойлаб ётарди. Мабодо чиқиб қолгудай бўлса, лаҳзадаёқ тутиб олиб, мижғилаб ташларди. Овга чиққан оч тулки тимирскиланиб, аста-секин темир йўл сари яқинлашиб кела бошлади. Даштлик бўйлаб бир текис чўзилиб кетган қорамтир темир излардан гулдираб теварак-атрофни ларзага солиб, гоҳ у томон, гоҳ бу томон ғизиллаб ўтиб турган поездлар тулкини ҳам ўзига чорлар, айни чоғда юрагига ғулув соларди; поезднинг ортида қолган димоғни ачиштирувчи дуд ва куюнди ҳидини кўп ўтмай шамол атрофга тарқатиб юборарди.

Кечга яқин тулки йўл ёқасида турган симёғоч остидаги чуқурликка кириб, у ерда қалин ўсиб тўқ қизил рангда қийғос уруғлаган, лекин вақти келиб қувраб қолган отқулоқлар остига ғужанак бўлиб олди ва ер бағирлаб эсган шамолнинг қовжираган ўтларни шил-

диратаётганидан ғаши келиб, қулоғини динг қилганча қоронғилик тушишини тоқат қилиб кутди. Симёғочлар ҳам нуқул ғувиллаб турарди. Аммо тулки ундан чиқмас, чунки симёғочлар бир ерда туришини ва таъқиб қилмаслигини биларди.

Лекин пайдар-пай ўтиб турган поездларнинг қулоқларни қоматга келтирувчи тарақ-туруқ овози ҳар гал уни сескантириб, жунжикиб олишга мажбур этарди. Тулки заминни ларзага солиб, даҳшат ичра учиб келаётган зил-замбил вагонларнинг мўъжизавий қудратини ўзининг бутун вужуди, ҳатто қобирғалари билан титраб-қалтираганча сезиб ётарди, ҳар нечук кўрқув ва бегона ҳидлардан беҳузур бўлишига қарамасдан, чуқурликдан чиқмай кеч кириб, темир йўл ёқасининг бир оз тинчишини кутиб ётган эди у.

Тулки бу ёқларга очликдан силласи қуриган, ночор қолган пайтларидагина келарди...

Кўчкидан сўнг сукунат чўккандай поездлар олислаб кетиши биланоқ даштликка сокинлик инарди – тулки мана шундай оқшом сокинлигида ҳавода элас-элас эшитилаётган, лекин бирор-бир жонзотга тегишли бўлмаган аллақандай заиф товушларни хушёр илғаб оларди. Бу ҳаво оқимининг ҳаракати натижасида содир бўлган товушлар бўлиб, ҳавонинг авзойи ўзгараётганидан нишона эди. Жонивор буни савқи табиий бир тарзда сезганидан аянчли жунжикди, қимир этмасдан ер бағирлаганча аллақандай муқаррар бир фалокатни олдиндан тушуниб, жон-жаҳди билан увиллаб юборгиси келди. Бироқ очликдан силласи қуриган тулкининг шунга ҳам мажоли етмасди.

Тулки увиллаш ўрнига, тинимсиз санғишдан зирқираган панжаларини ялаб, секингина ғингшиб қўйди.

Ўша кунлари куз яқинлаб қолган, оқшомлар анча аёзли эди. Кечалари ер тезда музлаб, тонгга қадар

даштлик худди енгил шўрхок босгандай оқиш қиров билан қопланар эди. Сахро жониворлари учун бетароват, қаҳатчилик кунлари бошланди. Бу жойларда ҳатто ёз пайти аҳён-аҳёнда учрайдиган қушлар ҳам қаёққадир ғойиб бўлишади: қай бирлари иссиқ ўлкаларга учиб кетса, қай бирлари жар ёқасидаги инларига кириб кетади, яна бошқалари эса қишлаш учун чўл этагидаги қумликлар сари йўл олади. Энди ҳар бир тулки ўзича емиш излаб, даштликнинг турли томонига изғиб кетганидан дунёда гўё тулки зоти қолмагандай эди. Тулкиларнинг бу йилги болалари улғайиб, ҳар ёққа тарқалиб кетган, уларнинг урчидиган маҳали ҳали олдинда; қиш фасли турли томонлардан келиб, бир-бирлари билан топишиб, қайтадан учрашганларида нар тулкилар ҳаёт-мамот учун шундай олишиб кетар эдиларки, у ёғини асти қўяверинг. Азал-азалдан дунёнинг ишлари шундай...

Қош корайганда тулки чуқурликдан чиқди. Ўзича хавфсираб, бир зум пайт пойлаб турди-да, сўнг темир йўл кўтармаси томон юриб кетди. У товуш чиқармай гоҳ йўлнинг у томонига, гоҳ бу томонига югуриб ўтарди. Бу ерда вагонларнинг ойнасидан йўловчилар ташлаган озиқ-овқат чиқиндиларини излади, бирор арзигулик емиш топгунча, қияликлар бўйлаб димоғни қитиқловчи ва кўнгилни айнитувчи турли-туман нарсаларни ҳидлаб, узоқ чопиб юрди. Поезд ўтган жойларда қоғоз парчалари, ғижимланган газеталар, шиша синиқлари, папирос қолдиқлари, пачақланган консерва банкалари ва бошқа ташландиқ нарсалар сочилиб ётарди. Айниқса, юмалаб ётган шишаларнинг оғзидан бадбўй ҳид тараларди. Тулкининг икки марта боши айланиб, кўзи тингач, спиртли ҳавони ҳидлашдан воз кечди. Шунақа ҳидни сезди дегунча дарҳол бурун қоқиб, сакраганча ўзини четга оладиган бўлди.

Узоқ тараддудланиб, хавф-хатардан жон сақлаб қанчалик изланмасин, бари бир, аксига олгандай, излаган нарсасини тополмади. Шунга қарамай, бирор егулик умидида темир йўл бўйлаб тинимсиз югурар, кўтарманинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига ғизиллаб ўтарди.

Тулки чопиб бораётиб, кутилмаганда қаршисида ногаҳоний бир фалокат содир бўлгандай, олдинги оёқларини кўтарганча донг қотиб қолди. Ғира-шира ой ёруғида кўздан ғойиб бўлган тулки темир излар орасида қимир этмай, кўланка сингари турарди. Узоқдан гувиллаб келган овоз унинг тинчини бузиб, қулоғи остидан кетмай турди. Аммо бу овоз ҳали жуда олисда эди. Ҳамон думини ёйиб қотиб қолган тулки қатъиятсизлик билан оғирлигини бу оёғидан у оёғига ташлаб, йўлдан қочишга шайланди. Лекин қочиш ўрнига, аксинча жон сақлаш учун бирор емиш топилиб қоладигандай, шоша-пиша қияликлардан чопқиллаб кетди. Олисдаги шовқин – темирларнинг даҳшатли шақирлашию юзлаб ғилдиракларнинг гулдуриси тобора яқинлашиб келаётганига қарамай, тулки худди шу онда ҳам овқат топиб оладигандай йўлдан чиқмасди. У ўзи билан ўзи андармон бўлиб, бир лаҳзагина ҳаяллаб қолган эди, шамга келиб урилган парвона сингари гангиб, ўралашиб, ағдалириб тушишига бир лаҳзагина кифоя қилди. Шу вақт вагонларни эргаштириб муйилишдан чиқиб келаётган қўшалоқ локомотивнинг яқин ва йироқни бирдай ёритувчи чироқлари кўзини қамаштириб қўйди. Қудратли прожекторлар даштлик қаърига оқиш нур сочиб, унинг жонсиз, руҳсиз манзарасини ёритар, поезд эса важоҳат билан бостириб келарди. Ҳавони шамол аралаш чанг-тўзон кўтарилиб, димоқни ачиштирувчи куюнди ҳиди тутди.

Тулки шитоб билан ўзини четга отди, у даҳшатли кўрқувдан ер бағирлаб қочар экан, аҳён-аҳёнда орқа-

сига қайрилиб қараб қўярди. Шокосадай кўзларидан ўт балқитиб келаётган ҳалиги махлуқ эса узоқ вақтгача гумбурлаб, ғилдиракларини тарақлатиб ўтиб турди. Тулки турган жойидан сакраб, жон талвасасида тирақайлаб қочди...

У нари бориб бир оз нафас ростлаб олгач, нафсини қондириш илинжида яна темир йўл томон интилди. Аммо йўлда тағин оғир юки билан қатор вагонларни судраб келаётган қўшалоқ локомотив чироқларининг нури кўзга ташланди.

Шунда тулки далани айланиб ўтиб, темир йўлнинг поезд юрмайдиган бошқа жойидан кесиб чиқмоқчи бўлди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сарийўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Ярим тунда аллаким ҳаллослаб узоқ йўл босиб, темирйўлчилар уйчаси томон шошиларди. У аввалига шпаллар устидан юрди, сўнг қаршидан келаётган поезд кўзга ташлангач, қияликдан пастга сурилиб тушиб, тезюрар юк поезди ғилдираклари остидан кўтарилаётган қорли тўзондан юзини кўли билан тўсиб, чап берганча илгарилаб кетди. Ҳеч ерда тўхтамай, шитоб билан келаётган бу поезд литер вагонлардан иборат махсус поезд эди; у кейин алоҳида темир йўл тармоғи орқали I – «Сарийўзак» ёпиқ ҳудудига бурилиб, тўп-

па-тўғри космодромга кириб кетди. Қисқаси, бу юкланган поезд бошдан-охиригача брезент билан беркитилган бўлиб, ҳар бир вагонни ҳарбий соқчилар қўриқлаб боришарди. Эдигей шошиб келаётган аёл ўзининг хотини эканини дарҳол англаб етди – унинг шошилиши бежиз эмас, шекилли. Ростдан ҳам шундай бўлиб чиқди. Аммо Эдигей ҳозир хизмат бурчи тақозосига кўра очик майдончасида кондуктор турган охирги вагон ўтиб кетмагунча, жойидан жилишга ҳаққи йўқ эди. Кондукторга қўлларидаги фонусида йўл хатарсиз, деган маънода ишора қилгач, шовқин-сурондан кулоғи битган Эдигей терлаб-пишган хотинига қайрилиб қаради:

– Ҳа, тинчликми?

Аёли ташвишли боқди ва нимадир демоқчи бўлиб лабларини жуфтлади. Эдигей ҳеч нарса уқмади, аммо нима демоқчи эканини англади. Ўша нарса бўлса керак.

– Шамолда турма, бу ёққа кел, – деб уни уйча ичига бошлади.

Ўзи гумон қилган воқеанинг содир бўлганини хотинининг оғзидан эшитишдан аввал Эдигей шу лаҳзада бошқа бир нарсадан ҳангу манг бўлиб қолди. У илгарилари ҳам ёшлари ўтиб бораётганини биларди, аммо шу тобда хотинининг тез юриб келгани сабабли нафаси қисилиб, ҳансираб, кўкраги ғижирлаётганини, айни чоғда ғайритабиий букчайиб қолганини кўриб, ичи ачиб кетди. Деворлари топ-тоза қилиб оқлаб қўйилган, кичкина уйчасидаги ўткир чироқ нурида Уккуболанинг кўкариб-қорайиб кетган юзларидаги чуқур ажинлар яққол кўзга ташланди (илгари қанақа эди – қорамағиз юзлари буғдой рангида товланар, қоп-қора кўзлари чақнаб турар эди), яна бунинг устига, гуручдай тишлари тушиб кетибди, ҳар қанча ошини ошаб, ёшини яшаган бўлса-да, аёл кишининг тишсиз қолиши ярашмас экан (аллақачон уни бекат-

га олиб бориб, ҳалигидай темир тиш қўйдириш керак эди. Ҳозир ёшу қари демай, ҳамма шунақа тиш қўйдириб олган-ку); булар ҳам етмагандай рўмоли елкасига сирғалиб тушган бояқишнинг оппоқ оқариб, тўзиб кетган ўрама сочлари Эдигейнинг қалбини ўртаб юборди. «Эҳ қанчалик қартайиб кетибсан, бечорагинам», ўйлади Эдигей раҳми келиб, бунга ўзининг ҳам айби борлигини алам билан ҳис этар экан. Шу тобда кўнглида узоқ йиллар бирга яшаб, ҳаётнинг не-не аччиқ-чучукларини чурқ этмай бирга тотиб келган заҳматкаш аёлига нисбатан илиқ меҳр, чексиз миннатдорлик туйғулари уйғонди. Мана, ҳозир ҳам ярим кечада, узоқ йўл босиб, одамгарчилик, инсонийлик бурчи юзасидан, қолаверса, бу хабарнинг Эдигейга нақадар муҳим эканини билганидан бечора Казангап чолнинг чолдевор уйида яккаю ёлғиз ётиб вафот этганини шошилиш хабар қилишга келибди. Чунки бу ўлим ёруғ дунёда фақат Эдигей учунгина оғир жудолик эканини у яхши тушунар эди. Ҳолбуки, марҳум эрига на ука, на қуда-анда эмас.

– Ўтир, нафасингни ростлаб ол, – деди Эдигей иккаласи уйчага киришганда.

– Ўзингиз ҳам ўтиринг, – деди аёл.

Ўтиришди.

– Нима гап, тинчликми?

– Казангап ўлиб қолди.

– Қачон?

– Яқиндагина. Бирон нарса зарурмикин, деб хабар олгани кирган эдим, қарасам чироқ ёқиқ, у киши ўрнида ётибди. Бироқ соқоли хурпайиб қолган. Яқинроқ бориб, Казака, иссиқ чой ичасизми, дедим. Билсам, бояқишнинг жони узилган экан, – Уккуболанинг овози бўғилиб, қизариб кетган, пиёз пўстидай юпқа қовоқлари ичида ёш ҳалқаланди. Охири хўрсиниб, секин

йиғлай бошлади. – Шундай кунда ўлади, деб ким ўйлабди. Қандай мўминқобил одам эди-я! Кўзи очиқ кетди дунёдан. Ёпиб қўйишга ҳам одам топилмабди, – дея зорланиб йиғларди у. – Бундай бўлиши кимнинг хаёлига келибди! Дунёдан ўтди, раҳматли... – У «итнинг ўлимидай», деб сўзини давом эттирмоқчи бўлдию яна жим қолди, бусиз ҳам аҳвол равшан эди.

Эдигей Бўрон – урушдан қайтиб келган ўша кунлардан бошлаб Бўронли бекатида ишлаётгани учун атрофдагилар уни шундай аташарди – аёлининг сўзларини тинглаб, девор остидаги курсида гурзидай қўлларини тиззасига қўйганча, ғамгин ўтирарди. Бошидаги эскириб, мойга ботиб кетган темирўлчилар фуражкасининг соябони кўзини тўсиб қўйган эди. Шу пайт у нимани ўйлаётган экан?

– Энди нима қиламиз? – деб сўради хотини ниҳоят.

Эдигей бошини кўтариб, хайрихоҳлик билан унга қаради:

– Нима қиламиз дейсанми? Шундай маҳалда одамлар нима қилишади? Дафн этамиз. – У бир қарорга келгандай ўрнидан турди. – Сен тезроқ уйга етиб бор. Ҳа, олдин гапимга қулоқ сол.

– Эшитяпман.

– Боришинг билан Ўспанни уйғот. Бошлиқ деб ўтирма, бунинг аҳамияти йўқ, ўлим олдида ҳамма бир. Казангап ўлганини айт. Билиб қўйсин, қирқ тўрт йил бир жойда ишлаган одам ўлганини. Казангап бу ерларда иш бошлаганда Ўспан онасидан туғилмаган эди. У вақтларда ҳар қанча пул бераман деганинг билан Сарийўзакка ҳатто ит ҳам келмас эди. У ишлаган даврда бу ердан ўтиб-қайтган поездларни санасанг, бошингдаги сочингнинг толалари ҳам етмайди, дегин... Яхшилаб ўйлаб кўрсин. Шундай деб айт. Яна бундай қил...

– Эшитяпман...

– Ҳаммани бирма-бир уйғотиб чиқ. Деразаларини тақиллат. У ёғи бу ёғи – саккиз хонадонмиз – бармоқ билан санарли... Ҳаммасини уйғот. Бунақа одам ўлган-да ҳеч ким ухламаслиги керак. Ҳаммани оёққа турғаз.

– Койиб беришса-чи?

– Уйғотиб кўйиш – биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Койишса койишаверсин. Уйғот, деб мен буюрганимни айт. Ахир, виждон бўлиши керак одамда. Сабр қил!

– Яна нима?

– Аввало навбатчининг олдига кириб ўт, бугун Шоймардон диспетчерлик қиляпти. Бўлган воқеани айт, нима қилиш зарурлигини ўйлаб кўрсин. Балки бу сафар ўрнимга бошқа одамни кўйиб турар. Рози бўлса, хабар берсин. Гапимни уқдингни, худди шундай деб айтгин!

– Хўп, шундай деб айтаман, – деди-да, Уккубола яна муҳим бир нарсани унутганини эслаб, гап бошлади, – Ие, фарзандлари-чи! Ана холос! Ахир, аввало уларга хабар қилиш керак-ку! Отаси кўз юмган бўлса...

Эдигей бу сўзларни эшитиб, кўнгли ғашланди, қош-қовоғи уйилиб, баттар жаҳли чиқди. Миқ этмади.

– Нима бўлсаям болалари, – дея гапида давом этди Уккубола ўзини оқлагандай бўлиб, Эдигейнинг хушламай турганини сезса ҳам.

Эдигей қўл силтади.

– Биламан. Нима, эсимни ебманми? Ҳамма гап шунда-да, фарзандларини чақирмай бўлармиди. Агар ихтиёр ўзимда бўлганида уларни яқин йўлатмасдим!

– Эдигей, у ёғи бизнинг ишимиз эмас. Майли, келиб оталарини ўзлари кўмишсин. Агар чақирмасак, кейин бир умр гап-сўздан бошимиз чиқмайди.

– Нима, мен келмасин деяпманми? Келаверишсин.

– Шаҳардаги ўғли етиб келишга улгурармикан?

– Хоҳласа, улгуради. Ўтган кун катта бекатга борганимда ўз қўлим билан телеграмма жўнатганман, отангнинг аҳволи оғир, деганман. Яна нима керак?

Ўзини ақлли санаб юради у, агар шу рост бўлса гап ни-
мада эканига тушунар...

– Ундай бўлса, майли, – деди Уккубола Эдигей-
нинг гапларини маъқуллагандай бўлиб ва яна ўзини
ташвишга солган аллақандай нарсалар ҳақида сўзлай
кетди. – Хотини билан бирга келса яхши бўларди, ҳар
ҳолда, қайнатаси дафн этиляпти, етти ёт бегона эмас...

– Майли, бунини ўзлари ҳал қилишсин. Ёш бола эмас-ку.

– Шундайку-я, – деб қўйди аранг Уккубола ҳали ҳам
шубҳаланиб.

Иккаласи жимиб қолишди.

– Бўлди, энди кўпам вақтни ўтказма, бора қол, – дея
эслатди Эдигей.

Хотини яна нимадир демоқчи эди:

– Айтгандай, қизи-чи, ҳалиги, ўзидан ортмаган ювиқ-
сиз, арақхўр билан яшаётган шўрлик Ойзода чурвақала-
ри билан қапа бекатдан етиб келишга улгурар?

Эдигей беихтиёр жилмайиб, хотинининг елкасига
қоқди.

– Бўпти, қўйиб берса, ҳар бирининг қайғусини қўша
тортмоқчисан... Ойзода қўл чўзса етгудай жойда, эрта-
лаб бирортаси катта бекатга ўтса хабар қилар, уям етиб
келади, албатта. Сен хотин, бир гапни танангга сингди-
риб ол: Ойзодасидан ҳам, ўғли Собитжондан ҳам, минг
фарзанд бўлгани билан ҳеч бир наф йўқ. Мана кўрасан,
ҳаммаси келишади, келмай қаёққа боришарди, аммо
келганда ҳам меҳмондай бир чеккада қўл қовуштириб
туради; марҳумни эса ўзимиз кўмамиз, ҳали кўрасан...
Энди бор, нима деган бўлсам шундай қилгин.

Хотини кетатуриб, иккиланганча бир тўхтаб қол-
дию сўнг яна юра бошлади. Аммо бу сафар уни Эди-
гейнинг ўзи чақириб тўхтатди:

– Аввало навбатчига – Шоймардонга учрашишни
унутма, ўрнимга бирорта одам юборсин, бошқа кун

ишлаб берарман. Мархум кимсасиз уйда ётибди, ёлғиз қолдириб бўладими?.. Шундай деб айтгин...

Хотини бош ирғаганча жўнаб кетди. Шу маҳал тахтачадаги сигнализатор ғиғиллаб, ўтли кўзларини ёқиб-ўчириб Бўронлига янги тартиб яқинлашаётганини хабар қилди. Навбатчининг буйруғи билан поездни қўшимча йўлда қабул қилиб, қаршидан келаётганини асосий йўлга ўтказиб юбориш зарур эди. Одатдаги иш. Поездлар яқинлашиб келар экан Эдигей йўл ёқасидан бораётган Уккуболага худди эсидан чиқиб қолган бирор зарур гапи бордай дам-бадам қараб қўярди. Айтса айтадиган гапи кўп эди, дафндан олдин қилинадиган ишлар оз дейсизми, қайси бирини эслаб қолсин. Аммо Эдигей ҳозир хотини томонга буни ўйлаб қараётгани йўқ эди. У шунчаки йўл бўйидаги дуд аралаш сарғиш нур шуъласида юриб бораётган хотинининг сўнгги пайтларда қанчалик қартайиб, букчайиб қолганига ҳозир эътибор бераркан, кўнгли ранжиб, ўзини койий бошлади.

«Қарилик елкангда туради деганлари шу экан-да. Қаридик-ҳоридик – кампир билан чол бўлдик!» Аслида унга сиҳат-саломатликдан худо берган, ҳали бардам, лекин бир ёқдан ёш қурғур ҳам ўтяпти-да. Олтмишни уриб қўйди, йўқ, йўқ, олтмиш бирни. «Ҳаш-паш дегунча, орадан яна бир-икки йил ўтиб, марҳамат пенсияга деб қолишлари мумкин», дея ўйлади Эдигей ўзича истехзо билан. Лекин у ҳали-бери пенсияга чиқмаслигини биларди. Бу ерларда йўл назоратчиси, таъмирчи ишчи деган вазифаларда ишлаш учун ҳадеганда ўрнига одам топила қолармиди. Вақти келиб бирортаси касал бўлиб қолса ёки таътилга чиққудек бўлса, темир йўл кўрсаткичларига ҳам кўз-қулоқ бўлиб турарди. Тўғри, иш жойининг олислиги ва сув танқислиги учун унга қўшимча ҳақ ҳам тўлашади. Лекин шунини деб кўзи учиб турганлар топилармикин? Ҳозирги ёшлар ичида бунақасининг топилиши амримаҳол.

Сариўзак даштларида ишлайдиган одамнинг жони мингта бўлиши керак. Бўлмаса шўри курийди. Дашт худудсиз, одам кум донасидай кўринади бу ерда. Биров қийналадими, йўқми – даштнинг заррача иши йўқ. Одамга эса, қаерда қандай ишлаш бари бир эмас. У бошқа жойда яхшироқ яшармидим, тақдир адаштириб бу ерларга келиб қолдим, деб ич-этини ейди... Шунинг учун инсон улкан ва даҳшатли дашт қаршисида ўзини жуда ожиз сезади. Бу ерда одам худди Шоймардоннинг уч ғилдиракли мотоциклининг аккумуляторига ўхшаб қолади. Эгаси уни аяйди, ўзиям минмайди, бошқага ҳам миндирмайди. Оқибатда мотоцикль бекор турганидан юргизадиган кучи, жавҳари тугаб қолади. Сариўзак темир йўлларидаги одам ҳам шунақа – ўзини ишга урмаса, даштга томир отмаса, ўсиб-унмаса, чидаши қийин. Йўловчилар вагонларнинг деразасидан қараб, бошларини чангаллашади: ё худойим, шу ерлардаям одам боласи яшайдими-я, деб ажабланишади. Теварак қирранг дашт, фақат туяларгина кўринади, холос. Бошқа ҳеч вақо йўқ! Шунга қарамай, бу ерларда ҳам одамлар яшашади. Тўғри, ҳар ким тоқати етгунча – биров уч йил, жуда чидаса, тўрт йил яшайди, кейин тамом, ҳисоб-ки-тобини олади-ю, бу ердан узоқроққа кетади...

Аммо Бўронлида фақат икки киши – Казангап билан Эдигей Бўрон ўтроқлашиб қолишди. Эҳ-ҳа, бу орада қанчадан-қанча одамлар келиб кетмади дейсиз бу ерга! Ўзини айтмай қўя қолсин, ҳайтовур чий дегани йўқ. Казангап ҳам бу ерларда қирқ тўрт йил ишлаб кўйди. Бошқалар яхшию у ёмон бўлгани учун эмас, албатта. Битта Казангапнинг ўзини Эдигей ўнта одамга алишмас эди... Энди у ҳам мангуга кетди...

Келган поездлар ажралишди. Бири машриқ томонга, иккинчиси мағриб томонга йўл олди. Бўронлининг айри йўллари яна бир муддат ҳувиллаб қолди. Поездарлар жўнаши билан ҳамма ёқ бирдан очилиб кетгандай

бўлди – зим-зиё осмонда юлдузлар тағин ҳам равшан-роқ чарақлаб, шамол қияликлар, шпаллар, сал-пал жаранглаётган, қисирлаётган темир из ўртасидаги шағал юзасида эмин-эркинроқ шўхлик қила бошлади.

Эдигей уйчага кирмади. Устунга суяниб, ўйланиб қолди. Узоқда, темир йўл ортидаги далада ўтлаб юрган туяларнинг қоралари кўринди. Улар ой нурида тик турганича миқ этмай тонгни кутишарди. Эдигей ўзининг икки ўрқачли, йирик бошли нортуясини – Сарийўзақда энг кучли, энг илдам, хўжайини каби «Қоранор Бўрон» деб ном олган туясини таниди. У Эдигейнинг фахри эди: ўлгудай бақувват, лекин одамни қийнаб юборади ўзи ҳам. Чунки Эдигей уни бўталоқлигида ахта қилмаган, кейин шундайлигича қолиб кетган, шунинг учун туялар орасида бўғра бўлиб гердайиб юар эди.

Эдигей эртанги юмушлари орасида барвақтроқ Қоранорни уйга ҳайдаб келиш, унга эгар-жабдуқ кўйиш кераклигини эслади. Ўлик чиқаришда лозим бўлади. Миясида яна шунга ўхшаш минг хил хаёллар айланди...

Бу пайтда бекатдаги одамлар уйларида хотиржам ухлаб ётишарди. Темир йўлнинг бир чеккасида катта бекат турли майда-чуйда идоралари, ҳовли саҳнида қурилган ўчоқлар, бири-бирига ўхшаш икки бўғотли йиғма-тахта деворли, шиферли уйчалар (бор-йўғи олтига уйни темир йўл бошқармаси қурдирган), улар ёнида Эдигей ўзи қуриб олган уй, раҳматли Казангапнинг пахса деворли кулбаси, ҳовлилардаги турлича қўндирилган тандир, ўчоқбошилар, бостирмалар, мол-ҳол учун четан деворли кўра, ўртада шамолда айланадиган, аслида ўзи универсал электр насосхона, зарур бўлганда ишга тушадиган сув тортқич (бу ерда у кейинги йилларда пайдо бўлди), хуллас, Бўронли қишлоқчаси шулардан иборат эди.

Буюк темир йўл тармоғида, буюк Сарийўзақ даштида қон томирларидай ҳар ёққа тарқалган турли бекатча,

бекат, шохобча, шаҳарларни бир-бирига боғлаб турган мўъжазгина бекатлардан бири эди Бўронли... У кафтдай очиқ жойда, дунёдаги ҳамма шамолларга бағрини тутган ҳолда жойлашган... Айниқса, қишда уйларни деразасигача қорга кўмиб, темир йўлни қалин музлаган дўнгликларга айлантириб юборадиган Сариўзак қорбўрони турса борми, худди бекатни учириб кетгудай бўларди. Шунинг учун ҳам даштдаги бу бекат Бўронли деб аталар, бекат пештоқиға қозоқча ва русча қилиб «Бўронли – Буранный», деб ёзиб қўйилган эди.

Эдигей қор тозалайдиган машиналар келгунга қадар бўлган даврни эслади. Бу машиналар йўлдаги куртинг бўлиб қотиб қолган қор уюмларини бўлакларга бўлиб, тиш-кафтгирлари билан икки томонга суриб ташлайди. У кезларда-чи, қор босган йўлларни тозалаш учун Казангап икковлари ўлар-тирилариға қарамай, ит азобида олишган эдилар. Бу ишлар худди кечагина бўлиб ўтгандай-а. Эллик биринчи, эллик иккинчи йилларда қиш жуда оғир келди. Фронтда шундай кезлар бўлганки, одам умри фақат бир марта жангга киришгагина ёки бўлмаса танкка қарши бир марта граната улоқтиришгагина кифоя қилгани сингари Бўронлида ҳам аҳвол худди ўшандай бўлган эди. Бу ерда сени ҳеч ким ўлдирмаса ҳам, ўзингни ўзинг нобуд қилишингга тўғри келади. Қанчалаб қор босган жойларни қўл билан кураб, суриб, қорни наматларга солиб судраб, ҳатто қоқларға орқалаганча тепаликка олиб чиқиларди. Ишлар бекатдан етти чақирим нарида, темир йўл кесиби ўтган тепалик энишида олиб борилар, ҳар сафар ҳам бу кураш қорбўрон билан сўнгги олишувдек бўлиб туюларди. Йўл бер, деб дашт бўйлаб ўкириб келаётган поездларнинг даҳшатли овозини бошқа эшитмаслик учун ўйлаб ўтирмай, жонини беришга ҳам рози бўларди одам.

Энди қорлар эриб кетди, поездлар елиб, у йиллар ортда қолди... улар билан энди ҳеч кимнинг иши йўқ.

Ўтди-ю, кетди. Ҳозирги йўл ишчилари ғала-ғовурда зув келиб, зув кетишади. Уларни назорат-таъмир бригадалари дейишади. Бир замонлар мана шу Сариўзақдаги қор босишлар ҳақида гапириб, унда атиги икки-уч кишигина белкурақда ишлаганини айтсанг, ҳозиргилар буни тасаввур ҳам қила олмайди, ишонмайди ҳам! Мўъжиза бу! Баъзилар очиқдан-очиқ масхара қилади: «бундай кони азобнинг кимга кераги бор, кўра била туриб, ўзини қийноққа солишдан нима фойда, дейди. Биз бўлганимизда бу ишга сира қўл урмаган бўлардик! Ўзларингни худо уриб кўйган, бўлмаса қурилишми ёки бўлмаса бошқа бирор жойда ишлаш мумкин эди-ку, иш қуриб кетибдими? Зарур бўлиб қолса, кўшимча ишларга халқни тўплаб ҳайда, вассалом...

Қанча ишласанг, шунча ҳақ оласан. Агар буни ҳашар деб қолишса, халқни тўплагин-у кўшимча ҳақни талаб қил. Шу ҳам гап бўлдию... Ғирт анойи бўлгансизлар, бобойлар, анойиларча ўласизлар!..»

Мана шунақа «қайта қийиб бичувчилар» учраб қолса, Казангап худди дахли йўқдек сўзларга парво қилмас, ҳаётнинг бошқалар тушунмайдиган қандайдир сирини ўзи биладигандай мийиғида кулиб қўяр эди. Эдигей бўлса бундай гапларни эшитганда чидаб туролмас, қизишиб, тутақиб кетиб баҳслашарди, аммо бу билан фақат ўзининг дилини сиёҳ қилиб қўярди.

Ўшанда, Эдигей билан Казангап турмуш муаммолари ҳақида узоқ-узоқ суҳбат қурган вақтларида ҳозир махсус назорат-таъмир вагонларида келиб, уларнинг устидан куладиган нусхалар кўйлагининг этагини орқасига тугиб олиб, иштонсиз юрган бўлишлари ҳам мумкин, албатта. Турмуш ҳақида ақли етганча фаросат юргизиб, узоқ суҳбат қуришар, вақт ҳам бемалол эди унда. Ахир, қирқ бешинчи йилдан бошланган эди бу суҳбатлар. Айниқса, Казангап пенсияга чиққандан кейин

турмуш муаммолари тўғрисида кўпроқ ўйлайдиган бўлишди. Пенсияга чиқиб, у кўнгилдагидек яшай олмади. Шаҳарда тураман деб ўғлининг олдига кетган эди, уч ой яшаб, қайтиб келди. Ўшанда Эдигей иккаласи оламдаги кўпгина масалалар хусусида гурунглашар эдилар. Доно одам эди раҳматли. Эсласа эслагулик гаплар кўп эди у ҳақда... Шу лаҳзада Эдигей аччиқ ҳақиқатни равшан англаб етди – энди улардан фақат хотираларгина қолди, холос. Мана шунга ич-ичидан ачинди...

Эдигей микрофоннинг шириқ-шириқ этиб ишлаётганини эшитди-да, шошилганча уйчага кирди. Бу аҳмоқона қурилмадан одам овози келиш ўрнига аввало қор бўронида бўлгани сингари аллақандай гувиллаган-шувиллаган товушлар эшитилди.

– Эдике, алло, Эдике, – хирилларди бекат навбатчиси Шоймардон, – Эдике, гапимни эшитяпсанми? Жавоб бер!

– Эшитяпман, эшитиляпти!

– Эшитяпсанми, гапир!

– Эшитяпман деяпман-ку, эшитяпман!

– Қалай эшитяпсан?

– Нариги дунёдан эшитилгандай бўляпти!

– Нега энди?

– Билмадим.

– Ҳа-а... Шундай қилиб, Казангап чол, ҳалигидай...

– Нима, ҳалигидай?

– Ўлибди чоғи! – Шоймардон бундай вазиятда нима дейиш кераклигини тополмай қийналарди. – Нима десам экан, ҳалигидай, яъни, масалан, ўзининг шонли ҳаёт йўлини яқунлабди-да.

– Э-э, – қисқа жавоб қилди Эдигей.

«Вой ақлсиз ҳайвон, – дея ўйлади ўзича, – ўлим ҳақида ҳам одамга ўхшаб гапиролмайди-я».

Шоймардон бир лаҳза жим қолди. Микрофон яна баттароқ ғижиллаб, бўғиқ овоз чиқарди. Яна Шоймардоннинг хириллаган овози эшитилди:

– Эдике, айланай сендан, ҳадеб бошимни ачита-верма. Ўлган бўлса ўлибди, энди нима ҳам қилардик... Менда бошқа одам йўқ. Ўликнинг бошида ўтиришдан не фойда? Марҳум тирилиб қолади, деб ўйлайсанми?

Эдигейнинг жаҳли чиқди:

– Мен сенга айтсам, ҳеч балони тушунмас экансан! Бошимни ачитма деганинг нимаси? Сенинг бу ерга келганинга энди икки йил бўляпти, биз бўлсак у билан ўттиз икки йил бирга ишлаганмиз. Танангга озроқ ўйлаб кўрсанг бўларди. Орамизда одам ўлган, марҳумни кимсасиз уйда ёлғиз қўйиб бўлмайди, мумкин эмас, ахир.

– Ёлғизми, ёлғизмасми – ўлган одам учун бари бир эмасми?

– Аммо биз учун бари бир эмас.

– Бўпти, шовқин солма, қария, шовқин солма!

– Сенга тушунтириб қўйяпман.

– Нима демоқчисан ўзи? Ўрнингга одам йўқ. Ўликнинг ёнига ярим тунда бориб нима қиласан?

– Жаноза ўқийман. Ирим-сиримини қилиб, марҳумнинг ҳаққига дуо қиламан.

– Жаноза ўқийсан? Сен-а, Эдигей Бўрон-а?

– Ҳа, мен. Жаноза ўқийман.

– Ана холос... Ҳалигидай, Совет ҳокимиятининг ташкил этилганига олтмиш йил тўлганда-я!

– Қўйсанг-чи! Совет ҳокимиятини орага қўшма! Одам ўлганда жаноза ўқиш қадимий удум. Ахир, ҳайвон эмас, одам ўлган-ку!

– Бўпти, бўпти, дуоларингни ўқийвер, фақат шовқин солма. Эдилбой Дарозга одам юбориб кўраман. Рози бўлса, ўрнингга бориб турар... Ҳозир эса қамирла, 117-келяпти, иккинчи қўшимча йўлни тайёрла...

Шоймардон ширқ эткизиб микрофонни ўчирди. Эдигей темир йўл кўрсаткичи томон шошилди. У ўзи иши билан андармон бўлиб юрар экан, Эдилбой рози бўлармикин, деб ўйларди. Баъзи уйларнинг дераза-

ларидан равшан ёнган чироқларни кўриб ҳайтовур одамларда инсоф, диёнат деган нарса бор, деб хурсанд бўлди у. Итлар ҳура бошлади. Демак, хотини бўронлиларни уйғотиб, оёққа турғизяпти.

Бу орада 117-поезд қўшимча йўлга ўтиб олди. Қарши тарафдан цистерналар уланган нефть ташувчи поезд келаверди. Сўнг яна иккала поезд бир-биридан узоқлаша бошлади – бири машриққа, иккинчиси мағрибга йўл олди...

Тунги соат иккилар эди. Осмонда юлдузлар чарақлади. Уларнинг ҳар бири ўзича парпирайди. Ой ҳам Сариўзак дашти узра ёғдусини равшанроқ соча бошлади. Гўё у қаердандир муттасил қўшимча қувват олаётганга ўхшайди. Юлдузли осмон остида эса чексиз ястаниб кетган эрманли Сариўзак дашти савлат тўкиб ётарди, бериги томонда туялар, уларнинг орасида қўш ўркакчи паҳлавон – Қоранор Бўроннинг қораси кўринарди. Ойдинда яна яқин атрофлардаги манзилларнинг кўлагалари кўзга ташланар, қолган ҳамма нарса темир йўлнинг икки томонидаги зимзиё тун чексизлигида ғойиб бўлган эди. Бедор шамол увиллаб хуштак чалиб, йўл атрофидаги ташландиқ қоғозларни шитирлатганча учириб юрарди.

Эдигей гоҳ уйга кириб, гоҳ чиқиб, йўлда Эдилбой Дароз кўриниб қолмасмикан, деб тоқатсизланди. Шу пайт бир чеккада қандайдир жониворни кўриб қолди. Бу жонивор – бояги тулки эди. Кўзлари яшимтир товланиб чақнайди. У телеграф устунни остида бошини хам қилганича на яқинлашишни, на қочишни билмай турарди.

– Сенга нима бор бу ерда? – ғудранди Эдигей шунчаки пўписа қилиб тулкига. Тулки бундан чўчимади. – Ҳали шунақами! Ҳозир сени!.. – деб Эдигей оёқларини тапирлатди.

Тулки нарига сакраб қочди-да, яна Эдигейга қараб ўтириб олди. Эдигейданми ёки унинг ортидаги аллақан-

дай бошқа бирор нарсаданми, ҳарқалай кўзини узмай маъюс термилиб турди. У қайдан ва нима ниятда келдийкин? Электр чироқлари ўзига тортдимикин, ё очлик судраб келганмикин? Шундай кечада тулкининг пайдо бўлиши Эдигейга жуда ғалати туюлди. Ўлжа ўз оёғида келиб турибди, тош билан бир уриб, қўлга киритса-чи? Эдигей ерни пайпаслаб, каттароқ тош излади. Мўлжалга олиб қулочкашлади-ю, аммо тош қўлидан тушиб кетди. Ҳатто терга ботди. Хаёлга нималар келмайди дейсиз шундай чоғда! Тулкини тош билан уришга чоғланаётганда бир нарса эсига тушиб қолди. Бемаъни гап, албатта. Келиб-кешиб юрган одамлардан биттаси айтувди – бир сураткаш билан худойи таоло тўғрисида гаплашиб қолишган эди, шекилли, ўша одаммиди ёки бўлмаса аллақандай бошқа бир кимса айтганмиди... Йўқ, энди эсига тушди – Собитжон айтган экан; боласи тушмагур доим ғалати гапларни гапириб юради, одамлар қулоқ солаверса, ҳамманинг оғзини очиб, ҳайрон қолдиришни яхши кўради: ҳа-я, одам ўлгандан кейин руҳи бошқа одамларга ёки жониворларга кўчиб ўтиши ҳақида Казангапнинг ўғли Собитжон гапириб берган эди.

Вайсақини бошимизга бало бўлсин, деб ўқитган эканмиз. Бир қарашда киройи йигит. Ҳамма балони билади, ҳамма нарсани эшитган, лекин булардан наф йўқ. Уни интернатда ўқитишди, институтда ўқитишди, лекин одам қилишолмади. Ичиб олиб, мақтанишни яхши кўради, қадаҳ айтишни дўндиради, аммо иш деганда йўқ. Хуллас, пуч ёнғоқ чиқди, Казангапнинг тирноғига ҳам арзимайди. Дипломини кўз-кўз қилмасин, бари бир ношуд чиқди, отасига тортмади.

Мана шу Собитжоннинг гапириб беришича, Ҳиндистонда шундай бир эътиқод бор эмишки, унинг ақида-си бўйича одам ўлгандан сўнг жони қандай бўлмасин, ишқилиб бирор жониворга, ҳатто чумолига ўтиб кетар эмиш. Яна унинг айтишича, ҳар бир инсон қачон-

лардир, туғилмасдан илгари парранда, ё ҳайвон, ёки ҳашарот қиёфасида яшаб келган эмиш. Шунинг учун ҳам ҳиндларда ҳар қандай жониворни, ҳатто оддий илонми ёки кўзойнакли илонми – бари бир ўлдириш катта гуноҳ ҳисобланиб, йўл-чўлда учраб қолгудек бўлса тегмасдан, таъзим қилиб, йўл бериб ўтишаркан.

Дунёда ғаройиботлар озми? Қай бири рости, қай бири ёлгон ким билади, дейсиз? Олам кенг, инсон эса ҳамма нарсанинг охирига етолмайди. Шунинг учун ҳам Эдигей тулкини тош билан уриб ўлдирмоқчи бўлганида бу яна Казангапнинг арвоҳи бўлмасин, деб ўйланиб қолди. Эҳтимол, Казангап ўлганидан сўнг кимсасиз, хувиллаган кулбасида ёлғиз қолгани зерикиб, тулкига айланган ва қадрдон дўсти Эдигейни кўргани келгандир?.. «Ақлдан озиб қолмасайдим! – деб хавотирланди Эдигей ўзича. – Одам деган шунақа хаёлларга ҳам борадими? Тфу! Алаҳсираяпманми ўзи!»

Бари бир Эдигей тулкига аста яқинлашиб бориб, худди у гапга тушунадигандай, сўз қотди:

– Бор, бора қол, бу ерда не қиласан, далага бор. Эшитдингми? Жўнаб қол. Фақат, ановёққа йўлай кўрма, у ёқда итлар бор. Худонинг махлуқи, далага жўна.

Тулки шартта бурилиб, оҳиста йўртиб кетди. Бир-икки орқасига қараб қўйди-да, шу бўйи қоронғилик қўйнида ғойиб бўлди.

Бу орада бекатга яна бир поезд кириб келди. У аста-секин юриш тезлигини секинлатганда вагонлар бир-бирига шақир-шуқур урилиб, манзилга келиб тўхтади. Орқасидан кўтарилган чанг-тўзон вагонлар устига ёпирилиб, анчагача ёруғда ялт-юлт этиб, учкунлаб турди. Мотори бир маромда секин гувиллаб турган локомотивдан машинист бошини чиқариб:

– Эй, Эдике, Бўрон ака, ассалому алайкум! – деди.

– Алайкум ассалом!

Бу ким бўлди экан, дегандай Эдигей уни яхшироқ кўриб олиш учун қайрилиб қаради. Бу йўлда ишлаётганлар бир-бирини яхши билишади. Йигит ўз одамларидан экан. Эдигей Қумбелдаги бекат уездида яшайдиган Ойзодага отаси дунёдан ўтганини хабар қилиб қўйишни шу йигитга тайинлади. Машинист марҳумнинг хотираси хурмати учун илтимосини бажонидил бажо келтиришни зиммасига олди. Бунинг устига, Қумбелда поезд бригадалари алмашади, қайтишда, агар Ойзода улгурса, ҳатто бирга олиб келишга ҳам ваъда берди.

У ишончли одам эди. Эдигей яна бир иш битди, деб ўзини енгил ҳис қилгандай бўлди.

Бир неча дақиқадан сўнг поезд ўрнидан қўзғалди. Эдигей машинист билан хайр-хўшлашар экан, ўзи томон темир йўл ёқалаб келаётган узун бўйли аллакимга кўзи тушди. Бу киши – Эдилбой эди.

* * *

Эдигей навбатчиликни топширди, Эдилбой Дароз билан юз берган воқеа ҳақида гаплашиб, Казангапни эслаб, оҳ-воҳ қилишгунича, Бўронлига яна бир жуфт поезд келиб, ажралиб кетишди. Мана шу юмушларидан бўшаб, уйига йўл олар экан, Эдигей кечаси хотинига Казангапнинг ўлими ҳақида ўзларининг қизларию куёвларига хабар қилиш зарурлигини айтишни ёдидан чиқарибди, тўғриси, маслаҳат солмабди. Эдигейнинг турмушга чиққан иккита қизи бутунлай бошқа тарафда, Қизил Ўрда яқинида туришарди.

Тўнғичи шолчилик хўжалигида яшайди, эри – тракторчи. Кенжаси илгари Казали яқинидаги бекатда яшарди, сўнг опасига яқинроқ бўлиш учун оиласи билан ўша хўжаликка кўчиб келишди, куёви ҳайдовчи бўлиб ишлайди. Казангап гарчи уларнинг туғишган

кишиси бўлмаса-да, Эдигейнинг ўйлашича, ҳар қандай туғишгандан ортиқ эди. Қизлари Бўронлида Казангапнинг кўз ўнгида туғилиб, шу ерда вояга етишди, сўнг Қумбел бекатидаги мактаб-интернатда ўқишди. Уларни дам Эдигей, дам Казангап олиб бориб қўярди. Эдигей кичик қизалоғини эслади: у таътилга чиққанида туяга миндириб келишар ва таътил тугаб, ўқиш бошланганида яна олиб боришар эди. Кичиги олдинда, ўртада отаси, орқада эса катта қизи – учалови туяга мингашишарди. Қоранор шу зайлда катта-катта қадам ташлаб, Бўронлидан Қумбелгача уч соат, қишда эса ундан ҳам зиёд йўл босарди. Эдигейнинг вақти танглигида қизалоқларни Казангап олиб борарди. У болаларга худди ўз оталаридай бўлиб қолган эди. Эдигей эрталаб телеграмма юборишга қарор қилди, у ёғини яна ўзлари билишади. Ҳар ҳолда, Казангапнинг дунёдан ўтганидан хабардор бўлишсин...

Сўнг йўлда кетатуриб, эрталаб биринчи галда Қоранорни ўтлаб юрган еридан олиб келиш зарурлигини ўйлади. Ахир, у шундай пайтда иш бермаса, қачон иш беради. Ўлимнинг ўзи бўлмайди, аммо уни ўрнига қўйиб кўмиш ҳам осон иш эмас... Вақт танглигида ҳали у йўқ, ҳали бу йўқ, деб қолишади. Кафандан тортиб, таъзияда ёқиладиган ўтингача – ҳаммаси учун югур-югур бошланади.

Худди шу маҳал аллақандай даҳшатли гумбурлаган овоз еру кўкни ларзага келтирди. Бу овоз уруш кезлари олисда портлаган бомба ваҳшатини эслатарди. Эдигей даштнинг анча ичкарасида – космодром ўша ёқда жойлашган бўлса керак, деб ўзича мўлжаллаб юрган томонда тобора алангаланиб, ловуллаб, яшин тезлигида юқорига кўтарилиб бораётган аллақандай оловли қуюнни кўрди. У осмонга ракета учирилганини кўриб, саросимага тушиб қолди. Бундай манза-

рани илк бор кўриши эди. Барча сариўзакликлар қатори Эдигей ҳам бу ердан қирқ чақиримлар чамаси нарида, балки ундан ҳам яқинроқда – «I – Сариўзак» космодроми жойлашганини, у ёқда Туғриқ Том бека-тидан алоҳида темир йўл тармоғи кетганини биларди. Ҳатто, ўша ёқларда даштликда катта магазинлари бўлган каттакон шаҳар қад кўтарган, дейишарди. Фазогирлар, космик парвозлар тўғрисида радиодан, одамларнинг суҳбатидан кўп марта эшитган, газеталардан ўқиган эди. Бу гапларнинг ҳаммаси Собитжон яшайдиган вилоят марказидаги шаҳарда, бадий ҳаваскорлар концертида айтиларди. Шаҳар эса бу ерлардан анча олисда – поездда бир ярим суткалик йўл. Шунга қарамай, кичкинтойлар фахрланиб, «Биз дунёда энг бахтли болалармиз, чунки фазогир амакилар фазога бизнинг еримиздан кўтарилади», деб хор бўлиб қўшиқ айтишарди. Лекин космодром ва унинг атрофлари ёпиқ ҳудуд бўлганидан, Эдигей шу атрофда яшаса ҳам, ўқиганлари ва эшитганлари билангина қаноатланарди. Мана, энди ракетанинг алангаланиб ловуллаб, бутун атрофни ёритиб, зимзиё юлдузли осмонга кўтарилганини ўз кўзи билан биринчи марта кузатиши. Эдигей ҳайратдан ёқа ушлади – наҳотки шу ўт-олов ичида одам ўтирган бўлса? Биттамикин ёки иккитамикин? Нимага шунча вақтдан бери шу ерда яшаб, ракетанинг парвозини кўрмаган экан, ахир, коинотга нечанчи марта парвоз қилиниши – ҳисобига ҳам ета олмайсан. Балки олдинлари космик кемалар кундузи учгандир? Қуёш нурида шунчалик узоқликда нима учганини фарқлаш ҳам қийин. Буни-си нега тунда учди экан? Қистов бўлдимикин ёки ўзи шундай бўлиши керакми? Эҳтимол, ер юзидан тунда кўтарилса ҳам у ерга етганда балки кундузи бўлар? Бир уни Собитжон худди ўзи космосда бўлгандай гапириб берган эди: у ёқда кеча билан кундуз ҳар ярим

соатда алмашиб турар эмиш. Яна Собитжондан сўраб кўриш керак. У ҳамма нарсани билади. Билимдонликни, ўзини мартабали одам қилиб кўрсатишни бирам яхши кўрадики, асти қўяверинг. Вилоят марказида яшаётганидан ғурурланади. Муғамбирлик қилмаса нима қиларкин? Нима кераги бор? Қандай бўлсанг, шундай юравермайсанми? Лекин у «фалон каттакон билан бирга бўлдим, унга фалон гапни айтдим», деб мақтангани-мақтанган. Бир куни Эдилбой Дароз Собитжоннинг ишхонасига бориб қолганини гапириб берган эди. Унинг айтишича, бизнинг Собитжон уззукун телефон олдида ўтирар, бошлиқнинг хонаси билан қабулхона ўртасида бўзчининг мокисидай елиб-югурар, «Эшитаман, Алжапар Қаҳрамонович! Хўп бўлади, Алжапар Қаҳрамонович! Ҳозир, Алжапар Қаҳрамонович!» дейишдан бошқа нарсага улгурмас экан. Бошлиғи эса кабинетида ўтириб олиб, тугмачани босишга зўр бераркан. Шу тариқа Собитжон билан одамга ўхшаб икки оғиз гаплаша олмабди... «Бўронлидан чиққан ҳамсоямиз шунақайкан, билмай юрган эканмиз», дейди. Бўлган-тургани шу бўлса, нияям қиларди... Фақат Казангапга ичинг ачийди. Ўғлим, деб кўп азоб чекди. Умрининг охирги кунларигача ўғлига бирон оғиз ёмон гап айтмади. Бир йили ўғли билан келини ялиниб-ёлвориб шаҳарга ўзлариникига олиб кетишди. Охири нима бўлди? Бу ёғи бошқа гап...

Мана шундай ўй-хаёлларга берилган Эдигей қоқ сахарда, космик ракета осмонда кўздан бутунлай ғойиб бўлгунича кузатиб турди. Кузатганда ҳам, мўъжизани узоқ кузатди. Оловли кема борган сари кичрайиб, кўздан йироқлашиб, туман янглиғ оқ нуқтага айланиб тубсиз зулмат ичига кириб бораркан, Эдигей ҳайратдан бош чайқаб, ажиб, зиддиятли ҳиссиётлар оғушида йўлга тушди. Мўъжизадан ҳайратланар экан, айни чоқда бу мафтункор ва даҳшатли воқеанинг унга ҳеч

қандай алоқаси йўқлигини англади. Шу маҳал яна ҳа-лиги, темир йўлдан югуриб ўтган тулки ёдига тушиб кетди. Кимсасиз чўлдаги бу олов қуюни унга қандай таъсир қилди экан? Эҳтимол, даҳшатдан ўзини қўярга жой тополмай қолгандир?..

Бироқ тунги парвознинг шоҳиди бўлган Эдигей фазогир бошқарган космик кема «Паритет» самовий бекатида юз берган фавқулудда ҳодиса эканини – фа-локат туфайли шошилинич равишда учирилганини, бу парвоз ҳеч қандай тантаналарсиз, журналистлар-нинг қатнашувисиз пинҳона амалга оширилганли-гини билмасди. Билиши ҳам мумкин эмасди. Шартли равишда «Трамплин» деб аталган орбитада бир ярим йилдан бери «Паритет» самовий бекати ишлаб турар-ди. Буларнинг ҳаммасини Эдигей қаёқдан билсин? Бу воқеа унга, унинг ҳаётига ҳам таъсир этишини – инсон ва инсониятнинг узвий алоқаси деб аталмиш оламшу-мул ҳодиса сабаблигина эмас, балки тўғридан-тўғри таъсир кўрсатишини ҳали ҳаёлигаям келтирмасди. Сариўзақдан космик кема учирилганидан сўнг орадан кўп ўтмай сайёрамизнинг нариги чеккасида, Невада космодромидан худди «Паритет» бекатига қараб, ўша «Трамплин» орбитаси томонга Америка космик кема-си учирилгани, фақат у тескари томондан йўл олгани Эдигейнинг тушига ҳам кирмаган эди.

Фазовий кемалар Совет – Америка «Демидург» Қўш-ма дастури бошқариш марказининг океандаги сузиб юрувчи базаси бўлмиш «Конвенция» илмий-тадқиқот авиабардоридан юборилган буйруққа кўра, шоши-линч суратда космосга учирилган эди.

«Конвенция» авиабардори ўзининг доимий манзи-лида – Тинч океандаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида, яъни Владивосток билан Сан-Франциско-нинг тахминан ўртасидаги квадратда турарди. Қўшма

Марказий Бошқарма – Қўшмарбош – шу маҳал иккала космик кеманинг «Трамплин» орбитасига чиқишини синчков кузатмоқда эди. Ҳозирча ҳамма ишлар кўнгилдагидай борар, энди «Паритет» комплекси билан космик кемаларни туташтириш ишлари қолган эди. Вазифа ниҳоятда мураккаб – кемалар самовий бекат билан муайян вақт оралиғида навбатма-навбат эмас, балки унинг икки томонидан бир вақтнинг ўзида баб-баравар туташтирилиши зарур эди.

«Конвенция»дан Қўшмарбош юбораётган сигналларга «Паритет» самовий бекати жавоб бермай қўйганига ўн икки соатдан ошиб кетди. Бекат туташтириш учун бораётган кемаларнинг сигналларини ҳам жавобсиз қолдирарди. «Паритет» фазогирларига нима бўлганини аниқлаш керак эди.

II

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Бўронли бекатидан то Наймандаги хеш-аждодлар қабристонини Она Байитгача темир йўлдан ҳисоблаганда, камида ўттиз чақирим келади. Сариўзак даштлиги орқали тўппа-тўғри кесиб чиқилганда ҳам шунча масофа. Мабодо, чўлда адашиб қолмайину, яхшиси, темир йўл бўйлаб бораверай, деган одам қабристон-

га ҳали анча узоқ юриши керак. Шундай қилганда, Қийшиқсой жарлигидан ўтиб, Она Байитга боргунча анча-мунча айланишга тўғри келади. Бошқа йўл йўқ эди. Шундай қилиб, энг яқин йўлдан юрилганда ҳам боришию келиши олтмиш чақирим келарди. Она Байит қабристонига бориш йўлини бўронлиликлардан фақат Эдигейгина биларди, холос. Қадимий Она Байит қабристони ҳақида халқ орасида турли ривоятлар айтилиб келинганини одамлар эшитишга эшитгану бу гаплар ҳақиқатми ёки афсонами – ҳеч ким билмасди; у ерни ўзлари бориб кўрмаган, боришга эҳтиёж ҳам туғилмаган эди. Йўл устидаги саккиз хонадонли қишлоқчадан узоқ йиллар мобайнида энди ўлик чиқаётган эди. Бундан анча йил аввал бир норасида қизча дамқисма касалидан нобуд бўлганида, ота-онаси уни ўз ватани – Ўрол вилоятига олиб кетишган. Казангапнинг хотини Бўкей кампир бир неча йил аввал Қумбелдаги касалхонада қазо қилганида, уни Бўронлига олиб келиш ҳожати йўқлигидан бекат қабристонига кўмиб қўяқолишган эди. Қумбел Сарийўзак даштидаги энг катта бекат бўлиб, қизи Ойзода куёви билан ўша ерда туради. Куёви ношудроқ, ичкиликка берилган бўлишига қарамай, ҳар ҳолда ўз кишилари эмасми, кичкинагина қабрга кўз-қулоқ бўлиб туришади. Лекин у вақтда Казангап ҳали ҳаёт эди, ўзи билганича иш тутарди.

Ҳозир эса, ўйлай-ўйлай одамларнинг боши қотди.

Бари бир Эдигей ўз гапида туриб олди:

– Қўйсаларинг-чи, йигитнинг шаънига тўғри келмайдиган гапларни, – деб тинчлантирди у ёшларни.
– Бундай одамни аждодлари ётган жойга, Она Байитга қўйишимиз керак. Раҳматли ўзи шундай васият қилган. Келинлар, гап сотиб ўтирмай ишга ўтайлик, дафнга тайёрланайлик. Йўлимиз олис. Эртага азонлаб йўлга тушамиз...

Эдигейнинг айтгани-айтган, буни ҳамма тушунарди. Шунинг учун ҳам ҳаммалари рози бўлишди. Тўғри, Собитжон бир оз тихирлик қилди. У шу куни юк поездида (йўловчи поездлари бу ерда тўхтамай ўтиб кетади) етиб келди. Собитжон бу ёққа келаётганида отасининг тириклигини ҳам, ўлганини ҳам билмасди. Шунга қарамай, дафн маросимига етиб келгани Эдигейнинг кўнглини юмшатиб, қувонтириб юборди. Бошларига тушган оғир мусибатдан иккаласи бир лаҳза кучоқлашиб, йиғи-сиғи қилиб олишди. Эдигей кейинроқ ўзининг нега бундай қилганига ажабланди. Собитжонни кўксига босиб маҳкам кучоқлаганча, ўзини тутолмай ҳиқиллаб йиғлаб юборди: «Етиб келганинг яхши бўлди, чироғим, келганинг яхши бўлди», – деди у гўё ўғлининг келиши Казангапни тирилтириб юбораётгандай. Ҳеч қачон у бундай ҳолатга тушмаган эди, бу гал эса қандай йиғлаб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Иккаласи ҳовли саҳнида – Казангапнинг эгасиз қолган пахса деворли кулбаси эшиги олдида узоқ йиғлаб туришди. Эдигей нимадандир қаттиқ таъсирлангандай бўлди. Собитжоннинг ёшлик чоғлари эсига тушди: у муштдай бола эди, отасининг суянчиғи эди. Темирйўлчиларнинг болалари учун Қумбелда очилган мактаб-интернатга олиб бориб жойлаштирилганлари ёдида. Қўллари бўшади дегунча, гоҳ йўловчи поездда, гоҳ туяда кўргани боришарди. Собитжон ётоқда қандай яшайпти, биров хафа қилмадимикин, ўзи бирор ножўя иш қилиб қўймадимикин, ўқишлари қалай экан, ўқитувчилари у ҳақда нима деркин, деб хавотирланиб боришарди. Таътил тугаган пайтлари ўқишга кечикиб қолмасин, деб аёзли кунда неча марта лаб пўстинларга ўраб, туяда қалин қор босган Сариўзак даштлиги орқали олиб бориб қўйишарди.

Эҳ, у вақтлар ҳам ўтди! Ҳаммаси туш кўргандай ўтди-кетди! Мана энди қаршингда қиёфасидан ёшлик

даври аранг сезиладиган укки кўзли, доим кулиб турувчи каттагина киши турибди. Энди у кўзойнак тақиб олган, бошида тепаси букиб қўйилган шляпа, бўйнида уришиб қолган бўйинбоғ – зўрға таниб оласан. Ҳозир вилоят марказида яшайди, ўзини ғоятда мартабали, меҳнаткаш қилиб кўрсатишга интилади. Лекин ҳаёт аяб ўтирмайди, айтганинг бўлавермайди. Бошлиқ бўлиш осон эмас, дурустроқ суянчиғим ёки ошна-оғайним, қариндош-уруғим бўлмаса, деб ҳасрат қилган эди ўзи неча бор. Кимман, аллақандай Бўронли бекатида ишлайдиган аллақандай Казангапнинг ўғлиман-да. Пешанам шўр экан. Энди шу отадан ҳам айрилиб ўтирибман. Асли ўзи нобоп ота эди. Лекин, ёмон бўлса ҳам, отанинг тирик юргани яхши, отанг минг донгдор бўлмасин, ўлгандан кейин ўлик-да. Мана, энди ўша ёмон ота ҳам йўқ...

Кўз ёши қилиб олишгач, ҳол-аҳвол сўрашга ўтишди, ишдан гап очишди. Шу лаҳзада маълум бўлиб қолдики, арзанда, билағон ўғил отасини иззат-икром билан кўнгилдагидек дафн этишга эмас, балки қарздан қутулиш учун наридан бери устига тупроқ тортиб, тезроқ қайтиб кетишга келган экан. У ғалати-ғалати гапларни айта бошлади: марҳумни узундан-узоқ Она Байитга олиб бориб нима қиламиз, шундай улкан Сариўзак чўлида бир қабрга жой топилмадими? Остонадан бошлаб дунёнинг нариги чеккасигача жой деган нарса тўлиб-тошиб ётган бўлса? Қабрни шу яқин ўртадан, ўзи умр бўйи ишлаб келган темир йўл бўйидаги бирор дўнгликдан қазиш керак. Марҳум ўтган-кетган поездларнинг тарақа-туруқини эшитиб ётади... Собитжон ҳатто шу хусусда айтиладиган қадимий мақолни ҳам эслаб қўйди: ўладиган одамнинг ўлгани яхши, кетадиган одамнинг кетгани яхши. Мунчалик чўзиб, бош қотириб ўтиришнинг кимга кераги бор? Ўлган одамга қаерга кўмилишининг нима аҳамияти бор? Бундай маҳалда иш қанча тез битирилса, шунча яхши!

Собитжон шу гаплардан кейин ўзини оқлаб ҳам кўярди: идорада жуда шошилинч, зарур ишлар қолиб кетяпти, вақт бўлса тиғиз, ўзларингга маълум, бошлиқларимиз қабристоннинг узоқ-яқинлигини суриштириб ўтиришмайди, ишга фалон куни, фалон соатда келасан, бошқасини билмайман, дейди. Бошлиқ нима дегандаям бошлиқ, ҳар ҳолда, шаҳарнинг шароити бўлак...

Эдигей, қариганимда ҳам аҳмоқ эканман, деб ўзини койий бошлади ичида. Мана шу лақма билан сал аввал кучоқлашиб, хўнграб йиғлаб юборганидан номус қилиб, афсусланди. Казангапнинг ўғли бўлса ҳам аблаҳ экан. Эдигей ўрнидан турди. Девор тагига ўриндиқ қилиб ёғоч шпал қўйилган бўлиб, ўриндиқда беш киши маслаҳатга йиғилишган эди. Эдигей кўпчиликни олдида бир нима деб юбормаслик учун ўзини аранг тийиб турарди. Шундай қайғули бир кунда одамлар ичида ҳақорат гап айтса, яхши бўлмайди. Казангапнинг хотираси хурматини қилди. Шунинг учун у ётиғи билан тушунтирди:

– Атрофда ер кўп, албатта, истаганингча топилади. Фақат одамлар нимагадир яқинларини дуч келган ерга кўмиб кетишавермайди. Ҳар ҳолда, бежиз бўлмас керак. Ахир, ўликка ер қаҳатми?– У жимиб қолди, Бўронли аҳли ҳам унинг гапларини жимгина тинглашди. – Ўзларинг ҳал қилинглар, ўйлаб кўринглар, мен у ёқда нима бўлаётганини билиб келайин-чи.

Эдигей авзойи бузилиб ранги-қути ўчганча, нарига одимлаб кетди, гуноҳдан узоқроқ бўлайин, деб ўйлади, шекилли. Қошлари чимирилиб, қаншаридаги ажини бўртиб чиқди. Табиатан кўрсроқ, қизиққонроқ эди у – шунинг учун ҳам уни «Бўрон» деб аташади-да. Мана, ҳозир ҳам одамлар бўлмаганида Собитжоннинг ҳаёсиз кўзларига тикилиб туриб, айтадиганини айтиб оларди-я. Умр бўйи эсидан чиқмайдиган қиларди. Аммо хотинларга ўхшаб, пачакилашиб ўтиришни хоҳламади. Мана,

хотинлар ғазабланиб, шивир-шивир қилишяпти: отасини кўмишга эмас, меҳмонга келганга ўхшайди. Икки кўлини бурнига тиқиб келаверибди. Бир қути чой кимни ўлдирибди, бошқасини кўяверинг. Хотини-чи, шаҳарлик келинмиш, одамга ўхшаб иззат-хурмати билан келиб, кўп қатори урф-одат юзасидан айтиб-эшитиб йиғласа, бирон ери камайиб қолармиди? На уят, на виждон бор уларда. Чол кўзи тириклигида, бир жуфт соғин туяси, ўн ўн бешта кўй-кўзиси борлигида яхши эди. Ўшанда келин ҳеч кимни ҳоли-жонига қўймай, жамики нарсани пуллаб, ёнига урди. Чолни уйларига олиб кетгандай ҳам бўлишди, ўзлари бир йўла машина олиб, ҳамма ёқларини ме-белга тўлдиришди. Кейин эса чол уларга керак бўлмай қолди. Ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди. Хотин-халаж шуларни айтиб, тўполон қилишмоқчи эди, Эдигей бунга йўл қўймади. Мунақа қила кўрманглар бундай кунда ор-тиқча сўз бўлиши мумкин эмас, бу бизнинг ишимиз ҳам эмас, у ёғини ўзлари ўйлаб кўришсин, деди.

Эдигей қўра томонга юрди. У ерда онда-сонда дарғазаб бўлиб бўкираётган Қоранор Бўрон боғлоғлиқ турар, уни ўтлаб юрган жойидан олиб келишган эди. Агар икки марта сув сўрғич насос олдидаги қудуққа суғоришга олиб келинганини ҳисобга олмаганда, Қоранор бир ҳафтадан бери кечаю кундуз ўз эркига қўйиб қўйилган эди. Эркин юриб ўрганиб қолган бу ярамас энди қўлга кўниколмай, йирик тишли жағларини катта очиб, вақти-вақти билан бўкириб, норозилик билдириб қўярди. Лекин кўникишга мажбур. Кўникмасдан иложи қанча.

Эдигей Собитжон билан бўлган суҳбатдан сўнг таъби хира тортиб, Қоранор олдига борди. Шундай бўлишини у олдиндан сезган эди. Собитжон отасининг ўлимига келганини миннат қилаётган бўлса, жини кўзимай нима ҳам қилсин. Унга отанинг ўлими ортиқча юкдай, бу юк-

дан тезроқ қутулишга ҳаракат қиларди. Эдигей ортиқча гапиришни лозим кўрмади, бари бир ҳамма оғирлик ўзининг гарданига тушарди. Ҳар ҳолда, кўни-кўшни ҳам ўзларини четга олишмади. Кўпчиликнинг садағаси кетсанг арзийди. Темир йўлда зарур иши бўлмаган кишиларнинг ҳаммаси шу ерда, эртанги дафн маросими ва маърака ошига тайёргарлик кўриш учун ёрдамга тутинишди. Хотин-халаж уйма-уй юриб идиш-товоқ йиғишди, самоварларни тозалашди, хамир қориб, нон ёпа бошлашди. Эркаклар сув ташиб келтиришди, ишдан чиққан эски шпалларни арралаб, ўтин тайёрлашди. Даштда ўтин-чўп худди сувдай азиз.

Бу ишларга фақат Собитжонгина халал берарди. Вилоятда ким қайси вазифада ишлайди, кимни ишдан олиб, кимнинг амалини оширишгани тўғрисида гап сотиб, одамларни ишдан чалғитарди. Қайнотасининг ўлимига келин бола келмаганидан у заррача ҳам хижолат тортмасди. Ажабо, дея ёқасини ушларди Эдигей, эмишки, келин аллақандай конференцияда қатнашармиш, ана шу йиғинга қандайдир чет эллик меҳмонлар ташриф буюрармиш. Чолнинг невараларини олиб келиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Улар ўзлаштириш ва давомат учун курашар эканлар, институтга кирмоқчи бўлган одамнинг шаҳодатномаси тоза бўлиши керак экан. «Одамларга нима бўлган ўзи! – дея хуноб бўлди Эдигей. – Уларга ўлимдан бошқа ҳамма нарса муҳим! – Бу фикр Эдигейнинг ич-этини тирнарди. – Модомики, уларга ўлим аҳамиятсиз экан, демак, улар ҳаётнинг ҳам қадр-қимматига етишмайди. Ундай бўлса, яшашдан мақсад нима, улар нима учун яшаштилар?»

Эдигей захрини Қоранорга сочди:

– Намунча ўкирасан, аждарҳо? Осмонга қараб бўкирганинг-бўкирган, овозимни Худои таоло эшитадидеб ўйлайсанми? – Эдигей ниҳоятда жаҳли чиққан

пайтлардагина туясини «аждарҳо», деб сўкар эди. Ўтган-қайтган йўловчилар Қоранор Бўроннинг нақадар катта оғзи ва йирик тишларини кўриб, шундай атаган эдилар. – Кўпам бақиравермагин, аждарҳо, тишларингни қоқиб оламан!

Туяни жабдуқлаш керак эди. Эдигей шунга овора бўлиб, ўзини енгил ҳис қилди ва туясига завқ билан қараб қўйди. Туяси қурмағур, ўзиям баҳайбат ва келишимли эди. Гарчи Эдигей бўйчан бўлса ҳам, туясининг бошига қўли етмасди. У туянинг бўйнига осилиб олганча овоз солиб қамчи дастаси билан қадоқ босиб кетган тиззаларига секин урди-да, охири уни чўктирди. Туя бўкириб қаршилиқ кўрсатса ҳам, бари бир эгасининг амрига бўйсунди. Оёқларини йиғиб, ерга чўк-кач, Эдигей унга жабдуқ ура бошлади.

Туяни росмана жабдуқлаш ҳам иморат қуриш сингари ўзига хос санъат. Жабдуқ ҳар сафар бутунлай янгитдан урилади. Ҳадисини олмаган киши бунинг уддасидан чиқолмайди.

Яна, унинг устига, анча-мунча куч ҳам сарфлашга тўғри келади. Айниқса, Қоранорга ўхшаш ҳайбатли туяларни айтмайсизми.

«Қоранор» деб уни бежиз айтишмайди. Жингалак юнгдор калласи қоп-қора, бўйин остидан тиззасигача ўсиб осилиб тушган қалин ва дағал ёллари – бу нортуянинг асосий безаги ҳисобланади – минора сингари юқорига кўтарилиб турган эгилувчан қўш ўрқачларнинг чўққиси қоп-қора, ва ниҳоят калтагина думчасининг учи ҳам қоп-қора. Қолган ҳамма қисми – устки лаби, тўши, ён томонлари, оёқлари, қорни, аксинча, оқимтир тусда, оч каштан рангда эди. Шунинг учун ҳам Қоранор Бўрон маълум ва машҳур эди. У энди ўттиз ёшларга яқинлаб, қадди-қомати келишган, айни кучга тўлиб етилган пайти эди.

Туялар узоқ яшайди. Эҳтимол, шунинг учундир, фақат беш ёшида болалайди, кейин йил сайин туғмасдан икки йилда бир туғади, ҳомиладорлик муддати ҳам бошқа ҳайвонларга нисбатан узоқроқ – ўн икки ойга чўзилади. Энг муҳими, бўталоғини дастлабки бир-бир ярим йилгача шамоллатиб қўймаслик керак. У ёғига кундан-кунга ўсаверади, на ёзнинг иссиғи, на қишнинг совуғи, на даштнинг қурғоқчилиги унга писанд эмас...

Эдигей бу ишда устаси фаранг эди. У Қоранор Бўронни доимо сидқидилдан парвариш қилади. Туянинг соғлом ва бакувват экани унинг чўяндай қўш ўрқачи диккайиб турганидан билинади. Эдигей урушдан қайтиб келиб, Бўронлига ўрнашиб олган дастлабки йилларда дўсти Казангап унга сутдай оппоққина, ўрдак боласидай майин юнгли эмизикли бўталоқни совға қилган эди. Эдигейнинг ўзи ҳам у вақтларда ҳали ёш, қирчиллама йигит эди! Сочи оқариб, қаригунига қадар шу ерларда яшаб қолиши унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган. У ёшлигида тушган суратларига қараб кўзига ишонмайди. Ҳозир таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган: соч-соқоли мошгуруч, ҳатто қошларигача оқ оралаган. Афти-ангори ўзгарган бўлса ҳам, шунча ёшга кириб, қадди-бастини унчалик йўқотмаган эди. Қарилик ҳам қандай келганини билмай қолди – аввал мўйлов, сўнг соқол қўйди. Энди эса соқол-мўйловсиз юришни тасаввур ҳам қилолмайди, гўё яланғоч юргандай сезади ўзини. Ўшандан бери бутун бир давр ўтиб кетди, деса бўлади.

Мана, ҳозир ҳам чўктирилган туясига жабдуқ ура туриб, узун бўйни узра жингалак юнг, қоп-қора калласини буриб, жини қўзиганча шер каби бор овозда бўкираётган Қоранорни гоҳ товуш солиб жиловини тортиб, гоҳ қўл сирпаб ўз измига бўйсундирар экан, иш орасида Эдигейнинг ўтмиши эсига тушиб, бошидан кечган воқеалар бирин-кетин кўз ўнгида гавдала-

наверди. Шунда борган сари жаҳлдан тушиб, кўнгли таскин топа бошлади...

Эдигей туяни ҳафсала билан, эринмасдан узоқ жабдуқлади. Жабдуқ уришдан аввал у бу сафар тўй-маъракалардагина ёпиладиган попукли, рангдор безакли гилламини эслатувчи қадимий ёпиқни ёпди. Уккубола кўз қорачиғидай эҳтиёт қилиб сақлаб қўйган бу ноёб ёпиқни Қоранор устига охирги марта қачон ёпганини эслолмади. Вақти келиб, шундай кунга насиб қилган экан...

Қоранор Бўронга жабдуқ уриб бўлгач, Эдигей ўрнидан турғазди ва келбатини кўриб мамнун бўлди. Ҳатто ўз ишидан ғурурланиб ҳам қўйди. Устига ранго-ранг гажимли ёпиқ ташланган, ўркачлари ўртасига қойилмақом қилиб эгар урилган Қоранор салобатли ва маҳобатли кўринарди. Ҳа, ёшлар кўриб ҳавас қилишсин, айниқса Собитжон кўриб қўйсин: муносиб яшаб ўтган одамнинг ўлими ҳам ҳеч кимга малол келмайди, ташвиши тушмайди, аксинча, қайғули воқеа бўлса-да, жуда катта воқеа эканини, шу боисдан ҳам сўнгги манзилига иззат-ҳурмат билан узатилаётганини билиб қўйишсин. Баъзи халқларда дафн маросимида мусиқа чалишади, байроқ кўтариб боришади, баъзи халқларда осмонга ўқ узишади, бошқа халқларда эса гулчамбарлар қўйиб, марҳумни гулга буркашади...

Эдигей Бўрон бўлса, эртага тонгдаёқ попукли ёпиқ ташланган Қоранорда Казангапни сўнгги абадий манзилига – Она Байит мазорига олиб боради... Поёнсиз, ҳайҳотдай Сариўзак даштини кесиб ўтишар экан, у йўл бўйи фақат Казангапни ўйлаб борарди. Хеш-аждодлар қабристониди дўстини тупроққа узатаётганида ҳам хаёли фақат марҳумда бўлади. Ҳа, шарт шундоқ бўлган. Йўлнинг узоқлиги ёки яқинлигидан қатъи назар, ҳеч ким, ҳатто марҳумнинг ўз ўғли ҳам унинг сўнгги хоҳиш-иродасини бажаришдан бўйин товлай олмайди...

Худди шундай бўлади, буни ҳамма билиб қўйсин. Қоранор ҳам худди шу мақсадда жабдуқланиб, шай қилиб қўйилган.

Ҳамма кўриб қўйсин! Эдигей шу ниятда Қоранорни уйлар атрофидаги мол кўралари олдидан бирма-бир етаклаб ўтиб, Казангапнинг пахса деворли кулбаси олдига боғлаб қўйди. Ҳамма кўриб қўйсин. Эдигей Бўрон ўз сўзининг устидан чиқмасдан қўймайди. Аммо буни исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Эдигей жабдуқ ишлари билан овора бўлиб турган вақтда Эдилбой Дароз, пайт топиб, Собитжонни бир чеккага чақириб олди:

– Қани, бу ёққа сояга кел, гаплашиб олайлик.

Гап узоққа чўзилмади. Эдилбой ортиқча тушунтириб ўтирмай, гапнинг пўсткалласини айтди-қўйди:

– Худога минг қатла шукр қилгин, яхшиямки оламда отангни Эдигей Бўрон деган дўсти бор экан. Расм-русмини ўрнига қўйиб, дафн этишга сен халал берма. Шошилаётган бўлсанг, ушлаб турганимиз йўқ. Мен сенинг ўрнингга бир ҳовуч тупроқ ташлаб қўя қоламан!

– Менинг отам, нима қилсам ўзим... – деб Собитжон чайнала бошлаган эди, Эдилбой гапини шартта кесди:

– Ота-ку сеники, бироқ сенинг ўзинг ўзингники бўлмай қолибсан.

– Жа, унчалик эмас, – Собитжон бир оз ён бергандай бўлди. – Бўпти, шундай кунда жанжал чиқармайлик. Она Байит бўлса бўлақолсин, менга нима, фақат узоқлик қилармикин, деб ўйлаган эдим...

Гапга нуқта қўйилди. Эдигей Қоранорни ҳаммага кўз-кўз қилиб келтириб қўйиб бўронлиликларга қарата: «Қўйсанглар-чи, эркак кишининг гапини килайлик, бундай одамни Она Байит мозорига қўямиз», деганида ҳеч ким эътироз билдирмади, ҳамма жимгина рози бўлди...

Кеч ҳам кирди. Шу куни одамлар оқшомни ҳам, тунни ҳам қўни-қўшничилик одоби юзасидан марҳумнинг

ҳовлисида ўтказишди. Об-ҳаво ҳам кўнгилдагидек бўлди. Кундузги ҳароратдан сўнг кеч кириши билан бирдан куз олди салқини тушди. Сариўзак даштида шамоллар тиниб, буюк даштлик ғира-шира сукунат оғушига чўкди.

Эртанги маърака учун сўйилган кўйни қоронғи тушганда саранжом-саришта қилиб бўлишди. Ҳозирча дуд чиқараётган самоварларнинг теварагида чой ичишиб, у ёқ бу ёқдан гаплашиб ўтиришди... Дафн маросимига деярли ҳамма нарса тайёрланиб бўлинган, энди Она Байит мазорига йўл олиш учун тонг отишини кутишаётган эди. Казангап табаррук ёшда ўлганидан ҳовлида ортиқча куйди-пишдилар ҳам ўринсиздай, оқшом тинч, осуда кечарди.

Бўронли бекатида эса ҳамишагидай поездлар келиб-кетишар, улар машриқ ва мағриб томондан келишиб, яна машриқ ва мағриб томонга кетишарди...

Она Байит қабристонига бориш арафасидаги оқшом, бир кўнгилсиз воқеани ҳисобга олмаганда, яхши ўтаётган эди. Бу орада йўловчи юк поездиди Казангапнинг қизи Ойзода эри билан келиб қолди. У келгани ҳамон уввос тортиб йиғлаб юборди. Бошқа хотин-халажлар ҳам атрофини ўраб олиб, қий-чув кўтара бошлашди. Айниқса, Уккуболанинг кўнгли юмшаб, Ойзода билан қўшилиб хўнграб йиғларди. У Казангапнинг етим қолган қизига жон-дилидан ачинарди.

Эдигей йиғи-сиғи билан ўлган одамни тирилтириб бўлармиди, тақдирга тан бериш керак, деб Ойзодани юпатишга уринар, у бўлса бари бир йиғидан тинмасди.

Ўзи кўпинча шунақа бўлади – отасининг ўлими бо-яқишнинг тўлиб турган юрагини бўшатиб олиш учун бир баҳона бўлди. Сочлари тўзғиб, қовоқлари шишиб кетган Ойзода марҳум отасига тавалло қилиб, ўзининг бахтиқаролигини, энди дунёда уни ҳеч ким бир оғиз ширин сўз билан юпатиб, пешанасини силамаслиги-

ни, ёшлигидан ёруғлик кўрмаганини, эри ичкиликка берилиб, болалар қаровсиз қолиб, уззукун бекатда санғиб юришини, безори бўлиб кетганини, ким биларди, эҳтимол, эртага йўлтўсар бўлиб, поездагиларни ҳам талаб юриши мумкинлигини, каттаси ҳозирданок ича бошлаганини, милиция келиб суриштираётганини, ҳадемай, иши прокуратурага тушади, деб огоҳлантирганини... Айтиб йиғларди. Бир ўзи олти болани қандай эплайди? Отаси зорманда-ку, дунёни сув босса, тўпигига чиқмайди, деб йиғларди.

Куёв ростдан ҳам парвойи палак эди. Қайнотасини дафн этишга келган бўлса-да, руҳи тушиб, хижолат тортиб, ҳаммадан юз ўгиргандай, бадбўй, ипирисқи папиросини чекиб маъюс ўтирарди. Хотинининг дод-войларига кўникиб кетган эди у, хотин киши-да, йиғлаб-сиқтаб охири тинчиб қолади... Бироқ шу пайт томдан тараша тушгандай хотинининг акаси Собитжон ўртага суқилиб, синглисини уялтирмоқчи бўлди: ким шунақа қилади, бу қаёқдан чиққан қилиқ? Отасини кўмгани келганми, ё ўзини шарманда қилгани келганми? Қозоқ қизи табаррук отаси ўлганида шунақа қий-чув қиладими? Қозоқ аёлларининг қўшиқдай буюк йиғиси юз йиллар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, тилларда дoston бўлиб келган-ку! У вақтларда аёллар йиғлашганида ўликлар тирилмаса ҳам, тирикларнинг кўз ёши дарё бўлиб оққан-ку! У замонларда аёллар йиғлашганида мархумнинг фазилатларини айтиб, иззатини бажо келтириб кўкка кўтаришган, марсиямас, мадҳия айтишган. Синглиси бўлса етимча етти кулча бўлиб, ўлсам ўлиб бўлдим, деб уйни бошига кўтаради-я!

Ойзода худди шуни кутиб тургандай, аввалгидан бешбаттар қичқириб йиғлай бошлади. Сендақа оқилу донога кўзимиз учиб тургани йўқ! Сен аввал хотинингга ақл ўргат. Мана шу чиройли гапларингни

хотинингга уқдир! Нимага энди хотинчанг келмайди, келиб, марсия билан мадҳия қанақа бўлишини бизга ўргатса бўларди. Отамизнинг ўлимига келиб, хурматини жойига қўйса бирор ери камайиб қолармиди? Нега деганда, у – фирибгар, сен ҳам фирибгарсан, хотинингга пой-патак бўп юрган пасткашсан, икковинг отамни соғин сигирдай соғиб ичдинглар, менинг эрим пиёниста бўлсаям, мана, шу ерда ўтирибди, сенинг ақлли-хушли деган хотининг қайси гўрда қолди?!

Шундан шўнг Собитжон «Хотинингни тийиб ол!», деб кувёга бақира бошлади. У бўлса, бирдан хезлаб келиб, Собитжонни йиқитиб олиб, бўға бошлади...

Бўронли аҳли орсизлиги ҳаддидан ошган қариндошларни тинчитгунча, кўп овора бўлишди. Ҳамманинг юзи шувут бўлди. Эдигейга, айниқса, оғир ботди бу машмаша. Эдигей уларнинг ким эканини яхши билса ҳам, бунчаликка бориб етади, деб ўйламаган эди. Шунинг учун ҳам ростакамига жиғибийрони чиқиб: агар бир-бировларингни хурмат қилмасаларинг, ақалли мархумнинг арвоҳини хурмат қилинглар, бўлмаса ким бўлишларингдан қатъи назар, бу ердан қувиб ҳайдаман, кейин гина-кудуратларинг ўзларингдан қолсин, деб қаттиқ огоҳлантирди.

Дафн маросими олдидан мана шунақа кўнгилсиз воқеа юз берди. Эдигейнинг дили зимистон бўлди. Яна қовоқлари солиниб, икки қошининг ўртасидаги ажинлари бўртиб чиқди. Жонини қақшатган бояги саволлар бошини қотира бошлади: бу болалар кимга ўхшади экан-а? Нима сабабдан шунақа бўлиб кетишдийкин? Казангап иккаласи бу болаларни иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай, Қумбелдаги интернатга олиб бориб юришганида, ўқиб одам бўлишсин, Сариўзақдаги кимсасиз бекатларда қолиб кетишмасин, ота-онамиз ўқитмади, деб кейин нолиб юришмасин дейишганда, бундай

бўлиб чиқишини хаёлларига ҳам келтиришмаган экан. Энди билса, ҳаммаси тескари бўлиб чиқди... Кўрганда одам жирканмайдиган мўмин-қобил кишилар бўлиб етишишлари учун уларга нима етишмайди?..

Шу он яна Эдилбой Дароз ақл ишлатиб, Эдигейнинг юкини енгиллаштирди. У Эдигейнинг шу лаҳзадаги ҳолатини яхши англаб турган эди. Ота-оналар ўлганида, дафн маросимини фарзандлар бошқаради – илгаридан шундай бўлиб келган. Уятсиз, виждонсиз, тубан бўлса ҳам уларни ҳеч қаёққа ҳайдаб юборолмайсан. Хуллас, ҳамманинг дилини хуфтон қилган ака-сингилларнинг жанжалини кўнгилдан чиқармоқ учун Эдилбой ҳамма эркакларни уйига таклиф этди. Нима, ҳовлида юлдуз санаб ўтираверамизми, юринглар, бизникида чой ичиб ўтирамыз, деди у.

Эдигей Эдилбой Дарознинг уйида бошқа бир оламга кириб қолгандай бўлди. У илгарилари ҳам қўшничилик юзасидан бу хонадонга кириб турар, ҳар гал Эдилбой оиласининг аҳиллигини кўриб, кўнгли равшан тортиб чиқар эди. Бугун эса бу ерда у яна узоқроқ ўтиришни хоҳларди, чунки шундай қилганда, гўё йўқотган куч-қувватини қайта тиклаб оладигандай эди.

Эдилбой Дароз йўл ишчиси эди. Топиш-тутиши, рўзғори ҳам бошқалардан зиёд эмас. Ҳамма қатори уларнинг оиласи ҳам қурама уйнинг ярмини – икки хонаю бир ошхонани эгаллашган. Аммо бу хонадондагиларнинг туриш-турмуши ўзгача, озода, саранжом-саришта, ёп-ёруғ. Чой дегани бошқаларникида ҳам бор, лекин ўша чой Эдилбойнинг пиёласида асалдан ҳам тотли туюларди. Эдилбойнинг хотини чиройли, уй тутиши ҳам ҳавас қилгудек, болалари эсли-одобли. Булар Сариўзақда узоқ туришга сабр-тоқатлари етади, сўнг бошқа тузукроқ жойга кўчиб кетишар. Мабодо кетишса бу ер хувиллаб қолади-да, деб ўйларди Эдигей ўзича...

Эдигей кирза этигини даҳлизга ечди ва тўрга чиқиб тахта деворга суянган кўйи чордана куриб ўтирди. Чарчаганини, оч қолганини шундагина сизди. Меҳмонлар думалоқ хонтахта атрофида тизилишиб, у ёқ бу ёқдан бамайлихотир гаплашиб ўтиришди.

Ҳақиқий суҳбат энди қизий бошлади. Эдигей ўтган кечаси кўрган воқеаси космик кема парвозини унутиб юборган эди, ҳозир бу кишилардан уни-буни эшитиб, ўйланиб қолди. Йўқ, Эдигейга эшитганлари янгилик эмас эди. Шунчаки, бўлган ишлардан манави одамлар яхши хабардору ўзи эса хабарсиз эканидан ҳайратга тушди. Лекин бунинг учун Эдигей ўзини койиб ўтирмади, чунки ҳаммани қизиқтираётган мана шу космик парвозларнинг ҳаммаси ундан жуда йироқ, сеҳрли ва бегона ишлар эди. Шунга кўра, гарчи Эдигей бунақа ишларга анча қизиққан бўлса-да, аслида уларнинг барчаси номаълум ва аллақандай қудратли кучнинг таъсири натижасида содир бўлаётгани туфайли шунчаки хабардор бўлиб қўйишни лозим кўрди. Ҳар ҳолда, фазо сари йўл олган кема манзараси унинг бутун вужудини ҳаяжонга солиб, ўзига мафтун этиб олган эди. Эдилбой Дарознинг уйида худди шу хусусда сўз борарди.

Дастлаб улар шубат – туя сутидан қилинган қимиз ичиб ўтиришди. Усти кўпикланиб, кўпириб турган муздаккина шубат одамни хиёл сархуш қиларди. Келиб-кетиб турадиган йўл тузатувчилар шубатни роса ичишади, унга Сарийўзак пивоси, деб ном ҳам қўйиб олишган. Иссиқ овқатга уйда арақ ҳам топиларди. Бошқа пайтларда Эдигей Бўронга арақ узатганларида улфатчилик учун кўлни қайтармасди. Аммо бугун эса арақни оғзига олмади. Шу билан бошқаларга ҳам ортиқча ичманглар, эртага кун оғир келади, йўл узоқ, дея ишора қилгандай бўлди. Айниқса, арақни шубатга қўшиб босиб ичиб ўтирган Собитжон уни хавотирлан-

тираётган эди. Иккала яхши отлар бир аравага ёндош қўшилгани сингари, шубат билан арақ ҳам аралаштириб ичилса, бир-бирига яхшигина далда бўлади – кишининг кайфиятини чоғ қилади. Лекин бугун кайфи-чоғликнинг ўрни эмас эди. Бироқ кап-катта одамларга қандай қилиб ичма деб бўлади? Меъёрни ўзлари билишлари керак. Ҳар ҳолда, Ойзоданинг эри ҳозирча араққа қўл узатмай, шубатнинг ўзидан ичиб ўтирганни Эдигейнинг кўнглини хотиржам қилди. Арақхўр киши озгина ичса бас, кайфи-тарақ бўлади-қолади, у бу сафар қаноат ҳосил қилиб аралаштирмай ўтирган эди. Ҳайтовур, қайнотасининг дафн маросимида маст бўлиб чўзилиб қолишдан уялди, шекилли. Аммо сабр-тоқати қанчага етишини Эгамнинг ўзи билади.

Шу аснода у-бу нарсалар тўғрисида гурунглашиб ўгиришди. Эдилбой экскаваторнинг чўмичидай катта очилиб, юмилиб турган узун қўллари билан меҳмонларга шубат узатарди. У хонтахтанинг нариги томонида ўтирган Эдигейга яна қуйиб узатар экан, ногоҳ бир нарса эсига тушиб қолди.

– Эдике, кеча тунда, сиз билан смена алмашганимиздан сўнг, сал ўтиб осмон ёрилиб кетгудек бўлди, турган жойимда чайқалиб кетдим. Мундоқ қарасам, космодромдан ракета учирилган экан! Катталигини кўрдингизми? Оловланган қуйруғи араванинг тоқа шотисидай келади-я!

– Ҳе-е, кўрганда-чи! Оғзим очилиб қолди! Ё қудратингдан! Олов селида осмонга кўтариляпти, кўтарил-япти, кети кўринмайди. Қўрқиб кетдим. Бу ерда шунча йил яшаб, ҳали бунақасини кўрмаган эдим.

– Ҳа, менинг ҳам ўз кўзим билан биринчи марта кўришим, – дея иқрор бўлди Эдилбой.

Собитжон Эдилбойнинг узун бўйига ишора қилиб, ҳазиллашмоқчи бўлди:

– Агар сенга ўхшаганлар энди кўриши бўлса, бизга йўл бўлсин.

Эдилбой Дароз бу гапга мийиғида кулиб кўя қолди.

– Гап бундамас, – деб қўл силтади у. – Кўрарга кўрдиму, аммо кўзимга ишонгим келмайди, гувиллаган олов устунни осмон қаърига кириб кетди. Яна кимдир осмонга қараб йўл олдиёв, деб ўйладим ўзимча. Йўлинг беҳатар бўлсин, дедиму шу заҳоти транзисторимнинг кулоғини бурадим. Мен уни ҳамиша ўзим билан бирга олиб юрардим. Ҳозир радиодан эълон қилиб қолса керак, деб ўйладим-да. Одатда, бир йўла космодромнинг ўзидан олиб эшиттиришар эди. Диктор ҳам хурсандлигидан худди митингда сўзлаётгандай тантанали гапирарди. Эшитсанг, этинг жимирлаб кетади! Ўз кўзим билан кўриб, узатиб қолган бу фазогир ким бўлди экан, деб шунақаям билгим келдики, асти қўяверинг Эдике. Лекин билолмадим.

– Нимага? – деб сўради Собитжон ҳайратланиб, қошларини жиддий ва маъноли чимираб экан. У ширакайф бўлиб, бўғриқиб, қизариб кетган эди.

– Билолмадим. Ҳеч нимани хабар қилишмади. «Маяк» тўлқинини узоқ тутиб турдим, ақалли бир оғиз сўз ҳам дейишмади...

– Бўлмаган гап! Бу ерда бошқа сир бор! – дея шубҳаланиб, ҳаёсизларча тикилди Собитжон ва бир қултум шубат қўшилган арақни тез ичиб юборди. – Космосга қилинган ҳар бир парвоз оламшумул воқеа... Тушундингми? Бу парвозлар бизнинг фанимиз ва сиёсатимизнинг тантана қилаётганидан дарак беради.

– Билмадим. Атайлаб, «Сўнгги ахборот»ларга қулоқ тутдим, газеталарнинг шарҳларини ҳам тингладим, ҳеч қандай хабар эълон қилинмади.

– Ҳм! – бош чайқади Собитжон. – Мен ўз идорамда, ишхонамда бўлганимда, уларнинг тагига етган бўлардим. Яхши бўлмапти! Балки бу ерда бошқа гап бордир?

– Нима гап бору нима гап йўқлигини ким билсин. Лекин азбаройи уни била олмаганим жуда алам қил-япти, – Эдилбой Дароз кўнглидаги гапни айтди. – Ракетанинг ичидаги одам худди менинг фазогиримдай бўлиб қолди. Чунки кўз олдимда учди-да. Эҳтимол, йигитларимиздан бирортаси учгандир? Унда бошимиз осмонга етарди. Ўша одам билан учрашиб қолсак, қандай яхши бўларди...

Собитжоннинг хаёлига бирдан нимадир келиб, шошқалоқларча сўзини бўлди:

– Ҳа-а, билишимча, одамсиз кема учиришган бўлса керак, тажриба учун.

– Бу қанақаси бўлди? – ҳайрон бўлиб қаради Эдилбой.

– Шунақа тажриба варианты бўлади. Синовга, тушундингми? Одамсиз ракета бошқа кема билан туташишга ё орбитага чиқишга йўл олди, дейлик. Ҳали нима бўлади-нима қўяди, ҳозирча оқибати номаълум. Агар ўйлашганидай бўлиб чиқса, радиодан айтишади, газеталарда ёзишади, акс ҳолда, индамай қўя қолишади. Шунчаки, илмий тажрибалигича қолаверади.

Эдилбой ранжигандай чаккасини қашиб қўйди:

– Мен бўлсам тирик одам учгандир, деб ўйлабман.

Собитжоннинг тушунтиришларидан ҳафсаласи пир бўлган одамлар жимиб қолишди. Энди гапга нуқта қўйилай, деб турганда Эдигей ўзиям сезмаган ҳолда, уни бошқа томонга буриб юборди.

– Демак, менинг тушунишимча, осмонга одамсиз ракета учирилган, тўғрими йигитлар? Ундоқ бўлса, ракетани ким бошқаради?

– Ким бошқаради дейсанми? – Эдигейнинг нодонлигидан ажабланган Собитжон қўлларини бир-бирига уриб қўйганча, у томон масҳараомуз юзланди. – У ерда Эдике, ҳамма нарса радио орқали бошқарилади. Ердан, бошқарув марказидан буйруқ бериб турилади. Ҳамма иш радио орқали бошқарилади. Тушундингми?

Мабодо ракета фазогир билан бирга учирилганда ҳам қайси томонга йўл олиши бари бир радио орқали бошқариб турилади. Фазогир эса, ўзича бирон ишни ба- жармоқчи бўлса марказдан рухсат сўраши керак. Қим- матли, кўкатойим, осмонга учиш, бу сенга Қоранорга миниб олиб Сариўзак даштини кезиш дегани эмас, ал- батта. Бу мураккаб, ниҳоятда мураккаб иш...

– Шунақа дегин, – деди Эдигей гўлдираб.

Эдигей Бўрон радио орқали бошқариш нима эканини билмас эди. Унинг тасаввурича, радио – узоқ ма- софадан эфир орқали узатиладиган сўзлар, товушлар йиғиндиси. Аммо радио орқали жонсиз темирни қан- дай бошқаришади? Унинг ичида одам бўлса бошқа гап, ундай қил, бундай қил, деб буйруқ бериб туриши мум- кин. Эдигей буларнинг ҳаммасини бирма-бир сўраб билиб олмоқчи бўлдию яна нима ҳожати бор, деган- дай ниятидан қайтиб, индамай кўя қолди. Собитжон ўзининг билганларини ортиқ даражада такаббуруна оҳангда гапириши Эдигейнинг энсасини қотирди. У авзойидан, мана кўрдиларингми, ўзларинг ҳеч нар- сани билмайсизлару яна менинг гапларимни беҳу- дага йўймоқчи бўласизлар, пиёниста куёв бўғмоқчи бўлиб ташланганда ҳам ҳеч бирингиз ёнимни олма- дингиз-ку, мен эса ҳақиқатдан ҳам бунақа ишларни ҳаммангиздан кўра яхши биламан деяётгандай иддао билан сўзларди. «Худо хайрингни берсин, – ўйларди Эдигей. – Шуни деб умр бўйи ўқитганмизда сени, биз- га ўхшаган омилар орасида кимдир биров билимдон бўлиши керак-ку, ахир!» Шу маҳал яна Эдигей Бўрон- нинг хаёлидан: «Сенга ўхшаганлар каттароқ амалдор бўлиб қолсами, қўл остидаги одамларни ўзига ўхшаш сохта билимдон бўлишга мажбур этади, бошқаларга эса кун ҳам бермайди. Ҳозир югурдак бўлиб юрганида шун- чалик ҳаммани оғзимга қаратсам дейди. Ақалли сари- ўзакликларни лол қолдирсам, дейди...» деган ўй ўтди.

Собитжон эса ростдан ҳам бўронлиликларни танг қолдириб, билимдонлиги билан биратўла эзиб-янчиб, сингиси ва поччаси олдидаги шармандаларча можа-родан сўнг яна ўз нархини кўтариб олмоқчи бўларди. У гапни айлантириб, ҳамманинг диққатини чалғитишга интиларди. Шу тариқа кўз кўриб қулоқ эшитмаган тур-ли ғаройиб воқеалардан, илм-фан муваффақиятларидан гапира бошлади; ора-сира арақдан симириб, устидан шубат хўплаб ўтирди. Натижада баттар кайфи ошиб, қизаришиб, ақл бовар қилмайдиган шунақанги ғаро-йиботларни гапириб ташладики, бечора бўронлиликлар бу гапларнинг қай бирига ишонишни билмай қолдилар.

– Мана, ўзларинг бир ўйлаб кўринглар-а, – дерди Собитжон кўзойнагидан қизариб-бўзариб, ҳаммани сеҳрлаб қўяётгандай назар ташлаб. – Биз инсоният та-рихидаги энг бахтли одамлармиз. Тушуняпсизларми? Мана, сен, Эдике, ичимизда энг ёши улуғимизсан. Ил-гари қандай яшардигу, ҳозир қандай яшаяпмиз – сен Эдике бунга яхши биласан. Нима учун гапиряпман? Ил-гари одамлар худоларга ишонишарди. Қадимги Юно-нистонда ўша худо деганлари гўё Олимп тоғида яша-ган эмиш. Бироқ уларнинг қанақа худолигини била-санми?! Меровлар эди улар. Қўлларидан нима келди? Бир-бирлари билан ўзаро чиқиша олмадилар. Низо-кашлик билан машҳур бўлишган, холос. Одамларнинг турмуш тарзини ўзгартира олишмади; бу ҳақда ўйлаб ҳам кўришмаган. Аслида бундай худолар бўлмаган. Буларнинг барчаси афсона. Чўпчак. Бизнинг худола-римиз эса ёнгинамизда – мана бу ерда, космодромда, Сарийўзак даштида яшайдилар. Бу билан биз бутун дунё олдида фахрланамиз. Бирортамиз уларни кўр-маймиз, бирортамиз билмаймиз, шундай бўлиши ҳам керак. Улар тўғри келган Мирқинбой-Ширқинбойлар билан «Ҳол-аҳволлар қалай?», деб сўрашиб ўтириш-

майди. Аммо чинакам худолар – ана шулар! Мана, сен Эдике, космик кемалар қандай қилиб радио орқали бошқариларкан, деб ҳайрон бўласан. Бу ишлар ҳали ҳолва, аллақачон босиб ўтилган ишлар! Бундай аппаратлар, машиналар махсус дастур бўйича ишлайди. Ҳали шундай вақт келадики, радио орқали автоматларни бошқаргандай одамларни ҳам бошқариш мумкин бўлади. Тушундингми, етти ёшдан ётмиш ёшгача бўлган одамлар радио орқали бошқарилади. Ҳозирнинг ўзида бунга илмий далиллар бор. Фанимиз бунга ҳам эришган, олий мақсадлар йўлида.

– Тўхта, тўхта, дарров олий мақсадлардан келасан, – гапти бўлди Эдилбой Дароз. – Сен менга манави нарсани тушунтириб бер. Демак, ўша вақтда ҳар биримиз ёнимизга транзисторга ўхшаган ихчамгина радиоприёмникларни осиб юришимиз керак бўладими, буйруқни эшитиш учун? Лекин, бу нарса ҳозирнинг ўзидаёқ ҳамма жойда бор-ку!

– Сени қараю! Мен бошқа нарсани гапиряпман. Сен айтган нарса чепуха бир ўйинчоқ-ку! Ҳеч ким ёнида ҳеч нарса олиб юрмайди. Хоҳласанг, яланғоч юрасан. Фақат кўзга кўринмас радиотўлқинлар, яъни биотоклар доим сенга, сенинг онгингга таъсир ўтказиб туради. Ундан қаёққа ҳам қочиб қутулардинг?

– Шунақа дегин?

– Қанақа деб ўйловдинг бўлмаса? Одам нима иш қилса, марказдан берилган топшириққа мувофиқ қилади. У ўзига гўё ўз ихтиёри, эрки билан яшаётганга ўхшаб кўринади, аслида эса юқоридан бериладиган буйруқ бўйича яшайди. Ҳаммаси қатъий тартиб асосида бажарилади. Қўшиқ айтиш керак бўлса, сигнал келади – қўшиқ айтасан. Ўйинга тушиш керак бўлса, сигнал келади – ўйинга тушасан. Ишлаш керак бўлса – ишлайсан. Ишлаганда ҳам шундай ишлайсанки!

Ўғрилиқ, безорилик, жиноят, деган нарсалар бўлмайди, ҳаммаси унутилиб кетади, фақат эски китоблардагина ёзилиб қолади. Нега десанг, одамнинг жамики хулқ-атвори – ҳар бир хатти-ҳаракати, фикр-мулоҳазаси, истак-хоҳиши ўлчанган, олдиндан белгилаб қўйилган бўлади. Мана, масалан, дунёда ҳозир демографик портлаш бор, яъни ер юзида одамлар сони кўпайиб бормоқда. Уларни боқишнинг ўзи бўладими? Бунинг учун нима қилиш керак? Туғулишни камайтириш керак. Хотининг билан ҳам, хоҳлаган пайтингда эмас, балки сигнал билан рухсат берилган вақтда ётасан, жамият манфаатлари нуқтаи назаридан шундай қиласан.

– Олий манфаатлар дейсанми? – сўради Эдилбой Дароз кинояомуз оҳангда.

– Худди шундай. Давлат манфаатлари ҳар нарсадан устун туради.

– Мен ана шу олий манфаатлардан ташқари, ҳалиги, хотиним билан ётгим келиб қолса-чи?

– Эдилбой, азизим, қўлингдан келмайди. Бу нарса хаёлингга ҳам келмайди. Энг чиройли, соҳибжамол аёлни қўйнингга солиб қўйса ҳам қиё боқмайсан. Нега десанг, сенга манфий биотокларни улаб қўйишган бўлади. Демак, бу ёғини ҳам саришта қилиб қўйишади. Хотиранг жам бўлсин. Ёки ҳарбий ишни олиб кўрайлик. Бу ердаям ҳамма иш сигнал орқали бажарилади. Одам ўтга кириши керакми – ўтга киради, парашютдан ташлаши керакми – дарҳол ташлайди, атомли мина билан ўзини танк остига ташлаб портлаши керакми – шу лаҳзада портлайди. Нимага бундай деб сўрамайсизларми? Одамни ботир қилдиган биоток берилади – вассалом, кўрқув нималигини билмай қоласан... Мана шунақа!..

– Лақиллатиш ҳам эви билан-да! Устаси фаранг. Шунча йил сенга нимани ўқитишди ўзи? – Эдилбой ҳайратдан ёқа ушлади.

Ўтирганлар жилмайиб қўйишар, томоқ қириб бош чайқашар, йигитча аравани қуруқ олиб қочяпти, деб ўйлашар, аммо унинг сўзини бўлмай, майли давом этаверсин, бекор ўтиргандан кўра эштайлик, мароқ билан сўзляпти, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар экан дейишарди. Йигит арақни шубатга қўшиб, оз-оздан ичавериб, хийлагина кайфи ошиб қолди. Унга бир нима деб бўлмаса, майли, оғзига келганини вайсайверсин, деб ўз ҳолига қўйиб қўйишди. Бу гапларни қаердан кимдандир эшитган, қай бири рости қай бири ёлғон, нима бўлибди, шунгаям бош қотириб ўтирализми, деб ўйлашди. Аммо Эдигей дафъатан сесканиб, ростаканига қўрқиб кетди: бу лақма бекорга қарғадай қағилламаяпти, деб хавотир ола бошлади. У бу гапларни ҳойнаҳой бирор бир ердан ўқиб, уқиб олган бўлиши керак, қуйма қулоқ, ахир у қаерда бирор хунук гап чиқса, дарров илғаб оладиган одати бор. Чиндан ҳам шунақа кишилар ҳаётда бор бўлса нима бўлади, бунинг устига ўзлари катта олим бўлишсаю чиндан ҳам ҳаммани ўзларига банди қилиб олиш ниятида юришса-я...

Собитжон эса ҳалиям аравани қуруқ олиб қочаётган эди. Яхшиямки, ҳали унинг гапларини эшитиб ўтиришганди. Терга ботган кўзойнаги остидаги кўз қорачиқлари қоронғидаги мушук кўзлари сингари чақчайиб кетган бўлса ҳам гоҳ арақдан, гоҳ шубатдан тотиб кўрарди. Энди у қўлларини ёзганча океандаги аллақандай Вермуд учбурчаги ҳақида ҳикоя қила бошлади. Унинг айтишича, океаннинг ўша қисмида шундай бир жой бор эканки, у ердан кема сузиб ўтса ҳам, тепасидан самолёт учиб ўтса ҳам, сирли равишда ўз қомига тортиб кетар экан.

– Вилоятимиздан бир одам чет эл саёҳатига бораман, деб роса уринди, охири муддаосига эришди ҳам. Океаннинг устидан Парагвайгами, Уругвайгами, ишқилиб, ўша томонларга учиб кетди, кетдию қайтиб

келмади. Самолёт Вермуд учбурчагининг қоқ устидан ўтаётганда ғойиб бўлибди. Шу кетган бўйича йўқ! Мана, чет элга боришнинг оқибати. Шуни деб, оғайнилар кимларгадир ялиниб, рухсат сўраб, кимларнидир четга суриб юргандан кўра, Вермуд учбурчагисиз ҳам кунимиз ўтади. Ўз уйим – ўлан тўшагим, деганларидай шукр қилиб, ўз ерингда соғ-саломат яшайвер. Келинлар, тани соғлигимиз учун ичайлик!

«Яна бошландими! – деб ичида сўкинди Эдигей. – Тағин эски ашуласини бошлайди. Уф-ф, бошга битган бало бўлди-ку бу. Ичишга бир киришдими, тормози ишламай қолади!» Худди шундай бўлиб чиқди.

– Келинлар, тани соғлигимиз учун ичамиз, – дея такрорлади Собитжон хира тортган қўнимсиз кўзлари билан атрофдагиларга нигоҳ ташларкан; бироқ шунда ҳам баҳоли қудрат ўзини жиддий қиёфада кўрсатишга интиларди. – Бизнинг соғлигимиз эса юртимизнинг энг катта бойлиги. Демак, бизнинг соғлигимиз давлат аҳамиятига эга. Ана шунақа! Биз ҳазилакам одамлармасмиз, биз давлат одамларимиз! Яна шуни айтиб қўяйки...

Эдигей Бўрон Собитжоннинг қадаҳ сўзлари туғашини кутиб ўтирмай шартта ўрnidан турди-да, ташқарига чиқиб кетди. Қоронғи айвонда бўш ётган челақними ёки оёқ остидаги аллақандай бошқа нарса-ними тарақлатганча, очиқ ҳавода муздаккина турган кирза этигини кийди ва жаҳли чиқиб, дили сиёҳ бўлиб уйи томон йўл олди.

«Эҳ, шўрлик Казангап! – деди Эдигей ичида нола чекиб, аламидан мўйловини тишлаганча. – Бу қанақаси ахир, ўлим бўлиб ўлимга ўхшамаса, аза бўлиб азага ўхшамаса! Базми жамшидда ўтиргандай арақдан бош кўтармайди, парвойи-палак! Ўзича аллақардан гап топиб олипти – соғлиғимиз давлатники эмиш. Ҳар сафар шу гапни қайтаргани-қайтарган. Ишқилиб, эртага марҳумни эсон-омон жойига қўйиб, маърақасини

ўтказиб олайлик, боланинг бу ердан изи қурийди, шу билан қутуламиз, бу ерда унинг ҳеч кимга кераги йўқ, унга ҳам ҳеч кимнинг кераги йўқ?!»

Ҳар ҳолда, Эдилбой Дарознинг уйида узоқ ўтириб қолишди. Вақт ярим кеча бўлиб қолган эди. Эдигей Сариўзакнинг салқин ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Эртага ҳаво одатдагидай очиқ келиб, дурустгина иссиқ бўладиганга ўхшайди. Бу ерда об-ҳаво ҳамини шунақа бўлиб туради. Кундузи жазирама иссиқ, кечаси эса совуқ этни жунжиктиради. Шунинг учун ҳам бутун атроф қовжираб ётибди: ўсимлик бундай об-ҳавога мослашолмайди. Кундуз кунлари намлик истаб кўкка бўй чўзади, кечалари эса уларни совуқ уриб кетади. Бундай шароитга бардош берганларигина қолади. Кўпинча ҳар хил турдаги тиканаклар, катта майдонларни эгаллаган шувоқзорлару яна жарариқларнинг ёқасида тўп-тўп бўлиб турли хил ўт-ўланлар ўсади. Улар пичанга ярайди. Эдигей Бўроннинг кўҳна қадрдони геолог Елизаров ғалати бир манзарани ҳикоя қилиб берган эди. Унинг айтишича, маълумотларга кўра, бир замонлар бу ерларда серўт яйловлар ястанган, об-ҳаво ҳам бошқача бўлган, ёмғир ҳам ҳозиргидан кўра уч баравар кўп ёққан. Табиийки, ўшанда турмуш ҳам бошқача бўлган. Сариўзак яйловларида қанчадан-қанча йилқилар, қўй уюрларию қанчадан-қанча қорамол подалари ўтлаб юрган. Бунга жуда кўп замонлар бўлган чамаси, ўша жунгжанг деган ёвуз келгиндилар бу ерларга бостириб келмасдан аввал шундай бўлган экан. Энди эса улардан ном-нишон ҳам қолмаган, улар ҳақида фақат ривоятларгина қолган, холос. Акс ҳолда, Сариўзакка шунча одам сиғмай кетган бўларди. Елизаров бежиз айтмаган Сариўзак дашти – тарихнинг унутилган китоби деб... У Она Байит қабристонининг тарихи ҳам тасодифий эмаслигини айтган эди. Баъзи маҳмадона олимлар фақат қоғозга ёзилган нарсани тарих деб ҳисоблашади. Ахир, қадим

замонларда қанчадан-қанча воқеалар ёзиб қолдирилмаган бўлса, унда нима қилиш мумкин?..

Бекатчадан ўтаётган поездларнинг шовқинига кулоқ солар экан, Эдигей шу тобда нима учундир Орол денгизидаги пўртаналарни эслаб кетди. У урушдан олдин ўша ерда туғилиб ўсган эди. Казангап ҳам Оролбўйи қозоқларидан эди. Иккаласининг темир йўл бўйида бирга ишлаб, иноқлашиб кетганининг боиси ҳам шундан. Сариўзак чўлида дўстлар тез-тез Оролни кўмсаб, гаплашиб туришарди. Казангапнинг ўлимидан сал аввал, баҳор кезлари, иккаласи Оролга бориб келишди, кейин билса, чол денгиз билан хайрлашгани борган экан. Боришмагани маъкул экан, борарга боришдию хафа бўлиб қайтиб келишди. Денгиз суви тортилиб, тобора камайиб кетибди. Денгиз ёқалаб, соғ тупроқли тақир йўл бўйлаб ўн чақиримча йўл юришганидан сўнг аранг сувга яқинлаб боришди. Ўшанда Казангап: «Орол дунё тургунча турар эди, энди мана шу денгиз ҳам қурияпти, одам умрини гапирмаса ҳам бўлади», деган эди. Ўшанда у яна бундай деган эди: «Эдигей, сен мени Она Байитга дафн этасан. Денгизни эса сўнгги бор кўриб, хайр-хўшлашиб туришим!..»

Эдигей Бўрон шуларни эслаб, тирқираб чиққан кўз ёшларини енгада артди-да, овози хириллаб чиқмасин учун усти-устига йўталиб олди, сўнг Казангапнинг кулбаси сари йўл олди. У ерда Ойзода, Уккубола, бошқа бир қанча хотин-халаж аза тутиб ўтиришарди. Бўронли аёлларидан гоҳ униси, гоҳ буниси иш орасида кўнгил сўраб киришар, бир дам бирга бўлишиб, у-бу ишларга қарашиб юборишарди.

Кўра олдидан ўтаётиб, Эдигей тўнкага боғланган, эгар-жабдуқ урилиб, гажимли ёпиқ ташлаб, ясатилиб шай қилиб қўйилган Қоранор Бўрон олдида бир зум тўхтаб қолди. Ой ёруғида туя жуда маҳобатли, филдай вазмин ва қудратли кўринарди. Эдигей ўзини тутиб

туролмаи, кафти билан туянинг биқинига шапатилаб уриб кўйди:

– Чакки эмассан-ку, азамат!

Остонага етай деб қолганида Эдигей нима учундир кечаги тун воқеаларини эслаганини ўзи ҳам билмай қолди. Темир йўлга яқин келиб қолган чўл тулкисини тош билан урмоқчи бўлганини, сўнг ниманидир ўйлаб, уни уришга журъат этмаганини, уйига қайтаётиб олисдаги космодромдан парвоз қилган оловли кеманинг зимзиё осмон қаърига кириб кетганини эслади...

III

Шу пайт Тинч океаннинг шимолий кенгликларида тонг отиб, соат саккиз бўлган эди. Ҳад-худудсиз буюк сокинлик оғушидаги жимирлаб ётган сув юзига тушиб чарақлаган кўёш нурлари кўзни қамаштиради. Атрофда фақат сув билан осмоннигина кўриш мумкин эди, холос. Бироқ худди шу жойда, «Конвенция» авиабардорининг бортида космосни ўзлаштириш тарихида биринчи марта «Паритет» Совет-Америка самовий бекатида юз берган, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа билан боғлиқ оламшумул можаро кучайган эди.

Сайёралараро «Демииург» Қўшма дастури бўйича Қўшмарбошнинг илмий-стратегик штаби бўлган «Конвенция» авиабардори шу воқеа туфайли ташқи олам билан ҳар қанақа алоқани узди, лекин Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмидаги ўз ўрнини ўзгартирмади, аксинча, худди шу атрофда, ҳаво масофаси бўйича Владивосток билан Сан-Франциско шаҳарларининг қоқ ўртасидаги масофада янада мустаҳкамроқ жойлашиб олди.

Илмий-тадқиқот кемасининг ўзида ҳам баъзи бир ўзгаришлар юз берди. «Демииург» дастурининг Америка ва Совет Бош раҳбарияти кўрсатмаси билан космик алоқа

блокининг операторлари «Паритет»да юз берган фавкуллодда ҳодиса ҳақидаги ахборотни қабул қилган совет ва америкалик навбатчи операторлари ахборот четга тарқаб кетмаслигининг олдини олиш учун вақтинча ажралиб қолишди... «Конвенция» авиабардори ҳарбий аҳамиятга эга бўлмагани сингари, бортида ҳам ҳеч қандай қурол-аслаҳа йўқ эди. У БМТ нинг махсус қарорига мувофиқ, халқаро дахлсизлик ҳуқуқига эга. Шунга қарамай, кемада ҳар қандай хавф-хатарга қарши фавкуллодда ҳолат жорий этилди. У – дунёдаги бирдан-бир ҳарбий бўлмаган авиакема эди.

Иккала томоннинг масъул комиссиялари кундузи соат ўн бирда, беш дақиқа ичида «Конвенция»га етиб келишлари кутилмоқда эди. Бу комиссиялар ўз мамлакатлари, шунингдек, бутун дунёнинг хавфсизлиги манфаатларини кўзда тутган ошиғич қарор қабул қилиш ва тегишли чора-тадбирлар кўриш ҳуқуқига эга эдилар.

Шундай қилиб, «Конвенция» авиабардори шу маҳал Владивосток билан Сан-Францисконинг қоқ ўртасида, аниқроғи очиқ океандаги Алеут оролларининг жанубий қисмида турган бўлиб, бу жойнинг танланиши бежиз эмас эди. Бу сафар «Демидург» дастури ижодкорларининг узоқни кўриб, зийраклик билан иш тутганликлари яққол намоён бўлди. Чунки бирга ишлаб чиқилган сайёралараро тадқиқотлар режасини биргалликда амалга оширишга мўлжалланган кеманинг худди мана шу ерда жойлашгани бу ноёб илмий-техникавий халқаро ҳамкорликнинг тўла тенгҳуқуқлиликка асосланганини билдирарди.

«Конвенция» авиабардори бутун жиҳозлари, асбоб-ускуналари, энергия таъминоти иккала томонга бирдай тегишли бўлиб, у ана шу иккала пайчи давлатларнинг кооператив кемаси ҳисобланар эди. Кема бир вақтнинг ўзида тўғридан-тўғри Невада ва Сарийўзак космодромулари билан радио – телефон – телевизион алоқа ўрната

олар эди. Ҳар иккала томонга тегишли тўрттадан, жами саккизта реактив самолёт Қўшмарбошнинг бошқа қитъалар билан алоқаларида юк ташиш ва кўчириш мақсадларига хизмат қиларди. «Конвенция»да иккита паритет-капитан: паритет-капитанларнинг ёрдамчилари, штурманлар, механиклар, электриклар, матрослар, стюардлар ва бошқа ходимлар ҳам тенг миқдорда эдилар...

«Конвенция»даги Қўшмарбош илмий-техникавий ходимларининг ишлари ҳам худди шу тартибда тuzилган. Дастурнинг Бош раҳбаридан тортиб, то 1–2 ва 2–1 Бош фазогирлари, ҳар иккала томоннинг барча бошқа мутахассис илмий ходимларигача худди шунга мувофиқ тенг ҳуқуқ асосида иш олиб борар эдилар. Шунинг учун ҳам Ер шаридан ҳар қачонгидан кўра узоқроқ масофадаги «Трамплин» орбитасида турган самовий бекат «Паритет» деб аталар ва у Ердаги муносабатларнинг оқибатини акс эттириб турар эди.

Буларнинг барчаси, албатта, икки мамлакат ўртасидаги илмий, дипломатик, маъмурий муассасаларнинг олдиндан ҳар томонлама катта тайёргарлик ишлари олиб борганликлари натижасида амалга оширилди. «Демииург» дастурининг барча умумий ва хусусий масалалари бўйича маслаҳатлашиб, бир қарорга келгунча узоқ йиллар давомида сон-саноксиз учрашувлар, кенгашлар олиб боришга тўғри келди.

«Демииург» дастури ўз олдиға замонанинг энг катта космологик муаммоси, яъни «Номаълум» сайёрасининг беқиёс ички энергия таъминоти бўлган минерал бойликларидан фойдаланишдек ғоят муҳим муаммони ҳал этишни вазифа қилиб қўйган эди. «Номаълум» сайёрасининг юзасида бўш ётган фойдали қазилманинг юз тоннаси тегишли қайта ишловдан сўнг шунча ички энергия ҳосил қилардики, бу энергия бутун Европани бир йилгача электр ва иссиқлик қуввати билан таъминлаш имконини берар эди...

Олисдан тап-тақир кўринган «Номаълум» юлдузи қаърида на Ойда, на Зухрада ва на фанга маълум бўлган бирор бошқа сайёрада учрамайдиган сувнинг мавжудлиги «Номаълум»ни ўзлаштириш лойиҳасининг тақдирини ҳал қилди-кўйди. Сувнинг шак-шубҳасиз мавжудлиги пармалаш намуналаридан ҳам маълум бўлиб қолди. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, «Номаълум» сайёраси юзасида бир неча километр қалинликдаги сув қатлами тупроқдаги муздай совуқ тош жинслари туфайли бир меъёрда сақланиб турарди.

Худди шу сув захираларининг ғоят катта ҳажмда мавжуд эканлиги сабабли «Демидург» дастури реал кучга эга эди. Бунда сув ичимлик манбаигина бўлиб қолмай, балки ундан синтез йўли билан олинмаган моддалар ўзга сайёралар шароитида инсон организмнинг нормал ҳаёт кечириши, аввало нафас олинмаган ҳаво ҳосил қилиш учун зарур хомашё бўла олар эди. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараганда ҳам сув «Номаълум»даги қазилма бойликларни транскосмик сандиқларда ташиб кетиш технологияси жараёнида муҳим аҳамиятга эга эди.

«Номаълум» энергиясини фазода самовий бекат олиб, геосинхрон орбиталар орқали ерга узатиш ўнғайми ё уни бевосита ернинг ўзидан олиш керакми, деган масала муҳокама қилинаётганди. Ҳозирча бу ишларга етарли вақт бор эди.

Пармаловчилар ва гидрологларнинг гуруҳларини «Номаълум»га узоқ муддатга юбориш учун катта экспедицияга тайёргарлик кўрилаётган эди. Бу мутахассислар «Номаълум» қаъридан чиқариб олинмаган сувнинг қувурлар орқали доимий ва автоматик равишда оқиб туришини таъминлаш учун водопровод тизимларини жиҳозлашлари керак. Шундай қилиб, альпинистлар тили билан айтганда, «Паритет» самовий бекати «Номаълум»га борадиган йўлдаги асосий база лагери ҳисоб-

ланарди. «Номаълум» билан «Паритет»нинг оралигида юк ортиб-тушириб юрган транспорт «қайиқлар»ини қабул қилиш учун «Паритет» ҳузурида махсус иншоотлар қуриб битказилган эди. Вақти келиб, сўнгги блоклар қурилиши тугаллангач, «Паритет»да бир вақтнинг ўзида юздан ортиқ киши жойлашиб ғоятда қулай шароитда яшаши мумкин бўларди. Шу билан бирга Ердаги телевизион кўрсатувларни ҳам мунтазам равишда кўриш имкони туғилади.

Мана шу улкан тадбирлар натижасида «Номаълум»дан сув олиш ва таҳлил қилиш имкониятига эришилса, инсон ўз сайёрасидан ташқари оламда ишлаб чиқариш фаолиятини илк бор бошлаган бўларди...

Мана шундай кун яқинлашмоқда, ҳамма орзу-ниятлар шунга қаратилган эди...

Сариўзак ва Невада космодромларида «Номаълум» сайёрасида бўладиган, гидротехника ишларига тайёргарлик ниҳоясига етиб борарди. «Трамплин» орбитасида учиб юрган «Паритет» коинотни забт этувчи фазогирларнинг дастлабки ишчи гуруҳини қабул қилиб олгандан сўнг «Номаълум» сайёрасига жўнатиб қўйишга тайёр турган эди.

Хулласи калом, ҳозирги инсоният ўзининг ғайризаминий тараққиётини бошлашдек воқеа олдида турарди...

Худди шу пайтда, гидрологларнинг биринчи гуруҳи «Номаълум»га жўнатиладиган кун арафасида «Трамплин» орбитасидаги «Паритет» кемасида узоқ муддатли фазовий вахтада турган иккита паритет-фазогир изсиз йўқолиб қолишди.

Иккала фазогир кутилмаганда белгиланган муддатда ҳам, бошқа вақтларда ҳам бирорта сигналга жавоб бермай қўйишди. Бекатнинг турган жойини доимий кўрсатиб турадиган аппаратлардан ташқари унинг ҳаракатини йўналтириб турадиган канал ва бошқа радиотелеви-

зион алоқа тизимларининг барчаси мутлақо ишламай қўйган эди – ҳаммадан ёмони шу бўлди.

Вақт ўтиб борарди. «Паритет» Ердан берилаётган сигналларнинг биронтасига ҳам жавоб бермасди. «Конвенция» авиабардоридагилар саросимага туша бошлашди. Турли хаёлларга бордилар, турли тахминлар қилдилар. Паритет-фазогирларга нима бўлди экан? Улар нега жимиб қолишди? Касал бўлиб қолишдимикин? Ёқмайдиган бирор овқатни еб, заҳарланиб қолишдимикин? Умуман улар тирикмикан?

Ниҳоят, сўнгги воситани ишга солишди – бекатда умумий ёнғин тревогаси тармоғини ишга тушириш тўғрисида сигнал беришди. Аммо бу даҳшатли хабарга ҳам ҳеч қандай жавоб келмади.

«Демидург» дастури жиддий хавф остида қолди. Шундан сўнг «Конвенция»даги Қўшмарбош қанақа воқеа юз берганини аниқлаш учун охирги чорани кўришга мажбур бўлди. Невада ва Сарийўзак космодромларидан «Паритет» билан туташтириш учун фазогирлар бошқарган иккита космик кема бир вақтда учирилди.

Ниҳоятда мушкул бўлган синхрон туташтириш иши амалга оширилгач, «Паритет» бекатига етиб борган назоратчи-фазогирларнинг у ёқдан юборган дастлабки хабари ҳаммани ҳайратда қолдирди: назоратчилар бекатдаги барча хужраларни, лабораторияларни, барча қаватлару пастқам жойларни – ҳамма-ҳаммасини ипидан-игнасигача текшириб чиқишгандан сўнг паритет-фазогирларни тополмаганликларини хабар қилишди. Бекатда уларнинг тиригиyam, ўлигиyam йўқ эди...

Бу воқеага сира ақл бовар қилмасди. Самовий бекатда уч ойдан ортиқ вақт мобайнида бирга бўлиб, зиммаларига юклатилган барча вазифаларни яхши адо этиб келаётган икки одамнинг дом-дараксиз кетиши етти ухлаб тушингга ҳам кирмайди. Буғга айланиб кетмагандир, ахир. Бекатни ташлаб кетишмагандир!

«Паритет»ни текшириш сеанси «Конвенция» авиабардорида тўппа-тўғри радио-телевизион алоқа орқали иккала Олий Бош ҳамрахбар ва паритет-фазогирларнинг бевосита иштирокида ўтаётган эди. Қўшмарбошдаги кўпгина экранлардан назоратчи фазогирларнинг ўзаро гаплашиб, самовий бекатдаги ҳамма блок ва хоналардан вазнсизлик ҳолатида сузиб ўтаётганлари яхши кўриниб турарди. Улар бекатни қадам-бақадам текшириб, кузатишлари тўғрисида доимо «Конвенция»га ахборот бериб туришар эди. Уларнинг суҳбати магнит лентасига ёзиб олинди.

«Паритет». Сизлар ҳам кўряпсизларми? Бекатда ҳеч ким йўқ. Ҳеч ким кўринмаяпти.

«Конвенция». Бекатда бирор нарсанинг синдирилгани ёки бўлмаса, бузилгани сезилмайдими?

«Паритет». Йўқ. Ҳамма нарса ўз ўрнида, саранжом-саришта.

«Конвенция». Ҳеч қаерда қон изи кўзга ташланмадими?

«Паритет». Йўқ, мутлақо.

«Конвенция». Паритет-фазогирларнинг шахсий буюмлари қаерда ва қай аҳволда ётибди?

«Паритет». Чамаси, ҳамма нарса ўз жойида.

«Конвенция». Бари бир айтинг.

«Паритет». Улар бу ерда яқингинада бўлганга ўхшайди. Китоблар, соатлар, пластинкага айтадиган радио ва бошқа ул-буллар ҳам ўз жойида.

«Конвенция». Хўп. Девордами ё қоғозда бирорта ёзув йўқми?

«Паритет». Ёзув-позув кўзга ташланмади. Ия, шошманг-чи! Очиқ турган вахта журналида қандайдир ёзув борга ўхшайди. Журнал вазнсизлик натижасида муаллақ сузиб юрмаслиги учун қисқич билан қистирилиб, эшикдан шундай кираверишга, саҳифалар очиқ ҳолда рўпара қилиб қўйилибди...

«Конвенция». Ўқинглар-чи, нималар ёзилган экан!
«Паритет». Ҳозир уриниб кўрамиз. Ёнма-ён икки
устунда инглиз ва рус тилларида ёзув бор...

«Конвенция». Нимага қараб турибсизлар, тезроқ
ўқисаларинг-чи!

«Паритет». Сарлавҳасини «Ерликларга мактуб», деб
аташибди, қавс ичида «Тушунтириш хати» деган ёзув.

«Конвенция». Тўхтанг. Ўқимай туринг. Алоқа сеанси
тўхтатилади. Бизни кутинглар. Бир оздан сўнг сизларни
қайтадан алоқа боғлашга чақирамиз. Тайёр туринглар.

«Паритет». О, кей!

Шу ерда самовий бекат билан Қўшмарбош ўрта-
сидаги суҳбат узиб қўйилди. «Демиург» дастурининг
Олий Бош ҳамраҳбарлари ўзаро кенгашиб олганла-
ридан сўнг, иккита паритет-оператордан ташқари
бошқа ҳамма ходимларнинг космик алоқа блокини
тарк этишини илтимос қилди. Шундан кейингина
икки ёклама космик алоқа сеанси қайта тикланди. Па-
ритет-фазогирлар «Трамплин» орбитасида қолдириб
кетган мактубларининг мазмуни қуйидагича эди:

«Ҳурматли касбдошлар! Биз «Паритет» самовий бе-
катини фавқулодда ҳолатда тарк этаётган эканмиз,
ҳали қачон қайтиб келамиз, эҳтимол яна номаълум
муддатга узоқ юришимизга тўғри келар – буларнинг
ҳаммаси ишимизнинг оқибатидан келиб чиқувчи бир
қанча омилларга боғлиқлиги туфайли қилмишимиз-
нинг сабабларини тушунтириб беришни ўзимизнинг
муҳим бурчимиз, деб ҳисоблаймиз.

Бу қилмишимиз фавқулодда бўлиб қолмай, ин-
тизомни бузиш деб баҳоланишини энди яхши тушу-
ниб турибмиз. Бироқ, самовий бекатда биз йўлиққан
фавқулодда воқеа бутун инсоният маданияти тарихи-
да қиёс қилиб бўлмайдиган ҳодиса эканини назарга
олиб, аҳволимизга тушунасивлар, деган умиддамиз...

Бундан бир қанча вақт илгари фазонинг ҳар бурчидан, шунингдек, айниқса ернинг ўз ионосферасидан тинимсиз шовқин ва тўсиқлардан ўтиб келаётган сон-саноксиз радиоимпульслар қаторида қисқа частотали чизиқ билан ажралиб турувчи, бир мақсадга йўналтирилган радиосигнални сезиб қолдик. Бу радиосигнал мунтазам равишда ҳар куни бир вақтнинг ўзида ва бир хил оралиқда давом этиб турар эди. Даставвал биз бу радиосигналга унчалик эътибор бермадик. Лекин бу – улар коинотнинг аниқ бир нуқтасидан мунтазам равишда ҳадеб бир мўлжалга, сезишимча, бизнинг самовий бекатимизни қатъий мўлжалга олиб юборилаётганга ўхшади. Эндиликда буни аниқ биламиз: сунъий йўналтирилган бу радиотўлқинлар бизнинг учинчи вахтага чиқишимиздан анча илгари ҳам келиб турган. Чунки «Паритет» олис космосдаги «Трамплин» орбитасига чиққанига бир ярим йилдан ошди-ку. Коинотдан келиб турган бу радиосигналларга нима сабабдан биринчи бўлиб биз эътибор берганимизни тушунтириб беролмаймиз. Бу ҳар ҳолда мутлақо тасодифий бўлса керак. Қандай бўлмасин, бу ҳодисанинг юз бериши табиатини кузатиб, қайд этиб ўргана бошладик ва аста-секин бу оддий табиат ҳодисаси бўлмай, балки сунъий манбадан тарқалаётган тўлқинлар эканига тобора ишончимиз орта бошлади.

Аmmo биз бу фикрга бирданига кела қолганимиз йўқ. Орада қанчадан-қанча шубҳаларга бордик. Тахминимизча, коинотнинг кўз илғамас чексиз узоқликларидан келаётган, фараз қилишимизча, биргина сунъий радиосигналга асосланиб, ғайризаминий тараққиёт мавжуд, деган фикрни айта олишимиз мушкул эди. Фаннинг аввалги ҳамма уринишлари, ҳатто энг кичик вазифани ҳал этиш – ақалли кўшни сайёраларда энг ибтидоий ҳаёт асарини топишга қа-

ратилган изланишлари ҳам зое кетган бўлар эди-да. Ердан ташқари бирон жойда ақл-идрок мавжудлигини излаш аввал эҳтимолдан узоқ деб қаралган бўлса, кейинроқ ғирт пуч, хаёлий, утопик машғулот деб ҳисоблана бошлади. Чунки космик оламни тадқиқ этиш соҳасидаги ҳар бир янги қадам натижасида ақлли мавжудотларни топишнинг ҳатто назарий жиҳатдан ҳам имкониятлари тобора камая бошлади. Бу имкониятлар амалда пучга чиқди деса бўлади. Шунинг учун ҳам биз бу соҳадаги фаразларимизни эълон қилишга журъат этмадик. Биз Ернинг бутун Коинотда тириклик мавжуд бўлган ноёб, беқиёс, яккаю ягона биологик мўъжизот экани ҳақидаги умумбашарий фикрга шак келтиришга ҳам журъат этмадик. Бу соҳадаги шубҳаларимизни ўртоқлашишга биз ўзимизни бурчлимиз, деб айта олмадик. Чунки самовий бекатдаги ишларимиз дастурига бу хилдаги кузатувлар кирмас эди. Булардан ташқари, очиғини айтганда, бир куни парвоз вақтида дарё бўйидаги ўтлоқда ёйилиб ўтлаб юрган сигирлар кўз олдига келган ва шундан бошлаб масхараомуз «сигир-фазогир» деган лақаб олган биродаримизга ўхшаб қолишни ҳам истамас эдик.

Ердан ташқари яна Коинотнинг муайян бир қисмида онгли ҳаёт мавжудлигидан гувоҳлик берувчи тагин бир охирги далилни кўрган бўлсак ҳам, бироқ биз энди кечиккан эдик. Ҳаёт мавжуд бўлган янги оламнинг туғилиши ҳақидаги тасаввурларимиз тубдан ўзгариб остин-устин бўлиб кетди, ногаҳон оламни бутунлай бошқача тушунчалар асосида идрок эта бошладик. Ақлий энергиянинг яна бир қудратли ўчоғи, яна бир ҳаёт масканининг кашф этилиши бизни шундай йўл тутишга мажбур этди. Ерни асрашнинг янгича тушунчаси бизни шунга даъват этдики, маълум вақтгача биз замин аҳолисини ўз кашфиётимиздан воқиф этишдан тийилиб туриш лозим, деган хулосага келдик.

Энди ишнинг моҳиятига ўтайлик. Бу қандай содир бўлди? Бир куни биз шунчаки синаб кўриш учун Коинотнинг ўша нуқтасига, доимо ва мунтазам равишда сирли радиоимпульслар келиб турган ўша нуқтага ўша частота спектрида жавоб радиосигнал юборишга қарор қилдик. Мўъжиза юз берди! Сигналимиз шу заҳотиёқ қабул қилинди! Уни дарҳол қабул этишдию тушунишди! Бизнинг қабул қилувчи минтақамизда уларнинг яна бир ёрдамчи сигнали пайдо бўлди, орадан сал ўтиб ёнида яна бошқа радиосигналлар эшитила бошлади – бу табрик сигналлари эди. Галактикамиздан ташқарида, оламнинг чексиз олис қисмида онгли мавжудотлар яшаётгани ва улар ўзларига ўхшаш тирик жонлар билан алоқа қилиб туришдек юксак лаёқатга эга эканликлари ҳақидаги қувончли хабарни қуйлаган синхрон радиосигналлар бир неча соат давомида тантанали равишда эшитилиб турди. Бу воқеа коинотдаги ҳаёт ҳақидаги тасаввуримизни тубдан ўзгартириб юборди: замон ва макон, масофаларнинг тузилишига доир билимларимизни остин-устин қилди... Наҳот, дунёда, биз ўзимиз ёлғиз эмасмиз, чексиз оламнинг ақл бовар қилмайдиган кенгликларида биз танҳо эмасмиз, Ердаги инсон тажрибаси Коинотдаги руҳ кашфиётида ягона эмас...

Ғайризаминий тараққиётни кашф қилганимизнинг чинлигини текшириб кўриш учун азалдан мавжуд бўлиб, ҳозир ҳам ҳаёт давом этиб келаётган Ер шаримиз оғирлигининг формуласини радиосигнал орқали юбордик. Ўз навбатида, жавоб тариқасида, шунга ўхшаш улар сайёрасининг оғирлик формуласини қабул қилдик. Бундан шундай хулосага келдикки, онгли мавжудотлар яшайдиган мазкур сайёранинг ҳажми бизникидан анча катта бўлиб, тегишли тортиш кучига эга экан.

Биз шу тариқа физика қонунларига кўра илк бор ўзаро фикр алмаша бошладик ва илк бор ғайризаминдаги онгли мавжудотлар билан алоқага киришдик.

Биз билан бўлган ўзаро алоқаларни чуқурлаштириш ва яқинлаштиришда ўзга сайёралар ҳам фаоллик кўрсатишди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли алоқаларимиз тобора янги мазмун касб эта бошлади. Кўп ўтмай, уларда нур тезлигида уча оладиган аппаратлари борлиги маълум бўлди. Бу маълумотларнинг барчасини аввало ўзаро математик ва кимёвий формулалар алмашиш орқали билиб олдик. Кейинчалик эса улар гапира олишга ҳам қодир эканликларини аңлатишди. Аён бўлдики, биз – ерликлар Ернинг тортиш кучини бартараф этиб, коинотга чиқиб, у ерда барқарор яшай бошлаганимиздан бери улар Галактикадан келувчи ҳамма товушларни аниқ эшиттирувчи аудиоастрономия аппаратлари ёрдамида бизнинг тилимизни ўрганишгаётган экан. Улар коинот ва Ер ўртасидаги радиоалоқа сигналларини мунтазам равишда тутиб олиб, қиёслаш ва таҳлил этиш туфайли бизнинг сўз ҳамда ибораларимиз маъносини билиб олишибди. Улар биз билан инглиз, рус тилларида суҳбатлашишга уринганларида бунга ишонч ҳосил қилдик. Бу яна бир ақл бовар қилмайдиган, кишини лол қолдирадиган кашфиёт эди...

Энг муҳим гапларга ўтамиз. Биз ғайризаминий тараққиётга эга бўлган ана шу сайёрани бориб кўришга жазм этдик. Уларнинг сайёрасини сигнал-ишораларига асосланиб, тахминан Тўқайтўш деб атадик. Бизни тўқайтўшликларнинг ўзлари таклиф этишди, бу фикр улардан чиқди. Сўнг пухта ўйлаб кўргач, боришга қарор қилдик. Уларнинг нур тезлигида учадиган аппаратлари бизнинг самовий бекатимизга йигирма олти-йигирма етти соатларда етиб келиши мумкинлигини тушунтиришди. Хоҳлаган пайтимизда яна самовий бекатимизга худди шу муддат оралиғида олиб келиб қўйишга ваъда беришди. Самовий бекат билан уларнинг аппаратини қандай туташтиришимиз мумкинлигини сўраганимизда, бунинг унчалик қийин ма-

сала эмаслигини айтишди, яъни тўқайтўшликларнинг учувчи кемаси ҳар қандай шаклдаги ва ҳар қандай қурилмадаги нарсага геометрик йўл билан туташа олиш имкониятига эга экан. Чамаси, қандайдир электромагнит орқали туташиб хусусиятига боғлиқ нарса бўлса керак бу. Уларнинг учар аппарати бекатимизнинг очиқ коинотга чиқадиган эшиги олдига келиб ёндашса, биз бекатимиздан тўқайтўшликларнинг кемасига ўтишимиз мумкин бўлади, деган фикрга келдик. Тўқайтўшга қилган саёҳатимиз дориламон тугаса, яна худди шу усул билан ортга қайтамиз, деб мўлжалламоқдамиз...

Шундай қилиб, биз «Паритет» бекати бортида ўз мактубимизни қолдириямиз. Эҳтимол, бу изоҳномалардир, очиқ хатдир, мурожаатномадир – қандай деб қабул қилсаларингиз, ихтиёр ўзларингизда. Гап бунда эмас, албатта. Биз қандай ишга журъат қилганимизни, бунинг қанчалар масъулиятли эканини жуда яхши тушунамиз. Инсониятга хизмат қилишдек бундай ноёб имконият бизга насиб этганини, бундан ҳам каттароқ бахт йўқлигини англаб турибмиз...

Бироқ, шундай бўлса-да, бурч туйғуси, ўзаро боғлиқлик туйғуси, мажбурият туйғуси, ниҳоят, интизом деган масалалар виждонимизни роса қийнади. Ниҳоят, ҳар биримиз азалий анъаналар, қонунлар, ижтимоий қоидалар асосида тарбияланганмиз. Биз «Паритет»ни тарк этар эканмиз, на Қўшмарбош раҳбарларини, на ерликлардан бирон кишини хабардор қилиб қўймадик, мақсад ва вазифамизни ҳеч ким билан, ҳеч қандай йўл билан келишиб олмадик. Бунинг сабаби – Ердаги ижтимоий ҳаёт қоидаларини менсимаганлигимиздан эмас, албатта. Бу нарса бизни қўп ўй-хаёлларга толдирди. Тасаввур қилиб кўринг-а: ҳатто хоккей ўйинидаги қўлга киритилган ортиқча голлар ҳам ҳар кимнинг ўз давлати тизимининг ғалабаси ва устунлиги деб қабул қилингани каби ўз ечимимизни ошкора

эълон қиладиган бўлсак, унда халқлар орасидаги ўша кучлар ҳаракатга келиб, турли кайфиятлар, зиддиятлар, эҳтимоллар аланга олишини, ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетиши мумкинлигини назарда тутиб, хабар қилмасдан жўнаб кетишга мажбур бўлганимизни сизлар тушунасизлар, деб ўйлаймиз. Ҳайҳот, қайси бирини айттайлик, биз Еримиздаги ҳаётни, туриш-турмушни ўта даражада яхши биламиз! Ғайризаминий тараққиёт билан алоқа боғланадиган бўлса, ерликлар орасида жаҳон уруши бошланишига яна бир баҳона топилмасмикин? Бундай бўлмайди деб, ким кафиллик бера олади?

Ерда сиёсий курашдан четда туриш қийин ёки бу деярли мумкин эмас. Лекин биз узоқ муддат, кўп кунлар ва ҳафталар давомида олис космосда юрганимизда – бу ёқдан Ер шари автомобиль ғилдирагидек аранг кўринар экан – ердаги алғов-далғовларни ўйлаб изтироб чекдик, изза бўлдик ҳатто. Сабаби ҳозирги энергетик инқироз жамиятни шундай бир танг ҳолатга солган, бу айрим мамлакатларнинг атом бомбасини дастак қилишга интилишига олиб келиши мумкин, бу эса нари борганда, йирик техникавий муаммодир, холос. Башарти бу мамлакатлар ўзаро бир-бирлари билан келишганлари тақдирда, яъни яхшиси бунинг ўрнига...

Шусиз ҳам турли хавф-хатарлар ичида қолган ерликларни яна ташвишга солмаслик учун ўз зиммамизга мислсиз оғир масъулият юкладик – фазодаги онгли мавжудотлар билан бутун инсоният номидан сўзлашишга, эътиқодимиз ва виждонимиз амрига қараб иш тутишга журъат этдик. Биз ўз ихтиёримиз билан зиммамизга олган бу вазифани муносиб равишда удалаймиз, деган умиддамиз.

Охирги айтар сўзимиз шуки, бизнинг мулоҳазаларимиз, шубҳаларимиз, иккиланишларимизнинг асосий сабабларидан яна бири – «Демиург» дастурига инсониятнинг еру осмон тарихидаги энг буюк

ташаббуслардан бирининг бажарилишига заррача зиён-заҳмат етказмаслик ташвиши эди. Бу дастур машаққатлар чекиб келган ўзаро ишончсизлик вазиятида ҳамда ўзаро ҳамкорлик соҳасидаги яқинлашиш ва узоқлашишларимиз натижасида юзага келган эди. Лекин бари бир ақл-идрок тантана қилди, бинобарин, ўз куч-қобилиятимизга яраша умумий ишимизга сидқидилдан хизмат қилдик. Лекин воқеаларни бир-бирига нисбат бериб ҳамда тилга олинган хавф-хатарларга кўра, «Демуург» дастурини хавф остида қолдиришни истамаган ҳолда Тўқайтўш сайёрасига ташриф буюрганимиз натижаларидан инсониятни хабардор этиш мақсадида «Паритет»ни вақтинча тарк этмоқдамиз. Мабодо биз мангуга ғойиб бўлиб кетсак ёки раҳбарларимиз бизнинг «Паритет»да вахтани давом эттиришимизни лозим кўришмаса, ўрнимизга бошқа одамларни қўйиш қийин иш эмас. Биздан яхшироқ ишлайдиган йигитлар ҳамма вақт топилади.

Биз номаълум йўл сари кетдик. Билимга ташналик, ўзга одамлардаги ўзимизга ўхшаш ақлли мавжудотларни кашф этиш истаги, ақл-заковатларимизни янги сайёра ақл-заковати билан қўшиш истаги бизни мана шу йўл сари даъват этмоқда. Бироқ ғайризаминий тараққиётнинг тажрибаси ерликларга яхшилик келтирадими, ёмонлик келтирадими – буниси ҳали ҳеч кимга маълум эмас. Биз кўрган-билганларимизга холисона баҳо беришга ҳаракат қиламиз. Мабодо бу кашфиётимиз Ер курраси учун қандайдир таҳдид солишини ва вайронагарчилик келтиришини сезиб қолсак, шу заҳотиёқ Ерга заррача фалокат етказмаслик чорасини кўришга қасамёд қиламиз.

Яна бир карра сўнгги сўзимизни айтмоқчимиз. Биз Ерни иллюминаторларимиздан кўриб турамиз. У гўё зулмат денгизи ичра нур сочиб турган гавҳардай кўринмоқда. Ер беқиёс даражада ажойиб-ғаройиб

феруза рангда ғоятда гўзал, олисдан қараганда, нора-сида боланинг бошидай нозик ва заиф кўринади. Биз бу ёқдан қараб турарканмиз, оламда яшаётган ҳамма одам бизнинг ака-укаларимиз ва опа-сингилларимиз-дек туйилиб, гўё уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмагандаймиз. Аслида эса, маълумки, Ер юзидаги одамлар бир-бирлари билан биз ўйлаганчалик аҳил яшай олмаётганларига ичимиз ачийди.

Биз Ер курраси билан хайрлашяпмиз. Бир неча соатдан кейин «Трамплин» орбитасини тарк этамиз, шундан сўнг Ер кўзимиздан ғойиб бўлиб кўринмай қолади. Ўзга сайёраликлар – тўқайтўшликлар йўлга чиқишган. Улар орбитамизга яқинлашмоқда. Кўп ўтмай етиб келишади. Жуда оз вақт қолди. Кутяпмиз.

Яна бир гап. Биз ўз оилаларимизга ҳам хат ёзиб қолдирыпмиз. Бу ишга алоқадор кишиларнинг ҳаммасидан ўтиниб сўраймизки, хатларимиз эгаларига етиб борса...

Дарвоқе, бизнинг ўрнимизга келиб, «Паритет»да ишлайдиганлар учун изоҳнома. Биз ўзга сайёралар билан алоқа боғлаб, фикр алмашиб туришда фойдаланадиган канални ва радиотўлқинлар частотасини навбатчилик журналига ёзиб кўрсатиб кетдик. Зарур бўлиб қолган вақтда, сизлар билан шу канал орқали алоқа ўрнатиб, ахборотларимизни етказиб турамиз. Тўқайтўшликлар билан олиб борилган радиобоғланишлар шуни кўрсатдики, алоқанинг энг қулай ва ягона усули – самовий бекатининг бортидаги алоқа тизими бўлиб чиқди, чунки Коинотдан бевосита Ерга юборилган радиосигналлар Ер атрофини қуршаб олган ионлаштирилган кучли атмосфера қатламидан иборат тўсиққа учраб, уни тешиб ўта олмайди.

Шу билан тамом. Хайр. Биз кетдик.

Мактубимизнинг айнан бир хилдаги матни икки тилда – инглиз ва рус тилларида битилди.

1–2 Паритет-фазогир.

2–1 Паритет-фазогир.

«Паритет» самовий бекати борти.

«Учинчи навбатчилик вақти 94-кун».

Аниқ белгиланган вақтда, Узоқ Шарқ вақти билан соат ўн бирда Америка ва Совет Иттифоқи томонидан махсус ваколат олган комиссиялар тушган икки реактив самолёт бирин-кетин «Конвенция» авиабардорининг палубасига қўндирилди.

Комиссия аъзолари протоколда кўрсатилганидек, қатъий суратда кутиб олинди. Уларга тушлик овқат учун ярим соат муддат берилгани дарҳол хабар қилинди. Овқатланиб бўлишлари билан комиссияларнинг аъзолари «Паритет» самовий бекатидаги фавқулодда аҳволни муҳокама қилиш учун кают-компанияда ўтказиладиган ёпиқ кенгашга йиғилишлари керак эди.

Бироқ кенгаш иши энди бошланиши билан тўсатдан узилиб қолди. «Паритет»даги назоратчи – фазогирлар «Конвенция»даги Қўшмарбошга қўшни Галактикадаги Тўқайтўш сайёрасидан 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирлардан олинган илк ахборотни узатиб қолишди.

IV

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Найман қозоқларининг аждодлари дафн этилган қабристон Она Байитгача озмунча йўл дейсизми, Са-

риўзак дашти бўйлаб тўғри кесиб чиқилган тақдирда ҳам нари-бериси бўлиб ўттиз чақирим келади.

Эдигей Бўрон шу куни барвақт уйғонди. Тун бўйи деярли мижжа қоқмай чиқди, фақат тонгга яқин бир оз кўзи илинди, холос. Қолган вақт ичида эса марҳумни сўнгги йўлга кузатиш ишлари билан банд бўлди. Одатда, марҳумни дафн куни уйдан чиқариш арафасида – жаноза ўқиш олдидан ювишади. Бу сафар эса кечикиб қолмасдан эрталаб вақтлироқ йўлга чиқиш учун илитилган сув олиб келиб берганини айтмаса, қолган ишларнинг ҳаммасини Эдигей ёлғиз ўзи бажарди. Эдилбой юраги дов бермай, ўликдан ўзини бир оз четга олиб турди. Сесканиши табиий эди, албатта. Бироқ Эдигей сўз орасида пайқамагандай деди:

– Сен, Эдилбой, яқинроқ келиб эътибор қил, кўзинг пишсин. Туғилиш бор, ўлиш бор деганларидек ҳамманинг бошида бор бу нарса.

– Тўғрику-я, – деди журъатсизлик билан Эдилбой.

– Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим-да. Айтайлик, эртанги кун мен ўлгудек бўлсам, ювиб-тараб, кафанга солиб кўмадиган одам топилмас экан-да, бирор ўрага тикиб кетаверар экансизлар-да?

– Нега ундай бўлар экан, – хижолат тортди Эдилбой ўлик олдидан чироқ тутиб турар экан, бир оз ўзини кўниктириб олгандай бўлиб. – Сизсиз бу ерлар хувиллаб қолади. Соғ-омон бўлинг, худо умрингизни берсин. Ўра бўлса шошмай турар.

Жасадни дафнга тайёрлаганларича бир ярим соатча вақт кетди. Ҳар ҳолда, Эдигей ўз ишидан кўнгли тўқ эди. Марҳумни қоидасига кўра ювди, қоидасига кўра қўл-оёқларини тўғрилаб боғлаб, бошини қиблага қаратиб ётқизиб қўйди. Оқ сурпдан керагича ишлатиб кафан тикди ва қоидаси билан марҳумни кафанлади. Иш орасида Эдилбойга кафан қандай тикилишини

кўрсатди. Сўнг ўзини ҳам тартибга солди, соқолини тозалаб олиб мўйлабини текислади. Унинг мўйлови ҳам қошлари сингари қалин ва ғайир эди. Аммо оқ оралаб, мошгуруч тусга кириб, сийраклашиб бораётган эди. Эдигей аскарлик медалларию орденларини ва меҳнат зарбдори нишонларини ярқиратиб тозалаш-нияма унутмади – уларни камзулнинг ёқасига тақиб, эрта билан кийиб чиқишга тайёрлаб қўйди.

Шу тариқа тонг отди. Бу ишларнинг ҳаммасини бамайлихотир уддалай олганига Эдигей Бўроннинг ўзи ҳам ажабланди. Илгари бирор одам Эдигей мана шунанга аза кунлариям ишни қойиллатади деса ҳеч ким ишонмасди. Демак, бу иш пешанасига ёзилган экан, Казангапни дафн этиш унга насиб этибди. Тақдир дегани шу экан-да.

Қисматни қаранг. Бир вақтлар иккаласи Қумбел бекатида биринчи марта учрашиб қолишганида охири шундай бўлади, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эдигей қирқ тўртинчи йилнинг охирида контузияга учраб, фронтдан қайтиб келди. Юзаки қараганда тўрт мучаси соғ, оёқ-қўли бутун, боши ўз ўрнида. Аммо шу бош гўё ўзиники эмасдай, тинимсиз шамол эсаётгандай. Қулоғи гувиллашдан тинмайди. Бир неча қадам босса боши айланиб, кўзи тиниб, гандираклаб кетадигандай ҳис қилади ўзини. Гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ терга ботади. Тили ҳам гоҳида калимага келмай бирор сўзни айтиш мушкул бўлиб қолади. Немис снарядининг портлаш тўлқини уни ақлдан озиш даражасига келтириб, карахт қилиб қўйган эди. Тирик деса тирикка, ўлик деса ўликка ўхшамайди. Ўшанда Эдигейнинг кўнгли бутунлай чўкиб кетган эди. Кўринишдан навқирон ва соппа-соғга ўхшарди. Бироқ Оролга, уйига қайтиб келгач нимага ярайди? Худо ёрлақаб, бахтига яхши врач учраб қолди. Ўша врач до-

ри-дармон қилиб уни даволагани ҳам йўқ, у ёқ бу ёғи-ни қараб кўрди, сўзини тинглаб текширди, холос. Ўша кунлар ҳозиргидай эсида – оқ халат, оқ қалпоқ кийган, кўзлари чақнаган, бурни катта, норғулдан келган малларанг рус чоли эди. У хурсанд бўлиб кулганича Эдигейнинг елкасига уриб қўйган эди.

– Биласанми, оғайни, – деган ўшанда у, – ҳадемай уруш тугайди. Бўлмаса сени бирпасда тузатиб, сафга қайтарардим, яна бир оз жанг қилардинг. Майли энди, сенсиз ҳам ғалаба яқин қолди. Фақат сен кўнглингга олма, бирор йилда, балки ундан ҳам илгарироқ соғайиб отдай бўлиб кетасан, шу гапни мен айтяпман сенга, кейин эслаб юрасан. Ҳозир эса тайёргарлигингни кўриб, юртингга қайтавер. Кўнглинг тўқ бўлсин, сендақа одамлар юз йил яшайди...

Кейин билса ўша маллавой дўхтир тўғри айтган экан. Аммо бирор йил дегани айтишгагина осон, холос. Госпиталдан чиқдию эғнида ғижимланган шинель, елкасида тугун, ҳар эҳтимолга қарши қўлтиқтаёқ билан шаҳарга кирди, худди қалин ўрмон ичида юргандай эди: боши ғувиллар, оёғи қалтирар, кўзи тиниб кетарди. Вокзалда ҳар ким ўз юмуши билан овра, сон-саноксиз одамлар кимнинг кучи етса, поездга чиқиб кетяпти, кучи етмагани четга сурилиб қоляпти. Бир амаллаб поездга чиқиб олди, манзилига етди. Бир ойча саргардонликдан сўнг поезд кечаси Орол бекати-га келиб тўхтади. «Беш юз еттинчи, шўх поезд» дейишарди ўша «машхур» поездни. Бундай поездда юриш ҳеч қачон ҳеч кимнинг бошига тушмасин...

Бироқ ўша кезларда шунисини етказганига ҳам минг қатла шукр қилган. Қоронғиликда поезддан тушгач, худди тоғдан тушгандай гарангсиб, бир зум туриб қолди. Атрофда жон асари кўринмайди, ўлда-жўлда бекат чироқлари аранг милтирайди. Ғир-ғир шамол

эсиб турибди. Эдигейни мана шу шамол кутиб олди. Қадрдон Орол шамоли! Юзига Орол нафаси урилди. Ўша кунлари денгиз ёнгинасида, темир йулнинг биқинида чайқалиб турарди. Ҳозир эса дурбиндан қараганда ҳам сувни кўриб бўлмади...

Чўлдан сезилар-сезилмас шувоқ ҳиди димоққа урилди. Оролнинг нариёғидаги кенгликлардан энди уйғонаётган баҳор нафаси уфуради. Ниҳоят, қадрдон юртига етиб келди!

Эдигей бекатни, унинг яқинидаги денгиз соҳилига жойлашган шаҳарчанинг қинғир-қийшиқ тор кўчаларини яхши биларди. Этиги лойга ботиб қоларди. У танишлариникига йўл олди. Бугун шу танишларидан бириникида тунаб қолиб, эртасига ўзларининг балиқчилар овули Жонкелдига етиб бормоқчи эди. Бироқ унганча хийлагина юришга тўғри келарди. Тор кўча орқали шаҳарча четидаги денгиз бўйига чиқиб қолганини ўзиям сезмай қолди. Шунда ўзини тийиб туролмай денгиз сари бурилиб, сувнинг қумли қирғоққа урилиб, шалоплаётган жойига келиб тўхтади. Қоронғи тунда денгиз юзаси билинар-билинемас жимирлаб шуъла таратиб турарди, бир-бирига мингашиб кетган жимжимадор ўрқачли тўлқинлар шовуллаб келарди-да, яна шу ернинг ўзида ғойиб бўларди. Тонг олдидаги ой юксакликдаги сур булутлар орасидан оқиш доғ сингари ғарибона боқарди.

Ниҳоят, дийдор кўришиш насиб этган экан.

– Омонмисан, Оролим! – дея ўзича пичирлаб қўйди Эдигей. Сўнг нариги ёқдаги тошга ўтириб олиб, тамаки тутатди. Докторлар контузия бўлдинг, чекмаганинг маъқул дейишган бўлса-да, ҳозир ўзини тиёлмади. Кейинчалик эса бу ёмон одатни ташлади. Лекин ўшанда ҳаяжонланиб кетди, у вақтда тамаки тутунини ўйларди, бу ёғига тирикчилик қилишни ўйлаб кет-

ди. Денгизда ишлайдиган одамнинг қўли чайир, бели бақувват ва энг муҳими, боши бутун бўлиши керак. Акс ҳолда қалқиб турадиган баржада бошинг айланиб гангиб қолишинг ҳеч гап эмас. Фронтга қадар у балиқчилик корхонасида ишларди, энди эса ҳеч ким эмас. Ногирон бўлиб ногирон эмас, иш десанг ишга ярамайди. Ҳаммадан ҳам ёмони шунда эдики, энди бу бош билан балиқчиликда ишлаб бўлмайди.

Эдигей энди ўрнидан туришга чоғланаётган эди, қирғоқда аллақаяқдандир оқ бир ит пайдо бўлиб қолди. У соҳил бўйлаб чопиб юрарди. Гоҳо тўхтаб қолиб ниманидир сезгандай нимхуш кумни ҳидлаб кўрарди. Эдигей итни чақириб олди. У ҳам бегонасирамай яқинига келиб, думини ликиллатиб тураверди. Эдигей унинг пахмоқ бўйнидан силади.

– Қаердансан сен? Қаёқдан йўртиб келяпсан? Отинг нима, Арслонми? Йўлбарсми? Бўрибосарми? Ҳа, энди билсам қирғоқдан балиқ излаб юрган кўринасан. Дуруст, дуруст! Бироқ денгиз деганинг ҳамма вақт ҳам оёғинг тагига чала ўлик балиқни чиқариб ташлайвермайди. Илож қанча! Югуриш керак. Қоқсуяк бўлиб кетганинг ҳам шундан экан-да. Мен эса оғайни, уйимга қайтаётган одамман. Кенигсберг яқинидан қайтиб келяпман. Шул шаҳарга етай деб қолганимда снаряд портлаб қолса бўладими, аранг тирик қолдим. Мана энди бу ёғи нима бўлади, деб ўй-хаёл суриб ўтирибман. Нега менга бундай қараяпсан? Сенга бергудай ҳеч нарсам йўқ. Фақат ордену медаллар... Уруш дегани шу экан оғайни, ҳамма ёқда қаҳатчилик. Бўлмаса, сендан бир нимани аярмидим?.. Тўхтаб тур-чи, манави ерда новвот бор, ўғилчамга олиб боряпман. Ҳозир у чопқиллаб кетган бўлиши керак...

Эдигей эринмасдан ярми бўшаб қолган халтачасини очди, унда газетага ўралган бир ҳовуч новвот, йўлда келаётиб хотинига деб олган дуррача, чайқов-

чилардан олган бир жуфт совун бор эди. Халтада яна бир жуфт аскар ич кийими, камар, пилотка, қўшимча гимнастёрка, шим бор эди – унинг бутун бисоти шу.

Ит Эдигейнинг кафтидаги новвотни ялаб олиб, қисирлатиб чайнаб юборди-да, думини ликиллатганча чақнаган кўзларини ихлос ва умидворлик билан тикиб тураверди.

– Энди хайр, оғайни!

Эдигей ўрнидан туриб, қирғоқ ёқалаб юрди, бекатдаги одамларни безовта қилгиси келмади. Тонг отишига ҳам оз қолган эди. Шунинг учун ҳам ўз овули Жонкелдига етиб олишга ошиқди.

Шу куни Эдигей денгиз ёқалаб юриб Жонкелдисига аранг тушга яқин етиб борди. Контузия бўлмасдан илгари у бу йўлни икки соат деганда босиб ўтарди. Бориши билан мудҳиш хабарни эшитди – фарзанди-дилбанди аллақачон оламдан ўтган экан. Эдигей хизматга чақирилганда, бола эндигина олти ойга тўлган эди. Насиб этмаган экан, ўн бир ойлигида нобуд бўлибди. Чақалоққа қизамиқ чиқиб, иситманинг зўрлигидан куйиб-ёниб, адойи тамом бўлибди. Унга хат ёзишни лозим кўришмабди. Қаерга ёзишади, ёзишга ҳожат ҳам бормиди? Бусиз ҳам уруш кулфатлари етиб ортаётган эди. Эсон-омон қайтиб келса ўзи билар, куйиб-ёниб, йиғлаб-сиқтаб кўникиб ҳам кетар, деб қариндош-уруғлар Уккуболани кўндиришга ҳаракат қилдилар. Ҳали ёшсизлар, уруш тугасин, худо хоҳласа ҳали қанча фарзанд кўрасизлар. Чинорнинг шохи синса ҳам, ўзи синмасин. Яна бир хил мулоҳазалар ҳам бор эдики, буларни одамлар дилда ўйлашар, лекин тилига чиқаришмасди: минг қилсаям уруш-урушда, ажали етиб, ўққа учраса, ёруғ дунёдан кўз юмиши осонроқ бўлади – ҳарқалай, уйда фарзандим қолди, мендан кейин чироғим ўчмайди, деган умид билан кетади...

Уккубола айб ўзимда деб, ич-этини ерди. Қайтиб келган эрини қучоқлаганча хўнг-хўнг йиғларди. У ахир, мана шу кунни тақдирга тан бергандай ҳам умид, ҳам чексиз азоб-изтироб, туганмас дард-алам билан кутди. Эри олдида дув-дув кўз ёши тўкиб, билармон кампирларнинг гапига қулоқ солмай, доғда қолганини гапириб берди. Кампирлар болага қизилча чиққан, бу ёмон нарса, чақалоқни туя жунидан қавилган кўрпага иссиққина ўраб, қоп-қоронғи уйда сақлаш лозим, айтгандай, ҳадеб муздек сув бериб туравериш керак, у ёғига худо раҳм қилиб, иситмага бардош беролса, тузалиб кетади, деб огоҳлантиришган эди. Мен – иши ўнгидан келмаган бахти қаро овулдаги кампирларнинг гапига қулоқ солмабман. Кўшниларнинг аравасини сўраб, бетоб гўдакни бекатдаги дўхтур хотинга олиб бордим. Тарақа-туруқ аравада Оролга етгунча болагинамнинг жони йўлда узилди. Дўхтур хотин кампирларнинг гапига қулоқ солишинг даркор эди, деб қаттиқ койиб берди...

Эдигей остонага қадам босиши билан эшитган хабари шу бўлди. Шу заҳотиёқ ғам-андухдан куйиб кул бўлди, тош бўлиб қотди-қолди. Ҳали қўлига олиб, тузукроқ эркалатишга ҳам улгурмаган мурғак бола – тўнғич фарзандининг дийдорига зор бўлиб, бу даража соғиниб келиши биланоқ бундай оғир жудоликка учрашини илгари ўйлаб ўйида, ухлаб тушида кўрмаган эди. Эдигей ҳали тиши чиқмаган, кўзларини мўлтира-тиб ишонч ила боқиб, кулимсираб турадиган маъсум гўдагини эслаб, жону жаҳони ўртаниб кетар эди.

Шу кундан бошлаб ўз овули кўзига совуқ кўрина бошлади. Бир вақтлар қирғоқдаги тепаликда элликтача хонадон яшар эди. Хонадон эгалари Оролдаги балиқчилик артелида ишлашиб, тирикчилик қилишарди. Энди эса жарлик ёқасида ўн чоғли пахса уй қолган, холос. Эркак зоти қолмаган, ҳаммасини уруш олиб кетган. Қолган қарию ёшлар ҳам бармоқ билан

санарли. Кўпи очликдан жон сақлаб қолиш учун чорва билан шуғулланувчи атрофдаги хўжалик овулларига жўнаб кетишган. Балиқчилик артели тугаб, денгизга чиқадиған одам ҳам қолмади.

Уккубола дашт уруғларидан бўлиб, у ҳам туғишганлари ёнига кетиб қолиши мумкин эди. Қариндошлари келиб ёлғиз қолдиришни истамай олиб кетишмоқчи бўлишди. Қахатчилик йиллари ёнимизда бўлгин, Эдигей фронтдан кайтиб келгандан сўнг ҳеч ким сени ушлаб турмайди, Жонкелди айилига яна тезда қайтиб келасан, дейишди. Бироқ Уккубола кўнмади: «Эримни кутаман. Ўғилгинамдан айрилдим. Отаси омон қайтса, ҳеч бўлмаганда хотинига дуч келсин. Бу ерда ёлғиз эмасман, ёшу қарилар бор, уларга кўмаклашиб турман, кўп қатори бир амаллаб кун ўтказармиз», деди.

Уккубола тўғри қилган экан. Лекин Эдигей биринчи кунлариёқ энди бундан бу ёғига денгиз бўйида бе-корхўжа бўлиб тирикчилик ўтказиб бўлмайди, деди. Унинг гапийам тўғри эди. Эдигейни кўргани келган Уккуболанинг қариндошлари яна бирга олиб кетайлик, деб қисташди. Даштда кўй-кўзига қарашиб юрасан, кейинчалик соғайиб кетганингдан сўнг мол боқарсан, дейишди. Эдигей миннатдорчилик билдирди-ю, аммо рози бўлмади. Уларга оғирлиги тушишини истамади. Хотинининг қариндошлариникида бир-икки кун меҳмон бўлиш бошқа гап. Аммо қўлингдан тузукроқ иш келмаса, кимга ҳам керак бўлардинг.

Уккубола иккаласи иш излаб темир йўл бўйига бо-ришга қарор қилишди. Эдигейга қоровулми, кузатувчи-ми ёки бўлмаса кўтармани очиб-ёпиб турувчими – ишқилиб, бирор енгилроқ иш топилиб қолар, деб ўйлашди. Уруш ногиронининг ҳам кўнглига қараш керак-ку.

Баҳорда овулдан кўчиб кетишди. Ҳали иккаласи ҳам ёш-яланг, сўққа бошларидан бўлак оёқларига тушов бўладиган нарса ҳам йўқ. Дастлабки пайтлари

дуч келган бекатларда кўниб-тунаб юришди. Бироқ ҳадеганда кўнгилдагидек иш топа олмадилар. Уй-жой масаласи ундан ҳам қийин бўлди. Темир йўлда дуч келган ишларни бажариб, бедананинг уйи йўқ, қайга борса – битбилдиқ, деганларидек, тўғри келган жойда истиқомат қилишди. Уккубола шунда жонига ора кирди. Унинг тани-жони соғ, ўзи ҳам ҳали навқирон бўлиб, ҳар қанақа ишларни тортиниб ўтирмай бажариб кетаверарди. Сиртдан соғлом кишилардай кўринган Эдигей юк ортиш ва тушириш ишларига тутинса-да, асосий ишни Уккубола бажарарди.

Шу йўсинда баҳорнинг ўрталарида бир неча йўлларни туташтирувчи катта бекат – Қумбелга келиб, кўмир тушираётганларнинг устидан чиқишди. Кўмир ортилган вагонлар захира йўл билан тўғри депо хўжалиги орқасидаги ҳовлига киритиларди. Бу ерда вагонларни тезроқ бўшатиш учун кўмирни аввал ерга туширишар, кейин эса ғалтак аравачаларда уй сингари баланд уюмларга олиб чиқиб тўкишарди. Шу зайдда бир йиллик кўмир захираси ғамланарди. Ҳаддан ташқари оғир, чанг-тўзонли, ифлос иш эди бу. Бироқ ҳар қанча оғир бўлса-да, тирикчилик қилиш керак. Эдигей катта курак билан аравачага кўмир ташлаб турар, Уккубола эса уни тахта йўл орқали тепаликка олиб чиқиб ағдарарди-да, яна пастга қайтиб тушарди. Эдигей яна қайтадан аравачани тўлатарди. Уккубола аравага қўшилган қирчанғи отдай аёл киши кўтариши лозим бўлмаган оғир юкни силаси қуриб яна тепаликка олиб чиқар ва тўка солиб орқага қайтиб тушарди. Бунинг устига, кун қиздиргандан қиздирар, бурқсиган кўмир тўзони Эдигейнинг кўзини тинитиб, кўнглини айнитиб юборарди. Кун сайин ҳолдан тойиб бораётганини ўзи сезиб турарди. Шундоққина, кўмир уюмига чўзилсаю қайта турмасдан чўзилиб ётаверса. Ҳаммасидан ҳам уни деб аёлининг қоп-қора чанг-тў-

зон ичида нафаси қисилиб ишлаётганини кўриб, ич-ичидан ачинар ва ўзини кўярга жой тополмас эди. Хотинининг уст-бошига қараб бўлмасди: қоп-қора курумга бурканган, фақат икки кўзию тишларигина йилтираб кўринарди, холос. Ўзи эса курум аралаш ердан шалаббо бўлиб кетган эди. Бурунгидай куч-қуввати бўлганда Уккуболани шу аҳволга солиб кўярмиди?! Аёл кишининг қийналганини кўрганда бир ўзиёқ ўнлаб вагонларни бу қуриб кетгур кўмирга тўлдириб, уйиб ташлаган бўларди-ку.

Улар ҳувиллаб ётган балиқчилар овули Жонкелдини ташлаб, ярадор аскарга лойиқ бирор енгилроқ иш топилар, деган умидда йўлга чиққанларида, унга ўхшаган ярадор аскарлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётганини ҳисобга олишмаган экан. Урушдан қайтганларнинг ҳаммаси ҳам қайтадан янгича ҳаётга мослашаётган кезлар эди. Яхшиям, Эдигей оёқ-қўли омон қайтган. Қўлсиз, оёқсиз, кўлтиқтаёқда, ясама оёқларда темир йўл бўйлаб сандирақлаб юрган ногирон кишилар сон-саноқсиз эди. Одамлар билан тўлиб-тошиб, сасиб-бижиб кетган бекат биносининг бурчагига жойлашиб олишиб, мудрашганча тонг отишини кутиб ўтиришган узун тунлари Уккубола ич-ичидан худога тавба-тазарру қилиб: ўзинг кечир, одамзот бошига қирғин келтирган даҳшатли урушдан эримни бутунлай майиб-мажруҳ қилмай, эсон-омон қайтарганинг учун ўзингга минг қатла шукр, деб розилик билдириб ётарди. Негаки у бекатлардаги мудҳиш манзарани кўриб юрак-бағри қақшаб кетарди. Кийилавериб тўзиб кетган шинель ва турли-туман йиртиқ-ямоқ кийимдаги майиб-мажруҳ, қўлсиз, оёқсиз кишилар, бировларининг остида қўшғилдиракли аравача, бировлари қўлтиқтаёқда, баъзилари икки кўзидан ажралиб, қўлидан етаклаб олишган, бошқалари эса уйсиз-жойсиз, тинчлигини йўқотиб, поезддан-поезд-

га, бекатдан-бекатга ўтиб, ошхонаю буфетларнинг эшигини қўполлик билан очиб кириб, маст-аласт, бақириб-чақириб, ўкириб йиғлашарди... Буларнинг ҳар бирини олдинда нималар кутади, қайтариш мумкин бўлмаган нарсаларнинг ўрнини нима билан қопламоқ керак? Уккубола шундай бало-қазолар эрини четлаб ўтиб, контузия бўлса ҳам тўрт мучаси соғ-омон қайтиб келганига шукрона қилиб, бутун азоб-укубатларга бардош бериб меҳнат қилишга тайёр эди. Шунинг учун ҳам у ҳолдан тойиб, мажоли қуриб, тоқати тоқ бўлган кунларда ҳам бўш келмасдан, нолимасдан, сир бой бермасдан ишлашда давом этди.

Аммо бунини кўрган Эдигей ич-ичидан зил кетаётган эди. Турмушни ўнглаб олиш учун қандайдир қатъий бир қарорга келиш керак. Умр бўйи дарбадарликда юриб бўлмайдими-ку, ахир. Таваккал қилиб шаҳарга кетворсакмикин, балки у ёқда омадимиз келиб қолар, деган фикр тез-тез хаёлидан ўта бошлади. Ишқилиб, соғайиб кетса, лаънати контузия балосидан қутулса бўлгани. Унда ўзини ўнглаб олиб яна кураша олиши, ор-номуси ва инсонийлик қадр-қимматини ҳимоя қила олиши мумкин... Шаҳарда ҳам тақдир уларни ҳар кўйга солиши ёки эҳтимол, вақти келиб кўникиб, кўп қатори шаҳарлик бўлиб кетишлари ҳам мумкин, ким билади? Бироқ насиб қилмаган экан, тақдир дегани шу экан-да...

Улар Қумбел бекатида вагонлардан кўмир тушириб, жон олиб, жон бериб юрган кунларнинг бирида депо ҳовлисида туя минган қандайдир бир қозоқ пайдо бўлди – чамаси, даштдан иш билан келган кўринади. Келган киши туясини яқинроқдаги ерга тушовлаб қўйди-да, бўш қопини қўлтиғига қисиб, ташвишли қиёфада у ёқ бу ёққа аланглаганча одимлаб кетди.

– Ҳой, ука, – мурожаат қилди у Эдигей ёнидан ўтаётиб, – умрингдан барака топ, шу туяга кўз-қулоқ бўлиб турсанг, болалар шўхлик қилиб тегишмасин

тагин. Тушовини секин ечиб юборишдан ҳам тойишмайди тентаклар. Мен тезда қайтиб келаман.

– Боравер, боравер, қараб тураман, – деди катта курагида аравачага кўмир ортаётган Эдигей жиққа хўл бўлиб кетган латта билан терини артар экан.

Юзидан реза-реза тер қуйиларди. Эдигей бу одам тайинламаса ҳам аравачага кўмир юклаб, кун бўйи шу ерда иш билан андармон бўлиб юрарди. Бекатнинг бебош болалари туяга тегинмасин деб иш орасида қараб туриш унга малол келармиди. У бирда болаларнинг ўйнашиб туянинг ғашига текканларини, бояқиш туя ҳам жаҳли чиқиб бўкириб, оғзидан кўпик сачратиб, уларнинг орқасидан қувлаб берганини кўрган эди. Болалар эса худди шуни кутиб тургандай завқланишиб, ибтидой овчилар сингари даҳшатли ҳайқиришиб, жониворни ҳар томондан ўраб олишганча тош ва таёқлар билан урар эдилар. Эгаси келганча бечора туя бўлганича бўларди...

Ҳозир ҳам, аксига олгандай, аллақаяқдан бир тўда жулдурвоқи болалар копток тепиб, келиб қолишди. Улар бор кучлари билан коптокни тушовланган туяга қараб тепишарди. Туя қочар, болалар эса копток билан туянинг биқинига гупиллатиб уришар, ким кучлироқ ва чаққонроқ уришга баҳслашар эди. Ким туянинг биқинига тегизса, голь ургандай қувониб, қийқарарди...

– Ҳой, зумрашалар, қани йўқолинглар бу ердан, туяга тегишманглар! – дея Эдигей белкураги билан пўписа қилиб қўйди. – Бўлмаса, ҳозир таъзирларингни бериб қўяман!

Болалар ўзларини четга олишди. Эҳтимол, туянинг эгасидир ёки бўлмаса кўмир юкловчининг бадбашарасидан чўчиганлиги учундир, яна бунинг устига ичиб олган бўлса, кунимизни кўрсатиб қўймасин, деб коптокларини тепганча нариги ёққа югуриб кетишди. Болалар Эдигейнинг белкурагини кўтариб шунчаки

хўжакўрсинга ўдағайлаганини ҳисобга олмаганда аслида унинг мадорсизлигидан ва болаларни қувишга ҳам ҳоли келмаслигидан беҳабар эдилар, агар билишганларидами туя бечорани истаганча қийнаб, жонидан тўйдиришлари мумкин эди. Аравачага ортилаётган кўмирнинг ҳар бир кураги зил-замбил туюлиб, катта куч сарфлашни талаб этарди. Камқувватлилик, хасталик, бирор ишга яроқсизлик одамни бунчалик хор қилишини, бунчалар кучсиз ва ношуд қилишини илгари ҳеч қачон хаёлига келтирмаган эди. Боши айланиб, ҳадеб тер қуйиларди. Эдигейнинг ҳар лаҳзада мадори қуриб, кўзлари тиниб борарди, кўмирнинг чанг-тўзонидан юраги қисилиб, аранг нафас олар, бир зум дам олиб томоқ қоқмоқчи бўлса, ўпкасию бурнига тўлган кўмир қуруми қоп-қора тупик бўлиб тушар эди. Уккубола онда-сонда эрини четроққа чиқиб бир оз дам олволсин, деб қўлидан курагини олиб аравачани ўзи тўлдирар ва уни уюм тепасига олиб чиқиб бўшатиб тушар эди. Аммо Эдигей хотинининг ўлар-тириларига қарамай, жонини жабборга бериб ишлаётганини кўриб, тоқат қилиб ўтиролмади ва яна ўрнидан туриб гандираклаганча ишга тутинди.

Туясини қолдириб кетган бояги одам орадан кўп ўтмай, қопини кўтариб қайтиб келди. У юкини жойлаштиригандан сўнг йўлга тушиш олдидан икки оғиз гаплашиб олиш учун Эдигейнинг ёнига келди. Иккаласи ҳам дарҳол сўзга киришиб кетишди. Бўронли бекатида Казанган дегани шу киши эди...

Улар бир юртдан бўлиб чиқишди. Казангап ҳам ота-боболари Оролбўйи қозоқларидан эканини сўзлаб берди. Шунинг учун ҳам бир-бирлари билан тезда тил топишишди.

Бу учрашув Эдигей билан Уккуболанинг бутун келгуси тақдирини ҳал қилишини ҳали ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаган эди. Казангап уларни Бўронли бека-

тига бориб ишлаш ва ўша ерда яшашни маслаҳат қилган эди, холос. Биринчи кўриб танишишдаёқ баъзиларнинг самимий одамлар эканлиги англашилиб туради. Сиртдан қараганда, Казангапнинг бошқалардан фарқланадиган ортиқ жойи йўқ, аксинча оддий киши эди; бу оддийлик замирида эса оғир ҳаёт тажрибаси – донолик мужассамлашган. Кўринишидан, кийилавериб ранги ўчиб, ўзига мослашиб кетган энгил-бошдаги оддий бир қозоқ эди. Доимо туяда юрганидан тери шим кийиб олган. У қай маҳал нимани кийишни ҳам яхши билади – сафарга чиққанда кийиладиган, ҳали унчалик оҳори тўкилмаган темирйўлчилар фуражкеси унинг катта бошига жуда ярашиб турарди. Оёғида эса қайта-қайта ямоқ солиниб, эътибор билан қайта-қайта кўклаб тикилган хиром этиги. Унинг ҳақиқий дашт одами эканини жазирама иссиқ ва доимий шамолдан қорайиб, қотиб кетган юзларию сертомир, чандир қўлларидан сезиб олиш мумкин. Оғир меҳнатдан барвақтроқ букчайиб қолган елкалари маҳобатли осилиб туради, шунинг учун ҳам бўлса керак, ўзи ўрта бўйли бўлса-да, бўйни ғознинг бўйни сингари чўзилиб кетгандай туюлади. Ҳаммасидан ҳам кўзлари ўзгача: кулимсираб турувчи бу қоп-қора кўзлар, одамнинг дилидагини сезиб тургандай эътибор билан боқади.

Казангап ўша кезлари қирқ ёшлар атрофига бориб қолган эди. Тозалаб қайчиланган қора мурти, бурул тортиб қолган чўққи соқоли бу одамнинг ёшини анча улуғ қилиб кўрсатарди. Унинг ўта мулоҳазали одамлигини кўрган Уккубола сўзларини тинглаб, дарҳол маъқул кўриб қолди. Дарҳақиқат, оқилона фикр юритган эди у. Модомики, контузия деган бало билан жароҳатланган экансан, яна бунинг устига ортиқча жабр чекишнинг нима ҳожати бор. Кўриб турибман, Эдигей, бу сен бажарадиган иш эмас. Мунақа юмушларга ҳали ярамайсан. Оёғингни аранг судраб

босаяпсанку яна... Ҳозирча енгилроқ ишда ишлаб, тоза хавода юриб, хоҳлаганингча қаймоғи олинмаган сут ичишинг керак. Мана, айтайлик, бизнинг бекатимизда йўл ишларига одам тополмай жонимиз ҳалак. Янги бошлиғимиз бўлса ҳар гал: ўзинг шу ерлик бўлсанг, ишлайдиган муносиб одамларни топмайсанми, деб кулоқ-миямни ейди. Қани, у айтган одамлар? Ҳаммаси урушда. Урушдан қайтганларга эса истаган ердан иш топилади. Тўғри, бизда ҳам яшаш осон эмас. Турган жойимиз чатоқ, кимсасиз, сувсиз, куп-қуруқ хувиллаб ётган даштликдангина иборат. Ҳафтасига бир мартагина цистернада сув келтирилади, холос. Келмай қолган пайтлари ҳам бўлади. Бундай пайтларда, чўлнинг олис қисмидаги қудуқдан мешда сув ташишга тўғри келади. Эрта чиқсанг, аранг кечга қайтиб келасан. Турли томонларда сарсон-саргардонликда юргандан кўра, ёмон бўлса ҳам Сариўзакда ўз кулбангда турганингга нима етсин, деб гапида давом этди Казангап. Бошпананг бўлади, тайинли ишинг бўлади. Нима иш қилиш зарур бўлса, ҳаммасига ўзимиз ёрдамлашамиз, рўзгорингни ҳам бутлаб оларсан. Бу, албатта, ҳаракатингга боғлиқ. Иккалаларинг ҳам ҳали ёшсизлар, дунё топишга қурбиларинг етади. Тани-жонинг соғайиб кетса, у ёғини ҳаётнинг ўзи кўрсатар, зерикиб қоладиган бўлсаларинг, кўнгил тортган томонга бораверишларинг мумкин.

Казангап мана шунақа маслаҳатни берди. Эдигей ўйлаб кўрдию охири рози бўлди. Шу куниёқ улар Казангап билан бирга Сариўзак қайдасан, деб Бўронли бекати сари равона бўлишди. Ҳатто ўша кезларда ҳам худди йўлга ғамлаб қўйгандай иккаласининг ҳам ўзларига яраша йиғиб қўйган дунёси бор эди. Ана-мана дегунча, кийим-кечакларини йиғиштириб, йўлга тушдилар. Ўшанда уларга бари бир эди, ўз бахтларини синая кўрмоқчи бўлишди. Кейинчалик билишса, Бўронлига тақдир тақозоси билан бориб қолишган экан.

Қумбелдан то Бўронли бекати сари Сариўзак дашт-лигини кесиб ўтган ўша йўлни Эдигей бир умрга эслаб қолди. Аввалига улар темир йўл ёқалаб юришди. Сўнгра аста-секин паст-баландликлар бўйлаб четлаб кетишди. Казангапнинг маслаҳатига кўра, ўн чақиримча йўлни қиялаб, кўндалангига кесиб чиқдилар, чунки темирйўл бир замонлар шўртанг кўл бўлиб, кейинроқ суви қуриб қолган ана шу катта майдонни айланиб ўтаркан. Кўл қаъридан ҳанузга қадар шўр чиқиб ботқоқланиб тураркан. Ҳар йили баҳор келиши билан шўр сайхонлик қор-ёмғирнинг суви билан яна уйғониб, ботқоқлашиб, одам ўтолмайдиган бўлиб қолар, ёзда эса яна шўрхок туз қатлами билан қопланиб, тошдай қотиб қолар эди. Йил сайин шу такрорланарди. Казангап бир вақтлар бу ерда каттагина кўл бўлганини Сариўзак даштини кезиб чиққан геолог Елизаров тилидан ҳикоя қилиб берарди. Кейинчалик Эдигей Бўрон ҳам у билан қалин дўстлашиб кетди. Ақлли киши эди у.

Ўша кезларда Эдигей ҳали «Бўрон» деган лақаб олмаган эди. Ороллик оддий қозоқ урушдан яраланиб қайтди, аёли билан бирга иш, бошпана излаб юриб тасодифан темирйўл ишчиси Казангап исмли бир йўловчига дуч келди ва унинг маслаҳати билан аллақандай Бўронли бекатига келиб қолди, вассалом. Аммо бу ерда умр бўйи қолиб кетишини ҳали у билмасди.

Баҳор пайтлари қисқа муддат яшил тусга кириб, сўнг қуёш нурида қовжираб, сарғайиб қоладиган бепоён Сариўзак даштлиги Эдигейни гангитиб, ҳангу манг қилиб қўйди. Орол кўли атрофларида ҳам қанчалаб чўлу биёбонлар бор, биргина Устюрт ясси тоғининг ўзини айтмайсизми! Бироқ Сариўзак даштлиги сингари чексиз кенгликни умрида биринчи бор кўриши эди. Саҳронинг улуғворлигини ўзининг руҳий ҳолати билан таққослаб тенглаштира олишга лаёқатли кишигина кимсасиз ҳувиллаб ётган Сариўзак чўлида

бардош бера олиши мумкинлигини Эдигей кейин тушунди. Ҳа, Сариўзак ҳақиқатан ҳам бепоён, аммо инсон ҳаёли ундан ҳам кенг.

Елизаров доно одам, бошқаларнинг ҳаёлига келса-да, тилига кўчмаган фикрларни жуда усталик билан, содда тилда тушунтириб кўяр эди.

Олдиларида туя етаклаб шаҳдам қадам ташлаб бораётган Казангап бўлмаганида, ким билсин, кимсасиз даштда Эдигей билан Уккуболанинг ҳоли не кечарди. Эдигей ҳар хил юкларнинг устига ўтириб олганча туяда борарди. Аслида уни эмас, туяга Уккуболани ўтирғизиш керак эди. Бироқ Казангап, айниқса Уккубола, Эдигейни туяга чиқишга мажбур этишган эди: «Биз соғ-саломат одамлармиз, сен ҳали қувватга киришинг керак, тортишиб ўтирма, вақт кетмасин, ҳали қанча йўл босишимиз даркор», дейишди. Йўл олис, туя бўлса ёш – ҳали оғир юкни кўтара олмасди, шунга кўра биттаси туяга миниб иккаласи пиёда юришига тўғри келди. Ўшанда Эдигейнинг ҳозирги Қоранори бўлганда, бошқа гап эди, бирйўла учаласи миниб олиб йўрттириб юришса, уч ярим – тўрт соат деганда манзилга етиб борган бўлишарди. Ўша куни эса Бўронлига ярим кечада етиб боришди.

Атрофдаги нотаниш жойларни кузатиб, йўлбўйи суҳбатлашиб борганликлари сабабли вақтнинг қандай ўтганини сезмай қолишди. Казангап йўл-йўлакай бу ердаги турмуш-тирикчилик, ўзининг Сариўзак томонларга қачон, қандай қилиб келиб қолганию темир йўлда ишлаб қолгани тўғрисида гапириб берди. Ёши ҳам ҳали у айтган даражада эмас эди, мундоқ қараса, урушнинг охириги йили атиги ўттиз олтига қадам қўйибди. Унинг овули Бешоғоч, Жонкелдидан қирғоқ бўйлаб юрилса, ўттиз чақиримча экан. Казангапнинг у ердан чиқиб кетганига кўп йиллар ўтган бўлса-да, қайтиб бормабди. Бунинг сабаби бор экан. Қулоқлар-

ни синф сифатида тугатиш вақтида отасини ҳам қулоқ қилиб ҳайдашган, аслида эса отаси қулоқ эмас экан. Текшириб кўрганларида, унга ўхшаш қанчалаб ўртаҳол чорвадорларга нисбатан янглиш йўл тутилганлиги, тўғрироғи, хато иш қилингани маълум бўлиб қолибди. Шундан сўнг отасини озод қилишганда сургундан қайтиб келаётиб уйига ҳам етиб келмасдан йўлда қазо қилиб қолган. Ота қулоқ қилинган ўша кезларда бутун оила – ака-ука, опа-сингиллар кўздан узоқ бўлиш учун ҳар томонга тарқаб кетишибди. Шу-шу улар дом-дараксиз кетишибди. Ўша вақтда алоҳида фаолиқ кўрсатган қизиққон кишилар ҳали ёш йигит Казангапни йиғилишлардан бирида, эл олдида: отам ёт унсур сифатида тўғри жазоланди, бундай отадан воз кечаман, отам сингари бундай синфий душманларга ер юзида ўрин бўлмаслиги керак, қаерда бўлмасин улар ўлимга маҳкум этилмоғи даркор қабилида сўзлайсан, деб мажбур этишибди.

Бундай шармандалиқдан қутулиш учун Казангап узоқ ўлкаларга бош олиб кетади. Олти йил Самарқанд яқинидаги Мирзачўлда – Бетпоқдалада ишлади. Асрлар бўйи инсон қўли етмаган қўриқ ерларни ўзлаштириб, пахта далаларига айлантириш ўша йиллари бошланган эди. Одам етишмайди. Чўлқуварлар баракларда яшаб, ариқ-зовур қазишарди. Казангап дастлаб зовур қазиди, сўнг трактор ҳайдади, бригадирлик қилди, зарбдор меҳнати учун фахрий ёрлиқ олди. Ўша ерда уйланди. Иш ҳақи дуруст деб ўша йиллари Мирзачўлга турли томонлардан одамлар оқиб келишарди. Бетпоқдалада ишлаш учун Хива яқинидан Бўкей деган қорақалпоқ қиз ҳам акасининг оиласига қўшилиб келибди. Пешанага ёзилгани бўлади, деганларидек улар шу ерда топишиб, оила қуришди. Сўнг Казангапнинг эли юртига – Орол бўйига қайтишга қарор қилишди. Бироқ кейинчалик ўйлаб қараса, янглишган экан. По-

езддан-поездга ўтиб узоқ йўл юриб «Максим»да¹ етиб боришди, охири Қумбелга бориб яна бир бошқа поездга чиқмоқчи бўлиб турганларида тасодифан ороллик ҳамқишлоқларини учратиб қолди. Улардан суриштириб билса, ҳозирча Бешоғочга қайтиб боришга ҳожат йўқ, чунки у ерда ҳам дўппи ўрнига бош оладиган ҳалиги одамлар ўзбошимчалик қилишаётган экан. Шундай бўлгач, овулимга бориб нима ҳам қилдим, деб ўйлади Казангап. Нимадандир кўрққанидан эмас, йўқ, у энди кўрқмайди – керак бўлиб қолса қўлида хизматини далилловчи Ўзбекистоннинг фахрий ёрлиғи бор. Эл олдида шармандаю шармисор қилиб калтаклаган кимсаларни яна қайта кўришни истамади, холос. Ҳозирча буларнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. «Ўша воқеа»дан кейин гўё ҳеч нарса содир бўлмагандай улар билан бамайлихотир учрашиб, салом-алик қилиб юра олармиди у!

Казангап «ўша воқеа»ни эслашни хуш кўрмас, нима учун ўзидан бошқа ҳамма у кўргуликларни аллақачон унутиб юборганини ҳам тушунолмасди. Сариўзакка келиб ўтроқлашиб қолганларидан сўнг орадан узоқ йиллар ўтиб, бу воқеани яна икки марта эслашга мажбур бўлди. Биринчисида, ўғли уни қаттиқ ранжитган бўлса, иккинчисида, Эдигей қалтис ҳазил қилиб қўйган эди.

Собитжон келган кунлардан бирида чой устида гурунглашиб қолишди, шаҳар янгиликларидан тинглашди. Собитжон гап орасида коллективлаштириш йиллари Синцзянга кетиб қолган қозоқлар билан қирғизлар энди яна қайтиб келишаётганини кулиб гапириб берди. Хитой уларни коммуналарга киритиб, кўргулигини кўрсатаётган эмиш. Одамларга уйда овқатланиш тақиқланиб, фақат умумий қозондан кунига уч маҳал овқат беришаркан. Каттаю кичик қўлида косаси билан навбат кутиб туришаркан. Хитойлар шунақа ҳам

¹ Одам ташийдиган эшелонлар ўша вақтда «Максим» деб аталар эди.

таъзирини беришибдики, охири оёғи куйган товукдай уй-жойини ташлаб қочиб қолишибди. Келиб оёғимизга бош уришяпти, нима бўлса ҳам қайтишга рухсат берсаларинг, деб ялиниб-ёлборишяпти, шўрликлар...

– Бунинг нимаси яхши? – деб қош-қовоғини уйиб олди Казангап.

Ғазабдан лаблари дир-дир титрарди. Унинг камдан-кам пайтларда жаҳли чиқарди, ўғлига ҳам камдан-кам пайтлардагина қаттиқ гапирарди. Деярли уни койимасди деса ҳам бўлади. У ўғлини ортиқ даражада севарди, ўқитиб саводини чиқариш учун ундан ҳеч нарса-ни аямасди, катта одам бўлади деб умид қилиб юрарди.

– Нега сен уларнинг устидан куляпсан? – давом этди у бошига қон қуйилганидан тобора жиддийлашган ҳолда. – Бу – одамларнинг бошига тушган мусибат-ку, ахир.

– Нима дейин бўлмаса? Бу ёғи қизиқ бўлди-ку! – эътироз билдирди Собитжон. – Қандай бўлган бўлса, шуни гапиряпман.

Отаси лом-мим демади, олдидаги чой қуйилган пиёлани суриб қўйди. Унинг сукут сақлаб ўтиришидан уй ичига оғир жимлик чўкди.

– Умуман, кимдан хафа бўламиз? – Собитжон ажабланиб елкасини қисди. – Тушунолмаяпман. Қайтариб айтаман: кимдан хафа бўламиз? Даврданми – уни ўзгартиролмаймиз. Ҳукуматданми? Ҳаққимиз йўқ.

– Биласанми, Собитжон, мен ўз ишимга ўзим жавоб бераман. Бошқаларнинг ишига аралашмайман. Лекин, бунга ўғлим, ўзингни ақлинг етади деб ўйлагандим, бари бир, шуни унутмагинки, фақат биргина худодан хафа бўлишга ҳаққимиз йўқ, ажалини юборса, кунимиз битгани шу деймиз, олло-таолодан ташқари, ким бўлишидан қатъи назар, сўроқ олдида жавоб бериши керак! – Казангап шартга ўрнидан турди-да, ҳеч қаёққа қарамай, жаҳл билан ташқарига чиқиб кетди.

Бошқа бир сафар Қумбелдан кетишга қарор қилганларидан сўнг, орадан узоқ йиллар ўтиб, Бўронлига келиб жойлашиб олгач, болали-чақали бўлиб, уларни ундириб-ўстириб, кўникма ҳосил қилгач, баҳор кунларидан бирида, кечга яқин, кўй-қўзиларни кўрага ҳайдаб олиб киришаётганда Эдигей уларнинг туёғи кўпайиб қолганини кўриб, ўртоғига ҳазил қилиб кўйди:

– Иккаламиз ҳам бойиб кетдик, Казаке, бизни энди бошқатдан қулоқ қилишсаям бўлади!

Казангап унга ялт этиб тикилиб қаради, ҳатто мўйлови ҳам тиккайиб кетди:

– Ўйламай сўзлаган оғримай ўлар, дейдилар. Тилингдан тутилиб ўтирмагин тагин!

– Нима, ҳазилни ҳам тушунмайсанми?

– Ҳазилнинг таги зил бўлиб чиқмасин.

– Кўйсанг-чи, Казаке. Ўтган ишлар ўтди-кетди...

– Ҳамма гап шунда-да. Бойлигингни олиб кўйишса ўлмайсан – бир амаллаб кун кўриб кетаверасан. Аммо кўнгил шишаси синса – уни ҳеч нарса билан бутлаб бўлмайди...

Бироқ Қумбелдан Сариўзак чўли орқали Бўронлига йўл олганларида ҳали бу гапларга жуда узоқ эди: Бўронли бекатига келиб бу ерда туриб қолишадими-йўқми ёки яна дарбадарликда олам кезишадими – ҳали бу ёғи номаълум эди. Йўлда улар шунчаки, у ёқ бу ёқдан гаплашиб боришди. Эдигей гап орасида Казангапдан тани соғлигинг кўтармадими ёки бошқа бирор сабаби борми деб, унинг фронтга бормай қолганини қизиқиб сўраб қолди.

– Йўқ, худога шукр, соғ-саломатман, – деб жавоб қилди Казангап. – Ҳеч қанақа касалим йўқ. Урушга борганимда ҳам бошқалардан қолишмай жанг қилардим. Гап бошқа ёқда...

Бетпоқдаладан келаётган Казангап Бешоғоч овулига боришдан воз кечгандан сўнг яна Мирзачўлга қай-

тиб бориш қалай бўларкин, йўл олис, бориб нима ҳам қилишади, ундан кўра турган жойимиздан жилмаганимиз маъқул эди, деб қаерга боришларини билмай Кумбел бекатида туриб қолишди. Ё Оролга боришсаникин? Шунда уларга катта бекат бошлиғининг кўзи тушиб қолди. Раҳмдил киши экан, самимий кутиб олиб, қаёқдан келиб қаёққа кетаётганини ва нима иш билан машғул бўлмоқчи эканини суриштиргач, Казангап билан Бўкей иккаласини юк вагонига миндириб Бўронли бекатига жўнатди. «У ерда одам етишмай турибди, айна сизларга ўхшаган одамлар керак», деди-да, бекат бошлиғига икки энли хат ёзиб берди. У янглишмаган экан. Мирзачўл одамлар билан тўлиботошган, иш ҳам қизигандан-қизиган эди. Уни кимсасиз, сувсиз Сариўзак дашти билан таққослашнинг ўзиёқ киши кўнглини беҳуд қилиб юборади. Бироқ шунга қарамай, чўл қанчалик даҳшатли бўлмасин, аста-секин кўникиб, мослашиб кетишди. Яхшими, ёмонми, ҳарқалай, ўз ҳолича яшай бошлашди. Иккаласи гарчи ҳисобда «темир йўл ишчиси» саналишса ҳам тўғри келган ишни бажарар эдилар. Шу тариқа иккала ёш – Казангап билан хотини Бўкей Сариўзак даштидаги хувиллаган Бўронли бекатида рўзғор қуриб тирикчилик қила бошладилар. Тўғри, улар ўша йиллари бир-икки бор етарли пул жамғариб, катта бекатга ёки шаҳарга яқинроқ бирор жойга кўчиб кетишга ҳам чоғланиб юришди. Лекин бу орада уруш бошланиб қолди. Шу-шу Бўронлида тиним бўлмади: аскар тўла эшелонлар мағрибга, эвакуация қилинган тўла эшелонлар машриққа, озиқ-овқат ортилган эшелонлар мағрибга, ярадорлар тушган эшелонлар машриққа қараб тинимсиз қатнай бошлади. Ҳаётнинг издан чиққани ҳатто мана шу Бўронлидек хувиллаган кичик бир тупка бекатдаги аҳволдан ҳам сезилиб турарди...

Орқама-кетин қаторлашиб кетган паровозлар семафор очилишини талаб қилиб тинмай бўкирар, қар-

шида навбат кутиб турганлари ҳам улардан қолишмасди... Оғир юкларни кўтаролмай шпаллар майишиб, эгилиб-букилиб кетар, тўлиб-тошган вагонларнинг оғирлигидан темир излар ҳам барвақт ишдан чиқарди. Темир йўлнинг бир жойини таъмир қилиб улгурмасдан, иккинчи бир жойи таъмирталаб бўлиб қоларди...

Эшелон кетидан эшелон узилмай, одам тўла вагонлар фронт сари ҳафталаб, ойлаб, кейинчалик эса йиллаб тинимсиз ўтаверди. Бунчалик сон-саноксиз одам зотининг қаердан пайдо бўлганини кўриб ақлинг учарди. Шуларнинг ҳаммаси мағрибга томон – икки олам бир-бири билан олишиб ётган мағрибга ҳаёт-мамонт жанги сари йўл олишган экан...

Бирмунча муддатдан сўнг Казангапнинг ҳам гали келди. Урушга чақиришди. Чақирув қоғозини Қумбелдан бериб юборишибди, тўпланиш жойи ўша ер экан. Бекат бошлиғи бундан хабар топиб, оғир изтиробга тушди: кичик бир бекатчада сон-саноксиз поездлар ўтиб-қайтиб турган бўлса, бу икки тоқа йўл резина эмас-ку шунча бардош берса, бунинг устига қўлидан иш келадиган ёлғиз ишчини ҳам фронтга олиб кетиб қолишса, ҳолимиз хароб бўлар экан-да, деб бошини ушлаганча зорлана бошлади. Аммо шундай пайтда унинг додини ким ҳам эшитарди, дейсиз... Семафор олдида поездлар тинмай бақиришади... Зудлик билан яна бир қўшимча йўл қуриш керак десанг, устингдан қулишади. Ёв дегани Москва остонасига келиб қолган бўлса, бу гаплар кимнинг ҳам қулоғига киради дейсиз...

Урушнинг эрта келган туман аралаш, изғиринли илк қиши эшик қоқмоқда. Кунлар қисқариб, ана-мана дегунча кеч кириб, совуқ тушадиган кезлар. Казангап армияга жўнашдан бир кун аввал тунда қор ёғиб чиқди. Аввалига майдалаб ёққан бўлса, кейинчалик росмана гупиллаб уриб берди. Сарийўзакнинг буюк сукунати узра, чексиз ястаниб кетган кенгликларию

қир-адирлари узра беғубор, мусаффо самовий оқлик чойшаби тўшалди. Шунгача қор учқунларини майин елпиб, енгил чарх уриб ўйнаётган Сариўзак шамоли бирдан қўзғалиб қолди. Бу ҳали шамолларнинг шунчаки бошланиши – набираси эди. Шамолларнинг отаси туриб қолса борми, кучли қор бўронини кўтариб, увиллаганча гирдобланиб бутун борлиқни ўз ҳукмига олади. Унда одамнинг чакка томири сингари сарғайиб бўзариб ётган буюк Сариўзак саҳросининг у чеккаси-дан бу чеккасига кесиб ўтган қилтомир – темир йўлнинг ҳоли не кечади? Чакка томир уриб тургани янглиғ поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтиб турган бўлса...

Ўша кеча тонг маҳалида Казангап фронтга жўнади. Ҳеч қандай кузатувчиларсиз ёлғиз ўзи жўнади. Уйдан чиққанларида бола кўтариб олган Бўкей қордан бошим айланиб кетди, деб тўхтаб қолди. Казангап йўрғакланган болани унинг қўлидан олди. Бу вақтга келиб, Ойзода туғилган эди. Эҳтимол, иккаласининг ўша тонг қор бетида қолдирган оёқ излари сўнгги излар бўлиб чиқар? Тақдирни кўрингки, Казангапни аёли билан бола кузатиб қўйиш ўрнига, аксинча, Казангап уларни йўл кўрсаткичларини буриб-бошқариб турадиган иш жойи – йўл уйчасигача олиб борди-да, ўзи Қумбелга бораётган юк поездига тушмоқчи бўлди. Энди Бўкей эри ўрнида йўл бошқарувчи бўлиб қолаётган эди. Эр-хотин шу ерда хайр-хўшлашишди. Кеча кечасиёқ улар бир-бирига айтадиган гапларини айтиб, йиғи-сиғи қилиб бўлишган эди... Йўлга шай паровоз буғ таратиб, оғир нафас олди, машинист эса уни шошилтирди. Казангап энди чиқиб ҳам олган эди, паровоз узоқ чинқириб, жойидан қўзғалди ва аста-секин тезлигини ошира бошлади. Ғилдираклар йўлнинг туташган жойларига келиб урилиб тарақа-туруқ овоз чиқаради. Паровоз кўрсаткичларнинг йўналиши

орқали йўл очиб турган Бўкейнинг ёнгинасидан ўтиб кетди. У бошини рўмол билан танғиб, белини маҳкам боғлаб олган, оёғида эрининг этиги, бир қўлида байроқча, бир қўлида бағрига босганча боласини кўтариб турибди. Улар сўнгги бор бир-бирларига қўл силкишиб қолишди... Кўз олдидан хотинининг сиймоси, дардли боқиши, қўлини кўтариб қолишию семафор чироғи бирин-кетин ўта бошлади.

Бу орада поезд гўё тушда кўргандай сассиз-садосиз кўз олдинга ёпирилиб келиб, яна сассиз-садосиз орқада ястаниб қолиб кетаётган Сариўзакнинг сутдай қор босган далаларидан ўтиб қулоқни кар қилгудек даражада гулдираб елдай учиб борарди. Паровозга келиб урилаётган шамол ўтхонадан чиқиб киши кўнглини беҳузур қилувчи кўмир ҳидини янги ёққан дашт қорининг беғубор ҳиди билан аралаштириб юзга уради... Казангап Сариўзак кенгликларининг мана шу қишки ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар экан, бу улкан чўлнинг қон томири, шу кундан эътиборан унинг ўз қон томири билан узвий туташиб кетганини қалбдан чуқур ҳис этди...

Қумбелда армияга чақирилганларни фронтга жўнатишаётган эди. Ҳаммани сафга тизиб, йўқлама қилгач, вагонларга бўлишди. Шу пайт кутилмаган воқеа юз берди. Казангап ўз колоннаси билан бирга энди вагонга чиқмоқчи бўлаётганда ҳарбий комиссариат ходимларидан аллақандай киши унга етиб олди.

– Асанбоев Казангап! Ораларингизда Асанбоев борми? Бўлса, қатордан чиқсин! Қани, орқамдан юр-чи!

Казангап буйруқни бажарди.

– Мен – Асанбоевман!

– Ҳужжатларингни бер!.. Тўғри. Худди ўзи. Энди мен билан юр.

Шу аснода улар яна бекатга, тўпланиш пунктига келишди. Ҳалиги ходим унга:

– Кулоқ сол, Асанбоев, сен ҳозироқ уйингга қайт. Тушундингми?– деди.

– Тушундим, – деб жавоб қилди Казангап ҳеч нарса тушунмаган бўлса ҳам.

– Ундай бўлса, жўна, бу ерда ўралашма. Сен озодсан.

Казангап кузатувчилар ва жўнаб кетаётганларнинг ғала-ғовури ичида нима қилишини билмай, гангиб қолди. Аввало ишнинг бунчалик ўзгариб кетганидан қувонган бўлса ҳам кейинчалик бирдан хушига келиб юрагига ғулғула солган аллақандай шубҳадан муздек терга ботди. Э-ҳа, гап бу ёқда экан-да! Шундан сўнг, у оломон орасидан ёриб ўтиб йиғин бошлиғи эшиги олдига борди.

– Ҳой, қаёққа суқиялпсан? – деб бақиринди навбат кутиб ўтирган бошқа одамлар.

– Шошилинч ишим бор! Эшелон кетиб қоляпти. Шошилинч ишим бор! – дея у бошлиқ олдига кирди.

Чекилавериб тутун тўлган хона, телефонлар ва ҳар хил қоғозлар орасида одамлар қуршовидаги сочлари оқара бошлаган бўғиқ овоздаги киши Казангап яқинлашиши билан бужмайган юзини столдан кўтарди:

– Сенга нима керак? Қандай иш билан келдинг?

– Мен норозиман.

– Нимадан норозисан?

– Отам оқланган! У кулоқ эмас! Ишонмасангиз, ҳамма қоғозларингизни текшириб кўринг! Ўртаҳол чорвадор бўлгани учун оқланган.

– Шошма, шошма! Сенга нима керак ўзи?

– Шу сабабдан мени армияга олмаётган бўлсаларинг, унда нотўғри қиласизлар.

– Нима деб алжираялпсан? «Кулоқ-сулоқ», «ўртаҳол» – қаёқдаги унутилиб кетган гапларни айтасан, ҳозир бу билан кимнинг иши бор? Қаёқдан келиб қолдинг? Кимсан ўзинг?

– Бўронли бекатидан, Асанбоевман.

Бошлиқ рўйхатлардан унинг номини қидириб топди.

– Боядан бери шундай демайсанми, «Ўртаҳол», «кам-бағал», «қулоқ», деб жудаям бошимни оғритиб юбординг-ку! Сенга брон бор! Янглиш чақирилган экансан. Ўртоқ Сталиннинг буйруғи бор-ку, темирйўлчиларга тегилмасин, ўз жойларида қолишсин, деган. Бор, бу ерда ўралашма. Ўз жойингга бориб ишингни қил, уқдингми?..

Бўронлига етай деб қолишганда кун ботди. Энди улар яна темир йўлга яқинлашишди, у ёқдан бу ёққа ўтаётган поездларнинг тарақа-туруқи эшитилиб, вагонлар ҳам ғира-шира кўрина бошлади. Улар олисдан қараганда, даштлик қўйнида ўйинчоққа ўхшаб кўринарди. Ортда секин ботаётган қуёш теварак-атрофдаги сойликлару қир-адирларга сўнгги нурларини таратиб, айни чоқда соя соларди. Шу лаҳзада билинар-билинемас қош қорайиб, ҳали қиш рутубатидан қутулмаган ернинг баҳорий нафаси билан тўйинган изғирин ҳаво аста-секин мовий пардага буркалиб борарди.

– Ана, Бўронли деганимиз шу бўлади, – деди Казангап қўли билан туяда ўтирган Эдигейга ва унинг ёнида ҳаллослаб келаётган Уккуболага ўгирилиб қараркан. – Бу ёғи оз қолди. Ҳозир етиб борамиз, худо хоҳласа, мириқиб ҳордиқ чиқарасизлар.

Олдинда – темир йўлнинг бир оз бурилиб ўтадиган жойида, яйдоқ далада бир неча уйча кўринди, захира йўлда эса поезд семафорнинг очилишини кутиб турарди. Атрофга қарасанг, қилт этган нарса кўринмайди, ҳамма ёқ сассиз-садосиз, ҳадсиз-худудсиз чўли биёбон...

Эдигейнинг юраги орқага тортиб кетди. Денгиз бўйида яшаб, Орол даштларига кўникиб кетган Эдигей бу манзарани кўриб ҳангу манг бўлиб қолди. Қачон қарама, мовий тусга кириб, мавжланиб турадиган роҳатбахш қадрдон денгиз бўйидан одамни ютиб юборгудек кимсасиз чўлга келиб қолса-я! Бу ерларда жон сақлаб бўладими?!

Уккубола эрига яқин келиб, унинг салмоқланган оёғига қўлини қўйганча бир оз ёнида юриб борди. Эдигей аёлининг «Майли, энг муҳими, соғайиб кетсанг бўлгани. У ёғи бир гап бўлар...» демоқчи эканини тушунди.

Шу зайлда улар Сариўзак даштига, кейинчалик маълум бўлишича, узоқ йиллар, яъни бир умрга яшайдиган манзилгоҳлари бўлмиш жойга яқинлашардилар.

Кўп ўтмай, қуёш ҳам ботди. Бўронлига эса улар тун кириб Сариўзак осмонида юлдузлар чарақлаган пайтда кириб келишди.

Бир неча кун Казангапникида туришди. Сўнг алоҳида яшай бошлашди. Уларга йўл ишчиларига қурилган баракдан бир хона ажратилди. Шундай қилиб, янги жойда ҳаёт кечираверишди.

Кимсасиз, хувиллаган Сариўзак чўлида, айниқса янги турмушнинг оғир ва машаққатли кунларида икки нарса Эдигейнинг жонига ора кирди: бири тоза ҳаво, иккинчиси туя сути. Ҳавонинг софлигини айтмайсизми, бунақаси етти иқлимда ҳам бўлмаса керак. Қимизни бўлса, Казангап тўғрилади, иккита она туясидан биттасини уларга инъом қилди.

– Биз хотин билан маслаҳатлашиб, шундай фикрга келдик, – деди у. – Ўзимизга етарли сутимиз бор. Сизлар соғиш учун бизнинг Оқбошимизни олинглар. У соғинга кирган, ҳали ёш, болалаганига иккинчи йил кетяпти. Ўзларинг боқиб, ўзларинг фойдаланинглар. Фақат боласини оч қолдирманглар. Бу туя энди сизларники, хотиним билан шу фикрга келдик. Бу сенга, Эдигей, урчитиб кўпайтириш учун моя. Яхши қарасанг, пода бўлади. Бу ердан кетишни хоҳлаб қолсанглар – ақча бўлади.

Оқбошнинг бўталоғи Қорабош, кичкинагина, жажжигина, ўркаччалари қора – туғилганига бир ярим ҳафта бўлди, холос. Жониворнинг кўзлари бирам чиройли, намчил тортган бу йирик, тиниқ кўзлар болаларники сингари ёқимли ва умидвор боқади. Гоҳида у

онасининг ёнида шўхлик қилиб, шаталоқ отиб ўйнайди, яна бир қизиги шундаки, у кичкина кўрачада ёлғиз қолса, худди одамга ўхшаб бўзлаб онасини чақиради. Мана шу бўталоқни вақти келиб, бутун Сариўзақда ном таратишини, машхур Қоранор бўлиб етишишини ўша вақтда ким ўйлабди, дейсиз. Эдигей Бўроннинг ҳаётидаги кўпгина воқеалар шу Қоранор билан боғлиқ экани кимнинг хаёлига келибди, дейсиз. Ўша кезлари унга кўз-қулоқ, соат сайин хабардор бўлиб туриш керак эди. Эдигей унга жуда ўрганиб қолди. Сал бўш қолди дегунча, ёнида бўлади. Илгарилари, Оролдалигида ҳам бунақа ишларга кўникиб қолган эди, билганлари энди бу ерда ҳам асқатди. Қишга бориб жажжи бўталоқ анча бўй тортиб қолди. Шунда совуқ тушиши билан унга иссиққина ёпқич тикиб беришди, ёпқичнинг қорин остидан қадаб қўядиган тугмалари ҳам бор эди. Ёпқич ёпилиб, тугмалари қадаб қўйилгандан сўнг бўталоқ ғоятда кулгили бўлиб қоларди – фақат боши, бўйни, оёқлари ҳамда икки ўркачигина кўзга ташланарди, холос. У бутун қишни мана шу энгилда эртаю кеч чўлда очиқ ҳавода юриб ўтказди.

Ўша йилнинг кузида Эдигей аста-секин қувватга кириб, хийла ўнгланиб олаётганини сезди. Бош айланиш балосидан қутулганини ўзи ҳам сезмай қолди. Салгина ишга тер босиб, қулоғининг гувиллаши аста-секин барҳам топа бошлади. Қиш ўртасига келиб темир йўлни қалин қор босиб қолган кунлари Эдигей ҳамма қатори йўл тозалашга чиқадиган ҳам бўлиб қолди. Ёш эмасми, яна бунинг устига табиатан пишиқ, тиришқоқлиги туфайли бора-бора қадимги ҳолига келди, ҳатто яқин-яқинларгача оёғини аранг судраб босиб юрганини унутиб юборди. Малласоқол докторнинг айтгани ниҳоят тўғри чиқди.

Кайфи чоғ бўлиб турган пайтлари Эдигей бўталоқни бўйнидан кучоқлаб, эркалатиб бундай деб ҳазиллашарди:

– Иккаламиз эмикдош, оға-инимиз. Оқбошнинг сунтини эмиб, сен қанақа катта бўп кетдинг, мен бўлсам контузия балосидан қутулдим чоғи. Худоё худовандо бир умрга қутулганим рост бўлсин. Фарқимиз шундаки, сен онангни эмдинг, мен бўлсам, онангни сунтини соғиб, шубат ичдим...

Орадан узоқ йиллар ўтиб, Қоранор Бўрон Сариўзак даштида шу қадар машҳур бўлиб кетдики, ҳатто унинг суратини олиш учун қандайдир одамлар махсус келишадиган бўлишди. Бу – уруш суронлари унутилиб, болалар ўсиб-униб мактабда ўқиб юрган, Бўронли бекатида ўз қудуқларини қазиб, сув ташиш азобидан қутулган кезларда, Эдигей тунука том қуриб, неча йиллар сарсон-саргардонликдан кейин ниҳоят азоб-уқубатлардан қутулиб, ўз қадр-қимматини топиб, турмушини ўнглаб, одатдагидай ҳаёт кечира бошлаган пайтларда бўлган эди. Ўшанда айтилган бир гапни Эдигей кейинчалик узоқ вақт ёдидан чиқармай юрди.

Келганлар ўзларини фотомухбирлармиз деб таъништиришди. Бўронли тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодиса бу, ҳатто уларнинг биринчи марта келиши деса бўларди. Ҳазилкаш, сўзамол фотомухбирлар уч киши эди, «Қоранор Бўронни ва унинг эгаси, яъни сизнинг суратингизни барча газета ва журналларда босиб чиқарамиз, биз шунинг учун келдик», деб оғизларига сиққанча ваъда беришди. Атрофдаги кишиларнинг ортиқча ҳаракатларини шовқин-суронлари Қоранорга унчалик ёқмади, у жини қўзиб, тишларини ғижирлатиб, бош чулғаб ҳеч кимни яқин келтирмасликка ҳаракат қиларди. Мухбирлар Эдигейдан туюнғизни тинчлантисангиз, у ёққа буриб турсангиз, энди бу ёққа буриб турсангиз, деб ҳар лаҳза жони ҳолига қўйишмасди. Эдигей эса, ўз навбатида, бирга тушганимиз маъқул, деб ҳадеб бола-бақраю хотин-халаларни ва Казангапнинг ўзини ҳам чақириб жонса-

рак бўлаётган эди. Фотомухбирлар ҳам бунга эътироз билдиришмай ҳар хил аппаратлар орқали шиқ-шиқ эткизиб турли томондан суратга олишарди. Ҳаммадан ҳам қизиғи Қоранорга болаларнинг ҳаммасини мингизиш бўлди: икки бола бўйнига, бешта бола белига, Эдигейнинг ўзи эса ўртага ўтириб олди. Шунда паҳлавон туя ўрнидан кўзғалиб тураркан, атрофда «Ана туяю мана туя!», деган кулги ва қийқириқ овозлари янгради. Бунга иқрор бўлган суратчилар энди Қоранорнинг ўзини алоҳида суратга олиш муҳим эканини айтишди. Эдигей бўлса, марҳамат, истаганларингизча олаверинглар, деб хайрихоҳлик билдирди. Шунда фотомухбирлар Қоранор Бўронни ҳали у ёғидан, ҳали бу ёғидан, дам яқиндан, дам олисдан туриб хоҳлаганларича суратга ола бошлашди, сўнг Эдигей билан Казангап ёрдамида туянинг бўйни, кўкрак кенглигини, оёқларининг йўғонлигию танасининг узунлигини ўлчаб, ҳамма-ҳаммасини завқланиб ёзиб олишди.

– Ажойиб бактериан экан! Генларнинг қойилмақом иш берганини кўринг! Бактерианнинг классик намунаси! Кўкрагининг кенглигини қаранг, ажойиб экстерьер!¹ – деб мақташарди.

Туяси ҳақидаги бундай мақтовларни эшитиш Эдигейга, албатта, хуш ёқарди. Аммо, у кўп сўзларни гушунмасди, жумладан «бактериан» сўзининг маъносини сўраб олишга тўғри келди. Айтишларича, илмда икки ўрқачли туяларнинг қадимий зотларини шундай аташаркан.

- Демак, бактериан дегани шу экан-да?
- Ниҳоятда тозаси. Олмос деяверинг.
- Бу ўлчовларнинг сизларга нима кераги бор?
- Илмий маълумот сифатида жуда зарур.

Газета-журналларда чиқарамиз, деб лоф уришганларида меҳмонлар кўпроқ бўронлиликлар олдида ўз

¹ Экстерьер – бирор ҳайвоннинг ташқи кўриниши.

обрў-эътиборларини оширмоқчи бўлган эканлар. Орадан ярим йил ўтгач, Эдигей қалин посилка олди, унда туячилик бўйича зоотехника факультетларига мўлжаллаб чиқарилган дарслик бўлиб, муқовасида бактерианнинг классик намунаси – Қоранор Бўрон ўзини кўз-кўз қилиб, савлат тўкиб турарди. Китобга қўшиб бир даста фотосуратлар ҳам юборишибди, ичида ранглилари ҳам бор. Ҳатто шу фотосуратларга қараб туриб ҳам ўша кезлар ажойиб, бахтиёр замонлар эканлигини билиб олиш мумкин эди. Урушдан сўнгги дастлабки йилларнинг мусибатлари ортда қолган, болалар ҳали болалик ёшидан чиқмаган, катта ёшдагилар эса соғ-саломат кучга тўлган пайт, қарилик ҳам ҳали олти қирнинг ортида эди.

Ўша куни Эдигей меҳмонлар шарафига қўзи сўйди, барча бўронлиликларни чақириб катта зиёфат берди. Шубат, арақ дейсизми, бошқа ноз-неъматлар дейсизми – ҳаммаси тўкин-сочин бўлди. Ўшанда бекатга ОРСнинг кўчма вагон-магазини келганди. Кўчма магазиндан исталган нарса топиларди. Фақат пул бўлса бўлгани: қисқичбақалар, қора ва қизил увилдириқлар, турли нав балиқлар, коньяклар, колбасаю ширинликлар – ҳамма-ҳаммаси муҳайё эди. Бироқ серобликка сероб эдию одамлар уларни унчалик харид қилишмасди, ортиқча дунёнинг нима кераги бор, дейишармиди? Ўша кўчма магазин бу ерларга аллақачонлар келмай қўйган...

Ўшанда роса ажойиб ўтириш бўлганди, ҳатто Қоранор Бўрон учун ҳам ичишган. Суҳбат орасида маълум бўлишича, меҳмонлар Қоранор тўғрисидаги гапларни Елизаровдан эшитишган экан. Сарийўзак чўлида Эдигей Бўрон деган дўстим яшайди, унинг Қоранор Бўрон, деган туяси бор, дунёда бунақа келишган туя бўлмаса керак, деб Елизаров айтган экан! Эҳ, Елизаров, Елизаров! Олтин одам, Сарийўзак чўлининг билимдони эди у. Елизаров Бўронлига келди дегунча, Казангап учаласи тўпланишиб, тонг отгунча суҳбат қуришарди...

Ўша ўтиришда меҳмонларга гоҳ Казангап, гоҳ Эдигей навбатма-навбат, бирининг сўзини иккинчиси давом эттириб ва тўлдира бориб, бу ердаги туялар зотининг машхур аждоди – Оқмоя билан унинг Она Байит қабристонига дафн этилган номдор эгаси Найман она ҳақидаги Сариўзак ривоятларини ҳикоя қилиб беришди. Ҳа, Қоранор Бўроннинг асли таги-зоти қаердан эканини энди билаётгандирсиз! Бўронлиликлар мана шу кўҳна воқеани газетада босиб чиқаришса керак, деб умид қилишган эди. Меҳмонлар воқеани қизиқиш билан тинглашди, аммо буни маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бир афсона, деб унчалик эътибор беришмади. Елизаров эса Оқмоя афсонаси ўтган замонларда чиндан ҳам бўлиб ўтган тарихий воқеликни тўла акс эттириши мумкин, деган фикрда эди. У мана шунақа гапларни қунт билан тинглар, ўзи ҳам ўтмишга доир чўл ривоятларининг анча-мунчасини биларди...

Меҳмонларни кечга яқин кузатиб қўйишди. Эдигей шу куни жуда хурсанд, кайфи чоғ юрди. Шу сабабдан ҳам у ўйламай гапириб қўйди. Ҳар ҳолда, меҳмонлар билан бирга эди. Айтилган сўз – отилган ўқ эмасми?!

– Ростини айтиб қўя қол, Казаке, – деди у Казангапга. – Қоранорни бўталоқлигида менга тортиқ қилганинга роса ичинг ачиётган бўлса керак-а?

Казангап унга қараб, мийиғида кулиб қўйди. Афтидан, бу гапни кутмаган эди. Бир оз сукут сақлаб деди:

– Ҳаммамиз ҳам инсонмиз-ку. Билсанг агар, ота-бодан қолган бир удум бор: мол эгаси худойдан, дейишган. Буюрганники бўлади. Қоранор сенга буюрган экан. Бошқа бирон кимсанинг қўлига тушгандами, ҳоли не кечишини ким билсин, эҳтимол, жарлиқдан қулаб ёки бўлмаса аллақандай касалликка чалиниб ҳаром ўлиб қолармиди. Ҳарқалай, у сенга насиб этган экан. Илгари ҳам қўлимда яхши туяларим бор

эди. Улар ҳам мана шу Қоранорнинг онаси Оқбошдан тарқаган. Сенга тақдим этилгани ўшалардан бири... Худо ёрлақаб, юз йил хизматингни адо этсин. Бироқ, ҳалиги гапингни иккинчи маротаба тилга олма...

– Хўп, айб менда, Казаке, кечирасан, – деди Эдигей бемаврид айтган сўзидан хижолат чекиб.

Яна суҳбатга қайтар экан, Казангап ўз мулоҳазаларини давом эттирди. Ривоятларга қараганда, зотдор мода Оқмоя еттита бўталоқ туққан бўлиб, уларнинг тўрттаси урғочи, учтаси нор туялар экан. Ўшандан буён барча мода туяларнинг боши оқ тусда, нортуяларники эса аксинча қора тусда, танасининг қолган қисмлари эса кўнғир тусда туғилар экан. Демак, Қоранорнинг бу хилда туғилиши ҳам бежиз эмас. Оқбош онадан қорабош бўта туғилдими, буни Оқмоянинг уруғи деябер. Оқмоядан туғилганининг аломати шу. Ундан бери икки юз йилми, уч юз йилми, беш юз йилми, балки ундан ҳам кўп вақт ўтгандир, ким билсин, бироқ Сариўзак чўлида Оқмоянинг насли давом этиб келаётир. Шу тариқа ора-сира Қоранор Бўронга ўхшаш сиртлон туя туғилиб қолиши ҳам шу сабабли экан. Бу ҳам бўлса – Эдигейнинг омади. Қоранорнинг туғилиши унинг йигитлик бахтига насиб этган экан...

Вақти келиб, Қоранорнинг норлиги тутиб, тўполон қила бошлади, одамни яқинига йўлатмай қўйди, бир неча кунлаб дом-дараксиз аллақажларга йўқолиб кетадиган бўлиб қолди. Шунда Эдигей уни на ахта қилиш, на кишанда сақлаш йўлини топмай, Казангапдан маслаҳат сўраганида, у очиғини айтди-қўйди:

– Бу ёғи ўзингга ҳавола. Тинчингни ўйласанг, ахта қил. Ном чиқараман десанг – тегма. Аммо унда бирон ҳодиса юз бергудек бўлса, бутун оғирликни ўз бўйингга олишга тўғри келади. Чидасанг, икки-уч йил бебошлик қилади-да, сўнг ўз ортингдан эргашиб юрадиган бўлади.

Шу маслаҳатга кўниб, Эдигей Қоранор Бўронга тегмади. Ахта қилишга қўли бормади. Уни бўғралигича қолдирди. Аммо кейинчалик бундан минг пушаймонлар еб, бағри қонга тўлиб юрган кезлар ҳам бўлди...

V

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Эрта тонгда ҳамма нарса тахт бўлди. Қалин наматда зич ўраб, сиртидан жундан тўқилган тасма билан танғиб қўйилган, боши ўралган Казангапнинг жасадини олдиндан ичига қипиқ, пайраҳа ва тоза хашак қатлами тўшаб тракторнинг тиркалма аравачасига ётқиздилар. Ортиқча ушланиб қолмасдан вақтлироқ йўлга тушишлари, қабристондан узоғи билан кечқурун соат беш-олтиларга қайтиб келишлари зарур эди. Дафн этиладиган жойгача бориш ўттиз километр, келиш ҳам шунча, ўртада кўмиш маросими ҳам бор, хуллас, маърака кечқурун соат олтиларга тўғри келарди. Шу тариқа улар маъракаларга улгуриш учун йўлга равона бўлдилар. Ҳамма нарса тайёр эди. Эдигей Бўрон кечадан бери устига ёпқи тўшаб, эгар жабдуқлаб ясангириб қўйилган Қоранорни тизгинидан етаклаганча одамларни шошилтирарди. Одамлар ҳамон имилла-

шарди. Тун бўйи мижжа қоқмай чиққан бўлса-да, Эдигей бардам ва сергак кўринар, аммо озиб кетган эди. Мошгуруч мўйлов, қоши ҳам мошгуруч, соқол мўрти тозалаб кирилган Эдигей ораста кийинган эди: оёғи-да хром этик, чийбахмалдан тикилган, чўнтаклари хўппайган галифе шим, оқ кўйлаги устидан қора камзул, бошида эса тантаналарда кийиладиган темир-йўлчиларнинг фуражкеси. Кўксида ҳамма жанговар орден ва медаллари, ҳатто «Бешйиллик зарбдори» нишони ярқираб турарди. Буларнинг бари унга ярашиб тушган бўлиб, басавлат кўрсатар эди. Эдигей Бўрон Казангапни дафн этиш маросимида бундан бошқача қиёфада бўлиши мумкин эмас.

Каттадан кичик барча бўронлиликлар буларни кузатишга чиқдилар. Улар трактор атрофида тўпланишиб, жўнаш пайтини кутиб турар эдилар. Аёллар уввос солиб тинмай йиғлашарди. Бўронли Эдигей кутилмаганда ўртага чиқиб йиғилганларга қарата деди:

– Мана, биз ҳозир Сариўзакнинг қадимдан муқаддас ҳисобланиб келинган кўҳна Она Байит мозори сари йўл оламиз. Раҳматли Казангап ота шунга муносиб одам эди. Ўша ерга дафн этишни мархумнинг ўзи васият қилган, – Эдигей яна ниманидир айтмоқчи бўлиб сукут сақлаб қолди ва давом этди: – Демак, унинг пешанасига ёзилган туз-насибаси тамом бўлди. Бу инсон бизнинг бекатчамизда роса қирқ тўрт йил ишлади. Бутун умрини шу ерда ўтказди деса бўлади. У дастлаб бу ерда ишлай бошлаган кезларда ҳатто сув чиқарадиган насослар ҳам йўқ эди. Сув ҳафтада бир марта цистерналарда келтириб турилган. У замонларда ҳозиргидек қор тозалайдиган машиналар ва шунинг сингари бошқа машиналар йўқ эди. Ҳатто биз дафнга олиб бораётган мана бунақанги тракторлар ҳам у пайтларда бўлмаган. Бироқ, шунга қарамай, поездлар ўшанда ҳам ҳозиргидек қатнаб ётарди. Уларнинг йўл-

лари ёзин-қишин ҳамма вақт тап-тайёр эди. Казангап ота Бўронлида ўз хизматини ҳалол ўтади. Ҳаммаларинг билар эдиларинг – у яхши одам эди. Энди йўлга тушайлик. Ҳамманинг боришига улов етмайди, бунга ҳожат ҳам йўқ. Темир йўлни қаровсиз қолдириб кетишга ҳаққимиз йўқ. Биз у ёққа олти киши борамиз, нимаики лозим бўлса, ҳаммасини ўрнига қўямиз. Сизлар эса бизни кутинглар, тайёргарлик кўринглар, қайтиб келганимиздан сўнг ҳаммаларинг маъракага тўпланинглар, мен буни марҳумнинг фарзандлари, мана улар – ўғли билан қизи, шулар номидан айтаётирман...

Эдигейнинг хаёлига келдими ёки йўқми, ҳарқалай бу айтилган сўзлар ўз-ўзича бир мотам маросимини эслатувчи митингга ўхшаб кетди. Шу билан улар жўнаб кетишди. Бўронлиликлар тиркалма арава орқасидан бир оз гангир-гунгур гаплашиб, қишлоқ чеккасигача кузатиб боришди-да, сўнг тўп-тўплари билан ортда қолиб кетишди. Яна анча вақтгача уввос йиғи эшитилиб турди – бу йиғи ортда қолган Ойзода билан Уккуболанинг нидоси эди...

Ортдаги ўкирик йиғи овозлари жимиб қолди, улар олтовлашиб тобора темир йўлдан узоқлашиб, Сариўзак сари ичкарилаб борар эканлар, Эдигей енгил нафас олди. Энди улар ўз-ўзлари билан бўлиб қолишди. Эдигей ҳам нима қилиш зарурлигини биларди.

Қуёш Сариўзак кенглиklarини сахийлик билан киши руҳини хушнуд этувчи сарғиш нурга буркаб, ер куррасидан кўтарила бошлади. Ҳали дашт салқин эди. Улар йўлда ҳали-ҳозир ҳеч қандай машаққат чекмадилар, даштда одатдагидек юксак парвоз қилиб юрган фақат икки калхату, яна гоҳ-гоҳида оёқ остидан пириллаб учиб чиққан тўрғайларнинг муаллақ қолганча қанотчаларини қоқиб вижирлаб сайрашларигина ҳукмрон эди. «Ҳадемай, булар ҳам учиб кетишади. Биринчи қор тушиши биланоқ тўпланишади-да, учиб

кетишади», – дея ўйлади Эдигей учқунланаётган қор пардасида учиб бораётган қушларни бир лаҳза хаёлига келтириб. Негадир яна темир йўл сари чопиб бораётган тундаги ўша тулки эсига тушди. Ҳатто у оҳистагина атрофга назар ташлади. Изидан келмаётганмикан? Яна ўша тунда Сариўзак дашти узра космосга парвоз қилган оловли ракетани ўйлаб кетди. У ғалати хаёлларидан ҳайратга тушар, ҳар ҳолда бунақа хаёллардан ўзини олиб қочишга интилар эди. Йўл йироқ бўлишидан қатъи назар, ҳозир шуларни ўйлаб ўтиришнинг ўрни эмас эди...

Эдигей Бўрон ўз Қоранорида виқор билан ўтирганча Она Байит қабристонини томон олдинда йўл бошлаб борарди. Остидаги Қоранор эса бир маромда катта-катта қадам ташлаб, тобора илгариларди. Унинг ўзига хос одимлаб бориши тушунган одамга, айниқса, кўркам туюларди. Туянинг камондек мағрур эгилган бўйнига ярашган боши тўлқинлар орасида деярли қимир этмай бир тахлитда эркин сузиб бораётганга ўхшар, узун-узун пайдор оёқлари эса ҳавони кесиб, ҳормай-толмай тинимсиз равишда ер юзини одимлаб ўлчаб борар эди. Эдигей туя ўрқачлари орасига мустаҳкам ва қулай ўтириб олган, у мамнун эди, негаки Қоранор эгасининг ниқталашини кутмай, унинг ҳукмига дарҳол итоат этган ҳолда енгил юриб борарди. Эдигейнинг кўксидagi орденлари ва медаллари секингина жаранглаб, қуёш нурида шуъла таратиб турарди. Лекин Эдигей ўз хаёллари билан банд эди.

Уларнинг изидан тиркалма аравачали «Белорусь» экскаватори борарди. Кабинада, ёш тракторчи Қолибекнинг ёнида Собитжон ўтирибди. Кеча у, ҳар ҳолда, яхшигина ичиб олгани учун радио орқали бошқарилувчи кишилар ҳақидаги турли чўпчак ва бошқа бемаъни сафсаталари билан бўронлиликларни банд этган бўлса, энди руҳи тушган ҳолда сукут сақлаб боряпти. Унинг боши у ёқдан бу ёққа чайқалиб қўяди.

Ишқилиб, кўзойнаги синиб қолмасайди, деб хавотирланарди Эдигей. Тиркалма аравада Казангапнинг жасади ёнида ғам-ғуссага ботган ҳолда Ойзоданинг эри ўтирарди. У қуёш нуридан кўзларини қисиб, ора-сира атрофга назар ташлаб қўяди. Абгор бўлган бу пиёниста шу гал ўзининг одамийлигини кўрсатди, бир томчи ҳам оғзига олмади. Ҳамма ишда бош-қош бўлиб, барчага ёрдам беришга интилди. Айниқса, марҳумнинг жасадини олиб боришда астойдил жонбозлик кўрсатиб, елкадошлик қилмоқда. Эдигей туясига мингаштириб олай деб таклиф қилган эди, унамади. «Йўқ, – деди у, – қайнотамнинг ёнида ўтирақолай, сўнгги манзилигача ёнида бўлай». Унинг бу иши Эдигейга ҳам, бўронликларнинг барчасига ҳам маъқул тушди. Улар йўлга чиққанларида аравада ўтириб, марҳумнинг намага ўралган жасадини ушлаб олганча, ҳаммадан кўра кўпроқ ва ҳаммадан кўра қаттиқроқ йиғлади. «Ким билсин, шу кундан бошлаб ўзини қўлга олиб, ичкиликни ташлаб юборсами, Ойзода ва болаларининг бахти очилар эди», деб умидланарди ҳатто Эдигей.

Кимсасиз даштдаги бу кичик ва ғалати карвонни попукли ёпқи тўшаб безатилган туя устидаги киши бошлаб кетяпти, орқада «Белорусь» экскаватори. Кабинада Эдилбой билан Жумағали ўтирибди. Экскаваторни ҳабаш сингари қоп-қора, пакана бўйли Жумағали ҳайдаб келяпти. У, одатда, ҳар хил йўл ишларини шу машинасида бажариб юрарди. Жумағали Бўронлига келганига ҳали унча кўп вақт бўлмаган, бу ерда яна қанча вақт туриб қолиши маълум эмас. Эдилбой иккаласи бутун йўл бўйи аллақандай нарсалар ҳақида қизғин сўзлашиб келишди.

Бекат бошлиғи Ўспаннинг яхшилигини ҳам унутмаслик керак. Маросим учун бекат ихтиёридаги барча машиналарни ажратган ҳам ўша. Тўғри иш тутди бекатнинг ёш бошлиғи – шунча йўл пиёда босиб ўтил-

са, яна бунинг устига қабр кетмон-курак билан қўлда кавланадиган бўлса, кечга қайтиб келишлари даргумон эди. Негаки, қабрни чуқур қазииш, қазиганда ҳам яна мусулмон одатига кўра ёнидан девори тагидан лаҳад қазииш зарур, демак техникасиз иш битмайди.

Бу фикр даставвал Эдигей Бўронни бирмунча ўйлантириб қўйди. Қабрни қўл билан эмас, экскаваторда қазиишни у хаёлига ҳам келтиролмасди. Шунинг учун у Ўспаннинг қаршисида қовоғини солиб, ишончсизлик билан ўтирди. Бироқ Ўспан йўлини қилиб, чолни хотиржамлантирди:

– Эдике, мен сизга ишнинг қулай томонини айтаётирман, ҳеч нарсадан хижолат тортманг, аввал-бошда қўлда қазийсизлар. Ҳа, бошда белкуракда қазигач, сўнг экскаваторга навбат берасиз. Ўзингизга маълум – Сариўзакнинг ерлари бамисоли тошдек қотиб кетган. Экскаваторда керагича қазийвериш керак, қолганини яна қўл билан охирига етказасизлар. Шундай қилинса, ҳам вақтдан ютасизлар, ҳам барча расму русумига риоя қилган бўласизлар...

Орадан маълум вақт ўтиб, Сариўзак чўлига кириб борган сари Эдигей Ўспаннинг маслаҳатлари тамомила тўғри ва унга амал қилиш зарур эканига иқрор бўлаверди. Ва ҳатто, бу тадбир хаёлига келмаганлигидан ажабланди ҳам. Ҳа, худо хоҳласа, Она Байитга етиб олганларидан сўнг шундай қилишади. Марҳумнинг бошини Каъбага – қиблага мангу қаратиб қўйиш учун қабристондан аввал қулай жойни танлаб олишади, сўнг тиркалма аравада олиб келишаётган белкуракларда қазиишади, бир оз чуқур кавлашгандан кейин қабрни тубигача кавлаш учун экскаваторни ишга солишади, жасад қўйиладиган лаҳадни эса қўл билан битиришади. Ўшанда қабр тез ва кўнгилдагидек ҳозир бўлади.

Сариўзак бўйлаб айни шу ният билан йўл олишган эди. Улар дам ўру-қирлардан турнақатор чўзилиб бо-

ришар, дам кенг сойликлар ичида кўздан ғойиб бўлишар, гоҳ яна кенг сайҳонликка чиқиб кўзга равшан ташланиб қолишарди – олдинда Эдигей Бўрон туяда, ортида трактор тиркалма араваси билан, унинг кетида эса кураги ва ер кавлагич чўмичини икки томонида осилтириб, қўл оёқлари тарвақайлаган аллақандай кўнғизсимон «Белорусь» экскаватори борарди.

Эдигей кўринмай орқада қолиб кетган бекатга сўнгги бор ўгирилиб қараркан, бирдан жиддий қиёфада йўртиб келаётган малла ит Йўлбарсни кўриб ҳайратда қолди. Қачон эргаша қолдийкин. Ана холос! Бўронлидан йўлга чиққанларида кўзга чалинмаган эди шекилли бунақа қилиқ чиқаришини билганида, уни боғлаб қўйган бўларди. Қандай айёр-а! Эдигей Қоранори билан қаёққадир жўнайдиган бўлса, дарҳол сезиб қолиб, пайт пойлайди-да, эргашганича ҳамроҳ бўлади-қолади. Бу сафар ҳам ер остидан чиққандай пайдо бўлди-қолди у. Ҳечқиси йўқ, деб қўйди Эдигей. Уни ҳайдаб юборишга кечиккан эди. Қолаверса, итни деб вақтни ўтказмаслик керак. Майли, чопиб юраверсин... Худди эгасининг фикрини пайқаб етгандай, Йўлбарс тракторни қувиб ўтиб, Қоранорнинг олд томонида йўрта бошлади. Эдигей унга қамчи дастаси билан пўписа қилди. Ит бўлса ҳатто қулоғини ҳам қимир эткизмади. Пўписа қилармиш, энди кечикдинг дегандай ит йўртишда давом этди. Шунақа маросимларга қатнашса нимаси ёмон? Кенг ўмровли, бўйинлари бақувват, сержун, қулоқлари кесилган, ақлли, боқишлари мулойим малла ит Йўлбарс ўзича кўркам, савлатли эди.

Она Байит сари боришар экан, Эдигей шу аснода йўл-йўлакай турли хаёлларга ғарқ бўлди. Уфқ узра бош кўтара бошлаган қуёш ҳаёт оқимини ўлчаб, бўлиб ўтган жамики турмуш аччиқ-чучукларини эслатди унга. Эдигей Казангап билан ўтказган ёшлик йилларини эслаб кетди: ўша кезлари ҳар иккаласининг

ҳам кучга тўлган қирчиллама пайтлари эди. Уларнинг иккаласи бекатнинг доимий ишчиси, асосий кучи бўлса, бошқалар Бўронлида унча кўп турмай, қандай келган бўлишса, шундай кетиб қолишар эди. Казангап иккаловининг нафас ростлаши учун вақт етишмасди, чунки хоҳлайсанми-йўқми, зарурат туғилиб қолса, суриштириб ўтирмасдан ҳар қандай ишни бажаришга тўғри келарди. Энди булар ҳақида ошкора гапирсанг ёшлар кулади, ўз умрларини зое кеткизган шўрлик қариялар, деб мазах ҳам қилишади. Дарвоқе, нима мақсадда шундай ишлар эдик? Демак, қандайдир кўзланган мақсад бор эди.

Қор босиб қолган кунларнинг бирида йўлни тозалаш учун икки кеча-кундуз тинмай ишлашди. Кечаси жойни ёритиб туриш учун паровоз чироғидан фойдаланишди. Қор шамол аралаш ҳамон бўралаб ёғарди. Бир ёғини тозалагунингча иккинчи томонини қор босиб қоларди. Совуқ ҳам гапми, юз, қўллар қабариб кетади. Паровозга чиқиб беш дақиқа исиниб оласан, сўнг яна Сарийўзакнинг ана шу ўламса ишига тутинсан. Ҳатто уларни ёритиб турган паровоз ғилдиракларини ҳам қор босиб қолган. Янги келган ишчиларнинг учтаси бир кечадаёқ безор бўлиб, ўзларини четга олишди. «Шуям тирикчилик бўлди-ю, ахир биз маҳбуслар эмасмиз-ку. Қамоқхонадаям тўйиб ухлаш учун вақт берилади», – деб Сарийўздаги оғир ҳаётни тўзатиб бўралаб сўкдилар. Йўл тозаланиб, поезд юрганда эса бир кун аввалгидек дарғазаб бўлиб, ҳуштак чалишиб, ярамас сўзлар билан сўкинганча жўнаб қолишди:

– Эй, аҳмоқлар, муз тишлагунча, мана буни тишланглар!

Гап вақтинча ишга келган бу ўспиринларнинг сўкиб кетганлигида эмас, бошқа нарсада эди. Эдигей ўша қор тозалашдаги оғир меҳнат кунлари Казангап билан муштлашиб қолган. Ҳа, шундай ҳам бўлган. Тун

бўйи ишлайвериб мадордан кетишган эди. Қор бўралаб ёғар, изғирин шамол худди ўчакишган итдек авжига минар эди. Ундан ҳеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмасди. Паровоз иссиқ буғини таратарди, бироқ ундан фақат туман ҳосил бўларди. Чироқлар эса қоронғиликни аранг ёритарди. Ҳалиги уч киши кетиб қолгач, Казангап билан иккаласигина туяга чангал судратиб, темир йўл ёқасидаги қорни тозалашди. Йўл чеккасидаги қор туянинг ўмгагидан келарди. Жониворлар тортолмас, бу қиёмат қойимдан улар ҳам безиллашар эди. Казангап икки туянинг тизгинидан тортса, орқадан Эдигей қамчилаб ҳайдарди. Шу алфозда ярим тунгача тер тўкишди. Охири туялар қорга чўкиб, ётиб олишди. Ўлдирсанг ҳам турадиган ҳоли йўқ. Нима қилиш керак? Ҳаво тингунча ишни тўхтатиб туришга тўғри келди. Улар паровознинг ёнида шамолдан беркинишиб туришди.

– Етар энди, Казаке, паровозга чиқиб ўтира турайлик, ҳаво тинса, бир гап бўлар, – деди Эдигей музлаб қолган қўлқопларини бир-бирига уриб.

– Ҳавонинг бўлгани шу. Бундан яхшисини кутма. Бари бир бизнинг вазифамиз йўлни тозалаш. Қани, куракни ол, бекор туришга ҳаққимиз йўқ.

– Ҳой, биз нима – одам эмасмизми?

– Йўқ, одаммасмиз, инига беркиниб олган бўри ёки бўлмаса, бошқа ҳар хил ҳайвонлармиз.

– Ҳа, аблах! – ғазабланди Эдигей. – Сенингча одам ўлса ҳам майли экан-да. Ҳали ўзинг ҳам ўлиб кетасан бу ерда! – деб унинг чаккасига қўйиб юборди.

Иккаласи олиша кетишди ва бир-бирларининг лабини уриб ёришди. Яхшиямки, паровознинг ўт ёқувчиси сакраб тушиб, вақтида ажратиб қўйди.

Мана шунақа одам эди Казангап. Энди бунақа одамларни топиб бўлсан. Бу кунларда Казангаплар йўқ. Мана, охиргисини дафн этгани олиб боряпмиз. Марҳумни ер қаърига узатиб, унинг қабри тепасида

видолашув сўзини айтиш қолди, холос, шу билан та-
мом-вассалом.

Эдигей Бўрон шуларни ўйлар экан, хотирасидан бир оз кўтарилган Қуръон оятларини ичида қайтарар, қатъий сўзлар тартибини ҳамда Ҳақ таолога қаратилган фикр изчиллигини ёдга туширмоқчи бўлар эди. Қуръон сўзи – Худо сўзи. Кўзга кўринмайдиган қодир яктогина инсон ибтидоси ва интиҳоси ўртасидаги, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги муросасизликни келиштира олиши мумкин. Қуръон асли шу мақсадда яратилган бўлса керак! Одам ўлиш учун туғиладими, нега энди сен оламни шундай яратгансан, деб олло-таолодан сўрай олмайсан-ку! Ҳар қанча бақирганинг билан овозинг эгасига бориб етмайди-ку. Дунё дунё бўлибдики, кишилар шу тарзда келишмасдан муроса қилиб келади. Қуръон ҳам, ундаги айнан такрорланувчи сўзлар ҳам одам беҳудага зорланмасин, ўзига тасалли берсин, деб азал-азалдан ўқиб келинади. Аммо минг йиллар мобайнида олтин ёмби сингари сайқал топиб келаётган бу қуйма сўзлар – марҳумнинг жасади устида тириклар томонидан айтилиши шарт бўлган энг сўнгги сўзлар. Удум шу.

Осмонда худо борми ёки мутлақо йўқми – бундан қатъи назар, инсон бари бир мушкул аҳволга тушганда Худони эслаб қолади. Эдигей яна мана шулар ҳақида хаёл суриб келарди. Балки шунинг учундир, Худога ишонмайдиган кишилар бошлари оғримагунча уни эслашмайди, деган гаплар бор. Шундайми, йўқми, ҳарқалай, одам тиловат қилишни билиши керак.

Трактордаги ёш ҳамроҳларига қараркан, Эдигей Бўрон астойдил афсусланди – биронтаси ҳам Қуръон ўқишни билмайди-я. Бир-бировини қандай қилиб дафн этишаркин? Мавжудотнинг ибтидоси ва интиҳосини ўзида жам эта оладиган қайси сўзлар билан инсон умрига хотима яшашаркин? «Алвидо, ўртоқ, сени

ҳамиша ёдда тутамиз», деб ёки бўлмаса, яна қандайдир олди-қочди сўзларни айтиб кетаверишармикин?

Бир куни вилоят марказида ўтказилган дафн маросимида қатнашишга тўғри келиб қолди. Эдигей Бўрон хайратдан ёқа ушлади – қабристон қандайдир мажлисга айлантириб юборилган эди: марҳумнинг тобути олдида қўлларида қоғоз ушлаганча нотиқлар сўзлашар, ҳадеб бир гапни такрорлашар эди. Марҳум тириклигида қайси ловозимда, ким бўлиб ва қандай ишлаган, кимга қандай хизмат қилган ва ҳоказо... Сўнг мусиқа чалинди, қабр гулларга тўлиб кетди. Лекин ақалли биронтаси асрлар бўйи борлиқ ва йўқлик силсиласида инсон топган билимларнинг гултожи бўлмиш оят сўзларига ўхшаш бирорта сўз топиб айта олмади. Гўё дунёда бу кишидан аввал ҳеч ким ўлмагандай ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўлмайдигандай гапиришди. Гўё ҳамма осмонга устун бўладигандай. Улар имонга шак келтириб: «Марҳум абадий ўлмас бўлиб қолди!..» деб роса валақлашди.

Эдигей бу жойларни яхши биларди. Қолаверса, Қоранори устидан теварак-атроф унга кафтдагидек аниқ кўриниб турарди. Тракторга қулай бўлсин учун ўйдим-чуқур йўлларни четда қолдириб, Она Байитга иложи борича тўппа-тўғри Сариўзак даштидан йўл солишга интиларди.

Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлаётган эди. Улар бир маромда юриб, йўлнинг учдан бир қисмини босиб ўтдилар. Қоранор эгасининг амрига риоя қилган ҳолда катта-катта қадам ташлаб, ҳормай-толмай лапанглаб юриб борарди. Унинг орқасидан тарақа-туруқ қилиб трактор тиркалма араваси билан, араванинг ортидан эса қўнғизсимон экскаватор «Белорусь» келарди.

Бироқ, олдинда уларни ғаройиб воқеалар кутарди; ақл бовар қилмас бу воқеалар эшитган қулоққа қанчалик ғалати туюлмасин, Сариўзак космодромида содир бўлаётган ишлар билан қандайдир узвий алоқадор эди...

«Конвенция» авиабардори бу пайт ўз ўрнида – тик-касига ҳисоблаганда Владивосток билан Сан-Францисконинг қоқ ўртасида, Тинч океандаги Алеут ороларининг жанубий қисмида турарди.

Океанда об-ҳаво ўзгармаган эди. Куёш куннинг биринчи ярмида тинимсиз жимирлаётган сув юзасига аввалгидай кўзни қамаштирувчи ёғду сочиб турибди. Об-ҳавонинг ўзгаришидан ҳеч қандай далолат йўқ эди...

Гарчи атроф-муҳитда бирон ҳодисанинг юз бериши учун ҳеч қандай асос кўринмаётган бўлса ҳам, бари бир авиабардордагилар авиақанотлар ва ички хавфсизлик гуруҳлари фавқулодда ҳолатда турардилар. Фавқулодда ҳодисанинг сабаби эса космос чегарасидан ташқарида эди.

Тўқайтўш сайёрасидаги паритет-фазогирлардан «Трамплин» орбитаси орқали «Конвенция» бортига юборилган хабар Қўшмарбош раҳбарлари махсус ваколатли комиссиясининг аъзоларини қаттиқ саросимага солиб кўйди. Саросималик шу даражада эдики, иккала томон аввало ўз манфаатлари ва ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда юз берган вазиятни алоҳида-алоҳида ойдинлаштириб олишга, шундан кейингина умумий фикрларни муҳокама этишга қарор қилдилар.

Дунёда ҳеч ким инсоният тарихидаги мислсиз кашфиёт – Тўқайтўш сайёрасида ғайризаминий тараққиётнинг борлигини билмасди. Ҳатто содир бўлган воқеадан ғоят махфий равишда огоҳлантирилган томонларнинг ҳукуматлари ҳам кейин нима бўлганидан хабарсиз эдилар. Бу ҳукуматлар шу иш билан махсус шуғулланувчи комиссияларнинг ўзаро келишиб олишларини кутаётган эдилар. Авиабардорнинг ҳамма қисмларида қатъий тартиб ўрнатилган, ҳеч ким, жумладан, авиақанот ҳам ўз ўрнини тарк этмаслиги керак эди. Ҳеч ким бирон сабаб билан кемани тарк этиши, шунингдек, бирон бир бошқа кема «Конвенция»га

эллик чақирим радиусда яқин келиши мумкин эмас. Бу атрофдан учадиган самолётлар ҳам авиабардор турган жойга яқин келмаслик учун ўз йўналишини ўзгартириб, камида уч юз чақирим олисдан ўтиши зарур эди.

Шундай қилиб, томонларнинг умумий кенгаши узилиб қолди, фанга номаълум бўлган Тўқайтўш сайёрасидаги 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирлар юборган маълумотларни ҳар бир комиссия «Демидург» дастурига биноан, ўзларининг раҳбарлари билан бирга муҳокама қилишди.

Уларнинг сўзлари ақл бовар қилмайдиган чексиз самовий олислиқдан етиб келган эди:

«Диққат! Диққат!

Трансгалактикадан гапирамиз!

Бизга мутлақо бегона бўлган нарсаларни тушунтириш амримаҳол. Бироқ кўп жиҳатлари муштарак ҳамдир.

Булар ҳам одамсимон – ўзимизга ўхшаган одамлар экан! Яшасин бутун олам ривожланиши! Ривожланиш бу ерда ҳам универсал принципдаги гоминиднинг нухасини баркамол қилиб яратиб қўйибди!

Булар ўзга сайёралар гоминидларининг ажойиб типлари! Бадани буғдой рангида, сочлари мовий, кўзлари кўкиш-яшил, киприклари момиқдек оқ...

Биз уларни орбитал бекатимизга яқин келганларида кўрдик. Кеманинг қуйруғидан бизларни ўзларининг кемаларига таклиф этиб, кулиб қараб туришарди.

Шундай қилиб, биз бир дунёдан иккинчисига сакраб ўтдик.

Парракли учар аппарат кемамиздан ажралди; ёруғлик тезлигига баробар суръатда (кема ичида бу деярли сезилмасди) биз вақтлар оқимини ортда қолдириб, чексиз фалак сари йўл олдик. Даставвал эътиборимизни тортган ҳамда бизни кутилмаган қулайлик билан сийлаган жиҳат – вазнсизлик ҳолатининг

йўқлиги эди. Бунга қандай қилиб эришилганлигини ҳали биз англаб етмаганмиз. Улар русча ва инглизча сўзларни аралаштириб «Вел ком бизнинг Юлдуз!», дейишди. Агар астойдил уринсак мушоҳада орқали ҳам фикр-мулоҳазаларимизни ўртоқлашимиз мумкин экан. Мовий сочли бу кишилар новчадан келган бўлиб, бўйлари қарийб икки метрча келади. Жами беш киши эди улар – тўрт нафар эркак, битта аёл. Аёл киши новчалиги билан эмас, балки қадди-бастию баданининг оқишлиги билан ажралиб туради. Мовий сочли тўқай-тўшликларнинг барчаси бизнинг шимолий арабларга ўхшаб қорамағиз экан. Дастлабки дақиқаларданоқ бизда уларга нисбатан ишонч туйғулари уйғонди.

Улардан учтаси аппарат учувчилари, бир эркак билан бир аёл эса ердаги тилларнинг билимдони экан. Аввало коинот радио тўлқинларини тутиш йўли билан инглиз ва рус сўзларини илк бор ўрганиб, бир қолипга луғат тузган ҳам шулар экан. Биз билан учрашган пайтда икки ярим мингдан ортиқ сўз ва атаманинг маъносини ўзлаштириб олган эканлар. Бизнинг мулоқотимиз ҳам ана шу луғат ёрдамида бошланди. Албатта, уларнинг ўзлари бизга мутлақо нотаниш тилда гапиришар эдилар, аммо талаффузлари испанчани эслатади.

«Паритет»дан парвоз қилганимиздан ўн бир соат ўтиб, биз Қуёш тизимининг чегарасидан чиқиб кетдик.

Бизнинг ўз юлдуз тизимиздан бошқа тизимга ўтишимиз бирон-бир нарсада айтарли сезилмади. Коинот материяси ҳамма жойда бир хилда. Аммо коинотга теран кириб борганимиз сари олдимизни аста-секин қизғиш шафақ қоплай борди. Эҳтимол, биз келганда бу юлдузлар тизими шундай ҳолатда бўлгандир. Ҳалиги қизғиш ёғду борган сари ёпирилиб, бутун оламни қоплаб борарди. Бу орада йўл-йўлакай бир неча сайёранинг ёнидан ўтиб бордик. Уларнинг бир томони ёруғ бўлса, иккинчи томони қоронғи эди. Кўз ўнги-

миздаги коинот бўшлиғидан кўпчилик қуёш ва ойга ўтиб турарди.

Биз гўё тун қоронғилигидан ёруғликка чиқиб бораётган эдик. Ногоҳ осмон қаърида бизга шу вақтгача номаълум бўлган улкан, қудратли Қуёшдан таралаётган ўткир ва чексиз нурликка учиб кирдик.

– Бу бизнинг Галактика! Ана у, нур таратиб турган бизнинг Эгамиз! Ҳадемай Тўқайтўш кўриниш беради! – деди тилчи аёл.

Дарҳақиқат, чексиз космик кенгликдан биз янги Қуёшни кўрдик, буни улар Эга дейишаркан. Кучли нур таратиши ва улканлигига қараганда, буларнинг Эгаси бизнинг Қуёшга қараганда анча устунлик қилади. Худди ана шу хусусиятлари билан – Тўқайтўш сайёрасининг суткаси йигирма саккиз соатни ташкил этади – бу олам бизнинг оламга нисбатан ўзига хос бир қанча геобиологик тафовутларга эга эканини ҳам айтиб ўтмоғимиз керак.

Буларнинг барчаси ҳақида балки кейинги сафар ёки бўлмаса «Паритет»га қайтиб борганимизда ҳабар қилармиз, ҳозирча баъзи муҳим маълумотлар хусусидагина йўл-йўлакай ахборот берамиз. Тўқайтўш сайёраси баландликдан худди бизнинг Ерга ўхшаш булутлар қатлами билан қопланган. Бироқ беш-олти минг метр қуйи тушиб борилгач (тўқайтўшликлар ўз сайёраларини бизга кўрсатиш мақсадида атайлаб яна бир айланиб ўтишган эди), мисли кўрилмаган гўзалликнинг гувоҳи бўлдик: тоғ-тошлари, қир-адирларию водийлари ёппасига зумрад яшилликка бурканган, уларнинг оралиғида дарёлар, денгизлару кўллар ястанган. Сайёранинг баъзи қисмлари, айниқса, чекка қутб томонлари хувиллаб ётган бепоён даштлик билан қопланган – унда ҳамиша чанг-тўзонли изғирин шамоллар ҳукмронлик қилади. Аммо бизда ҳаммадан кўпроқ таассурот қолдиргани уларнинг шаҳарлари

ва қишлоқлари бўлди. Тўқайтўшликлар жойлашган ландшафтдаги бу оролсимон иншоотлар аҳоли ниҳоятда зич яшашидан далолат берар эди. Бу сайёрадаги мовий сочли кишиларнинг шаҳар қуриш маҳорати олдида ҳатто Манхаттан ҳам ип эшолмасди.

Тўқайтўшликларнинг ўзлари эса, бизнинг назаримизда, оламдаги ақлли мавжудотларнинг ғаройиб турига киради. Аёлларнинг ҳомиладорлик муддати Тўқайтўшнинг ўн бир ойига чўзилар экан. Гарчи улар узоқ умр кўрсалар ҳам жамиятнинг энг муҳим муаммоларидан бири, ҳаётнинг мазмуни умрни узайтиришдан иборат, деб ҳисоблайдилар. Тўқайтўшликлар ўртача ҳисобда бир юз ўттиз – бир юз эллик йил, айримлари ҳатто икки юз йилгача яшар эканлар. Аҳоли жами ўн миллиарддан зиёдни ташкил этади.

Биз ҳозир мовий сочли кишиларнинг тирикчилик тарзи ва юксак тараққиётга эришганликлари ҳақидаги маълумотларни изчил баён қилиш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам бизни ғоятда ҳайратга солган нарсалар тўғрисидагина қисқача хабар қилмоқдамиз.

Булар кувёш, аниқроғи Эга энергиясини иссиқлик ва электр энергиясига айлантириш йўлларини билишаркан. Бу ҳаракатларнинг фойдали коэффициенти бизнинг гидротехник ишларимизга нисбатан анча юқори туради. Яна шуниси ғоятда муҳимки, улар кундузи ва тунда ҳар хил ҳаво ҳароратини ўзлари ҳосил қила олар, эканлар.

Тўқайтўшликлар иқлимни бошқаришни ҳам ўрганиб олишган. Сайёраларини бизга кўрсатиш учун қайта айланиб ўтаётганларида учувчи аппаратдан қандайдир нур юбориб, бир зумда жойларда тўпланиб қолган булутлару туманларни тарқатиб юборишди. Яна шу нарса маълум бўлдики, булар ҳаво оғирлиги ҳаракатига ҳамда океан, денгизлардаги сув оқимиға ҳам таъсир эта олар эканлар. Шу билан бирга сайёра

устидаги ҳаво намлиги ва ҳароратни ўзгартириш жараёнини ҳам бошқара олишаркан. Бугина эмас, гравитацияни бошқаришни ҳам ўрганиб олишибди, бу эса юлдузлараро учишда қўл келаркан.

Шундай бўлса-да, уларнинг олдида ҳал қилиниши зарур бўлган жуда катта муаммолар борки, ҳали билишимизча Ерда бундай муаммоларга дуч келганимиз йўқ. Улар қурғоқчиликдан азият чекишмайди, чунки иқлимни ўз измларига олишган. Аҳолиси Ердаги аҳолига нисбатан икки ярим баробардан зиёд бўлишига қарамай, озиқ-овқат ишлаб чиқариш масаласида ҳозиргача тақчиллик деган нарсани билишмайди. Бироқ сайёранинг талай қисми аста-секин яроқсиз бўлиб бориб, бундай жойларда тирик жоннинг ҳаммаси ёппасига қирилиб кетаётган экан. Ичдан қуриш ҳодисаси дейиларкан бу. Сайёрани айланиб ўтаётганимизда Тўқайтўшнинг жануби-шарқий томонида чанг-тўзонли бўрон ҳукмрон эканининг гувоҳи бўлган эдик. Биздаги вулқон ҳаракати жараёнларини эслатувчи бу ҳолат балки Тўқайтўш бағридаги қандайдир даҳшатли реакция натижасидир. Лекин қандайдир секин отилиб чиқаётган нур шаклида содир бўлиб, сайёранинг устки қатлами емирилади, аввалги ҳолатини йўқотади ва ундаги тупроқ ҳосил қилувчи моддаларнинг ҳаммаси куйиб кетади. Тўқайтўшнинг Саҳрои Кабирдек келадиган ўша чўл қисми мовий сочлиларнинг ерларини йил сайин бир чеккадан емириб бораётган экан. Тўқайтўшликлар учун энг катта фалокат ҳам шу. Булар сайёра қаърида юз бераётган бундай жараённи аниқлашга ҳам ожизлик қилишаркан. Ичдан куйиб емирилишдек бу даҳшатли ҳодисага қарши курашга не-не куч ташланган, жуда катта илмий ва моддий воситалар ажратилган. Уларнинг юлдузлар тизимида Ой йўқ, аммо бизнинг Ойни билишаркан, ҳатто у ерга келиб кетишган. Бизнинг Ойни ҳам, эҳтимол, ўзлари-

нинг сайёрасига ёпирилиб келаётган офатга ўхшаш бир нарса қуритгандир, деб фараз қилишмоқда. Буни эшитиб, бирмунча ўйланиб қолдик. Ойдан Ермиз унчалик узоқ эмас-ку. Ҳалигидай бало-қазо ёпирилса, уни даф қила оладиган бирон чора топа олармиканмиз? Унда ички ва ташқи сиёсатларимизнинг оқибати қандай бўларкин? Ердаги доимий келишмовчиликлар туфайли ўз ақлий тараққиётида кўп нарсаларни йўқотганликларини ўйлаб қолишмасмикин?!

Айни вақтда, Тўқайтўшнинг илмий доираларида умумсайёрага оид мунозаралар олиб борилмоқда. Ички куйишнинг сирларини аниқлаш ва юз бериши мумкин бўлган бу фалокатнинг олдини олиш йўллариини излаб топиш учун куч-ғайрат сарфлаш керакми-йўқми ёки бўлмаса, вақтнинг борида Фалақдан ўз ҳаётий эҳтиёжларига мувофиқ келадиган бошқа бир янги сайёрани қидириб топишсинми, вақти келиб янги масканга Тўқайтўшдаги тараққиётни қайта тиклаш мақсадида аҳолини оммавий равишда кўчириб келишсами – мунозаранинг асосий муаммолари шулар. Қаёққа ва қайси бир янги сайёрага кўз тикишлари ҳозирча маълум эмас. Ҳар ҳолда ўз сайёраларида ҳали миллион-миллион йиллар бемалол яшайверишлари ҳам мумкин. Бироқ ҳайратга соладиган жойи шундаки, улар олис келажак ҳақида ўйлашиб, ғайрат ва шижоатга тўлиб-тошганда гўё бу муаммонинг ҳал этилиши бевосита ҳозирги яшаётган халқларга тааллуқлидай «Биздан кейин дунёни сув босмайдими?!» деган қабихгина фикр наҳотки ҳеч кимнинг хаёлига келмайди? Умумсайёра ялпи маҳсулотининг анчагина қисми ўша ички куйишнинг олдини олиш учун сарфланаётганини англаб етганимиздан сўнг юқоридаги фикр хаёлимизга келганидан ўзимиз хижолатга тушиб қолдик. Улар ҳозир неча минглаб чақиримга чўзилиб кетган ва секин-аста ёпирилиб келаётган бало

қазонинг йўлига жуда теран пармалаш усули билан тўсиқлар пайдо қиляптилар, тубсиз чуқурликларга узоқ вақт нейтраллаштирувчи моддаларни юбориб туришга ҳаракат қилмоқдалар. Айтишларича, бундай моддалар сайёранинг ички ядровий реакциясига кераклича таъсир кўрсата олар экан.

Албатта, уларда ижтимоий турмушга оид азалдан бошни қотириб, ўйлантириб келаётган маънавий, ахлоқий ҳамда ақлий руҳдаги муаммолар бор ва бўлиши табиий. Маълумки, қанчалик фаровон ҳаётга эришган бўлмасин, бари бир, ўн миллиарддан зиёд аҳолининг ҳаёт кечириши ўз-ўзидан бўлмайди-ку, ахир. Аммо шуниси ҳайратланарлики, улар давлат, қуро́л-яроқ ва уруш нима эканини билишмас экан. Қадим ўтмишда уруш ҳам, давлат ҳам, пул ҳам ва уларга боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг бошқа турлари ҳам эҳтимол бўлгандир, бунисини айтишга ожизлик қиламиз, бироқ ҳозирги пайтда зўрлик воситаси бўлмиш давлатни ва кураш воситаси сифатида урушни тасаввур қила олмайдилар. Агар тўғри келиб қолиб, Ердаги тинимсиз урушлар моҳияти ҳақида гапириб берсак, бу уларга қандайдир маъносиз нарсa ёки масалаларни ваҳшийларча ҳал қилиш бўлиб туюлмасмикин?

Буларнинг бутун ҳаёти биз ерликларнинг мушоҳада андозамизга унча тушунарли бўлмаган бошқа асосларга қурилган.

Улар курашнинг бир йўли сифатида урушни сайёрадаги бутун жамоа онги ва тушунчасидан қатъий чиқариб ташлаш даражасига эришган эканлар; тараққиётнинг бу формаси, эҳтимол, оламда мавжуд барча сайёралардаги тараққиётга нисбатан энг илғори деб фараз қилишга имкон беради. Балки улар илм-фан тараққиётини шу даражага етказгандирларки, оқибатда замон ва маконда инсонпарварликни вужудга келтириш, шу тариқа олам тараққиётини янги, юксак

ва чексиз босқичларда ҳам давом эттиравериш онгли мавжудотларнинг асосий мақсади бўлиб қолгандир.

Биз муқояса қилиниши мумкин бўлмаган нарсаларни муқояса қилмоқчимиз. Кези келиб биз ерликлар ҳам шундай юксак тараққиётга эришармиз, ҳозирги кунда ҳам фахрланса арзийдиган ишларимиз бор. Ҳар нечук, кўнгилни нохуш қиладиган нарсалар ҳам йўқ эмас: мабодо тарихни урушлар тарихидан иборат деб, Ер юзидаги инсоният фожиавий янглишиш билан яшамаяптимикин? Ҳали-ҳалигача шу йўлдан бораётганимиз аввал бошданоқ нотўғри, истиқболсиз бўлиб чиқса-чи? Мабодо шундай бўлса, биз унда қаёққа қараб кетяпмиз ва бу қандай оқибатларга олиб келади? Мабодо шундай бўлса, инсоният буни тан олиш учун ўзида журъат топишга ва ялпи уруш хавфидан ўзини олиб қочишга улгурармикин? Тақдир тақозоси билан Ердан ташқаридаги ижтимоий ҳаётни илк бор кўриб, гувоҳи бўлиб, мураккаб ҳис-туйғуларни бошдан кечирмоқдамиз. Ерликларнинг келажак истиқболи ҳақида ўйлаб ваҳимага тушяпмиз ва яна эзгуликка умид боғлаймиз. Умидимизга асос бўларли нарса – Ердан ташқаридаги биз кўрган ижтимоий ҳаётдирки, унда ҳар қандай зиддият урушсиз ҳал этилади; мана шу жамият бизга ўрнак бўларли эмасми?!

Коинотнинг қайси бир чеккасида, ўзларидан чексиз узоқликда Ер мавжуд эканини тўқайтўшликлар билишади. Улар ерликлар билан шунчаки, табиий равишда билимга чанқоқ бўлганликларидан эмас, балки ўзлари мақбул кўрганликларидан, даставвал ақлидрок мўъжизасининг тантанаси, тараққиёт тажрибаларини алмашиш, Коинот ақл-идрокини ифодаловчи кишилар тафаккури, руҳини тараққий эттиришда янги давр очиш учун алоқа боғлашга интилмоқдалар.

Тўқайтўшликлар бизга нисбатан кўпроқ нарсаларни олдиндан кўришар экан. Ҳар қандай энергиянинг

муқаррар равишда таназулга юз тутишини, ҳар қандай сайёранинг вақти келиб ҳалокатга учрашини назарда тутиб, бутун олам ақл-идрокиннинг бу икки тармоғини бирлаштириб умумий куч сарфласак, табиат умрини чексиз узайтириш йўлларини тезроқ топармидик, деб ўйлашяпти. Шунинг учун ҳам улар ерликлар билан ўзаро алоқа боғлашдан манфаатдор. «Охир замон» муаммоси ҳақида бундан миллиард йиллар илгари бош қотириб келишган, эндиликда эса, Коинотда жамики мавжудотлар яшай оладиган янги база ташкил этишнинг космик лойиҳасини ишлаб чиқишмоқда...

Улар ҳозирнинг ўзидаёқ учар аппаратларида ёруғлик тезлигида бизнинг Еримизга учиб тушишлари мумкин. Аммо ерликларнинг розилиги ва таклифисиз буни исташмайди. Чақирилмаган меҳмон сингари ўзларича бостириб келишни эп кўришмайди. Шу билан бирга улар танишмоқ учун кўпдан бери сабаб қидираётганликларини ҳам англабдилар. Космик кемаларимиз орбита бўйлаб узоқ вақт учиб юрган ўша кезлардан бошлаб, улар учрашиш пайти келганини ва ўзлари ташаббус кўрсатишлари лозим эканини билишган, пухта тайёргарлик кўриб, қулай пайтни кутиб юришган экан. Бу фурсат оралиқ муҳитда – самовий бекатда турганимиз учун бизнинг чекимизга тушган эди...

Уларнинг сайёрасида пайдо бўлишимиз, табиийки, кутилмаган ҳодиса бўлди. Шу муносабат билан эфирда бутун сайёра бўйлаб катта байрам тантаналаридагина ишлатиладиган махсус баҳайбат телеалоқа тизими ишга туширилди. Атрофимиздаги ёритилган ҳаво қатламида минг-минглаб чақирим олислиқдаги кишиларнинг чехрасини ва турли хил буюмларни худди қаршимизда тургандай аниқ кўриб турардик, айни чоқда, юзма-юз туриб, табассум билан, қўл сиқишиб сўзлашиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишиб, ўзаро апоқ-чапоқ бўлиб кетиш имконияти ҳам бор эди. Бу, албатта, ўз-ўзидан ҳамжиҳатлик асо-

сида содир бўлди. Қандай кўркем тўқайтўшликлар, шу билан бирга бир-бирларига қанчалик ўхшамайдилар, ҳатто сочлари ҳам тўқ мовийдан тортиб, оч мовий тусгача бор; чолларнинг сочлари эса худди бизнинг чолларникига ўхшаб оқарар экан. Антропологик тузилишлари хилма-хил, чунки улар ҳам турли этник гуруҳлардан ташкил топишган экан.

Буларнинг ҳаммаси ҳақида, яна ҳайратга соладиган бошқа кўпгина антиқа нарсалар ҳақида «Паритет»га ёки бўлмаса ерга қайтиб тушганимизда гапириб берамиз. Ҳозир эса, энг муҳимлари хусусида сўз кетади. Тўқайтўшликлар лозим кўрган вақтимизда бизнинг сайёрамизга келиш ниятлари борлигини билдириб, бу ҳақда «Паритет» алоқа тизими орқали хабар қилишимизни сўрашмоқда. Бунгача улар дастлабки учрашув жойи бўлиб хизмат қиладиган ва келгусида ўзаро қатнов базаси бўлиб қоладиган ораликдаги юлдузлараро бекат барпо қилиш дастурини келишиб олишимизни таклиф қилишяпти. Бироқ бизни шунга алоқадор бўлган бошқа масала ташвишлантиряпти.

Бу хилдаги фалаклараро учрашувларга биз ерликлар тайёрмизми, онгли мавжудот сифатида бундай учрашувлар учун пишиб етилганмизми? Бир-биримиздан ажралиб, ўртада зиддиятлар мавжуд бўлиб турган бир пайтда, кафилликни ўз зиммамизга олиб, умуминсоният номидан, бутун Ер курраси номидан гапира оламизми?

Рақобатнинг, сохта илғорлик йўлида курашнинг янги ўчоғини алангалатиб юбормаслик учун мазкур масалани ҳал этишни фақат БМТга топширишларингизни сизлардан ўтиниб илтимос қиламиз. Шу билан бирга, биз вето¹ ҳуқуқини суистеъмол қилмасликни сўраймиз. Эҳтимол, бу сафар истисно тариқасида бу ҳуқуқнинг бекор қилинишини илтимос қиламиз. Қўшни Галактикада

¹ Тақиқ маъносини

туриб бундай нарсалар ҳақида ўйлаш бизлар учун жуда оғир ва аламли, бироқ биз ерликлармиз, бинобарин сайёрамизда истиқомат қилаётган кишиларнинг табиатларини ҳар ҳолда яхши биламиз.

Ва ниҳоят, ўзимиз ҳақимизда ва яна хатти-ҳаракатларимиз хусусида тўхтаб ўтайлик. Самовий бекатдан ғойиб бўлишимиз сизларни ҳайратга солиб, шошинч суратда қандай чоралар кўришга олиб келганини тушунасизлар. Сизларни шунчалик ташвишга солиб қўйганимиздан ғоят афсусланмоқдамиз. Бироқ, бу жаҳон тажрибасида шундай ноёб ҳодиса эдики, биз ҳаётимиздаги бундай улуғвор ишдан бош торта олмадик ва бош тортишга ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Қатъий белгиланган қонун-қоидага одатланган бўлсак ҳам ўша мақсадни деб қоида бузишимизга тўғри келди.

Маили, бу бизнинг виждонимизга ҳавола, маили, тегишли жазоимизни олайлик. Аммо буни ҳозирча қўятуринглар. Ўқиб олинглар биз коинотдан хабар юбордик! Биз ҳозирга қадар номаълум бўлган фалакдан хабар юборяпмиз, ҳозирга қадар номаълум бўлган юлдузлар туркуми – Эга ёритгичидан белги беряпмиз. Мовий сочли тўқайтўшликлар ҳозирги замон тараққиётининг юқори чўққисига кўтарилган экан, улар билан учрашиш бутун ҳаётимизга, бутун инсоният тақдирига жуда катта таъсир кўрсатиши мумкин. Аммо биз, табиийки, Ер манфаатларига амал қилган ҳолда бунга журъат қила олармиканмиз?..

Бу сайёраликлар бизга ҳеч қандай хавф туғдирмайди. Ҳарқалай, бизлар шундай хулосага келдик. Аммо уларнинг тажрибаларини ўзлаштириб олсак, теграмизни ўраб олган моддий дунёдан энергия ишлаб чиқариш усулидан тортиб, то қуролсиз, зўрликсиз, урушсиз яшай олишимизгача бизнинг турмуш тарзимизда кескин ўзгариш ясаган бўлардик. Гапларимиз ғайритабиий туюлса ҳам, аммо биз ҳажм жиҳатидан

Ерга тенг келадиган геобиологик жойни эгаллаб турган Тўқайтўш сайёрасида ақлли мавжудотлар мислсиз дориламон ҳаёт кечириш даражасига эришилганига тантанали равишда гувоҳлик берамиз; дарҳақиқат, улар шундай мўъжизавий тараққиёт даражасига эришишган. Коинот миқёсида юксак даражада фикрлаш қобилиятига эга бўлган бу кишилар келажакда ўзларининг ҳамкасблари – ерликлар билан оқилона иш юритиб, иккала томоннинг эҳтиёжи-ю, хоҳиш-истагига мос келадиган адолатли алоқа ўрнатишга тайёрдирлар.

Ғайризаминий тараққиётни кашф этганимиздан қанчалик завқланиб, ҳаяжонга берилмайлик, бари бир, тезроқ қайтиш ва галактикадан ташқарида Эга ёритгич тизимидаги сайёралардан бирини кўриб, шоҳиди бўлганимизни юртдошларимизга батафсил сўзлаб бериш иштиёқидамиз.

Йигирма саккиз соатдан сўнг, бошқача айтганда, алоқанинг шу сеансидан тўппа-тўғри бир сутка ўтгандан сўнг яна орқага – ўзимизнинг «Паритет»га қайтиш ниятидамиз. «Паритет»га етиб келгач, Қўшмарбошнинг буйруғига тўла бўйсунамиз.

Кўришгунча, хайр. «Паритет»га етиб боришимиз муддатини Қуёш тизимига йўл олишимиз олдидан хабар қиламиз.

Шунинг билан Тўқайтўш сайёрасидан берган биринчи ахборотимизни тугаллаймиз. Тез орада кўришгунча, хайр! Оилаларимизга хавотир олмаслигини айтиб қўйишларингизни сўраймиз...

1–2 Паритет-фазогир.

2–1 Паритет-фазогир».

«Конвенция» авиабардори бортидан алоҳида ваколатга эга бўлган комиссиялар «Паритет» бекатида юз берган фавқулудда ҳодисани алоҳида-алоҳида

мажлисларида муҳокама қилиб бўлгач, тўла таркибда юқори доиралар билан маслаҳатлашиш учун учиб кетишди. Авиабардорнинг палубасидан бир самолёт Сан-Францискога, бир оздан сўнг иккинчи самолёт қарама-қарши томонга, Владивостокка қараб йўл олди.

«Конвенция» авиабардори ҳамон ўша ерда, доимий манзилида – Тинч океанда, Алеут ороллариининг жанубий қисмида турарди... Авиабардорда қаттиқ тартиб ўрнатилган. Ҳар бир киши ўз иши бошида, ҳар бир киши сергак. Ҳамма сукут сақларди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади...

Она Байит йўлининг учдан бир қисми босиб ўтилди. Қуёш бошда Ер курраси узра шитоб билан кўтарилган бўлса ҳам, энди Сариўзак тепасига келиб, бир нуқтада муаллақ туриб қолгандай туюларди. Демак, кун кунлигини қилиб, ҳаво росмана қизий бошлади. Эдигей Бўрон баъзан соатига, баъзан қуёшга, баъзан эса қаршисида чўзилиб кетган даштликка қараб қўяр экан, ҳамма нарса кўнгилдагидай бораётганидан қаноат ҳосил қилди. Эдигей ҳамон аввалгидай катта-катта қадам ташлаб, лапанглаб бораётган туяси устида, орқасида тиркалма арава, араванинг ортида – кўнғизсимон «Белорусь» экскаватори, уларнинг ёнида эса малла ит – Йўлбарс...

«Ажабо, инсон мияси бир дақиқа ҳам ўйламасдан туролмайди. У шундай тузилганки, хоҳлайсанми, хоҳламайсанми – ўйлаганинг ўйлаган, бир фикрдан иккинчиси туғилаверади. Шу ҳол, афтидан, ўла-ўлгунингча давом этса керак!» Йўл бўйи тинмай ўйлаб ке-

таётган Эдигей ажиб янгилик кашф этгандай ўзича кулиб қўйди. Денгиз тўлқинлари сингари ўй кетидан ўй туғилаверарди. Болалик кезлари шамол эсиб турган пайт Орол денгизи қирғоқларига ўтириб олиб, олислардан жимираб қайнаб, жўшиб келаётган оқ ёлли ўркач-ўркач тўлқинлар қирғоққа келиб урилишини соатлаб кузатар эди. Денгиз сатҳи, бир вақтнинг ўзида мавжланиб-босилиб, яна мавжланиб қайтадан сўниб турарди. Шунда бола оқ чорлоққа айланиб, тўлқинли денгиз узра, жилваланиб турган сув томчилари узра парвоз қилиб, юқоридан буюк сувнинг қудратли ҳаракатини кузатишни орзу қиларди.

Сариўзак даштининг киши руҳини маъюслантирувчи куз олдидаги тунд манзараси, туянинг бир маромда залворли қадам ташлаб бориши Эдигей Бўронни аллалаб, турли хаёлларга ғарқ қилар, манзил узоқлиги, ҳеч ниманинг халақит бермаётгани туфайли ўзи ҳам хаёлларига эрк бериб борар эди. Қоранор ҳаргалгидек бу сафар ҳам йўл юрган сари ғайратга миниб борарди, ёлидан ва бўйнидан таралаётган тер ҳиди димоғни ёргудай эди. «Ҳа, жонивор, – дея мамнун кулимсираб қўйди Эдигей ўзича, – терлаб кетдинг-а! Чотинг кўпикланиб кетибди! Эҳ, ҳайвон зоти, уятни билмайсан! Ёмонсан, ёмон!»

Эдигей Бўрон ўтган кунларни эслай кетди. Казангапнинг соғ-саломат, кучга тўлган пайтлари юз берган воқеа-ҳодисаларни хотирлади, шундай хаёллар оғушида қай бир замонлар пайдо бўлган дард яна беихтиёр қўзғалди. Тавба қилиб, калима ўгирса ҳам бўлмади. Юрагидаги ўша дардни унутиш учун пичирлаганча қайта-қайта калима келтирса ҳам фойдаси бўлмади. Қош-қовоғи солиниб, ноилож қолган Эдигей Бўрон ғайрат билан илдам бораётган туясининг гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ҳеч қандай сабабсиз қамчи ура бошлади ва кеп-

касининг соябонини кўзигача бостириб олиб, орқадан келаётган тракторга ҳам ўгирилиб қарамай илгарилаб кетди. Майли, эргашиб келаверишсин, адашиб кетишмас. Ҳатто хотинига ҳам айтмаган, аллақачонлар бўлиб ўтган воқеа билан бу ғўр ёшларнинг неча пуллик иши бор, деди ўзича, буни фақат Казангапгина ҳар қачонгидек тўғри ва ҳаққоний тушунган эди. Шундай бўлмаганида Эдигей аллақачон Бўронли бекатидан кетарди.

Ўша эллик биринчи йилнинг охири, қиш фаслида бекатга бир оила кўчиб келди. Эр, хотин ва икки бола. Иккаласи ҳам ўғил: каттаси – Довул беш ёшда, кичиги – Эрмак уч ёшда. Абутолиб Қуттибоевнинг ўзи Эдигей билан тенгдош. У урушгача ёшгина йигит бўлиб, овул мактабида бир йил муаллимлик қилган, сўнг қирқ биринчи йилнинг ёзига келиб уни биринчилар қатори фронтга жўнатишган. Уруш тугагач, Зарифа иккиси турмуш қуришади. Шу ерга кўчиб келганларига қадар Зарифа ҳам бошланғич синф муаллимаси бўлиб ишлаган экан. Шундай қилиб, тақдир тақозоси билан Сариўзакка, Бўронли бекатига келиб қолишди.

Бу ҳувиллаб ётган кимсасиз чўлга ишқлари тушиб эмас, балки шўрларига шўрва тўкилиб келиб қолганлари дарҳол аён бўлди. Абутолиб билан Зарифа бошқа жойда ҳам бемалол ишлаб кетишлари мумкин эди. Бироқ, туз-насиба дегандай, шароит тақозоси билан бу ерга келиб қолган эдилар. Бошда бўронлиликлар улар бу ерда узоқ вақт чидаб туришолмайди, бугун бўлмаса эртага бошлари оққан ёққа равона бўладилар, деб ўйлашган эди. Булар-ку булар, мана ман деган қанчадан-қанча азамат келиб-кетмади дейсиз бу ерга. Эдигей билан Казангап ҳам шундай фикрда эдилар. Аммо-лекин одамлар Абутолибнинг оиласи билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Инсофли, андишали, маданиятли киши экан. Хокисоргина оила. Эр-хо-

тин ҳамма қатори меҳнат қилишди, беллари букилиб шпал ташишди, қор тозалаб совуқда қотишди. Хуллас, темир йўл хизматчиси қилиши лозим бўлган ҳамма ишни бажаришди. Шунини айтиш керакки, ҳаммага маъқул мурасали, аҳил, тотув оила эканига қарамай, Абутолибнинг немислар қўлида бўлгани туфайли бу оила бахтсиз эди. Бу кезларга келиб, уруш йилларидаги ур-йиқитлар бирмунча тингандек эди. Энди асирда бўлиб қайтганларга худди уруш йилларида бўлгани сингари хоин, халқ душмани деб қарамас эдилар. Бўронлиликлар бунга кўп ҳам эътибор беришмасди. Асир тушган бўлса тушгандир, уруш ғалаба билан тугади, бу даҳшатли қиёмат қойимда одамлар бошидан нималар кечмади, дейсиз. Баъзилар ҳанузгача қўним топмай, дарбадар ҳолда жаҳон кезиб, урушнинг совуқ шарпаси эса одамлар ортидан ҳамон соядек эргашиб юрибди... Шунинг учун ҳам бўронлиликлар янги келган қўшнини безовта қилмаслик учун унчалик сўраб-суриштираверишмади, бусиз ҳам дард-алами етиб ортар, дилини оғритиб нима ҳам қиламиз, деб ўйлашди ўзларича.

Вақти келиб, одамлар Абутолиб билан аста-секин иноқлашиб кетишганини ўзлари ҳам билмай қолишди. Ақлли одам эди у. Эдигейга маъқул бўлган жойи – турмуши аччиқ кечган бўлса ҳам, сир бой бермай юради. Қисматидан ҳадеб нолийвермас, одамлар орасида ўзини муносиб тутар эди. У дунё ташвишлари билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас эди. Қисмати шу эканини тушунди, шекилли. Қаллиғи Зарифа ҳам, эҳтимол, шундай хаёлда юрган бўлса керак. Иккаласи жабру жафоларга бардош берган ҳолда турмуш маъносини бир-бирларига меҳрибонлик қилишда, ардоқлашда, тотувликда ва ғамхўрликда кўрдилар. Улар ана шу биргина туйғу билан яшаб, шу туйғу туфайли бир-бирларини ва фарзандларини ҳаёт қуюнлари-

дан ҳимоя қилиб, жон сақлаб келган эдилар, Эдигей буни кейинчалик тушуниб етди. Айниқса, Абутолиб бир кун ҳам оиласидан ажралган ҳолда яшай олмасди. Фарзандларининг ўзи унинг учун бир олам. Ишдан сал қўли бўшадими, дарҳол улар билан машғул бўлади: хат-савод ўргатади, турли эртақ, топишмоқлар айтиб беради, ўзича аллақандай ўйинларни ўйлаб топади. Авваллари хотини билан ишга кетган пайтлари болаларини баракда ёлғиз қолдириб кетишарди. Уккубола бунга хотиржам қараб туролмади. Болаларни ўз уйига олиб келиб юрди. Абутолибларникига қараганда уларнинг уйи иссиқроқ бўлиб, ўша кезлари турмушлари ҳам анча яхшиланиб қолган эди. Бу ҳам оилаларини яқинлаштиришга олиб келди. Шу йилларга келиб Эдигейнинг иккала қизи катта бўлиб қолишган, улар Абутолибнинг болалари билан деярли тенгқур эдилар.

Бир куни ишдан қайтаётиб, болаларни олиб кетишга кирган Абутолиб:

– Эдигей, болаларимга қўшиб сенинг қизларингни ҳам ўқитсамчи, – деб таклиф қилиб қолди. – Ахир, ҳозиргача булар билан шунчаки бекорчиликдан иш олиб бораётганим йўқ. Бир-бировларига ўрганиб қолишди, бирга ўйнашяпти. Кундузи сизларникида, кечкурунлари бизникида бўлишсин. Буни нима учун айтяпман? Элу халқдан узоқда яшаяпмиз, зерикарли албатта. Шунинг учун ҳам уларнинг кўзини очиш керак. Ёшлик чоғлариданоқ билим олишсин – замон талаби шу. Ҳозирги муштдек болалар илгариги азамат йигитларнинг билганича билишлари керак. Бўлмаса, ростакам саводли бўлолмай қолишади...

Абутолибнинг бу ҳаракатида катта маъно борлигини Эдигей анча ўтгач, ҳалиги кўнгилсиз воқеадан сўнг тушунди. Бўронли шароитида Абутолиб учун

болаларга ўз имконича билим беришдан бошқа илож йўқ эканини Эдигей энди фаҳмлаб етди. У, олдиндан сезгандай, болаларига иложи борича кўпроқ билим беришга шошилиб, шу йўл билан фарзандлари онгида чуқур из қолдириб, яна улар қалбида яшаб қолишга ошиққан экан. Кечқурунлари Абутолиб ишдан қайтгандан сўнг, Зарифа билан биргаликда ўз болалари ва Эдигейнинг болалари учун мактаб-боғчани ташкил этди. Болалар ҳарф таниб, ҳижжалаб ўқиб ўрганишарди. Ким ўзарга мусобақалашиб, расм чизишиб, ўйнаб-кулишар, ота-оналари ўқиб берган китобларни қунт билан тинглашар, ҳатто ҳаммалари биргаликда ҳар хил ашулаларни ўрганардилар. Машғулотлар шунчалик мароқли ўтар эдики, Эдигей ҳам уларникига кириб кузатадиган бўлди. Уккубола ҳам кандайдир ишни баҳона қилиб тез-тез кириб турарди, ҳақиқатда эса қизларининг қилаётган ишларини кўздан кечирарди. Эдигей Бўроннинг кўнгли товланиб кетди. Саводли кишининг садағаси кетай, ўқитувчига нима етсин! Катта ёшдаги кишининг болага болаларча муомалада бўлиб, иш юритаётганини кузатиб туришнинг ўзиёқ қанчалик завқли. Эдигей бундай машғулотларга халал бермаслик учун бир чеккада ўтириб, жимгина томоша қиларди. Уйга кириб келиши билан бош кийимини олиб:

– Ассалому алайкум! Кўряпсизларми, болалар боғчасига бешинчи ўқувчи кириб келяпти, – дерди.

Унинг кириб туришига болалар ҳам кўникиб қолишган эди. Қизларнинг қувончини айтмайсизми. Отасининг кўзи олдида сидқидилдан тиришишарди. Эдигей билан Уккубола оқшомлари болалар совуққа қотмасин, бемалол юрсин, деб уларнинг печкасига дам-бадам ўт ёқиб туришар эди.

Ўша йили Бўронлига мана шундай оила келиб, паноҳ топиб туриб қолди. Шуниси қизиқки, бунақа одамларнинг омади келавермайди кўпинча.

Абутолиб Қуттибоевнинг мусибати шунда эдики, у немислар қўлида асирликда бўлибгина қолмай, омади келганиданми ёки келмаганиданми, бир гуруҳ асирга тушган кишилар билан бирга Жанубий Бавариядаги концлагердан қочиб чиқиб, қирқ учинчи йили Югославия партизанлари сафига келиб қўшилган эди. Уруш тамом бўлгунга қадар Абутолиб Югославия озодлик армиясида жанг қилиб юрди. Ўша ерда яраланиб, ўша ерда даволанди. Югославиянинг жанговар орденлари билан мукофотланди. У ҳақда партизан газеталарида ёзишиб, суратларини босиб чиқаришди. Қирқ бешинчи йилда ватанига қайтиб келганидан сўнг, элакдан ўтказувчи тафтиш комиссияси томонидан кўриб чиқилганда шу нарсалар жонига ора кирди. Концлагердан қочиб чиққанлар ўн икки кишидан иборат бўлиб, улардан тўрттасигина омон қолган эди. Бу тўрт кишининг иши ўнгидан келгани яна шунда эдики, тафтиш комиссияси Югославия озодлик армияси бўлинмалари ўрнашган жойга махсус бориб, Югославия командирларидан собиқ совет асирларининг жанговар ва маънавий сифатлари, уларнинг фашистларга қарши партизанлар ҳаракатида қатнашганликлари тўғрисида ёзма маълумотлар олишди.

Хуллас, орадан икки ой ўтиб, кўп марталаб текшириш, сўроқ қилиш, юзма-юз қилиш, интизор бўлиб кутиш, умид ва умидсизликлардан сўнг Абутолиб Қуттибоев ўз ҳақ-хуқуқини сақлаган ҳолда қадрдон Қозоғистонига қайтиб келди. Лекин унга ҳарбий хизматдан бўшаб келаётганларга берилиши керак бўлган имтиёзлар берилмади, Бунга у ранжимади. Урушга қадар география муаллими бўлган Абутолиб Қуттибоев яна ўз касбини давом эттирди. Туман марказидаги мактаблардан бирида ишлайдиган бошланғич синф ўқитувчиси, ёшгина муаллима Зарифа билан учрашди. Ҳар иккала томонни қониқтирурчи бундай бахт камдан-кам бўлса-да, учраб туради. Бусиз турмуш бўладими!

Бу орада урушдан кейинги дастлабки зафарли йиллар ўтди. Зафар ва шодлик тантаналари кетидан яна кўк юзида «совуқ уруш»нинг илк изғиринлари бошланди. Бора-бора изғирин заптига ола бошлади. Оламнинг турли қисмларида урушдан кейин сал бўшаган асаблар яна таранглаша бошлади...

География дарсларидан бирида асаб зорманда тагин бир карра панд берди. Эртами-кечми, бу ердами ёки бошқа бир жойдами, қандай бўлмасин, бундай ҳол содир бўлиши муқаррар эди. Абутолибнингми ёки бўлмаса унга ўхшаган бошқа бировнингми чекига тушиши мумкин эди.

Саккизинчи синф ўқувчиларига дунёнинг Европа қисми ҳақида дарс ўтаётиб, Абутолиб Қуттибоев ўз саргузаштларини ҳам эслаб ўтди. Кунлардан бирида немислар концлагердаги асирларни Жанубий Бавариядаги Альп тоғларига тош қазиш ишларига олиб чиқади, ўшанда бир гуруҳ асирлар соқчиларни қуролсизлантириб қочишади ва Югославия партизанларига келиб қўшилишади. Абутолиб, ўзининг ҳикоя қилишича, уруш йиллари ярим Европани айланиб чиқди, Андриатика денгизи ва Ўрта Ер денгизи қирғоқларида ҳам бўлди, у жойларнинг табиати ва маҳаллий аҳолининг яшаш тарзи билан яхши танишди. Буларнинг ҳаммасини дарсликда ёзиш имконияти йўқ, албатта. Кўриб шоҳиди бўлган бу нарсаларни ҳикоя қилиш орқали ўқитувчи дарсни бойитишни назарда тутган эди.

Муаллим қўлидаги кўрсаткич таёқчасида доскада осифлиқ турган география картасининг Европа қисмидаги кўк-яшил ва жигарранг жойларини кўрсатди; тепаликларни, текисликларни, дарёларни кўрсатиб келиб, ҳали-ҳалигача тушига кириб чиқадиган жойларга ҳам тегиб ўтарди. У ерларда кечаю кундуз, неча ёзу неча қиш тинимсиз жанг бўлиб турган. Шундай жангларнинг бирида Абутолиб душманнинг қўққисдан

ёғдирган ўқига учиб, ўт-ўланларни ва тошларни қонга бўяб, қиялик томон секин ағанаб кетган. Эҳтимол, кўрсаткичнинг учи унинг қони тўкилган ўша кўз илғамас кичик нуқтага ҳам тегиб ўтгандир. Ўша қип-қизил қон гўё бутун ўқув харитасига тўкилиб кетаётгандай... ҳатто бу қирмизи қон харита бўйлаб оқиб ҳам кетди, шунда боши айланиб, кўзи тиниб, бутун борлиқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Абутолиб ўтган ёзда Бавариядаги тош қазиш жойидан бирга қочиб келган поляк дўстини жон талвасасида: «Казимир! Казимир!», деб қичқирганча ёрдамга чақирар, ўртоғи бўлса эшитмас эди, чунки бу Абутолибнинг жон ҳолатидаги талвасаси бўлиб, ҳақиқатда эса, у оғиз ҳам очмаган эди.

Дунёнинг Европа қисми хусусида ўқувчиларга ҳикоя қилар экан, Абутолиб Қуттибоев бошидан кечган шунча воқеалардан фақат оддий мактаб географиясига тааллуққиларинигина жиддий қиёфада гапираётганидан ўзи ҳам ажабланди.

Олдинги қатордаги партадан шартта қўл кўтарган бир бола унинг сўзини бўлиб кўйди:

– Оғай, демак сиз асирликда бўлган экансиз-да?

Безрайган совуқ кўзлар унга қадалган эди. Ўспирин бола бошини хиёл орқага ташлаб, қимир этмай қаққайиб турарди. Кемшик боланинг пастки тишлари юқоридагиларини ғайритабий бербитиб туриши негадир Абутолибнинг кўз ўнгида бир умр сақланиб қолди.

– Ҳа, нима эди?

– Унда нега ўзингизни отмадингиз?

– Нега энди ўзимни ўзим ўлдиришим керак экан? Бусиз ҳам ярадор эдим-ку!

– Душман қўлига асир тушмаслик ҳақида буйруқ бор-ку!

– Кимнинг буйруғи?

– Юқорининг.

– Буни сен қаердан биласан?

– Мен ҳамма нарсани биламан. Бизникига Олмаотадан, ҳатто Москвадан одамлар келиб туришади. Демак, сиз юқорининг буйруғини бажармаган экансиз-да?

– Сенинг отанг урушда бўлганми?

– Йўқ, у ҳарбий хизматга чақирилганлар билан машғул бўлган.

– Ундай бўлса, сен билан биз бир-биримизни тушунишимиз қийин экан. Гапим битта – ўша пайтда менинг бундан бошқа иложим қолмаган эди.

– Бари бир, буйруқни бажаришингиз керак эди.

– Нега бунча ёпишиб қолдинг? – деб бошқа бир ўқувчи ўрнидан турди. – Сенга нима? Бизнинг оғай Югославия партизанлари билан бирга жанг қилган.

– Барибир, буйруқни бажариши керак эди! – деб туриб олди ҳалиги бола.

Шундан сўнг болалар синфни бошларига кўтаришди: «Бажариш керак эди!», «Бажариб бўлмасди!», «Бажариб бўларди!», «Бажариб бўлмасди!», «Тўғри!», «Нотўғри!» Ўқитувчи столни тарс эткизиб урди:

– Бас қилинглар! Ҳозир география дарси бўляпти. Менинг қандай жанг қилганимни ва нималар бўлганини тегишли жойда, тегишли одамлар билишади. Энди эса машғулотни давом эттирайлик!

Шу аснода кўрсаткични тутиб турган ўқитувчи яна чап қанотдан ёғдирилган душман автомати ўқиға учиб, кўк-яшил, жигарранг Европа харитасини қип-қизил қонига бўяб, қиялик томон яна секин ағаб наб кетди, харитадан илғаб олиш қийин бўлган бу нуқтани синфдагилардан ҳеч бири яна кўролмади...

Бир неча кундан сўнг уни туман маориф бўлимига чақиришди. У ерда гапни чўзиб ўтирмасдан Қуттибоевга урушда асирга тушган кишининг ўсиб келаётган ёш авлодга дарс беришга маънавий ҳуқуқи йўқлигини айтиб, ўз ихтиёрига кўра ишдан бўшаб кетишини таклиф қилишди.

Абутолиб Қуттибоев Зарифа билан тўнғич ўғли Довулни олиб, вилоят марказидаги бошқа бир туманга кўчиб кетди. Овул мактабига ишга жойлашишди. Уй топиб, бир оз эпга келтирган бўлишди, қобилиятли ёш ўқитувчи Зарифа ўқув ишлари бўйича мудир этиб тайинланди. Аммо шу пайт бу ерда қирқ саккизинчи йилдаги Югославия билан боғлиқ бўлган воқеа қўзғалиб қолди. Энди Абутолиб Қуттибоевга урушда асир тушган кишигина эмас, балки Югославияда узоқ вақт туриб келган шубҳали одам сифатида ҳам қарайдиган бўлишди. У Югославия партизанлари билан бирга жанг қилганини исбот қилиб берган бўлса ҳам, эътиборга олишмади. Ҳаммалари тушуниб, ҳатто ачингандай бўлишди-ю, аммо биронтаси жавобгарликни ўз бўйнига олиб, унга ёрдам беришга ботина олмади. Яна туман маориф бўлимига чақиришди ва ўз ихтиёрига кўра, ишдан бўшатишни сўраб, ариза бериш ҳангомаси билан тугади...

Шу йўсинда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб-қўниб юриб, Абутолиб Қуттибоевнинг оиласи эллик биринчи йилнинг охирида, қаҳратон қишнинг ўрталарида Сарийўзак даштидаги Бўронли бекатига келиб қолди...

Эллик иккинчи йил ёзи одатдагидан кўра иссиқ келди. Қақраган ер тарс-тарс ёрилиб, ҳарорат шу қадар заптига олдики, Сарийўзакнинг эчкиэмарлари ҳам жонини қўярга жой топмай, ўзини қуёшдан қаёққадир олиб қочиш учун одамлардан чўчимасдан, ҳалқумини лиқиллатганча оғзини катта очиб, остоналаргача чопиб келишарди. Калхатлар салқин жой излаб, юксак-юксакларда сайр этиб юришарди – оддий кўз билан кўриб бўлмасди уларни. Фақат аҳён-аҳёндагина кучли овоз чиқаришиб, бир-бировларини йўқлаб қўйишарди ва яна шу қўйи жимирлаб турган қайноқ сароб ичида узоқ вақт жимиб қолишарди.

Бироқ иш ишлигича қолади. Поездлар машриқдан мағрибга томон ва мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади. Бўронли бекатига неча-неча поезд келиб кетмади, дейсиз. Мамлакатнинг асосий қон томири бўлган транспорт қатновига ҳеч қанақа иссиқ халал беролмайди.

Ҳаммаси ўз маромида давом этарди. Йўлда қўлқопда ишлашга тўғри келарди, қўлқопсиз тошни, хусусан, темир-терсакни ушлаб бўлмасди. Куёш тепадан олов пуркарди. Сув, одатдагидек, цистерналарда келтириларди, бекатга етказиб келтирилгунча деярли қайнаб кетади. Эгнингдаги кийимнинг икки кун деганда куйиб тамом бўлади. Бунақа иссиқдан кўра Сарийўзакнинг қаҳратон қишида яшаш энгилроқ туюларди. Шунинг учун ҳам Эдигей Бўрон ўша кунлари Абутолибнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди.

– Бизда бунақа иссиқ ҳар йилиям бўлавермайди. Бу сафар йил шунақа келди ўзи, – деди у худди бунинг учун ўзи гуноҳқордай. – Яна ўн беш-йигирма кунлардан сўнг ҳарорат қайтиб қолар. Падарига лаънат, ҳаммани қийнаб юборди бу иссиқ. Бу ернинг ҳавосига ишониб бўлмайди, ёзнинг охирида ҳаво бирдан ўзгариб, неча бор турланиб турган пайтлар ҳам бўлган. Шунда бутун куз бўйи, деярли қишгача об-ҳаво яхши келиб, моллар этга киради. Мени айтди дерсан, бу йил ҳам ўшанақа келади, сабр қилсанг кўрасан, шундай бўладиган аломатлар бор.

– Демак, об-ҳавонинг кафиллигини оласан, шундайми? – дея Абутолиб Эдигейнинг фикрини маъқуллагандай, жилмайиб қўйди.

– Ҳа, кафиллик берсам ҳам бўлаверади.

– Шунисига ҳам раҳмат! Мен бўлсам ҳозир ҳаммомда ўтиргандайман. Қийналганим учун нолимайман. Зарифа иккаламиз чидаймиз. Бундан оғирларига ҳам чидаганмиз. Фақат, болаларга қийин бўлди... Қарашга юзим чидамайди...

Бўронлининг болалари нафасни бўғувчи жазирама иссиқда ҳолдан тойиб, ўзларини қўярга жой топмай, озиб-тўзиб кетган эдилар. Яқин атрофда болалар сув ва ҳаводай зарур бўлган на бир диккайган дов-дарахт, на жилғадан асар бор. Баҳорда Сариўзак атрофидаги сойликлар, манзилгоҳлар қисқа муддатга бўлса-да, ям-яшил тусга кирганда болакайлар яйраб колишарди. Тўп тепиб, бекинмачоқ ўйнашиб, дала-тузда қий-қиришиб чопишиб, юмронқозиқларни қувлашарди. Уларнинг узоқ-узоқларга таралиб кетган қувноқ овозларини эшитиш кишига ҳузур бахш этарди.

Бу йилги иссиқ ҳаммани ташвишга солиб, тиниб-тинчимас болаларни ҳам ланж қилиб қўйди. Улар иссиқдан қочиб ўзларини деворлар панасига олиб, ўтган-кетган поездларни кузатишарди. Бу томонга қанча ва у томонга қанча поезд ўтганини, уларда қанча йўловчи вагонларию қанча юк вагонлари борлигини санашарди – болаларнинг топган эрмаклари шу эди. Йўловчи поездлари бекатга ўта туриб, суръатни камайтирганда, болаларга худди тўхтаётгандай бўлиб туюларди ва шунда қўллари билан қуёш нурини тўсганча нафаслари тикилиб, ҳансирашиб, уларнинг орқасидан чопқиллашарди. Эҳтимол, болалар соддадиллик билан бу жазирамадан бош олиб кетишни орзу қилишар. Бўронли болаларининг қаёқларгадир кетаётган вагонлар ортидан катталар сингари ғамгин қараб қолиши жуда оғир эди. Дераза эшикларини ланг очиб юборилган вагонлардаги йўловчилар ҳам димиқиб кетган, сассиқ ҳаводан, ғуж-ғуж пашшалардан хуноб бўлиб боришарди, аммо икки суткалардан сўнг салқин дарёлар ва яшил ўрмонларга етиб бориш ишончи ҳукмрон эди уларда.

Ўша ёз Бўронлида болаларга раҳми келиб ачинмаган биророта ота-она қолмаган бўлса керак. Бироқ болалари учун Абутолиб чеккан азобни Зарифадан

бўлак Эдигейгина биларди, холос. Зарифа иккисининг ораларидаги дастлабки суҳбат ҳам шу ҳақда бўлган эди. Шу мулоқотда иккаласининг тақдиридаги яна баъзи бир нарсалар очилиб қолди.

Ўша куни улар темир йўл изларидаги шағалларни янгилаб юришган эди. Шпаллар ва темир изларнинг остидаги очилиб қолган жойларга шағал тиқиб жойлаштиришар, шу йўл билан тебраниш натижасида силжиб кетиши мумкин бўлган темир йўл кўтармаларини мустаҳкамлар эдилар. Бу ишлар ора-сирада, поездлар ўтказиб юборилгандан сўнг бажарилар эди. Тушга яқин Абутолиб бўшаб қолган бидонни кўтариб, ўзи айтгандай, бурчакдаги цистернадан сув опкелишга, бир йўла болалардан хабар олиб келишга кетди.

Қуёш олов пуркаётганига қарамай, у тез юриб борарди, болалар сари шошиларди, авзойи ҳам бежороқ эди. Кир босиб, ўнгиб кетган майкаси суяклари чиқиб қолган елкасида осилиб турарди, бошида офтобдан куйиб кетган похол шляпа, озиб кетган эгнида шалвираган кенг иштон, оёғида кийилавериб йиртилиб кетган боғичсиз иш ботинкаси. У шпаллар устидан ўзи билан ўзи бўлиб, ҳеч нарсага эътибор бермасдан шаллолаб юриб борарди. Орқасидан поезд келаётганига ҳам қарамай, парвойи палак кетаверди.

– Ҳой Абутолиб, йўлдан чиқ! Нима, кар бўлиб қолганмисан?! – деб қичқирди Эдигей.

Абутолиб эшитмади. Паровоз овоз бергандагина пастга тушди, бироқ шунда ҳам ёнгинасидан ғизиллаб ўтиб бораётган таркибга ўгирилиб қарамади, машинистнинг мушт ўқталиб кетаётганини ҳам кўрмади.

Урушда юриб, асирликда бўлиб, сочига оқ тушмаганди. Тўғри, унда ёш эди, ўн тўққизга чиққанда армияга чақирилди, кичик лейтенант бўлиб жангга кирди. Шу ерга келиб сочига оқ оралади. Сарийўзак оқартирди сочини. Оралаганда ҳам қуюқ, қалин сочларининг

дам у ерига, дам бу ерига кутилмаганда тез оралади. Хусусан, чакка сочларидаги оқлар кундан-кунга кўпая борди. Яхши замонлар бўлганида, у албатта хушрўй ва басавлат йигит бўларди – кенг манглайли, қирғий бурун, кекирдаги чиққан, лаблари қимтинган, кўзлари сузик, бўйи-басти ҳам келишган. Зарифа қаттиқ ҳазил қиларди: «Омадинг келмади, Абу, сен саҳнада Отелло ролини ўйнашинг керак эди». Абутолиб кулимсираб: «Унда мен сени энг пасткаш инсон сифатида бўғиб ўлдирган бўлардим, буни сенга нима кераги бор!» дерди.

Абутолибнинг орқадан етиб келаётган поездни пайқамагани Эдигейни қаттиқ ташвишга солди.

– Сен унга айтиб қўйсанг бўларди, нима қилгани бу, – деди Эдигей ўпкалагандай. – Поезднинг йўлидан юриш ман этилган, уриб кетса, машинист жавоб бермайди. Гап бунда ҳам эмас. Бунақа қалтис ишнинг нима кераги бор ўзи?

Зарифа қорайиб, бўғриқиб кетган юзларидаги терни энглари билан артиб, оғир хўрсинди.

– Ундан қаттиқ хавотирдаман.

– Нима учун?

– Қўрқаман, Эдике. Сиздан яширадиган сир йўқ. Мен деб, болаларни деб виждон азобида қийналиб юрибди. Унга турмушга чиққанимда туғишганларимнинг розилигини олмаган эдим. Катта акам фиғони чиқиб: «Бир умр афсус-надомат чекиб ўтасан, нодон. Сен эрга чиқмаяпсан, бахтсизликка юз тутяпсан, болаларинг ҳам, уларнинг болалари ҳам туғилмасиданоқ бахтсизликка маҳкум этилганлар. Севгилингни ақли бўлганда, уйланиб юрмасдан, ўзини-ўзи осиб ўлдирган бўларди. Унга энг яхши йўл шу!», деб бақариб берди. Биз бўлсак, ўзимизча иш тутдик. Модомики, уруш тамом бўлган экан, ўлган-қолган билан кимнинг иши бор, деб умидвор бўлдик. Биз ҳамманинг кўзи-

дан узоқда, қариндош-уруғларимиздан четроқда юридик. Ниҳоят, кейин билишимча, акамнинг ўзи ариза ёзишгача бориб етибди, унда мени огоҳлантиргани, бизнинг турмуш қуришимизга қаршилик кўрсатганини айтибди. Яна аризасида, синглим ва чет элда узоқ вақт юриб келган ўша Абутолиб Қуттибоев деган кимса билан ҳеч қандай алоқам йўқ, деб ёзибди. Шундан сўнг яна дарбадарлик бошланди. Қаерга бормайлик, ишимиз ўнгидан келмайди, мана энди замоннинг зайли туфайли шу ерга кеб қолдик, бошқа борадиган жойимизнинг тайини йўқ.

Зарифа ўчакишгандай шағални кураб, шпал остига жойлаштирар экан, жимиб қолди. Олдинда яна бир таркибнинг келаётгани кўзга ташланди. Улар белкурак ва замбилларни олиб, йўлдан четга чиқиб туришди.

Бошига оғир кун тушган одамларга нима биландир ёрдам бергиси келди Эдигейнинг. Бироқ бу мусибатнинг манбаи Сариўзакдан ташқарида эди, шунинг учун унинг қўлидан ҳеч нарса келмасди.

– Биз бу ерда яшаётганимизга анча вақт бўлди. Сизлар ҳам бир амаллаб кўникиб кетасизлар ҳали. Яшаш ҳам керак-ку! – дея таъкидлади у Зарифанинг юзига тик қараб. «Эҳ, бечорагина, Сариўзак чўлида яшашга ҳамма ҳам бардош бера олмайди. Қишда келганда оқиш юзли эди, энди бўлса юзига қараб бўлмайди, – дея ўйлади ўзича Зарифанинг кўзларидаги гўзаллик сўниб бораётганини кўриб, ич-ичидан ачинганча. – Сочлари қанақа эди, ҳозир рангиям билинмайди, киприкларини айтмайсизми, улар ҳам қуёшдан куйиб кетибди. Лаблари ҳам чатнаб кетган, бояқишнинг жони азобда қолди. Бундай ҳаётга одатланмагансан, шундай бўлса-да, бўш келмаяпсан, чекинмаяпсан. Иккита боланг бўлатуриб қаёққа ҳам чекинардинг. Баракалла, отангга раҳмат!..»

Шу орада куйиб-оловланиб турган ҳавони тўлқинлантирганча, автоматдан ёғдирилган ўқдек тарақа-турук қилиб яна бир таркиб ўтиб кетди. Улар ишни давом эттириш учун қурол-яроғларини кўтаришиб, йўл ёқасига чиқишди.

– Зарифа, қулоқ сол, – деди Эдигей унинг руҳини кўтараркан ҳақиқатга очиқ қарашга даъват этиб. – Тўғри, болаларга бу ерда анча оғир. Уларнинг аҳволини кўриб, юрагим ачиб кетади. Аммо об-ҳаво қачонгача шунақа бўлади, дейсан. Қайтиб қолар. Қолаверса, Сариўзақда сизлар ёлғиз эмассизлар-ку, атрофда одамлар бор, ҳеч бўлмаганда, мана, биз бормиз. Хўш, пешанага шу насиб қилган бўлса, ҳадеб ўкиनावермоқдан нима наф?

– Мен ҳам худди шуни гапиряпман-да, Эдике. Жароҳатини тирнайдинг бирор сўз айтмасликка ҳаракат қилман. Қийналиб юрганини яхши тушунаман-ку.

– Тўғри қиласан. Сенга айтмоқчи бўлган насиҳатим ҳам шу эди, Зарифа. Фурсат кутаётганидим. Ҳаммасини ўзинг билиб турибсан-ку. Кези келиб айтдим-да, мени кечир.

– Турмуш баъзан жонингга тегиб кетади, денг. Ўзимга ҳам, унга ҳам раҳмим келиб кетади, болаларни ўйлаб, яна хунобим ошади; ҳеч бир гуноҳи бўлмаса ҳам бизни бу ёқларга бошлаб келганидан ўзини айбдор сезиб, ичидан зил кетиб юради. Ҳаётни эса, ўзича ўзгартира олмайди. Нимасини айтасиз, бизнинг юртларда ҳаёт бутунлай ўзгача, иқлим ўзгача эди: Олатов тоғлари, дарёлар... Ҳеч бўлмаса, болаларни ёзда ўша ёққа юбориб турсак экан. Лекин кимнинг олдига юборамиз? Ота-оналаримиз аллақачон оламдан ўтишган. Оға-ини, қариндош-уруғлар борку-я... Уларни ҳам айблаб бўлмайди, ўзларининг ташвиши етиб ортади. Улар авваллари ҳам биздан ўзларини олиб қочиб юришарди, ҳозир эса кўрарга кўзлари йўқ. Шундай экан,

болаларимизни сиғдиришармиди? Бир-биримизга ошкора айтмасак ҳам, умр бўйи шу ерда қолиб кетамизми, деб чўчияпмиз, изтироб чекяпмиз. Ҳаммадан кўра унга оғир бўлди... Олдинда бизни нималар кутаётганини биргина Эгамнинг ўзи билади...

Иккаласи ҳам хаёл дарёсига ғарқ бўлишди. Сўнг бу гапларга қайтмасдан, поездларни ўтказиб юбориб ишга тутинишди. Бошқа нима ҳам қиларди? Бу бир бедаво дард бўлса. Уларнинг мусибатларига қўмаклашиб, кўнгилларига яна нима билан таскин берса экан? «Дунё кезиб, мусофирчиликка юз тутиш даражасида эмасмиз-ку, – деб ўйлади Эдигей, – Иккаласи ишлайди, тирикчилик ҳам бир амаллаб ўтар, ахир. Уларни ҳеч ким бу ерга мажбуран юбориб, қамаб қўйгани йўқ. Эртага ҳам, индинга ҳам шу аҳвол давом этадиганга ўхшайди».

Бу оиланинг тақдири шахсан унга боғлиқдай, ачиhib ташвишланаётганидан Эдигейнинг ўзи ҳам ажабланарди. Улар сенга ким бўлибди, аслида бу ишларнинг сенга қанақа дахли бор ўзи, деб айтадиган одам йўқ. Ким бўпсан ўзинг, бировнинг ишига аралашини сенга ким қўйибди? Иш деса жонини жабборга берадиган сенга ўхшаган даштликлар камми? Нечун сен бу ишларга жиғибийрон бўлиб ғазабланасан, адолат нимаю адолатсизлик нима, деган масалалар билан бошингни ачитасан, виждонинг қийналиб безовта бўласан? Нечун? Бу ишларни ҳал этаётган кишилар сен – Эдигей Бўронга қараганда минг чандон ортиқ билишса керак. Сариўзак чўлида яшаётган Эдигейга нисбатан бу масалалар у ердагиларга янада равшанроқдир? Бу ишларга сен – Эдигей, нечун ташвиш чекасан? Аммо, бари бир у томошабин бўлиб туролмасди. Ҳаммасидан кўра, Зарифага ич-ичидан ачинарди. Унинг Абутолибга нисбатан бўлган чексиз садоқатига ва ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб, сабр-тоқат билан

мардонавор курашиб келаётганига Эдигей қойил қолиб, тан берарди. Зарифа қаноти билан ўз ошёнени бўрондан ҳимоя қилаётган қушга ўхшарди. Бошқа аёл йиғлаб-сиқтаб, ўз ота-онасининг олдига бориб, кечирим сўраб, тиз чўккан бўларди. У эса, уруш келтирган жабру жафоларни эри билан бирга тортяпти. Эдигейни ҳаммадан кўпроқ безовта қилиб, ташвишга солиб қўйган нарса ҳам Абутолиб билан унинг болаларини бу фавқулудда мушкул аҳволдан ҳимоя қила олмаганлиги эди... Тақдир шумлик қилиб бу оиланинг Бўронлига кўчиб келганига Эдигей кўп афсус-надоматлар чекиб юрди. Бундай қайғу-ҳасратнинг унга нима кераги бор эди? Бундан хабар топмаганда, билмаганда, аввалгидай бемалол ҳаёт кечириб юрган бўлармиди...

VI

Куннинг иккинчи ярмига бориб Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида тўлқинлар кўзғала бошлади. Америка қитъаси этагидан бошланган жануби-шарқдан эсаётган шамол аста-секин кучга кириб, бора-бора бир йўналишга тушиб, авжига чиқарди. Чексиз кенгликлардаги маҳобатли сув ҳам ҳаракатга келиб чайқалиб, шовуллаганча турнақатор тўлқинларни тобора ўркаклантира бошлади. Буниси пўртана бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, сувнинг узоқ муддатга тўлқинланиб туришидан дарак берарди.

Очиқ океандаги бундай тўлқинлар «Конвенция» авиабардори кемасига хавф туғдира олмасди. Бошқа вақтда-ку кема ўз ҳолатини ўзгартирмаган ҳам бўларди, бироқ махсус ваколатли комиссиялар юқори доиралар билан бўлган кенгашлардан сўнг шошилинич суръатда яна қайтиб келишаётганию ҳадемай палубага келиб қўнишлари кутилаётгани сабабли авиабардор кема ёнбошдан келиб урилаётган тўлқинларга

чап бериб, тумшуғини шамолнинг йўналишига қарши тўғрилаганча туриб олди. Ҳамма иш кўнгилдагидай бўлди. Аввал Сан-Франциско, сўнг Владивосток ҳаво лайнерлари палубага келиб қўнишди.

Комиссиялар тўла таркиб билан қайтиб келишди, ҳамма сукутда, қиёфалари ташвишли. Ўн беш дақиқадан сўнг улар ёпиқ кенгаш олиб бориш учун йиғилишди. Фазовий комиссия иш бошлагандан сўнг орадан беш дақиқа ўтгач, Эга Галактикасидаги 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирларга уларни «Паритет» самовий бекатининг бортига шошилиш суръатда маълум қилиш учун шифрланган радиограмма юборилди: «Паритет» самовий бекатидаги 1–2 ва 2–1 назоратчи-фазогирларга. Қуёш тизимидан ташқаридаги 1–2 ва 2–1 паритет фазогирлар ҳеч қандай фаолият кўрсатмасин, деб огоҳлантирилсин. Қўшмарбош махсус кўрсатма бермагунча ўринларидан жилишмасин».

Шундан сўнг махсус ваколатли комиссиялар фазовий тенгликни бартараф этиш юзасидан ўзларининг нуқтаи назарларини ва таклифларини баён этишга киришдилар...

«Конвенция» авиабардори Тинч океанининг тинимсиз тобора авжга минаётган тўлқинлари аро тўшини шамолга қарши тўғрилаб турар эди. Шу лаҳзада унинг бортида бутун сайёрамизнинг тақдир-қисмати ҳал этилаётганини ҳеч ким билмасди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Она Байит қабристонига етишга яна икки соатча вақт бор эди. Сариўзак сари йўл олган дафн маросими карвони ҳамон бир маромда борар, туясига миниб олган Эдигей Бўрон олдинда, Қоранор ҳам аввалгидай ҳормай-толмай катта-катта қадам ташларди.

Ортада – тиркалма аравали трактор. Аравада мархум Казангап, унинг ёнида куёви – қизи Ойзоданинг эри ёлғиз ўзи ғиқ этмай, сабр-тоқат сақлаб ўтирар, уларнинг ортидан эса «Белорусь» экскаватори келар эди. Ёнда эса тўшдор малла ит Йўлбарс гоҳ олдга йўртиб ўтиб, гоҳ орқада қолиб, гоҳида аллақандай муҳим нарсани кўргандай бир зум тўхтаб қолиб, ўз ишининг кўзини билгансиб, ҳамон аввалгидай бамайлихотир эр-гашиб келарди.

Қуёш найзага келиб, борлиқни қиздира бошлади. Буюк Сариўзак даштининг бепоеён қир-адирларидан ўтиб борганингиз сари яна уфққача туташиб кетган янгидан-янги кимсасиз, чексиз кенгликлар кўз ўнгингизда гавдаланарди. Сариўзак даштининг боши-кети кўринмайди. Бир замонлар бу ерларда жунгжанг деган бадкирдор келгиндилар яшаганлар. Улар Сариўзак ерларининг қарийб ҳаммасини босиб олиб, узоқ йиллар мобайнида ўз қўлларида сақлаб турганлар. Бу ерларда яшаган бошқа кўчманчи халқлар яйловлар ва қудуқлар учун ўзаро талашиб, икки ўртада мунтазам равишда уруш давом этиб келган. Гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг қўли баланд келиб, енгганлар ҳам, енгилганлар ҳам шу атрофда яшаб қолаверган, бироқ ғолиб келганларининг ерлари ортиб, мағлубларининг ерлари эса камайиб бораверган. Елизаровнинг айтишича, Сариўзак манзилгоҳ, қуриб тирикчилик қилиш учун ҳар қанча жангу жадалга арзигулик жой эди. Негаки,

ўша замонларда бу ерларда баҳорда ҳам, кузда ҳам ёғин-сочин мўл-кўл бўларди. Ўт-ўланлар ҳар қанча мол-ҳолу қўй-қўзиларга етиб ортарди. Ўша кезлари бу ерларга турли томонлардан савдогарлар қатнаган, савдо-сотик ишларининг авжи баланд бўлган. Бироқ кейинчалик бу ерларнинг иқлими кескин ўзгариб кетади. Деярли ёғин-сочин бўлмай, қудуқларнинг суви қуриб, яйловлардаги ўт-ўланлар қувраб, қайта чиқмай қўяди. Ана шунда Сариўзакдаги халқлар ва қабилалар ҳар томонга булутдай тарқаб кетишади, ҳайдар кокилли жунгжанглар эса бутунлай йўқ бўлишади. Улар Эдил дарёси – у вақтларда Волга дарёси шундай аталарди – бўйларига бориб, ўша томонларда ном-нишонсиз ғойиб бўлишган. Уларнинг қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳам ҳеч ким билолмаган. Миш-мишларга қараганда, жунгжанглар қарғишга учрабди – қишда музлаб қолган Эдил дарёсидан тўп-тўп бўлиб ўтаётганларида бирдан муз ёрилиб, ҳаммаси мол-ҳоллари билан биргаликда муз остига чўкиб кетишибди...

Сариўзакнинг туб қозоқларигина ўша замонларда ҳам ўз ерларини ташлаб кетишмади, улар янгидан қудуқлар қазиб, сув чиқаришга муваффақ бўлдилар. Лекин Сариўзак даштининг энг гуллаб-яшнаган даври урушдан кейинги йилларга тўғри келади. Сув ташувчи машиналар пайдо бўлди. Битта сув ташувчи машина – агар унинг ҳайдовчиси бу жойларни яхши билса – олис яйловлардаги уч-тўртта турар овулни бир йўла сув билан таъминлай олади. Сариўзакдаги яйловларнинг ижарачилари – шу атрофдаги вилоятларнинг турли хўжаликлари энди Сариўзак чўлида боқиладиган чорва молларининг доимий қишлови учун базалар ташкил этиш ҳақида ўйлаб қолишди ва бундай бинолар қуриш учун қанча маблағ сарфланишини хомчўт қилиб кўришди. Яхшиямки, улар ошиқишмаган экан. Биров билиб, биров билмай, секин-аста Она Байит мо-

зори атрофида Почта қути деган номсиз шаҳар пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам уни: Почта қутига кетибди, Почта қутида бўлибди, Почта қутидан сотиб олдим, Почта қутида кўриб қайтдим ва ҳоказо, деб айтадиган бўлишди... Почта қути кундан-кунга ўсиб, кенгайиб, обод шаҳарга айланди, унга чет кишиларнинг кириши эса ман этиб қўйилди. Асфальтланган йўлнинг бир учи космодромга олиб боради, иккинчи учи темир йўл бекати билан туташади. Сариўзакнинг янги, индустриал қурилиши мана шу кезлардан бошланди. Бу томонларда ўтмишдан фақат туянинг қўш ўркачини эслатувчи Эгизтепа дўнглигига жойлашган Она Байит қабристонигина қолган эди, холос. Эгизтепа Сариўзак туманидаги энг мўътабар қадамжо эди. Қадим замонларда марҳумни Она Байит мазорига дафн этиш учун шунақа олис жойлардан келишардики, баъзан одамлар қоқ чўлда тунаб қолишарди.

Лекин шунча ташвиш тортиб келганларига қарамай, Она Байитга кўмилган марҳумнинг авлодлари ажодларимизни эъзозлаб жуда азиз, муқаддас жойга қўйдим, деб фахрланиб юришарди. Бу ерга элда иззат-ҳурмат топган, узоқ умр кечириб, кўпни кўрган, сўзи, иши билан шуҳрат қозонган энг мўътабар одамлар қўйишарди. Елизаров буларнинг ҳаммасини биларди ва шунинг учун ҳам Она Байитни Сариўзакнинг юраги, деб атарди.

Мана бугун ўша жойга Бўронли бекатдан чиққан, туя – трактор аралаш, ит ҳамроҳлигида ғаройиб дафн карвони яқинлашмоқда эди.

Она Байит қабристонининг ўз тарихи бор. Ривоятга кўра, ўтган замонларда Сариўзакни босиб олган жунжанглар асирга тушган жангчиларга нисбатан беҳад шафқатсизлик қилар эканлар. Улар кези келиб бундай тутқунларни қўшни ўлкаларга қул қилиб сотиб юборишаркан. Бу эса тутқуннинг омади келгани

ҳисобланаркан. Чунки сотиб юборилган қул эртами – кечми, бир кун ўз ватанига қочиб келиши мумкин экан-да. Жунгжангларнинг қўл остида тутқун бўлиб қолганларнинг эса шўри қуриркан. Улар маҳкумнинг бошига териқалпоқ тортиш йўли билан даҳшатли бир тарзда қийнаб, унинг хотирасини йўқотар эканлар. Одатда, бундай жазога жангда асир тушган ёш йигитлар гирифтор бўлишарди. Аввалига жунгжанглар тутқуннинг сочини дастлаб ўнгидан, сўнгра тескари-сидан тақир қириб ташлашади. Сартарошлик маросими тугагач, жунгжангларнинг чаптаст қассоблари каттакон бир туяни сўйиб, терисини шила бошлайдилар. Улар биринчи навбатда, энг қалин ва энг оғир бўлган бўйин терисини ажратиб бўлакларга бўлишар, ҳовури чиқиб турган ёпишқоқ терини шу заҳотиёқ ҳозирда сузувчилар киядиган қалпоқча сингари, тутқуннинг янги қирилган тақир бошига кийгизиб қўйишарди. Мана шу – тери қоплаш дейилади. Бундай қийноққа дучор этилган қул ё даҳшатли азобларга бардош беролмай ўлиб кетар, ё хотирасидан умрбод маҳрум этилиб, ўтмишини эслай олмайдиган қулга – манқуртга айланиб қолар эди. Битта туянинг бўйин териси беш-олтита қалпоққа етади. Қалпоқ қоплангандан сўнг, ҳалокатга маҳкум этилган ҳар бир қул, қийналганда бошини ерга тегиза олмасин учун, бўйнига ёғоч бўйинтуруқ боғлашарди. Шу алфозда уларнинг юракни эзувчи, қулоқни қоматга келтирувчи беҳуда дод-фарёдлари эшитилиб қолмасин, деб одамлардан йироққа, сувсиз, емишсиз, кимсасиз яйдоқ далага, оёқ-қўллари боғлиқ ҳолда жазирама офтоб тифига элтиб ташлар эдилар. Бу қийноқлар бир неча кун давом этарди. Керакли жойларга соқчилар қалин қўйилиб, асирларнинг қабиладошлари уларни қутқаришга келиб қолишса ўтказмаслик учун чора-тадбир кўриб қўйилган эди. Бироқ, қутқазилган уринишлар жуда

кам бўларди, чунки очиқ далада қилт этган шарпа дарҳол сезилиб қоларди. Бунинг устига, жунгжанглар фалончини манқурт қилишибди, деган хабар тарқалган тақдирда, тутқуннинг энг яқин биродарлари ҳам уни кутқазिशга ёки пул эвазига қайтариб олишга уринмаёқ қўярдилар, негаки, бу ўша одамнинг қуруқ жасадинигина қайтариш деган сўз эди.

Фақат биргина найман волидаси – ривоятларда Найман она номи билан машҳур бўлиб кетган аёлгина ўз ўғлининг бу тахлит аччиқ қисмати билан муроса қила олмади. Сариўзак афсонаси шу ҳақда. Она Байит¹ – Онаизор макони қабристонининг номи ҳам шундан келиб чиққан.

Далага ташланган асирларнинг кўпи Сариўзак қуёши тиғида даҳшатли қийноқларга бардош беролмай ҳалок бўлган. Беш-олтита манқуртдан битта ёки иккитасигина тирик қолган. Бошқалари очликдан эмас, ҳатто ташналиқдан ҳам эмас, каллага қопланган терининг қуёш иссиғида қовжираб, қоқ мияни чидаб бўлмас даражада сиқиши натижасида жон таслим қилар эдилар. Олов пуркаб турган қуёш остида тери қалпоқ шафқатсиз равишда торайиб, қулнинг қирилган бошини темир чамбарак сингари жингиртоб қилиб қисарди. Орадан бир кун ўтиши билан жабрдийдаларнинг тақир бошида соч ниш ура бошлайди. Осиёликларга хос тикандай тик дағал сочлар баъзида хом терини тешиб чиқарди, кўп ҳолларда эса, чиқишга йўл тополмай яна қайтадан қайрилиб, бош терисига қараб ўсарди ва аввалгидан ҳам баттар азоб берарди. Сўнгги синов давомида тутқунлар эс-ҳушларини буткул йўқотар эдилар. Орадан беш кун ўтгачгина жунгжанг-

¹ Она Байит номидаги иккинчи сўз «байт» маъносини билдиради, яъни фарзанд доғида изтироб чекаётган онанинг аламли фарёди, муножатини англатади. *(Таржимон изоҳи)*

лар келиб тутқунлардан қай бири тирик қолганини кўздан кечиради. Ақалли битта тутқун тирик қолган бўлса ҳам, мақсадга эришилган ҳисобланарди. Бундай қулни қийноқдан бўшатиб, сув бериб, аста-секин кучга киритиб, оёққа турғизишарди. Бироқ у энди бари бир одам саноғидан чиқарди, зўрлаб эс-ҳушидан жудо этилган қул – манқуртга айланарди, худди шунинг учун ҳам бундай қуллар ўнта соғлом тутқундан кўра қимматроқ турарди. Ҳатто шундай қонун-қоида ҳам бор эдики, ўзаро тўқнашувларда ўлдирилган битта манқурт учун бошқа эркин тутқунга нисбатан уч баробар ортиқ ҳақ ундириб олинарди.

Манқурт ўзининг ким эканини, қайси уруғ-аймоқдан эканини, исмини, болалик кезларини, ота-онасининг кимлигини бутунлай ёддан чиқарган бўлиб, ўзининг одамлигини ҳам унутиб юборади. Ўзининг инсоний кадр-қимматини идрок этолмаган манқурт хўжалик ишлари нуқтаи назаридан бир қанча афзалликларга эга эди. У нотавон ва забонсиз бир махлуқ бўлгани учун ҳам мутлақо итоаткор ва беозор. Қочаман-қўяман деган хаёл унинг тушига ҳам кирмайди. Қулдор учун энг даҳшатли нарса – қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Ёлғиз манқуртгина бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт. Бундай тушунчалар унга бегона. Унга соқчи қўйишга, айниқса, бузуқ ниятли киши сифатида ундан гумонсирашга ҳожат йўқ. Манқурт худди ит каби фақат ўз эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ. Унинг фикри-зикри қорин тўйғазишда, шундан бошқа ташвиши йўқ. Аммо ўзига топширилган ишни ўйламай-нетмай, ўлар-тириларига қарамай, муқаррар бажо келтиради. Манқуртлар одатда энг паст, энг оғир ишларни бажаришга мажбур этилар ёки бўлмаса, уларга энг зерикарли, энг ма-

шаққатли, овсарларча сабр-тоқат талаб этиладиган машғулотлар топширилар эди. Кимсасиз Сарийўзак жайловларидаги туялар подасидан бир қадам ҳам на-рига жилмасдан, яккаю ёлғиз яшашга маҳкум этилган манқуртгина бундай азоб-уқубатларга чидай олиши мумкин эди! Биргина манқуртнинг ўзи бундай олис жойларда бир қанча туячиларнинг ўрнини боса олар эди. Бор-йўғи нияти – қорни тўйса. Шунда у қишин-ёзин демай, ёлғизлик азобига ҳам, бошқа ҳар қандай маҳрумликларга ҳам парво қилмай, тинимсиз ишлай-веради. Хўжайиннинг амри манқурт учун ҳам фарз, ҳам қарз. Унинг ўзига эса, хўрагу дашти биёбонда муз-лаб қотиб қолмаслик учун кифоя қиладиган уст-бош бўлса бас. Бўлак ҳеч нарсани талаб қилмайди.

Инсоннинг инсонлик фазилати, яратилганда бирга яратилиб, ўлганда яна ўзи билан бирга кетадиган ва бошқа мавжудотлардан ажратиб турадиган бирдан-бир ноёб фазилати – хотираси, ақл-идроки бўлса-ю, уни таг-томири билан юлиб олсалар, ахир, бу қандай ёвуз-лик, қандай бедодлик?! Ундан кўра тутқуннинг қалбини поралаб, истаганча зиён-заҳмат етказиб, ўлимга маҳкум этишлари ёки бўлмаса бир йўла бошидан жудо этишлари юз чандон яхши эмасми? Ўзларининг мудҳиш тари-хида хиёнаткор сифатида шуҳрат қозонган кўчманчи жунгжанглар энг муқаддас нарса – инсоннинг муқаддас инсонийлик моҳиятига ҳам чанг солдилар. Улар қуллар-ни жонли хотирадан маҳрум этиш йўлини ўйлаб топди-лар, бу билан бани одам зотига ақл бовар қиладиган ва бовар қилмайдиган ёвузликлар орасида энг қабиҳ жи-ноятга қўл урдилар.

Балки, шу боисдандир, манқуртга айлантирилган, ўғлининг ғам-ғуссаси оловида қоврилган Найман она шундай зикр қилди: «Бўталоғим, сени хотирангдан жудо этаётганларида, бошингга кўринмас териқал-

поқ ўрнатиб эс-хушингдан ажратаётганларида, ёнғоқ чақадиган қисқичдек бошингга кийдирилган туятери аста-секин қуриб-қовжираб бош чаноғингни жингир-тоб қилиб сиқаётганида, даҳшатли кўрқувдан кўзларинг косасидан ирғиб чиққанида, Сариўзак даштининг дудсиз оташи остида ўлим талвасаси билан олишиб, лабингни хўллашга ҳам еру кўкдан бир томчи сув тополмай ташналик азобида қоврилаётганингда, ҳатто борлиққа ҳаёт бахш этувчи хуршиди олам сенга сўқир, бало-қазо бўлиб, дунёдаги жамики юлдузлар қаро зулмат бўлиб кўрингандир?

Тулпорим, жон азобидаги юракни ўртовчи оху фарёдинг сахро узра фалакка кўтарилганда, илондай тўлғаниб, бақириб-чақириб куну тун Тангрига илтижо қилганингда, нажотсиз кўкдан мадад кутганингда, азоб-уқубат ичра нафасинг бўғилганида, оғиз-бурнингга сув келиб, аъзойи баданингдан тер чиқиб, ўша бадбўй ҳидга булғаниб ётганингда, мўр-малахдай пашшалар тўдасига ем бўлиб эс-хушингни йўқотаётганингда бу дунёда барчамизни яратиб қўйиб, сўнгра унутиб қўйган тангрига жон-жаҳдинг билан лаънат ўқидингми?

Тулпорим, қийноқлардан майиб-мажруҳ бўлган ақл-идрокинга мангу тун чойшаби ёпилаётганда, хотиранг ришталари зўрлик билан юлиб-ситиб олиниб, ўтган умринг билан сени боғлаб турувчи ҳалқалардан, жон талвасасида ўзингни ҳар ён уриб она нигоҳини, ёз кунлари қирғоғида сен ўйнаб юрган тоғ жилғасининг шовуллашини унутаётганингда, шуурингни парчалаб, хотирангдан ўз номингни, отангинг номини ўчириб ташлаётганларида, атрофингдаги сен билан униб-ўсган одамларнинг чехралари сўнаётганида ва сенга уялиб-ийманиб табассум қилаётган маҳбубанинг жамоли қоронғилашаётганида, хотирасизлик жарига қулар экансан, ўз вужудида ҳомила пайдо

этишга журъат этиб ва шу мудҳиш кун учун сени ёруғ дунёга таваллуд топтирган онаизорингга лаънатлар ёғдиргандирсан?..»

Бу воқеа Осиёнинг кўчманчи жанубий сарҳадларидан сиқиб чиқарилган жунгжанглар шимол сари ёпирилиб келиб, Сариўзак даштларини узоқ вақтгача эгаллаб, босиб олган ерларини кенгайтириш ва аҳолини қулликка солиш мақсадида туб халқлар билан тинимсиз уруш олиб борган замонларда юз берган эди. Дастлабки пайтларда улар тинч аҳоли устига тўсатдан бостириб келганлари туфайли Сариўзак атрофида яшовчи кўп сонли кишиларни, шу жумладан, аёлларни ва болаларни асир туширадилар. Қўлга тушган тутқунларнинг эса ҳаммасини қулликка маҳкум этадилар. Бироқ келгиндиларнинг босқинчилик ҳаракатига қарши кураш тобора кучая боради. Аёвсиз тўқнашувлар бошланади. Жунгжангларнинг Сариўзакдан кетадиган сиёғи сезилмасди, билъакс, улар чорва учун кенг-мўл яйловлари бўлган бу манзилга тиш-тирноқлари билан ёпишиб олдилар. Маҳаллий қабилалар эса ўз ерларини йўқотишни истамас, эрта-ми-кечми босқинчиларни бу ердан ҳайдаб чиқаришга ўзларини ҳақли ва бурчли ҳисоблашарди. Алқисса, бундай катта-кичик жангларда гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли устун келиб турди. Аммо бундай урушлар орасида осойишта дамлар ҳам бўларди.

Осойишта дамларнинг бирида найманликларнинг юртига карвонда мол ортиб келиб қолган савдогарлар чой ичиб, гурунглашиб ўтираркан, ўзлари кўриб шоҳиди бўлган бир воқеани гапириб беришади. Айтишларича, Сариўзак даштининг жунгжанглар томонидаги қудуқлар ёнидан бамайлихотир ўтиб бораётганларида йўлда каттакон туялар подасини ўтлатиб юрган бир навқирон чўпонга кўзлари тушиб қолади. Савдогарлар у

билан гаплашмоқчи бўлиб оғиз очганларида чўпоннинг манқурт эканини пайқаб қоладилар. Сиртдан қараганда, чўпон соғлом йигитга ўхшар, бошидан нималар кечгани ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Балки у ҳам қачонлардир бошқалар сингари эсли-хушли, сўзамол бўлгандир. Ўн гулидан бир гули очилмаган, мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган, келбати келишган, аммо икки оғиз гаплашмоқчи бўлсанг, худди кеча туғилганга ўхшайди, бояқиш на ўзининг, на ота-онасининг исмини билади: жунгжанглар уни қандай кўйга солишганини, уруғ-аймоқлари кимлигини ҳам унутиб юборган. Бирон нарса сўрасанг лом-мим демайди, фақат «ҳа» ёки «йўқ» деган жавобни беради, доим бошига бостириб кийилган телпагидан кўлини туширмайди. Гуноҳ эканини билишса-да, жисмоний майиб-мажруҳларни ҳам одамлар мазах қилишади. Шундай манқуртлар ҳам бўлар эмишки, уларнинг бошига кийдирилган туя териси баъзан бош териси билан бирга қўшилиб ўсар эмиш ва ҳоказо, ҳоказолар хусусида сўз юритиб кулишади. Бундай манқуртларни, кел, бошингни буғлаб юмшатамиз, деб қўрқитишса, гўё бундан ортиқ жазо йўқдек, кўзлари қинидан чиқиб кетар экан. Асов от сингари депсиниб, бировнинг кўлини бошига яқинлаштирмас экан. Бу хил манқуртлар куну тун, ҳатто ухлаганда ҳам телпагини ечмас экан... Аммо-лекин, суҳбатни давом эттиришарди меҳмонлар, манқурт ғирт аҳмоқ бўлса ҳам, ишига пухта экан – токи биз унинг туяларидан узиб кетмаганимизча кўз-қулоқ бўлиб турди. Карвончилардан бири ўша манқуртни мазах қилмоқчи бўлиб сўрабди:

– Борар еримиз олис. Сендан кимга, қайси сулувга, қайси юртларга салом айтайлик? Айтавер, яширмай. Эшитяпсанми? Балки, номингдан рўмол тортиқ қилайликми?

Манқурт йўловчига тикилганча узоқ вақт индамай турди-да, сўнг:

– Мен ҳар куни ойга тикиламан, ой эса менга тикилади. Аммо биз бир-биримизнинг овозимизни эшитмаймиз... У ёқда кимдир ўтирибди... – деди ғўлдираб.

Гурунг пайти ўтовда савдогарларга чой қуйиб ўтирган бир аёл ҳам бор эди. Бу Найман она эди. Сариўзак афсонасида у шундай ном билан қолди.

Найман она йўловчи меҳмонларга сир бой бермади. Бу хабарни эшитиб, ногоҳ даҳшатга тушганини, ранги-рўйи ўзгариб кетганини ҳеч ким сезмади. У савдогарлардан ёш манқурт тўғрисида яна нималарнидир сўраб-суриштиргиси келар, аммо худди мана шу нарса – яна ҳам кўпроқ нарсани билишдан ваҳимага тушарди. Найман она тилини тийди. Яраланган қушнинг чинқириви сингари қалб туғенини ичига ютди... Бу орада суҳбат мавзуи ўзгариб, турмушда нималар бўлмайди, деганларидай бечора манқурт ҳақидаги ҳозиргина гаплашиб ўтиришган воқеани бутунлай унутишди. Найман она бўлса, бутун вужудини қамраб олган кўркувдан ўзини тинчитишга, қўлларининг титроғини босишга ҳаракат қиларди. У энди кўпдан бери оқара бошлаган сочларига ташлаб юрадиган қора рўмолини манглайи узра юзига тушириб олган эди.

Савдогарларнинг карвони кўп ўтмай ўз йўлига равона бўлди. Ўша кеча тонг отгунга қадар турли ўй-халлар оғушига чўмган Найман она Сариўзак даштидаги ўша манқурт-чўпонни топиб, унинг ўғлими, йўқми эканига ишонч ҳосил қилмагунча кўнгли тинчимаслигини англади. Она кўнглини аллақачонлардан бери жанг майдонида қолган ўғлининг бедарак кетгани ғаш қилиб келар эди, энди ўша сезги, ўша гумон қайта кўзғалиб, уни даҳшатга сола бошлади... Бундай қийноқлару азоб-уқубатлардан бир умр ғам чекиб, гумонсираб, хавотирланиб юргандан кўра, албатта, ўғлини бир эмас, икки бор кўмгани яхши эмасми?

Унинг ўғли Сариўзак томонларда жунгжанглар билан бўлган жангда шаҳид бўлган эди. Эри ундан бир йил муқаддам ҳалок бўлган – Найман элида маълум ва машҳур киши эди у. Кейин ўғил отасининг ўчини олиш учун биринчилардан бўлиб жангга отланади. Бу элат одатида ҳалок бўлганларни жанг майдонида қолдириб кетиш номус саналади, қариндош-уруғлари жангчининг жасадини олиб келишлари лозим. Бироқ бунинг иложи бўлмади. Ўша катта жангда қатнашганлардан кўпгина киши душман билан рўбару келиб жангга киришганида Найман онанинг ўғли от ёлини қучоқлаганча йиқилганини, жанг суронидан чўчиган от уни олиб қочганини кўришган экан. Шунда йигит эгардан қулайдию бир оёғи узангидан чиқмай ўзи отнинг ёнида осилиб қолади, бундан баттар хуркиб кетган от жон-жаҳди билан унинг жонсиз танасини чўл ичкарисига судраб кетади. Водариғ, от ғаним томон суриб кетади. Олатасир қиёмат кўпганига, ҳар бир жангчи кураш майдонида бўлиши лозимлигига қарамай, қочиб бораётган отни ва марҳумнинг жасадини зудлик билан қўлга киритиш учун қабиладошларидан икки киши отларини йўрттириб кетишади. Аммо шу пайт жунгжангларнинг сой ичида пистирмада турган бир неча ҳайдар кокилли суворилари қийқиришганча, йўлни кесиб чиқишади. Найманлардан бири шу заҳотиёқ камон ўқига учиб ҳалок бўлади, иккинчиси эса оғир яраланиб ортга қайтади, сафдошлари ёнига аранг етиб келиб шу ерда қулайди. Шу воқеа сабаб бўлиб, урушнинг ҳал этувчи энг қулай пайти жунгжангларнинг ён томондан зарба беришга шайланиб турган гуруҳлари пистирмада яшириниб ётганини вақтида сезиб қолишади. Найманлар қайта саф тузиб, яна жангга кириш учун шошилиш равишда чекинишади. Албатта, бундай қизғин жанг ичида Найман онанинг ўғли – ёш жангчининг нима бўлганини суриштириб

ўтиришга ким ҳам фурсат топибди, дейсиз. Отида чопиб келиб, ўз сафига аранг қўшилган ҳалиги ярадор найман йигитнинг кейинчалик онага айтиб беришича, ўғлини судраб кетаётган отни қувлаб бораётганларида, от номаълум томонга бурилиб кетиб, дарҳол кўздан ғойиб бўлган...

Жангчининг жасадини излаб найманлар неча кунлаб дала йўллари кезиб чиқдилар. Бироқ на мархумнинг жасадини, на олиб қочган отини, на тушириб қолдирган қурол-яроғини, на бошқа бирон белги-аломатни топа олдилар. Унинг ҳалок бўлгани ҳеч кимда шубҳа қолдирмаган эди. Боринги, ярадор бўлган тақдирда ҳам орадан ўтган кунлар орасида чўлда сувсизликдан ёки бўлмаса, қон кетишидан ҳалок бўлиши муқаррар. Ёш биродарларининг кимсасиз Сариўзак чўлида дафн этилмай қолиб кетгани аламидан ҳасрат-надомат чекдилар. Бу ҳаммага иснод эди. Найман она ўтовидида овоз чиқариб йиғлашган хотин-халажлар эрлари ва оға-инилари шаънига таъна тошларини ёғдирдилар:

– Унинг кўзларини қузғунлар чўқиди, шоқоллар гўштини бурдалаб кетди, энди сизлар қайси юз билан эл орасида бош кўтариб юрасизлар!..

Ўша кундан бошлаб Найман она учун еру кўк хувиллаб қолди. Тўғри, уруш қурбонсиз бўлмайди, буни она ҳам яхши тушунади, бироқ ўғлининг жасади кўмилмасдан жанг майдонида қолиб кетгани унга сира ҳам тинчлик бермасди. Аччиқ қайғу, поёни йўқ ўй-хаёллар она қалбини поралар эди. Чексиз дард-андуҳини енгиллаштириш учун кимга айтиб, кимга зорлансин, ғам-андуҳини енгиллаштириш учун Парвардигордан бўлак кимга ҳам илтижо қилсин...

Ўғлининг ўлимини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилмагунча, бундай мудҳиш хаёллардан қутулиб, жони жой топмас эди онанинг. Ўшанда тақдирга тан беришдан бўлак чора қолмаган бўларди. Ўғлининг оти

ҳам дом-дараксиз кетгани кўнглини баттар хижил қиларди. От ҳалок бўлмаган, балки ҳуркиб қочган. У уюрдаги отлар сингари эртами-кечми, бир куни узангига осилиб қолган чавандоз жасадини судраб қадрдон жойига қайтиши керак эди. Шунда қанчалик даҳшатли бўлмасин, она ўғлининг жасади устида дод-фарёд, ўпкаси тўлгунча йиғлаб, кўнглини бир оз бўшатиб олган бўларди. У ўз қисматидан, бахтиқаролигидан нолиб, юзларини тирноқлари билан юмдалаб тангрини лаънатлар эди. Ўғлининг дараги чиққанида-ку, эртаю кеч ич-этини еб, гумонсираб, кўнглида совуқ шубҳани кўтариб юрмаган бўларди. Худодан узоқ умр бергин, деб илтижо қилиб ўтирмасдан, орзу-умидларидан бир йўла маҳрум бўлган ҳолда ўлимга тайёр туриб берган бўларди. Бироқ ўғлининг жасади топилмади, оти қайтиб келмади. Ҳар қандай йўқотиш бора-бора эсдан чиқарилгани сингари бу воқеа ҳам, вақт ўтиши билан уруғ-аймоқлари хотирасидан кўтарила бошлади... Фақат у – ёлғиз онаизоргина бесару омон, бетоқат кутарди. Ўй-хаёллар гирдобиди онанинг фикри чувалгани-чувалган. Отни қандай жин урди, эгар-жабдуқлари, қурол-яроқлари қаерда қолдйкин? Ақалли шулар топилганда ҳам ўғлининг аҳволи не кечганини тахминлаб англаб оларди. Ахир, жунгжанглар Сариўзак даштининг бирон ерида ҳолдан тойган отни ушлаб олган бўлишлари мумкин. Яхшигина эгар-жабдуқли, яна бунинг устига ўз оёғи билан келган тулпор нақд ўлжа-ку. Ундай бўлса узангида оёғи илиниб келган ўғлининг жасадини ғанимлар нима қилишди – ерга кўмишдими ё чўл даррандаларига емиш бўлдими у? Бордию ҳали ўлмаган, фалакнинг гардиши билан тирик қолган бўлса-чи? Чала ўлик йигитни улар уриб ҳалок қилишган ёинки яйдоқ далага қуруқ жасадини ташлаб кетишган бўлишса-чи? Ё... Агар...

Гумон-шубхаларнинг чеки йўқ эди. Сайёҳ савдогарлар чой ичишиб ўтиришганда, Сариўзакда учраган ёш манқурт ҳақида гап очиб Найман онанинг ўртанган юрагини баттар ўртаб, ярасига туз сепишганини ўзлари ҳам пайқашмаган эди. Она қандайдир фалокатни сезиб, юраги орқасига тортиб кетди. Ўша манқурт менинг ўғлим бўлиб чиқса-я, деган ҳадик борган сари кучайиб, унинг ақлу ҳушини, бутун вужудини тобора чуқурроқ, тобора кучлироқ чирмаб ола бошлади. Ўша манқуртни излаб топиб, ўз кўзи билан кўриб, унинг ўз пушти-камаридан бўлган ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилмагунча кўнгли тинчимаслигига кўзи етган эди.

Найманлар ёзлик манзил қурган тоғ этагидаги адирларда жилғалар жилдираб оқади. Найман она сувнинг жилдираб оқишига туни билан қулоқ тутди. Онанинг исёнкор руҳига ва муножотига унчалик ҳамоҳанг бўлмаган сув нималарни шивирлаётган экан? Қалб таскинга муҳтож. Ҳайҳотдай гунг-соқов Сариўзак чўли сари равона бўлиш олдидан шошқин сувнинг мусиқасини тўйиб-тўйиб тинглашга орзуманд эди. Кимсасиз чўлга якка-ёлғиз бориш хавф-хатарли эканини она биларди, аммо шунга қарамай ўйлаган ниятини бирор кимсага айтишни, кўнгил ёришни истамади. Бари бир, дардингга дардманд бир кимсани тополмайсан ҳам. Ҳатто энг яқин кишилари ҳам унинг бу ниятини маъқулламаган бўларди. Аллақачонлар ўлиб кетган ўғлини излаб чиқишга на ҳожат? Мабодо аллақандай тасодиф туфайли ўғли ўлмай, манқуртга айлантирилган тақдирда ҳам, уни қидириб, пораланган юракни қайта поралашга на ҳожат?! Чунки манқурт аввалги одамнинг шунчаки ташқи қиёфаси, зоҳирий кўринишидан иборат, холос...

Ўша туни йўлга тушиш олдидан Найман она ўтовдан бир неча бор ташқарига чиқди, узоқ вақт тун қаърига тикилиб, атрофга назар ташлаб, қулоқ осиб, ўй-хаёлла-

рини бир ерга жамлаб олишга ҳаракат қилди. Ярим кеча. Мусаффо осмон, тепага келган ой қир-адирларни бир текисда оппоқ сутга чайиб олгандай нур таратиб турибди. Қир-адирларнинг ён бағирларига сочилиб кетган оқ ўтовлар шовқин солиб оқаётган шўх жилғалар бўйига тунаш учун келиб қўнган қушлар галасини эслатади. Овулнинг этагига жойлашган қўй қўралари ва ундан нарида – жилғалар бўйида ўтлаб юрган от уюрлари томондан итларнинг хуриши, одамларнинг гангур-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ҳаммадан ҳам овулнинг бериги томонидаги қиз-жувонларнинг бир-бирига жўр бўлиб куйлашидан Найман онанинг юраги жиз этиб кетди. Ўзи ҳам бир вақтлар тунлари мана шу қизлар сингари ўлан айтарди... Янглишмаса, келин бўлиб тушганидан бери улар ҳар йил ёз мол-жони билан шу ерга кўчиб келишарди. Бутун умри шу ерларда ўтган. Оилада одам сони кўплигида улар бирданига тўртта ўтов тикишарди – бири ошхона, бири меҳмонхона, иккитаси ётоқхона бўларди. Кейин эса – жунгжанглар истилосидан сўнг хувиллаган уйда ёлғиз ўзи қолди...

Мана энди эса у ҳам бу ёлғиз ўтовдан бадар кетмоқда... Кеча оқшомдаёқ сафар жабдуқларини бут қилди. Егулик ва ичгулигини ғамлади. Айниқса, сувни мўлроқ олди. Сариўзакнинг чўлида қудуқ топилмай қолгудай бўлса дегандай, ҳар эҳтимолга қарши, икки мешни тўлдирди... Кеча оқшомдаёқ совлиқ туя Оқмояни шай қилиб қозиққа боғлаб қўйган эди. Умиди-ишончи ҳам, бирдан-бир ҳамроҳи ҳам ўша. Оқмоянинг куч-қувватигаю йўрғасига ишонмаганда Сариўзакдек соқов чўлга йўл олишга журъат эта олармиди?! Оқмоя икки бор болалагандан сўнг ўша йили қисир қолиб, обдан дам олган. Унинг айни авжи кучга тўлиб, минишга қўл келиб турган кезлари эди. Озғин, чайир оёқлари узундан келган, товонлари юмшоққина, қарилигу оғир юқдан ҳали толиқмаган, қўш ўркачли,

камондек эгилиб келган бақувват бўйнию боши келишимли, капалакнинг қўш қанотидай дириллаб, енгил елиб, йўл-йўлакай ҳавони сипқариб бораётган Оқмоя бебаҳо туя бўлиб, унинг бир ўзига бутун бир уюрни алиштира арзир эди. Бундай йўрға туя айни авжи кучга тўлганида, ундан насл олиб қолиш мақсадида ҳамёнини аямаган кишилар четдан излаб келишарди. Найман она қўлидаги сўнгги хазина, бор бисотидан қолган ягона ёдгорлик эди бу туя. Қолган бойликларининг кули кўкка совурилди. Топган-таянганини қарзга тўлади, урушда ҳалок бўлган фарзандларининг қирқию йиллик маърака ошларига сарфлади... Мана, ҳозир ғам-ғуссага тўлиб, ўзини қўярга жой тополмай, тонг отиши билан излаб йўлга чиқмоқчи бўлиб турган ўғлининг ҳам сўнгги маъракасини ўтказди, ўтказгандаям яқин-атрофдаги Найман уруғларининг барчасини чақирган ҳолда, каттагина қилиб ўтказди.

Найман она эрта тонгда ўтовдан чиқди. Чиқдию остона ҳатлаганича эшикка суяниб, уйқуга чўмган овулга нигоҳ ташлаб ўйланиб туриб қолди. Ҳозир у мана шу қадрдон овулни ташлаб йўл тортади. Ҳали ҳам аввалги қадди-қоматини, гўзаллигини йўқотмаган Найман она олис сафарга жўнаётган кишилар сингари белини маҳкам боғлаб олган эди. Оёғида ўкчали этик, эгнида чалвор, кўйлаги устидан енгсиз камзул кийиб, устига чакмон ёпиниб, бошини оқ рўмол билан маҳкам танғиб олган. Модомики, ўғлимни тирик кўриш насиб қилармикан, деган умидда йўлга чиққан эканман, мотам либоси кийишга на ҳожат, мабодо умидим рўёбга чиқмаса, кейин ҳам ўла-ўлгунча қора рўмол ўраб юришга улгураман-ку, деб ўйлади она. Ҳаёт уринишлари она қалбига ўз муҳрини босиб улгурган эди. Субҳи козиб шу лаҳзаларда қайғу-алам чекавериб ҳасратда доғ бўлган онанинг оқ оралаган сочларию юзларидаги чуқур ажинларини яшириб

турганди. Она кўзларига ёш олиб, оғир хўрсинди. Бошида бундай савдолар борлигини ўйлаганмиди, билганмиди? Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди. «Ашҳади анлоилоҳа оллоху»¹ деб пичирлаганча калима қайтарди. Сўнг туяси томон шахдам одимлаб бориб, уни чўктирди. Оқмоя жаҳли чиққанидан эмас, балки шунчаки, одатга кўра секин бақириб қўйди-да, бемалол кўкрагини ерга бериб чўкди. Найман она хуржунларини иккала ўркач оралиғига орта солиб, ўзи ҳам дарҳол туянинг устига чиқиб ўтириб олди ва қани, бўлақол, дегандай уни ниқтаб қўйди. Туя у ён бу ён кўзгалиб тура бошлаганда Найман она гўё қанот боғлаб заминдан учиб кетгандай бўлди. Узоқ сафарга йўл олаётганларини Оқмоя энди тушунди...

Найман онанинг овулдан чиқиб кетаётганини узатишга чиқиб, уйқуси очилмай эснаб турган қайн-синглисидан бошқа ҳеч ким сезмади. Она унга кеча оқшомдаёқ туркунлари – қизлик кезларидаги қариндош-уруғлариникига меҳмонга кетаётганини, агар у ердан зиёратга бораётганлар билан учрашиб йўли тушиб қолса, бирга-бирга қипчоқлар манзилига, ҳазрати Яссавий мақбарасини зиёрат қилиб келишга бормоқчи эканини айтган эди...

Найман она одамлар сўраб-суриштириб бошни қотирмасин деб барвақтроқ йўлга чиққанининг сабаби ҳам шунда эди. Овулдан узоқлашиб бораркан, Найман она Сариўзак дашти томон бурилди, уни олдинда ғира-шира кўзга ташланган тунд, чексиз чўл кенгликлари кутарди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

¹ Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ.

Темирйўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машиқдан мағрибга томон, мағрибдан машиққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

«Конвенция» авиабардоридан «Паритет» самовий бекатидаги назоратчи-фазогирларга яна битта шифрланган радиогамма узатилди. Бу радиогаммада айна ўша қатъий таҳдид оҳангида Қуёш Галактикасидан ташқарида парвоз қилаётган 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирлар билан уларнинг самовий бекатга қайтиш вақти ва имкониятини муҳокама қилиш мақсадида радиоалақа қилмаслик, шундан сўнг Қўшмарбош кўрсатмаларини кутиш маслаҳат берилди.

Уммон секин тўлқинланиб, авиабардор сезиларли даражада чайқалиб турарди. Кичик-кичик, аммо шиддатли тўлқинлар улкан кеманинг қуйруғига келиб урилиб ўйнарди. Қуёш эса тўлқинлар ҳаракатидан тинимсиз мавжланиб, сутдай кўпикланиб турган океан юзасига ҳамон нур сочар, бир маромда ғир-ғир шамол эсиб турар эди.

«Конвенция» авиабардори, авиақанотлар ва давлат манфаатлари хавфсизлиги гуруҳлари ишга шай, хушёр туришарди...

Оқмоя неча кундан бери буюк Сариўзак даштининг қир-адирларию сойликлари бўйлаб пишқирганича, бир маромда йўртиб борарди. Найман она ҳамон уни қайноқ кумлар устидан қичаб, қамчилаб ҳайдашда давом этарди. Улар йўлда дуч келиб қолган бирорта қудуқ бошида кечаларгина тўхташарди. Тонг отиши би-

лан яна оёққа туриб қат-қат ястаниб кетган Сариўзак адирларини кезиб, катта туялар тўдасини излашарди. Ҳалиги савдогарларнинг айтишларига қараганда, улар туячи манқуртни Сариўзак чўлининг худди мана шу қисмида – олис-олисларга чўзилиб кетган Малақумдичоп жарлиги этагида кўришган. Найман она худди мана шу манқуртни излаётган эди. Мана икки кундирки, она жунгжангларга йўлиқиб қолишдан кўрқиб, атрофга олазарак бўлиб қараб, Малақумдичоп жарлигининг у ёқ бу ёғини айланиб юрар, аммо у қаёққа кўз югуртмасин, қаерни изламасин, фақат чексиз дашти-биебонларга, алдоқчи саробларга дуч келарди, холос. Бир сафар шундай саробга дуч келиб алданди, олисдан мачитларию қалъа деворлари билан муаллақ ҳолда элас-элас кўринган шаҳарга кўзи тушиб у томон йўл олди ва илон изи сўқмоқлардан ўтиб, йўл босса ҳам мўл босди. Ўғлим балки ўша шаҳарда, қуллар бозорида учраб қолармикан, деб умид килган эди, бояқиш. Қанийди, шундай бўлса, ўғлини Оқмояга мингаштириб оларди-да, Найман яйлови қайдасан, деб дарҳол жўнаб қоларди, қани шунда уларга етиб олишсин-чи... Чўли азимда ёлғиз юравериб ҳолдан тойган она кўзига сароб кўринган эди.

Аслида Сариўзак чўлларида одам зотини излаб топиш амримаҳол, бу ерларда одам қум заррасидай гап. Аммо катта майдонда каттакон уюр ўтлаб юрган бўлса, уни кўрмасдан бўлармиди, албатта. Аввало битта-иккита туянинг қораси чалинса, сўнг қолганлари кўзга ташланади. Уюр топилдими, туячиси ҳам топилди, деган сўз. Найман онанинг кўзлаган умиди шу эди.

Бироқ ҳали ҳеч нарсадан дарак йўқ. Вақт ўтган сари Найман она хавотирлана бошлади, уюрни бошқа томонларга ҳайдаб кетишмаганмикин ёки жунгжанглар бу туяларни кўтарасига сотиш учун Хива ёки Бухоро

бозорларига ҳайдаб кетишмаганмикин? Агар улар шунчалик олис ерга кетишган бўлса, ҳалиги туячи яна қайтиб келармикин ёинки туя билан қўша сотилиб ном-нишонсиз кетармикин?.. Ўғлимни тирик кўрсам, манқурт бўлса ҳам, ақлдан озиб ҳеч нимани эслай олмайдиган меров бўлиб қолган бўлса ҳам майли, ўша чўпон ўғлим ишқилиб жони омон бўлса, бас... Шунга ҳам минг қатла шукр – соғинчу гумонлардан жони бўғзига келган онанинг овулдан чиқиш олдидаги биргина умиди шу эди. Бироқ она Сариўзак сари ичкарилаб, ҳалиги карвон тортган савдогарлар биз туячи манқуртни шу ерда кўрдик, деган мўлжалга яқинлашиб борар экан, ўғлимнинг ўрнига овсар ва мажруҳ бир кимсага дуч келиб қолсам ҳолим не кечади, деб дили хуфтон бўлаверди. Шунда у яна худодан ёлвориб сўрадики, агар ундай бўлса, ўша манқуртнинг ўғлим бўп чиқмасдан бошқа бир бахтиқаро гумроҳ бўп чиққани маъқул, ўшанда мен ҳам: «Ўғлим энди йўқ, у ўлган экан», деб тақдирга тан берган бўлардим. Ҳозир эса онанинг нияти ўша манқуртни бир кўриш, фарзанди эмаслигига ишонч ҳосил қилгандан сўнг яна ортга қайтиш эди, шунда шубҳа-гумонлардан эзилиб, азоб чекиб юрмайди, тақдир яна нимани раво кўрган бўлса, шукрона айтиб яшайверади... Соғинчдан тутдек тўкилган юрак бунга ҳам бардош бера олмади, дашти биёбонни кезиб юриб, нима бўлса ҳам, бирон кимсани эмас, балки ўз дилбандини топиш иштиёқи она қалбини чулғаб олган эди...

Мана шундай минг хил ўй-хаёллар ва шубҳалар оғушида бораркан, она ясси қум тепаликларидан ошаётиб ногаҳон кўп сонли туялар уюрини кўриб қолди: кўнғир тусга кириб, семириб кетган юзлаб туялар майда буталару янтоқларнинг учларини кемириб, кенг майдонда бемалол ўтлаб юришарди. Найман она

Оқмоясига қамчи босиб, чоптириб кетди. Уюрни излаб топганидан қувончи ичига сиғмай нафаси бўғзига тикилди. Аммо шу заҳотиёқ манқурт қилиб қўйилган ўғлини кўришни эслаб, кўрққанидан аъзойи бадани музлаб кетди. Сўнг юраги яна қувончга тўлди ва шу билан не аҳволга тушганини ўзи ҳам англамай қолди.

Мана, туялар ўтлаб юрибди, аммо туячи қаерда экан? Ҳар ҳолда шу атрофда юргандир. Шу пайт яйловнинг нариги чеккасида одамнинг қораси кўринди. Олисдан унинг кимлигини таниб бўлмасди. Туячи узун таёғига суянган ҳолда ортидаги юк ортилган туясининг тизгинини ушлаб, қош устига бостириб кийган телпаги остидан онанинг яқинлашиб келаётганини бамайлихотир кузатиб турди.

Найман она туячига яқин келиб уни танидию туясидан қандай тушганини билмай қолди. Йиқилиб тушдими, сурилиб тушдими – шу тобда онага бунинг аҳамияти йўқ эди!

– Ўғилгинам, қароғим! Сени изламаган жойим қолмади! – дея ўғли томон талпинди. – Мен сенинг онангман!

Бирдан она аҳволни тушунди. Тушундию депсиниб кичқирганча йиғлаб юборди. Алам ва даҳшатдан лаблари дириллаб, шунча уринса ҳам ўзини қўлга ололмасди. Йиқилиб тушмаслик учун лоқайд ўғлининг елкасига ёпишиб олиб, қачонлардан бери хавф солиб турган, энди эса уни босиб тушган тоғдай ғам юки остида эзилиб фарёд чекар, кўз ёшлари селдай оқарди. Она бўзлаб йиғлар экан, кўз ёшлари орасидан, ҳўл бўлиб чаккаларига ёпишиб қолган бурул соч толалари орасидан, юзларини чанг билан булаган қалтироқ бармоқлари орасидан фарзандининг таниш қиёфасига боқар, унинг ўзига нигоҳ ташлашини орзиқиб кутар ва мени таниб қолар, деб умид қилар эди. Ахир, туққан онасини таниб олиш қийин эмас-ку!

Бироқ онанинг келгани унга гўё ҳар доим ёнида юргандай, заррача таъсир қилмади. У ҳатто онадан кимсан, нега йиғлаяпсан, деб сўрамади ҳам. Маълум лаҳзалардан сўнг туячи онанинг қўлини елкасидан суриб ташлаб, устида юк бор туясини етаклаганча одимлаб кетди: у шўхлик қилиб бир-бирлари билан ўйнашаётган бўталоқлар уурдан узоқлашиб ажралиб кетмасин, деб туялар тўдасининг нариги чеккаси томон йўл олган эди.

Найман она букчайиб ўтириб қолди, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади ва шу ўтиришда юзини чангаллаганча бош кўтармай узоқ қолиб кетди. Сўнг бор кучини тўплаб, ўзини хотиржам кўрсатишга уриниб, ўғли томон юра бошлади. Манқурт ўғил ҳеч нимани кўрмагандай-билмагандай, пинагини бузмасдан, бостириб кийиб олган телпаги остидан маъносиз ва лоқайдлик билан қараб турарди. Чўл шамолида қорайиб, дағаллашиб кетган юзида хиёл жилмайиш пайдо бўлди. Аммо кўзлари дунёни тарк этган кишининг кўзларидай лоқайд боқарди.

– Ўтир, гаплашамиз, – деди оғир хўрсиниб Найман она.

Улар ерга чўкдилар.

– Мени танияпсанми? – сўради она.

Манқурт йўқ дегандай бош чайқади.

– Отинг нима?

– Манқурт, – деди у.

– Сени ҳозир шундай деб аташади. Аввалги отинг эсингдами? Асли исмингни эслаб кўр-чи.

Манқурт жим қолди. У ҳақиқий исмини эшлашга ҳаракат қилаётгани, қийналганидан қаншари устида мунчоқдек тер томчилари пайдо бўлиб, кўз ўнгини туман қоплаганини она кўриб турди. Аммо қаршисида қандайдир тўсиқ пайдо бўлдию уни енгиб ўтишга қурби етмади...

– Отангнинг отини биласанми? Ўзинг кимсан? Эли-юртинг қаерда? Қаерда туғилганингни биларсан, ахир?

Йўқ, манқурт ҳеч нимани тушунмасди, ҳеч нарсани эслай олмасди.

– Ҳали, шунчалик аҳволга солишдим сени! – дея пичирлади она.

У нажотсизликдан лаблари титраб, ғам-ғуссаю қаҳр-ғазабдан ўзини тута олмай яна қайтадан ўксиниб-ўксиниб йиғлади, тинчланишга беҳуда уринар эди, холос. Онанинг оҳу-фиғонига манқурт пинагини ҳам бузмади.

– Ердан маҳрум этиш мумкин, мол-дунёдан маҳрум этиш мумкин, ҳатто инсонни яшашдан маҳрум этиш ҳам мумкин, – дерди она ўз-ўзича гапириб, – бироқ одамни хотирасидан маҳрум этишни ким ўйлаб топди экан, бунга кимнинг қўли борди экан?! Ё Раббий, агар оламда бор бўлсанг, бандаларингга бу ёвузликни қандай раво кўрдинг? Ер юзида усиз ҳам ёвузлик каммиди?

Она манқурт ўғлига қараб туриб, қуёш, Худо ва ўзи тўғрисида тўқиган машҳур марсиясини айтди. Сариўзак воқеалари ҳақида гап очилиб қолганда, билган кишилар, ҳанузга қадар Найман онанинг ўша сўзларини бир-бирларига ривоят қилиб айтиб юришади...

Шунда она машҳур марсияни бошлади, билган кишилар бу сўзларни ҳозирга қадар эслаб юришади:

*Тулубин келиб искаган,
Бўтаси ўлган бўз мояман...¹*

Она қалбидан отилиб чиққан дод-фарёд оҳанги кимсасиз, ҳад-худудсиз Сариўзак чўлини ларзага солгандай янграб турди...

¹ Туянинг боласи ўлганида сут бермай қўямасин, деб бўталоғининг терисига сомон тиқиб, онасига кўрсатилади. Шунда ҳайвоннинг боласига меҳри товланиб, елинига сут тўлади. (*Таржимон изоҳи*)

Бироқ бу нола-фарёд манқуртнинг тўпиғига ҳам чиқмади.

Шунда Найман она сўраб-суриштиришлар билан эмас, балки ақлини ковлаш, қитиқлаш билан эс-хушини ўзига келтирмоқчи бўлди.

– Сенинг отинг Жўломон. Эшитдингми? Сен Жўломонсан, отангнинг оти – Дўнанбой. Отангни эслай олмайсанми? Ахир, у сени болалик чоғингдан камон отишга ўргатган. Мен сенинг онангман. Сен эса менинг ўғлимсан. Сен найман уруғидансан, тушундингми? Сен наймансан...

Онасининг ҳамма гапларини ўғил аввалгидай мутлақо лоқайдлик билан эшитди. Она гўё деворга гапираётгандай эди. Онанинг сўзлари карнинг қулоғига азон айтгандай гап эди.

Найман она манқурт ўғилдан сўради:

– Бу ерга келганингга қадар нималар бўлди?

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, – деди ўғил.

– Кечасимиди ё кундузимиди?

– Ҳеч нарса, – деди у.

– Ким билан гаплашгинг келади?

– Ой билан. Бироқ бир-биримизнинг гапимизни эшитмаймиз. У ерда кимдир ўтирибди.

– Яна нимани истагинг келади?

– Хўжайинимнинг бошидаги сингари кокил қўйишни.

– Қани, бери кел-чи, бошингни бир кўриб қўяй, улар нима қилиб қўйишганини, – деб она унга томон талпинди.

Манқурт шартта тисарилиб, ўзини олиб қочди, бошидаги телпагини чангаллаган бўйича қайтиб онага боқмади. Бош ҳақида ҳеч қачон сўз очиш мумкин эмаслигини она энди тушунди.

Шу пайт олисдан туя минган кишининг қораси кўринди. У шу ёққа томон келаётган эди.

– Бу келаётган ким? – сўради она.

– У менга овқат олиб келяпти, – деди ўғил.

Найман она ташвишга тушди. Бевақт пайдо бўлиб қолган бу жунгжангнинг кўзига чалинмаслик учун тезроқ ғойиб бўлиши керак эди. У туясини чўктириб, дарҳол миниб олди.

– Сен унга ҳеч нарса айтмагин. Мен тезда қайтиб келаман, – деди Найман она.

Ўғли лом-мим демади. Унинг парвойи палак эди. Ўтлаб юрган туялар орасидан қочиб бораётган Найман она хато иш қилиб қўйганини тушунди. Бироқ вақт ўтган эди. Оқ туяга миниб бораётган онани жунгжанг кўриб қолиши мумкин эди. Оқмоясини етаклаб, ўтлаб юрган туялар орасидан беркиниб яёв жўнаган маъкул эди.

Яйловдан хийла олислаб кетгач, Найман она четларида эрман-шувоқлар ўсиб ётган чуқур жарликка кириб борди-да, Оқмояни чўктириб кузата бошлади. Гумони тўғри чиқди, пайқаб қолган экан. Кўп ўтмай, туясини йўрттириб келаётган ҳалиги жунгжангнинг қораси кўринди. У найза ва ўқ-ёй билан қуролланган эди. Жунгжанг, ҳалиги оқ туя миниб олган одам қаёққа ғойиб бўлди, дегандай атрофга аланглаб қарар эди ҳайратланиб. У қайси томонга қараб юришини билмай, гангиб қолган эди. Гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа туя чоптириб ўтди. Ниҳоят, жарликка жуда яқинлаб келди. Яхшиямки, Оқмоянинг тумшуғини рўмол билан боғлаб қўйиш эсига келган экан. Акс ҳолда, у бўкириб ёки пишқириб юбориши ҳам мумкин эди. Найман она жарлик ёқасидаги эрман орасига яшириниб олган жойидан жунгжангни энди аниқ кўра бошлади. У бароқ туя устида атрофга олазарак бўлиб қарарди, кўпчиб кетган юзлари жиддий тусда, бошидаги қора қалпоғининг иккала учи тепага қайрилиб кетган, гўё қайиқни эслатарди. Бошининг орқа томонида эса бир ўрам қоп-қора ҳайдар кокили ялтираб, осилиб турарди. Жунгжанг ўзангида тик туриб,

найзасини ўқталганча кўзларини чақчайтириб атрофга назар ташларди. Бу одам Сариўзакни босиб олиб, қанчалаб аҳолини қул қилиб ҳайдаб кетган, онанинг оиласига ҳам чексиз кулфатлар келтирган ғанимлардан бири эмасми? Мана шу қутурган йиртқич ёвга қарши ёлғиз она – қурол-яроқсиз аёл нима ҳам қила оларди? Инсонни хотирасидан маҳрум этишдек шафқатсизлигу ваҳшийликка уларни қайси турмуш, қайси воқеа-ҳодисалар мажбур этди экан, деб ўйларди ожиз қолган она ўзича...

Жунгжанг у ёқ бу ёққа зир югуриб ҳеч нимани учратмагандан сўнг тезда ортга, туялар тўдаси томон қайтди.

Кеч кириб қолган эди. Күёш ботган бўлса ҳам осмонни оловлантириб турган шуъласи алламаҳалгача дала юзини ёритиб турди. Сўнг бирдан қош қорайиб, борлиқни тун зулмати қоплади.

Найман она бу тунни танҳо ўзи бечора манқурт ўғли яқинида – даштда тунаб ўтказди. Ўғлининг ёнига боришга чўчиди, ҳалиги хавфсираб қолган жунгжанг кечаси уюр олдида қолиши ҳам мумкин.

Ўғлини қулликда ташлаб кетмай, бир амаллаб бирга олиб кетишга қарор қилди она. Ўғли манқурт бўлса ҳам, майли, ҳеч нимани тушуниб, англаб етмаса ҳам майли, кимсасиз чўлда, жунгжангларнинг туясини боқиб хор бўлиб юрганидан кўра ўз уйида, ўз одамлари орасида яшагани яхши эмасми? Она қалби шуни истарди. Бошқалар тақдирга тан бериб кетиши мумкин бўлган ҳолга она сира ҳам кўна олмасди. У ўз қони ва жонини, кўз қорачиғини қулликда қолдириб кетишни сира-сира истамасди. Балки боласи ўз ерида хушига келиб, болалик кезларини эслаб, барча кўрган-кечирганларини қайта тиклаб олар, дея умид қиларди.

Эртасига эрталаб Найман она Оқмояга миниб яна йўлга тушди. Уюр бу ердан хийла узоқлашиб кетган эди. Излаб, айланма йўллардан эҳтиёткорона ўтиб, узоқ йўл босди. Туяларни кўргандан кейин ҳам

жунгжанглардан биронтаси кўриниб қолмасин, деб узоқ вақт кузатиб турди. Ҳеч кимнинг йўқлигига кўзи етгач, ўғлининг отини айтиб чақирди.

– Жўломон! Жўломон! Омонмисан?

Ўғли бурилиб қараган эди, она қувончидан бақириб юборди, аммо шу заҳотиёқ, ўғли шунчаки, овоз чиққан томонга қараганини пайқаб қолди.

Найман она ўғлининг хотирасини тиклашга яна уриниб кўрди.

– Отинг нима, эслаб кўр-чи! – деб ялиниб-ёлбориб инонтиришга ҳаракат қиларди у. – Отангнинг оти Дўнанбой, билмайсанми уни? Сенинг исминг манқурт эмас, Жўломон. Найманларнинг яйловига кўчиб бораётганимизда йўлда туғилгансан. Шунинг учун отингни Жўломон қўйганмиз. Сен туғилганингда биз ўша ерда қолиб уч кеча-кундуз тўй-томоша қилганмиз.

Бу гаплар манқурт ўғилга заррача таъсир этмаётганини билса ҳам бари бир она унинг сўнган хотирасида нимадир йилт этиб кўриниб қолар, деган умидда беҳуда уринарди. Аммо у деворга гапираётгандай эди. Шунга қарамай, ўтган-кетганлардан гапириб, ҳадеб ўзиникини такрорлайверди:

– Отинг нима, эслаб кўр! Отангнинг оти Дўнанбой!

Сўнг она ўзи билан олиб келган таомларидан едириб-ичириб бўлгандан сўнг, алла айта бошлади.

Алла манқуртга маъқул келгандай бўлди шекилли, кулоқ солиб тинглаб ўтирди. Қорайиб, униқиб кетган юзига қандайдир илиқлик югургандай бўлди. Шунда она ўғлини бу ердан – жунгжангларнинг измидан ўз туғилиб ўсган қадрдон ерига бирга олиб кетишга кўндиришга киришди. Манқурт эса туяларни қолдириб, қаёққадир бош олиб кетишни миясига сиғдира олмади: йўқ, хўжайиним туялардан бир қадам ҳам жилмайсан деб буюрган, шунинг учун уюрни ташлаб бирон ёққа кетмайман...

Чиқмаган жондан умид деганларидай, Найман она барбод этилган хотира эшигини очиб киришга қайта-қайта ҳаракат қиларди:

– Эслаб кўр-чи, кимнинг ўғлисан? Отинг нима? Отангинг оти Дўнанбой!

Ўғлини ҳушига келтириш учун беҳуда уринаётган она орадан қанча вақт ўтганини ҳам пайқамай қолди, шу маҳал уюр чеккасидан яна ўша жунгжанг туя миниб келаётганини кўриб, эси чиқиб кетди. Бу сафар жунгжанг жуда яқин келиб қолганди, юриши ҳам жуда илдам. Найман она тезда Оқмояга мина солиб, қочиб қолди. Бироқ яйловнинг нариги томонидан яна бир жунгжанг туя йўрттириб онанинг йўлини кесиб чиқди, шунда Найман она туясида уларнинг ўртасига қараб солди. Бедов туя олға томон елдай учиб кетди, ортдан таъқиб остига олган жунгжанглар бақиришиб-қийқиришиб, найзаларини силтаб, дағдаға қилганча уни қувлаб боришарди. Бироқ Оқмояга етмоқ қаёқда?! Уларнинг ҳарсиллаб чарчаб қолган туялари орқада қолиб кетди. Оқмоя бўлса тобора қизишиб, нафасини ростлаб, Найман онани ўлимдан қутқарганча, Сариўзак чўллари бўйлаб қушдай учиб борарди.

Ғазабланган жунгжанглар қайтиб келгандан сўнг манқуртни роса дўппослашганини она билмасди. Аммо дўппослашгани билан манқурт нимани ҳам биларди. У ҳадеб бир гапни такрорларди:

– У сенинг онанг бўламан, деб айтаяпти.

– Ҳеч қанақа онанг эмас у! Сенда она йўқ! Бу ёққа нима учун келганини биласанми? Биласанми?! Телпагингни сидириб олиб, бошингни қайноқ сувга солгани келган! – деб баттар қўрқита бошлашди жунгжанглар шўрлик манқуртни.

Бу сўзларни эшитиб, манқуртнинг қорамтир юзлари бўздай оқариб-кўкариб кетди, қўллари билан тел-

пагини чангаллаб, бўйнини елкалари орасига қисиб, худди йиртқичдай ола-кула атрофга қарай бошлади.

– Сен қўрқмагин! Мана буни ушла! – деб жунгжангнинг каттаси манкуртга ўқ-ёй тутқазди.

– Қани, мўлжалга ол-чи! – кичик жунгжанг қалпоғини осмонга отди. Ўқ қалпоқни тешиб ўтди. – Ўҳ-ў, – ажабланди қалпоқ эгаси. – Қўлида хотира сақланиб қолибди!

Уясидан чўчитиб учириб юборилган қуш каби Найман она Сариўзак чўлларига оёғи куйган товукдай елиб-югурарди. Энди нима қиларини, нимага умид боғлашни билмасди. Жунгжанглар энди нима қилишаркин? Ўтовдаги туяларни, манкурт ўғлини она етиб бора олмайдиган бошқа ерларга, ўзларининг катта ўрдаларига яқин жойга ҳайдаб кетишармикин? Ёки уни қўлга тушириш учун пайт пойлаб ётишармикин? Минг хил хаёлларга ғарқ бўлган она боши қотиб, пастқам йўллардан ўтиб бориб, яйловни синчковлик билан кузатаркан, ҳалиги иккита жунгжанг уюрни ташлаб кетиб бораётганини кўрди-да, қувониб кетди. Улар ўнгу сўлига қарамасдан ёнма-ён кетиб боришарди. Найман она узоқ вақт кўз узмай турди, қачонки уларнинг қораси кўринмай қолгач, ўғли томон йўл солиб, қандай бўлмасин, уни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлди. У ким бўлса ҳам майли, тақдир бошига шундай қора кунларни солиб, душманлар шунчалик таҳқир этган экан – бу унинг айби эмас. Майли, овсар бўлса ҳам ўғлини қулликда, асоратда қолдириб кетмайди. Босқинчилар тутқун этилган фарзандларимизни майиб-мажруҳ қилганларини, хўрлаб, ақлдан оздириб, нотавон бир аҳволга солиб қўйганларини найманлар кўриб қўйсин-да, ғазабдан, ор-номусдан қўлга қурол-яроғ олсин. Гап босиб олинган ерда эмас. Ер ҳаммага етиб ортади. Аммо-лекин, жунгжангларнинг ёвузлигини сира ҳам кечириб бўлмайди, улар-

нинг хиёнаткорлиги етти ёт кўшни бўлиб ҳам яшаш мумкин эмаслигини кўрсатиб турибди...

Она ўғли томон борар экан, шу кечасиёқ бу ердан кетиш зарурлигини унга қандай қилиб тушунтирсам экан, деб йўл-йўлакай ўйлар эди.

Қош қорая бошлади. Қанчалаб ўтган ва ўтиши лозим бўлган сон-саноқсиз тунлар сингари ложувард-қизғиш шуълага чулғанган тагин бир тун сойликлару водийлар узра буюк Сариўзак саҳросини босиб кела бошлади. Оқмоя катта уюр томон бекасини елдириб борарди. Ботаётган қуёш шуълалари қўш ўрқач ўртасида ўтириб олган она қиёфасини баралла кўрсатарди. У жиддий тусда, юзларининг қони қочган ҳолда хушёр тортиб, хавотирланиб ўтирарди. Сочлари оқариб кетган, манглайини ажин босган, ғам-ғуссали кўзларига эса Сариўзак хуфтони сингари ғам-ташвиш чўккан эди... Мана, у уюрга ҳам етиб бориб, ўтлаб юрган туялар орасидан ўтиб кузата бошлади, бироқ ўғли кўринмасди. Туяси эса тизгинини чувалантириб судраганича бемалол ўтлаб юрарди... Нима бўлди экан унга?

– Жўломон! Қулуним Жўломон, қанисан? – деб чақира бошлади Найман она.

Қилт этган жон кўринмади, ҳеч қандай овоз эшитилмади.

– Жўломон! Қаердасан? Бу мен, онанг бўламан! Қаердасан?

Она ташвиш ичида атрофга олазарак боқар экан, манқурт ўғли туясининг соясига беркиниб, тиззалаб ўтирганича камонни таранг тортиб мўлжалга олаётганини пайқамай қолди. Фақат у қуёш нури кўзини қамаштираётгани сабабли қулай вазиятни кутаётган эди.

– Жўломон! Болагинам! – деб чақирди она ўғлини, бирон ҳодиса юз бермадимикан деб ташвишланиб. Сўнг эгарда ўтирганча ўгирилиб қараган эди, ўзини

мўлжалга олиб турган ўғлига кўзи тушиб қолди. Шу заҳотиёқ Оқмояни буриб чап бермоқчи бўлган ҳам эдики, визиллаб келган ўқ унинг чап қўлтиғининг остига санчилди. Она: «Отма!» дейишга улгурди, холос.

Бу ўлим зарбаси эди. Найман она икки букилди ва Оқмоянинг бўйнига ёпишганча шилқ этиб тушди. Лекин ундан олдинроқ бошидан оқ рўмол учиб кетиб, ҳавода қушга айланиб чирқирай бошлади: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Отинг нима? Отангнинг оти Дўнанбой! Дўнанбой! Дўнанбой!..»

Ўшандан бери Сариўзак дашти тепасида ҳар куни кечаси Дўнанбой деган қуш учиб юради, дейишади. Ўша қуш йўловчига дуч келиб қолса: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Эслаб кўр! Отинг нима? Отангнинг оти Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой!..» деб садо чиқарар экан.

Шундан бери Найман она дафн этилган ўша жой Сариўзак музофотида Она Байит қабристони – Онаизор макони деб аталади...

Оқмоя туясидан кўп насллар қолди. Урғочилари ўзига тортиб, оқбош туғилиб, найман элига маълум ва машҳур, норлари эса, аксинча, ҳозирги Қоранор Бўрон сингари қорадан келган, жуда бақувват бўлади.

Раҳматли Казангап Қоранор Бўрон оддий туялардан эмас, балки Найман она ўлгандан сўнг Сариўзак даштида қолган машҳур Оқмоянинг наслидан тарқанган, деб ҳар доим гапириб юрарди ва буни доимо исботлаб берарди. Мана, энди унинг жасадини Она Байит қабристонига олиб боришяпти.

Эгидей Казангапга жуда ишонарди. Нега ишонмасин... Қоранор Бўрон Оқмоянинг зотидан дейишга аризулик. Қанчалаб яхши-ёмон кунларни ўтказишди бошларидан, ҳамиша жонларига ора кириб келди жонивор Қоранор... Бироқ бир ёмон томони – куйиккан

пайтида ёвузлашади. Ҳар гал қиш чилласи кириши билан Қоранор ҳам чилла аёзи каби қутура бошлайди. Икки қиш кетма-кет шундай бўлди. Шундай кезларда у бир лаҳза тинчлик бермай жонингдан безор қилиб юборади... Бир куни Қоранор Эдигейни шарманда қилишига сал қолди. Мабодо Қоранор, фараз қилайлик, ҳайвон бўлмасдан бошқа бир эсли-хушли мавжудот бўлганда эдими, Эдигей Бўрон унинг бу қилиғини сира ҳам кечирмаган бўларди... Бироқ қочириш муддати келиб мояталаб бўлиб қолган ҳайвон билан ўчакишишдан нима фойда?! Гап бунда ҳам эмас. Ахир, одам деган ҳайвондан ҳам хафа бўладими? Гапнинг келишимида айтилди-қўйилди-да, бу шунчаки тақдир тақозоси, Қоранор Бўронда нима айб? Бу воқеани Казангап яхши биларди, агар у аралашмаганда ким биларди – яна бошига не кунлар тушишини.

VII

1952 йил ёзининг охирларию кузининг бошларини Эдигей Бўрон яхши эслайди. Эдигейнинг башорати мўъжиза янглиғ юзага чиқди. Ўша йили жазирама иссиқдан жон сақлаш илинжида ҳатто Сариўзак калтакесаклари кўланка излаб, хонадонларнинг бўсағасигача келишган эди. Бироқ августнинг ўрталарига келиб ҳаво бирдан ўзгарди, қуёшнинг дами қайтиб, аста-секин салқин тушди – ҳар ҳолда кечалари тинчроқ ухлаш мумкин бўлиб қолди. Бундай оромбахш дамлар Сариўзакда ҳар йили бўлмаса-да, ора-сира бўлиб туради. Қиши ҳамиша бир хилда, қаттиқ келади, ёзи эса мўътадил. Бундай ҳодиса, бир пайтлар Елизаров гапириб бергандай, ҳаво оқимининг юқори қатламларидаги катта силжишлар натижаси само оқимларининг йўналиши ўзгариши сабабли содир бўлади. Елизаров одатда бунақа нарсалар хусусида мароқ ила

сўзларди. Унинг айтишича, осмону фалакда тарам-тарам тармоқлари, соҳилларию оқимларига эга бўлган кўз илғамас улкан дарёлар узлуксиз ҳаракатланиб, ер шарини гўё ювиб турар экан. Шамоллар билан қуршаб олинган ер шари ўз доираси бўйлаб ҳаракат қиларкан, мана шунинг ўзи вақт оқими ҳисобланаркан...

Елизаровнинг гапларини тинглаш кишига бир олам ҳузур бағишларди. Бундай бағри кенг кишилар камдан-кам учрайди: Эдигей Бўрон уни беҳад ҳурмат қилар, Елизаров ҳам уни юксак қадрларди. Демак, шундай қилиб, Сариўзак даштларига гоҳ-гоҳ ором бахш этувчи самовий оқим авжи саратонда нима учундир пасайиб, Ҳимолай тоғларига келиб урилади. Ҳимолай дегани қаерда, унинг қанчалик олислигини Тангрининг ўзи биледи, холос. Аммо, бари бир у ер шари миқёсида унчалик олис эмас. Ҳаво оқими Ҳимолайга келиб урилади-да, яна тўлқинланиб ортига қайтади; аммо Ҳиндистон билан Покистонгача етиб боролмайди, у ердаги иссиқлик ўзгармасдан, аввалгисича қолаверади. Ортга қайтган ҳаво оқими Сариўзакнинг тепасига келганда ёйилади, чунки Сариўзак даштлиги денгиз сингари очиқ бўлиб, дарё оқимини тўса олмайди... Шу тариқа ўша оқим Ҳимолайдан салқин шабада келтиради...

Ўша йил ёзининг охири ва кузининг бошларида ажойиб кунлар бари бир туриб берди. Сариўзакда ёмғир ёғиши жуда танқис ҳол. Ҳар бир ёққан ёмғирни узоқ йиллар эслаб юришади. Айниқса, ўша кезларда ёққан ёмғирни Эдигей Бўрон умр бўйи ёдидан чиқармайди. Аввалига секин-аста қоплаб келган булут, кутилмаганда абадий бўм-бўш, мисдай қизиб турган Сариўзак осмонининг қаърига буркаб олишининг ўзи кишини танг қолдиради. Бугга айланган димиқтирувчи ҳаво нафасни қиса бошлайди. Эдигей ўша куни вагонларни тирковчи бўлиб ишларди. Бекатнинг боши

берк йўлида шағал ва янги келтирилган қарағай шпалларидан бўшатирилган учта платформа турарди. Юкларни кечаги куниёқ тушириб олишган. Одатда-гидай, олдин бирон ишни зудлик билан бажариш талаб қилинади, кейинчалик эса, унчалик зарур эмаслиги маълум бўлади. Юкдан бўшаган платформалар яна бир кун бекор турди. Юкларни туширишга эса ҳамма ёпирилиб киришган эди: Казангап, Абутолиб, Зарифа, Уккубола, Бўкей – темир йўлдагиларнинг барчаси бу долзарб ишга сафарбар этилган эди. У вақтлар барча юмушлар қўлда бажариларди. Эҳ-ҳе, ўша кунлар қуёш тепадан олов пуркарди. Худди ўчакишгандай юкларнинг яна шундай жазирамада келганини айтмайсизми. Бажариш керак деб айтилдими, демак, бажариш керак. Улар жонларини жабборга бериб ишлашди. Уккубола кўнгли беҳузур бўлиб, қайт қила бошлади. У қатронланган шпалларнинг иссиқ ҳидини кўтара олмагач, уйга жўнатишди. Сўнг уйда қолиб, иссиқдан қийналиб кетган болаларнинг раҳмини еб, бошқа аёлларга ҳам жавоб бериб юборишди. Фақат эркаларгина қолиб, ҳолдан тойиб бўлса-да, ишни охиригача етказишди.

Эртаси – ёмғир ёққан куни, бўш вагонлар йўл-йўлаккай Қумбелга келаётган паровоз билан қайтди. Нарри-бери ҳайдаб, паровознинг қўйруғини то вагонларга тақаб тиркагунча аскарларнинг ҳаммомдаги сингари нафасни димиқтирувчи ҳаводан Эдигейнинг жони ҳалқумига келди. Бундан кўра қуёш жазирамасида ишлаш маъқул эди. Яна, аксига олгандай, машинистнинг бир ландовури тўғри келиб қолди – аччиқ ичакдай вақтни чўзгани-чўзган. Охири, вагон остидан уч букилиб, у ёқдан бу ёққа ўтиб юрган Эдигей жаҳл устида машинистни чунон бўралаб сўқди. Аммо машинист ҳам жавоб қайтарди. Унга ҳам паровоз ўтхонаси олдида туриб ишлаш осон эмас-да. Иккаласи иссиқдан

эс-хушини йўқотаёзган эди. Хайрият, юк ташувчи таркиб жўнаб кетди.

Шу маҳал бирданига жала қуйиб берди. Қуйганда ҳам шунақа қуйдики, гўё осмоннинг туби тешилгандай эди. Қанчадан бери ёғмаган ёмғир бир йўла хуморидан чиқмоқчидек эди. Ер ларзага келди. Бир зумда ҳамма ёқ кўлоблару пуфакчаларга тўлиб кетди. Ёмғир тобора қутуриб, даҳшатли равишда ёғарди. Агар ўша гап рост бўлса, Ҳимолайнинг мангу музликларидан келаётган салқин намлик Сариўзакнинг иссиқ даштларига ёмғир бўлиб қуйилаётган эди. Ҳимолай деганлари ҳам бор бўлсин! Қудратингдан ўргилай! Эдигей уйи томон югуриб қолди. Нега эканини ўзи ҳам билмасди. Шунчаки таомилига. Ёмғирда қолган киши одатда уйига ёки бўлмаса бирон панароқ жойга чопади-ку. Бўлмаса, бунақа ёмғирдан қочиб қутулишга на ҳожат? У буни кейин тушунди, Қуттибоевларнинг барчаси – уйлари олдига чиққан Абутолиб, Зарифа, иккала ўғли Довул ва Эрмакларнинг ёмғирда бир-бирлари билан қўл ушлашиб, сакрашиб, ўйинга тушаётганларини кўриб тўхтаб қолди. Бу манзара Эдигейни ҳайратлантирди. Эдигей уларнинг ёмғир ёғишидан қувониб, севиниб ўйнаётганларидан эмас, бошқа нарсадан ҳайратланган эди, яъни ёмғир ёғиш олдидан ишдан қайтаётган Абутолиб билан Зарифанинг темир изларидан наридан-бери ҳатлаб ўтишиб, уй томон шошилаётганларини кўрган эди. Аслида улар ёмғир ёғишини бутун оиласи, бола-чақаси билан биргаликда кутиб олмоқчи бўлишган экан. Бу эса Эдигейнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Улар бўлса худди Орол денгизига тасодифан учиб келиб қолган ғозлар сингари жала селида чўмилишиб, ўйинга тушишар, ғала-ғовур кўтаришарди. Ёмғир табиат инъом этган қут-барака, катта бир байрам эди.

Сариўзақда юриб, ёмғирни қўмсаб, тоқатлари тоқ бўлган эди-да. Уларнинг Бўронли бекатидаги йилт этган бундай бахтли дақиқаларни шунчалик шод-хуррамлик билан қаршилаётганларини кўриб турган Эдигейнинг ҳам қалби қувонди, ҳам ўксиди, ҳам кулгиси қистади, ҳам ачинди.

– Эдигей! Қани биз билан! – деб бақирди Абутолиб савалаб ёғаётган ёмғир аралаш юзувчилардай қўл силтаб.

Ўз навбатида болалар қувонганидан у томон югуриб қолишди.

– Эдигей амаки!

Эндигина уч ёшга қадам қўйган, Эдигей жуда яхши кўрадиган Эрмак қўлларини кенг ёзиб, оғзини катта очиб ёмғирдан энтикканча Эдигей сари чошиб келарди. Чексиз қувончдан кўзлари чақнаб, ғайрати ичига сиғмасди. Эдигей болакайни дарҳол қўлтиғидан кўтариб олди-да, айлантира бошлади. Бироқ боланинг қувончига шерик бўлган Эдигей сўнг нима қиларини билмай гангиб қолди. Эдигей уларнинг оилавий байрамларига қўшилайин, деган хаёлда эмасди. Бироқ шу маҳал бурчақдан қий-чув кўтаришиб қизлари – Саула билан Шарофатлар Қуттибоевларнинг шовқин-суронини эшитиб югуриб чиқишди. Қизлар бахтиёрлигидан: «Ота, юринг, чопамиз!» – дея қўлидан ушлаб тортқилашарди. Уларнинг қистови отани ноқулай аҳволдан қутқазгандай бўлди. Энди ҳаммаси биргалашиб, тинимсиз жала остида роса ўйин тушишди.

Эдигей болакайни, тўс-тўполон ичида йиқилиб, оғзига сув кирмасин, деб хавфсираганча қўлидан туширмасди. Абутолиб бўлса унинг кенжа қизи Шарофатни елкасига мингазиб олган эди. Шу тахлит болаларнинг кўнглини кўтариб, дилхушлик қилиб анча чошиб юришди. Эрмак Эдигейнинг қўлида талпинар, овози борича қичқирар, оғиз-бурунларига сув кир-

ганда дарҳол Эдигейни қучганча юзларини яширар – бу эса жуда кўнгилли эди. Эрмакнинг амакиси билан бунчалик иноқлашиб кетганидан мамнун бўлган Абутолиб билан Зарифа уларга миннатдорчилик билан завқланиб қараб қўйишарди. Буни пайқаган Эдигей ич-ичидан руҳланиб кетди. Қуттибоевлар бошлаган бу олатасир шодиёнадан унинг қизларининг ҳам кўнгли чоқ эди. Шу ғала-ғовур ичида бехосдан Эдигей Зарифа нақадар латофатли эканини пайқаб қолди. Ёмғир Зарифанинг қоп-қора сочларини юзлари, бўйни, елкалари узра ёзиб тарар, бошидан то оёғигача сизиб тушаётган сув қўйлагини баданига ёпиштириб, миқти гавдасини, кифти, қўлларини бўрттириб, сонларию яланг оёқларининг болдирларигача ажратиб кўрсатар эди. Кўзлари эса бахтиёрликдан нур сочиб чақнаб, кумуш тишлари тобора ярқирар эди.

Сариўзақда ёмғир жала бўлиб қуйилади, қори эса аста-секин эриб, ерға сингиб кетади. Ёмғир қанақа ёғишидан қатъи назар, кафтдаги симоб сингари тўхтамасдан, шиддат билан шовқин-сурон солиб келади-да, худди сув сепгандай бир зумда жарликлар сари оқадди-кетади. Жала бошлангандан сўнг орадан сал ўтмай ариқлар тўлиб тўлқинланиб, кўпикланганча тобора шиддат билан оқа бошлайди. Шунда бўронлиликлар ариқ бўйлаб чопишиб, сакрашиб, жом ва тосларини сувга ташлашиб, қийқириб ўйнашарди.

Ёмғир ҳамон авжида. Улар сузишга берилиб кетиб, тос-қайиқлар ортидан қувлаб боравериб бекатнинг бошланишига, темир йўл кўтармасининг шундоққина ёнбошига келиб қолишган эди. Шу маҳал Бўронлидан йўловчи поезди ўтиб бораётган эди. Поезднинг ланг очиб қўйилган эшик ва деразаларидан то ярим белигача чиқариб олган йўловчилар бу бечора сахройи афандилардан кўзларини узмай кулиб боришарди.

Улар алланималар деб қийқиришар: «Эй, чўкиб кетманглар!», дегандай ичак узилгудек қаҳ-қаҳ уриб кулишар, хуштак чалишар эди. Бўронлиликларнинг бу хатти-ҳаракатлари уларга жуда ғалати бўлиб туюлган бўлса керак. Йўловчилар бир-икки кундан кейин, уй-уйларига етиб олгач, суҳбатдошларини кулдириш учун балки кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб беришар. Сал вақт ўтмай, поезд жалада ювилганча ўтди кетди.

Зарифа йиғлаётгандек бўлиб туюлмаганда эди, Эдигей буларни ўйлаб ҳам овора бўлмасди. Челаклаб қуяётган ёмғир кишининг юз-кўзидан оқиб турганда, у йиғлаб турибдими, йўқми – билиши қийин. Ҳар нечук Зарифа йиғлаётган эди. У ўзини чексиз қувончдан қаҳ-қаҳ уриб, қийқириб кулаётгандек кўрсатмоқчи бўларди, аслида йиғлаётган эди. Абутолиб хавотирланиб хотинининг қўлини олди:

– Сенга нима бўлди? Мазанг қочдими? Юр, уйга бо-рамиз.

– Йўғ-э, шунчаки ҳиқичоқ тутяпти, – жавоб қилди Зарифа.

Улар беҳос ёғиб қолган ёмғир саховатидан баҳраманд бўлиб қолишга ошиқиб, қайтадан болаларни ўйнатишга киришди. Бироқ Эдигейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Бу ердан, бу одамлардан йироқда бошқача турмуш тарзи мавжуд эканини, у ерда ёмғир ёғиши оддий бир ҳодиса бўлиб, одамлари тоза ва тиниқ сувда чўмилишларини, болалар учун эса ўзгача шарт-шароит, ўзгача ўйин-кулги, ўзгача ғамхўрлик муҳайё этилганини англаб, буларга қанчалик оғирлигини тасаввуридан ўтказди... Бироқ болаларнинг кўнгли кўтарилсин, ўйин-кулги қилаётган Абутолиб билан Зарифа хижолатга қолмасин, деб улар қанчалик шодланса, Эдигей ҳам шунчалик шодланар эди...

Болалар ҳам, катталар ҳам роса яйраб, мириқиб ўйнашди, ёмғир эса ҳамон тинмасди. Ниҳоят, ҳамма-

лари уй-уйларига югуришди. Шунда Эдигей болалари билан бирга ёнма-ён чопиб кетаётган Қуттибоевларнинг ортидан хайрихоҳлик билан қараб турди. Ҳамма шалаббо бўлди. Бир кунгина бўлса-да, Сариўзакка бахт кулиб боққан эди!

Кенжа қизалоғини кўтариб, каттасини етаклаб олганча, остонада Эдигей пайдо бўлганда уларнинг турқини кўрган Уккубола ҳангу манг бўлиб, дарҳол кафтларини бир-бирига уриб қўйди.

– Вой-бўй, сизларга нима бўлди? Кимларга ўхшаб кетдиларинг?

– Қўрқма, онаси, – дея Эдигей уни тинчлантирмоқчи бўлдию ўзи кулиб юборди. – Нор туя маст бўлса, бўталоқлари билан ўйнашар, дейишади.

– Кўриб турибман, – дея таъна қилди Уккубола кулимсираб. – Қани, сувга тушган товуққа ўхшаб турмасдан тезроқ ечина қолинглар.

Ёмғир тинди, бироқ у ҳали олисдан эшитилиб турган момақалди роқ овозига қараганда, Сариўзакнинг чекка қисмларига тун бўйи ёғиб чиққанга ўхшарди. Уйғониб кетган Эдигей кўзларини йириб-йиртиб бўлса-да, даштнинг турли бурчакларида ярқ-юрқ этиб чақнаётган яшин нурларининг деразаларидаги аксини кўриб қоларди.

Ўша тун Эдигей Бўрон туш кўриб чиқди. Тушида у яна фронтда, ўқ ёмғири остида ётган эмиш. Бироқ негадир снарядлар унсиз келиб тушар, унсиз портлаб, кўкка кўтарилган қуюнли тупроқ қалқиганча осмонда муаллақ туриб қолар ва яна қалқиганча вазминлик билан секин-аста ерга қайтиб тушар эди. Шундай портлашлардан бирида ўзи ҳам осмону фалакка учиб кетди ва муаллақ ҳолда секин-аста қулай бошлади, қулаганда ҳам жон талвасасида чексиз бўшлиқ сари кулаб борарди... Сўнг у шиддатли хужум сари югуриб

кетди, хужумга ўтган кулранг шинелли аскарлар жуда кўпчилик эди, бироқ уларнинг юз-кўзларини кўриб бўлмасди. Гўё ёлғиз шинелларгина қўлларида автоматлари билан чопиб бораётгандай. Бир маҳал шинеллар «ура» деб қийқириб қолишган ҳам эдики, Эдигейнинг рўпарасида ёмғирга ботиб кулиб турган Зарифа пайдо бўлди. Танг қолдирадиган бир ҳол. Чит кўйлаги баданига жиққа ёпишган, ёзиғлик сочларию юзларидан ёмғир куйилар, ўзи бўлса тиним билмай кулар эди. Эдигейга эса кечикиш бўлмайди, чунки у хужум қилмаётибди. Шунда: «Нега мунчалик куляпсан, Зарифа? Бу яхшиликка эмас», деди Эдигей. «Кулаётганим йўқ, йиғлаяпман», деди Зарифа ва савалаётган ёмғир остида яна кулаверди...

Кўрган тушини эртаси куни у Абутолиб билан Зарифага айтиб бермоқчи бўлди. Аммо тушининг таҳлили унчалик ўзига маъқул бўлмагани учун фикридан қайтди. Уларни беҳудага хафа қилгиси келмади.

Бу катта ёғиндан сўнг Сариўзак даштида иссиқ қайта бошлади. Казангапнинг таъбири билан айтганда, энди ёзнинг ҳақи битган эди. Худди шу пайтдан Сариўзак кузининг роҳатбахш дамлари бошланди. Бўронлининг болалари ҳам толиқтирувчи жазирамадан қутулиб, қўнғироқдай овозлари яна чиқиб қолди. Шу маҳал Қумбел бекатидан бизга Қизил Ўрданинг қовун-тарвузлари келтирилди, улушларингни олиб кетасизларми ёки бериб юборайликми, деб хабар қилишди. Бу Эдигейга яхши баҳона бўлди. У ўзимиз бориб танлаб оламиз, бўлмаса, қаёқдаги яроқсиз хомхаталани юборишлари мумкин, деб бекат бошлиғини кўндирди. Маъқул, Қўттибоевларни ҳам бирга олинлар, яхшисидан танланглар, деди бошлиқ. Эдигейга худди шу керак эди. У Абутолиб ва Зарифа икковини болалари билан бир кунга бўлса ҳам Бўронлидан олиб чиқиб, шамоллатиб келишни ният қилган эди. Қола-

верса, ўзлари ҳам бир оз айланиб келишади-ку. Шу тариқа, икки оила бола-чақалари билан бирга эрта азонда Қумбелга бораётган йўловчи поездга тушиб жўнаб қолишди. Ҳаммалари кийинишган, ясанишган эди. Болаларнинг суюнганини айтмайсизми?! Эртақларда тасвирланган ғаройиб бир ўлкага бораётгандай хурсандчиликдан учиб-қўниб, йўл-йўлакай саволларни ёғдиришарди: у ерда дарахтлар ўсадими? Ўсади. У ернинг ҳам ўт-ўланлари ям-яшилми? Ям-яшил. Ҳатто гуллар ҳам борми? Уйлари каттами, кўчаларидан машиналар ғизиллаб ўтиб турадими? Қовун-тарвуз истегаганингча кўпми? Музқаймоқ борми? Денгиз-чи?..

Шамол юк вагонига келиб уриларди. Вагон эшигининг шундоққина тагида Абутолиб билан Эдигей бўш яшиқлар устида ўтирган бўлишларига қарамай, болалар йиқилиб тушмасин учун ҳар эҳтимолга қарши эшик тахта билан тўсиб, михлаб қўйилган эди. Қия очиқ эшикдан ёқимли ҳаво кириб турарди. Икки эркак у ёқ бу ёқдан суҳбатлашиб боришар, ора-сира болаларнинг саволларига ҳам жавоб беришарди. Эдигей Бўрон бирга бораётганларидан, ҳавонинг кулиб турганидан, болаларнинг севиниб қувонишганидан беҳад мамнун эди. Ҳаммасидан ҳам Абутолиб билан Зарифанинг қувноқ чехраларини кўриб, ўзини қушдек енгил ҳис этди. Улар ғам-ташвишдан, руҳий тушкунликдан бир оз бўлса-да, озод бўлиб эркин нафас олишяпти-ку. Балки Абутолибга Сарийўзақда қўлингдан келгунча, бардошинг етгунча яшайвер, деб рухсат этишар. Эҳ, худойим, қани энди шундай бўла қолса эди. Зарифа билан Уккуболанинг турмуш икир-чикирлари ҳақида дилдан суҳбатлашиб ўтиришганини кўришнинг ўзи мароқли. Улар шу дамда ўзгача бахтиёр эдилар. Шундай ҳам бўлиши керак. Инсон учун энг кераги шу... Эдигей Қуттибоевларнинг бошқа

йўриғи бўлмагани учун ҳам Бўронлининг ҳаётига бир амаллаб кўникиб, ўтроқлашиб қолишларини ва бошдан ўтган барча кўнгилсизликларни эсдан чиқариб юборишларини жон-дилидан истарди. Улар асабга тегувчи ҳуда-беҳуда гапларни кўзгамай, бир-бировлари билан нима демоқчи эканликларини дарҳол англаб олишар эди. Абутолиб у билан ёнма-ён, елкама-елка ўтириб бораётгани, унга умид-ишонч билан қараши ҳам Эдигейни мамнун қилган эди. Эдигей Абутолибнинг ақли-ҳушли, камсуқумлиги учун, ҳаммадан ҳам кўра уйга – оилага меҳр қўйгани, уни деб яшаб, барча қийинчиликларга бардош бериб келгани ва ундан мадад олаётгани учун ҳам қадрларди.

Абутолибнинг сўзларини эътибор бериб тинглаб, Эдигей инсоннинг ўзгаларга қилган энг кагта яхшилиги ўз оиласида муносиб фарзандларни тарбиялаб етиштиришдан иборат экан, деган хулосага келди. Тарбиялаганда ҳам кимнингдир ёрдами билан эмас, балки шахсан ўзи кун сайин, соат сайин бутун қалбини бахш этиб, иложи борича улар билан бирга бўлиш қанчалик муқаддас иш эканини тушуниб етди.

Э-ҳе, бу Собитжон дегани қаерларда ўқимади, дейсиз: интернат ҳам, институт ҳам, турли малака ошириш курслари ҳам қолмади. Бечора Казангап бутун топган-тутганини унга сарфлади. Ишқилиб, шаҳарда тарбия топсин, бошқалардан ёмон яшамасин, деди. Охир-оқибат нима бўлиб чиқди? Билими-ку бошқалардан қолишмайди, бироқ ҳеч кимга нафи тегмайдиган яроқсиз одам бўлиб чиқди. Ўшанда улар қовун-тарвуз олиб келиш учун Қумбелга бораётганларида Эдигейнинг ўйлаган ўйи шу бўлди: ҳамонки бошқа бир яхшироқ йўли топилмай турган экан, унда Абутолиб Қуттибоевнинг Бўронлига яхшироқ ўрнашиб олишига нима етсин. Хўжалигини тиклаб олади,

мол-ҳол қилади, сўнг даштда фарзандларини қўлидан келгунча тарбиялаб вояга етказди. Тўғри, унга ақл-идрок ўргатмоқчи эмас, аммо Абутолибнинг ҳам, сўзининг авзоига қараганда, шу фикрда эканини фаҳмлади. Картошкани қандай ғамлаб олиш кераклигини, хотини билан болаларига қаердан кигиз этик излаши зарурлигини йўл-йўлакай сўраб борди. Ўзим ҳам қишни этикчан ўтказаман, дейди. У яна Қумбелда кутубхона борми, бекатчага олиб кетиш учун китоб беради-ми, деб ҳам сўради.

Ўша куни кечқурун улар ОРСдан ўзларига ажратилган қовун-тарвузларни олиб, яна йўловчи поездда уйга қайтиб келишди. Болалар чарчаганига қарамай, кўнгиллари чоғ эди. Қумбелни ҳам кўришди, ўйинчоқлар харид қилишди, музқаймоқ ейишди, хуллас, яйраб келишди. Айтгандай, бекат сартарошхонасида бир оз кўнгилсиз воқеа содир бўлди. Болаларнинг сочини олдириб кетайлик, деб киришган эди, Эрмакнинг навбати келганда ҳамма ёқни бошига кўтариб, шунақа йиғлаб бердики, қани энди бирон кимса уни кўндира олса. Ҳаммани чарчатди. У қўрқар, юлқиниб, қичқириб, отасини чақирарди. Абутолиб шу маҳал ёнларидаги дўконга чиқиб кетган эди. Зарифа нима қиларини билмай, хижолат тортиб қизариб-бўзариб кетди. Сочлари жуда ҳам чиройли, жингалак бўлгани учун ҳам туғилганидан буён ўз эркига қўйиб қўйдик, олдиришга кўзимиз қиймади, деб ўзини оқлагандай бўлди, бечора. Ҳақиқатан ҳам, Эрмакнинг сочлари ойисиникига ўхшаб ғоятда кўркам, қалин ва кўнғироқли, ўзи ҳам Зарифага тортган эди. Боши ювилиб, жингалак сочлари тараб қўйилгандан сўнг чиройига қараб тўймасди киши. Ниҳоят, ҳийла ишлатишгача боришди. Уккубола Сауланинг сочини қирқтирмоқчи бўлди: мана кўряпсанми, қиз бола бўлсаям кўрқмай

ўтирипти, деди. Эрмак сал тинчлангандай бўлди. Бироқ сартарош қўлига машинкасини олиши биланоқ яна қий-чув кўтариб сапчий бошлади. Шу тобда эшикдан бирдан Абутолиб кириб қолди. Эрмак отасининг қучоғига отилди. Отаси уни кўтариб олиб, бағрига босди. Болани ортиқча қийнаш фойдасиз эканини тушунди.

– Кечирасиз, – деди у сартарошга. – Бошқа сафар келармиз. Белни маҳкам боғлаб олмасак бўлмайдиганга ўхшайди, ўшанда... Ҳозирча юратурсин, шошилмаса ҳам бўлади, яна йўлимиз тушиб қолар...

«Конвенция» авиабардори бортидаги алоҳида ваколатга эга бўлган комиссияларнинг фавқулодда кенгаши давомида иккала томоннинг розилиги билан «Паритет» самовий бекатига яна бир кодланган радиограмма жўнатилади. «Паритет» у радиограммани ғайризаминий тараққиётга эришган сайёрадаги 1–2 ва 2–1 паригет-фазогирларга етказиши мўлжалланган эди. Радиограммада Қўшмарбошнинг махсус кўрсатмасисиз бирон бир ҳаракат қилиш мумкин эмаслиги айтилди.

Кенгаш аввалгидек ёпиқ ҳолда олиб бориларди. «Конвенция» авиабардори одатдагидек ўз ўрнида, Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида – Сан Франциско билан Владивостокнинг қоқ ўртасида турарди.

Олам олам бўлганидан бери Галактикалараро буюк воқеа содир бўлганини – Эга ёритқич тизимида ғайризаминий тараққиётга эришган сайёра кашф этилганини ва ундан онгли мавжудотлар ерликлар билан алоқа ўрнатишни таклиф этганликларини ҳали ҳеч ким билмасди.

Фавқулодда кенгаш қатнашчилари кутилмаганда бу муҳим муаммо юзасидан, ниманидир ёқлаб, қарши чиқиб, баҳслашиб ётган эдилар. Ҳар бир комиссия

аъзосининг столи устида ёрдамчи материаллар билан бирга 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирлар томонидан юборилган маълумотларнинг тўла матнлари турарди. Хужжатлардаги ҳар бир фикр, ҳар бир сўз ўрганиб чиқилди. Тўқайтўш сайёрасидаги онгли ҳаёт қурилишига доир келтирилган ҳар бир деталь факт сифатида, энг аввало, ердаги тараққиёт эришган тажрибага асосланган ҳолда, шунингдек сайёранинг етакчи мамлакатларнинг манфаатларига мос келиши ёки келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашилган ҳолда қараб чиқилди. Бундай муаммоларга ҳозирга қадар ҳеч ким дуч келмаган эди. Яна бунинг устига масалани зудлик билан ҳал этиш талаб этиларди...

Тинч океани аввалгидек секин тўлқинланиб турарди...

Қуттибоевлар оиласи Сариўзак ёзининг даҳшатли жазирамасига бардош берганидан сўнг, яъни кўч-кўронини кўтариб, умидсизлик билан Бўронлидан боши оққан ёққа кетиб қолмаганидан кейин бўронлиликлар, энди улар шу ерда қолиб ҳозирча яшаб туришади, деб ишонч ҳосил қилишди. Абутолиб Қуттибоев бирмунча дадилланиб, Бўронлининг оғир юмушларига бир оз кўникиб қолган эди. Ҳа, албатта бекатчанинг турмуш шароитини ўз кўзи билан кўрди, ўрганди. Ҳар қандай бошқа одам сингари Бўронли дунёнинг қарғишига учраган жой экан, дейишга у ҳақли эди. Ичиладиган сув бир ёқда турсин, ҳатто бошқа эҳтиёжларга ишлатиладиган сув ҳам аллақаерлардан поездда цистерналаб келтирилса, бунга нима ҳам дейиш мумкин. Кимда-ким ҳақиқий тоза сув ичгиси келиб қолса, албатта, туяни жабдуқлаб, мешларни ғамлаб, тупканинг тагидаги қудуққа бориб келиши керак. Шундай ишга Эдигей билан Казангапдан бошқа ким ҳам журъат эта оларди, дейсиз.

Дарвоқе, бу аҳвол эллик иккинчи йилдан то олтмишинчи йилларгача, қўйингки, бекатга электр-шамол ёрдамида сув тортгич ўрнатилгунга қадар давом этди. Бироқ у кезларда бунга ҳали ҳеч ким умид ҳам қилмаган эди. Буларнинг ҳаммасидан қатъи назар, Абутолиб ҳеч қачон Бўронли бекатини ҳам, Сариўзак даштини ҳам лаънатлаб сўккан эмас.

Ёмонни ёмонлигича, яхшини яхшилигича қабул қилиб юраверган. Ахир, бу ер ҳеч ким ва ҳеч нарса олдида гуноҳкор эмас-ку. Яшайдими, йўқми – буни инсоннинг ўзи ҳал этиши керак...

Шунақа ерларда ҳам одамлар, қандай бўлмасин, яхшироқ яшашнинг ҳаракатида эди. Қуттибоевлар бошқа ерларга бориш ниятидан воз кечиб, Бўронлида қолиб яшашга қатъий қарор қилганларидан сўнг, ташвишлари яна кўпайди: мустаҳкам ўрнашиб олиш учун уй-жой дегандай юмушларга вақт етишмасди. Кундалик смена ишларини адо этиши керак, шундан кейин ҳам ташвишлари етиб ортарди. Печкани қайта қуриш, эшикларга мато қоқиш, дераза ромларини созлаш каби қишга тайёргарлик ишлари билан олишиб, Абутолибнинг шашти анча қайтиб қолди. Қолаверса, унинг бунақа ишларга айтарли уқуви йўқ эди. Шунинг учун ҳам Эдигей уни ёлғиз қолдирмасдан асбоб-ускуна ва материаллар билан ёрдам бериб турди. Бостирмаси ёнидан ертўла қазий бошлаганларида Казангап ҳам қараб турмади. Учаласи биргалашиб кичикроқ ертўла қазиишиб, устини шпаллар билан ёпиб, сўнг похол тўшаб, унинг устига эса лўмбоз ётқизиб, шуваб қўйишди. Ниҳоят, бировнинг моли келиб қулаб тушмасин учун томчасини ҳам жуда мустаҳкам қилиб қуришди. Учаласи қайси иш билан банд бўлмасин, Абутолибнинг ўғиллари уларнинг атрофида гирдикапалак эди. Баъзан ишга халал бериш ҳам, аслида ки-

шига аллақандай қувноқлик ва ўзгача ҳузур-ҳаловат бахш этар экан. Эдигей билан Казангап Абутолибнинг уй-рўзғор ишларига ёрдамлашиш юзасидан маслаҳатлашиб, бу ҳақда маълум қарорга келишгандай бўлишди. Келаси баҳорга чиқиб унга соғин туя ажратишни лозим кўришди. Муҳими – у соғишни ўрганиб олса бўлгани. Ахир, бу сигир эмас, уни туриб соғиш керак. Ортидан далама-дала юриш керак, ва энг асосийси, елинига кўз-қулоқ бўлиб туриш керак: вақтида эмизиб, вақтида ажратиб турмаса бўлмайди. Ҳарқалай, ташвиши оз эмас. Йўлини билиш керак...

Ҳаммадан ҳам Эдигей Бўронни қувонтирган нарса Абутолибнинг хўжалик ишларига киришиб кетгани ёки бўлмаса Зарифа билан бирга иккала оила фарзандларини ҳар куни ўқиш-ёзишга, расм чизишга ўргатишларигина эмас, балки Бўронлини тарк этмасдан, унинг оғир шароитига бардош бериш, ўзининг ҳам билимини ошираётгани бўлди. Ахир, Абутолиб Қуттибоев ўқимишли киши эди-да. Китоб ўқиш, нималарнидир ёзиш-чизиш унга сув билан ҳаводек зарур эди. Шундай дўсти бўлганидан Эдигей ич-ичидан фахрланарди. Шу сабабли ҳам юраги унга талпиниб турарди. Бу томонларга серқатнов бўлиб турган Сариўзак геологи Елизаров билан унинг дўстлашиб қолиши ҳам бежиз эмасди. Умуман, Эдигей кўпни кўрган, кўпни билган одамларни, олимларни ҳурмат қиларди. Абутолиб ҳам кўп нарсаларни биларди, лекин у ҳуда-беҳуда гапиришни ўзига эп кўрмасди. Аммо бир куни уларнинг жиддий суҳбатлашиб олишига пайт ҳам бўлди.

Кечкурун йўл ишларидан қайтиб келишарди. Ўша куни еттинчи километрдаги йўл ёқасига қор тўсувчи ғов ўрнатишди, чунки қиш фасли у ерда ҳамиша бўрон кўтарилиб, йўлни қор босиб қоларди. Куз энди бошланаётганига қарамай, қишнинг ғамини ҳозирданоқ

кўриб қўймаса бўлмайди. Шундай қилиб, иккаласи секин келишаётган эди. Ним қоронғу оқшомда бамай-лихотир суҳбатлашиш ўзгача гаштли эди. Шундай ойдин оқшомларда сокинлик оғушига чўмган Сариўзак кенгликлари гўё қайиқда сузиб бораётиб Орол денгизининг тубини кузатгандай қуёш шафағида элас-элас кўзга ташланарди.

– Абу дейман, кечалари қачон ўтмай, доимо дераза олдида ўтирганингни кўраман. Алланималарни ёзасанми ёки ўқиб ўтирасанми, ёнингда чироқ ўчмайди? – деди Эдигей.

– Шунчаки, одатдаги ишлар-да, – мамнунлик билан жавоб берди Абутолиб белкурагини у елкасидан бу елкасига оларкан. – Ёзув столим йўқ. Зумрашалар уйқуга кетиши биланоқ Зарифа ниманидир ўқишга тутинади, мен бўлсам унутулиб кетмасин, деб хотирамда қолган баъзи бир нарсаларни – урушни, энг муҳими Югославияда ўтган кунларимни ёзиб ўтираман. Йил сайин улар тобора узоқлашиб кетяпти. – У бир оз жимиб қолди-да, яна давом этди: – Болаларим учун нима қилсам экан, деб ўйлаб ўйимга етмайман. Едиришичириш, тарбия қилиш – булар ўз йўлига. Қўлимдан келгунча ҳаракат қиламан. Бошимдан шунчалик оғир кунларни ўтказдимки, худо кўрсатмасин, бошқа биров бунга юз йилдаям кўриб улгурмасе керак. Ҳозир ҳам яшаб турибман. Демак, беҳудага ҳаёт кечирмабман, эҳтимол тақдир менга қолганда шафқат қилгандир, балки у болаларингга дилингдагини айтиб қол, деяётгандир. Модомики, уларни дунёга келтирган эканман, фарзандларим олдида ҳисоб беришим керак, деб ўйлайман. Ҳамма учун умумий ҳақиқат бор, албатта. Аммо, шу билан бирга, ҳар бир киши ўз тушунчасига эга. У эса инсоннинг ўзи билан бирга кетади. Ҳаёт билан ўлим ўртасидаги қонли кураш гирдобидан ўта-

ётганингда у сени юз марталаб ўз комига тортиб кетиши мумкин. Агар сен ундан тирик чиқсанг, яхшилик билан ёмонликнинг ва ҳақиқат билан ноҳақликнинг моҳиятини чуқурроқ англаб оласан...

– Шошмай тур, бир нарсага тушунмаяпман. – Эдигей ажабланиб унинг сўзини бўлди. – Ҳақ гапни айтаётганга ўхшайсан, бироқ болаларинг ҳали мишиғини эплаёлмайди, ҳатто сартарошнинг машинкасидан чўчийди, улар нимани ҳам тушунарди, дейсан?

– Шунинг учун ҳам ёзаётирман-да. Уларга сақлаб қўймоқчиман. Ким билади яна қанча яшашимни. Овсарга ўхшаб, сал бўлмаса ҳалиги поезднинг остига тушиб қолаёзганимни уч кундан бери ўйлаб, ўзимни-ўзим сўкаман. Агар Казангап йўлдан туртиб чиқармаганда... Сўнг шунақаям тўзитиб сўқдики, асти қўяверинг, болаларинг худога минг қатла шукр қилишсин, дейди.

– Тўғри айтибди. Мен сенга аллақачон айтганман, Зарифага ҳам, – Эдигей қизишиб кетди ва фурсатдан фойдаланиб хавотир олиб юрганини яна бир бор айтиб қўймоқчи бўлди. – Йўлнинг ўртасида сенга нима бор, паровоз издан чиқиб сенга йўл бериши керакми? Хавфсизлик қоидалари бор, ахир. Саводли киши бўлсанг, токайгача айтиб туриш керак. Энди темирйўлчисан, нишолда бозорида юрганинг йўқ. Ажал билан ўйнашма.

– Агар шунақа ҳодиса юз берганда, ўзим айбдор бўлардим, – деди Абутолиб маъюслик билан бош ирғаб. – Ҳарқалай, сен аввал сўзларимни тинглагин, кейин гапирасан.

– Шунчаки ўрни келиб қолди-да, сен гапиравер.

– Қадим замонларда одамлар болаларига мерос қолдиришган. Яхшиликками, ёмонликками, ҳар ҳолда, ҳар ким қурбига яраша мерос қолдирган. Бу ҳақда ўша замонларда қанчалаб китоблар ёзилиб, эртақлар айтилиб, театрларда қанчалаб пьесалар ўйналган.

Уларда меросни қандай бўлиш ва меросхўрлар тақдирини хусусида ҳикоя қилинади. Нега дейсанми? Сабаби, ўша мероснинг кўпчилик қисми ноҳақ йўллар билан юзага келар эди, бошқаларнинг пешана тери эвазига, алдоқчилик йўли билан тўпланар эди. Шу сабабли ҳам бу мерос бошланишиданоқ ёвузлик, гуноҳкорлик ва адолатсизликлар билан тўлиб-тошган бўларди. Биз эса, худога шукр, бундан ҳолимиз. Мен ўзимга шу билан тасалли бераман. Менинг қолдирадиган меросим ҳеч кимга зиён-заҳмат келтирмайди. Бу ёзганларим менинг руҳимгина холос, уларда урушда кўрган-билганларим жамланган. Болаларимга қолдирадиган бошқа бойлигим йўқ. Сариўзак даштида юриб шундай фикрга келдим. Тақдир мени шу ёқларга сургаб келибди, энди мен болаларимга кўнглимдагиларимни ёзиб қолдирмоқчиман, қачонлардир кези келиб, улар ҳам бунини тушунишар. Мен эриша олмаган, урдасидан чиқа олмаган нарсаларга эҳтимол эришишар... Бизга нисбатан улар оғирроқ турмуш кечиришади. Шундай экан, ёшлигидан ақли тўлишиб боргани яхши...

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз ўй-хаёллари билан банд бўлиб, бирмунча вақт сукут сақлаб боришди. Бундай сўзларни эшитиб Эдигей ҳайратда қолди. Дунёга келган одам ҳаётнинг маъносини бундай тушунса ҳам бўлар экан-да, деб таажжубланди. Гарчи шундай бўлса-да, у ўзини таажжублантирган нарсани аниқлаб олмоқчи бўлди:

– Элу халқ, бу ёқда радио ҳар куни болаларимиз келгусида яхши ҳаёт кечиришади, деб турса, сен бўлсанг бизга нисбатан оғирроқ бўлади дейсан. Атом уруши бўлади, шуни ўйлаб айтяпсанми?

– Йўқ, унгагина эмас. Эҳтимол, уруш бўлмас. Бўлганда ҳам ҳалибери бўлмайди. Гап ризқ-рўзда эмас. Шунчаки замон чархи тезлашиб бормоқда. Болалар буларнинг

барчасини ўз ҳаракатлари, ақл-идроклари билан тушуниб олишлари керак, қолаверса, бизлар учун ҳам қисман жавоб беришларига тўғри келар. Ақл юритишнинг эса ўзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам бизга нисбатан уларга қийинроқ бўлса керак, деб ўйлайман.

Ақл юритиш ҳамма вақт ҳам осон эмаслигини Эдигей ойдинлаштириб ўтирмади. Кейинчалик у бўлиб ўтган суҳбатни эслар экан, бу гапнинг мазмунини сўраб-суриштириб билиб олмагани учун жуда-жуда афсусланди...

– Буларни нима учун айтяпти дерсан, – Абутолиб Эдигейнинг шубҳаларини сезгандай, сўзида давом этди: – Ёш болаларнинг назарида катталар ҳамиша ақлли, эътиборли бўлиб кўринади. Улғайгандан сўнг кўришадики, муаллимлари, бошқача айтганда, бизлар улар ўйлаганчалик кўпни кўрган, ақлли одамлар эмаслигимиз маълум бўлади. Ҳалиги мулоҳазакор кишилар устидан энди кулиб қўйса ҳам бўлади, ҳатто бу кекса мураббийлар ёшларнинг кўзига баъзида аянчли кўринадилар. Замон чархпалаги борган сари тезроқ айланаётир. Шунинг учун ҳам ўзимиз ҳақимизда сўнгги сўзни болаларга қолдирмай ўзимиз айтиб кетишимиз керак. Ота-боболаримиз бундай сўзларни ривоятларда айтиб кетишган. Ўзларининг нақадар улуг кишилар эканликларини авлодлар билишсин, дейишган. Энди биз уларни руҳи бўйича баҳолаймиз. Ўсиб келаётган болаларимни деб қўлимдан келгунча ишлаётганимнинг боиси ҳам шунда. Менинг ривоятларим – урушда бошдан кечирганларим. Фарзандларимга атаб партизанлик дафтаримни битаётирман. Кўрган-билганларимни, бошимдан кечирганларимни қандай бўлса шундай ёзиб қолдираман. Болалар улғайганда асқатиб қолар. Бундан ташқари, яна баъзи бир ўйлаб қўйганларим бор. Болаларимиз Сарийўзақда

ўсадиганга ўхшайди. Вояга етганларида қуппа-қуруқ даштда ўсган эканмиз, деб ўйлашмасин яна. Қадимги қўшиқларимизни ёзиб олдим, кейин уларни топиб олиш қийин бўлиб қолади. Қўшиқ менинг тушунчамда – ўтмиш хабарчаси. Сенинг Уккуболанг уларнинг кўпини билади-ку. Ёдимга келиб қолса, яна янгиларини айтиб бераман, деб ваъда берди.

– Бўлмасам-чи? Оролнинг қизи эмасми! – деди Эдигей дарҳол ғурурланиб кетиб. – Орол қозоқлари денгиз бўйида яшайди. Қирғоқ бўйлаб куйлашга нима етсин. Денгиз ҳаммасини тушунади. Нимани айтма, дилдан чиқариб айтсанг, денгизга хуш келаверади.

– Буни тўғри айтдинг. Ҳақ гап. Ёзиб олганларимни яқинда қайта ўқиб чиқдим. Зарифа иккаламиз йиғлаб юборишимизга сал қолди. Қадимда нақадар, гўзал қилиб куйлашган! Ҳар бир қўшиқ ўзи бир тарих. Ўша одамларни шундоққина кўриб тургандайсан. Улар билан сирлашсанг, ўшалардек сева олсанг, куя олсанг... Кўрдингми, уларнинг қолдириб кетган ёдгорлигини. Мен Казангапнинг Бўкейини ҳам кўндиришга ҳаракат қилдим, қорақалпоқча қўшиқларимизни ёдингга келтир, алоҳида дафтарга ёзиб оламан дедим. Демак, қорақалпоқ дафтари ҳам бўлади бизда...

Улар шу йўсинда темир йўл бўйлаб секин юриб боришарди. Уларнинг суҳбати фароғатли дамга тўғри келган эди. Ўша куз олди кунларидан бирининг сўлим оқшоми, бутун борлиқ қоронғилик оғушига чўмиб бораётгандек эди. Сариўзак ўрмонлари ҳам, дарёлари ҳам, далалари ҳам кўздан ғойиб бўлиб бораётгандай, бироқ ботиб бораётган куюш ер саҳнидан нур ва сояларнинг ҳаракати туфайли дашт бағрини тўлдириб тургандай таассурот қолдирарди. Бутун кенгликни чулғаб олган беқарор, кўкимтир осмон ўзига мафтун этиб, фикрга қаноат боғларди, узоқ яшашга, кўп ўйлашга даъват этарди...

– Ҳа, айтгандай, Эдигей, – деди Абутолиб сўраб олмоқчи бўлган нарсаси ёдига тушиб, – кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб юрардим Дўнанбой деган қуш хусусида. Сен бу ҳақда нима дейсан, шунақа қуш бўлса керак-а табиатда, номини ҳам шундай атасалар керак. Учратганмисан бунақа қушни?

– Афсона-ку бу.

– Тўғри, буни ўзим ҳам биламан. Аммо афсона ҳам кўпинча турмушдан олинган ҳақиқат бўлиб чиқади. Масалан, зарғалдоқ деган қуш бор, бизнинг Еттисувда тоғдаги боғларда кун бўйи «Биёв-биёв, мен кимга куёв», деб сайрагани-сайраган. Бу ерда шунчаки сўз ўйини, яъни оҳанг билан сўзларнинг ўзаро мослашуви бор, холос. Бироқ қушнинг нима учун шунақа сайраши ҳақида эртаси ҳам тўқилган. Дўнанбой хусусидаги эртаси ҳам шунақа ўхшашлик йўқмикин, деб ўйлайман. Балки даштда шундай бир қуш бордир. Дўнанбой деган сўзга мослаб сайрайдиган. Эҳтимол шунинг учун афсона тўқилгандир?

– Йўқ, билмайман. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман, – дея шубҳаланди Эдигей, – Бу ерлардан неча бор ўтиб қайтганман, аммо бунақа қуш борлигини учратмаганман. Умуман, бўлмаса керак.

– Эҳтимол, – деди Абутолиб ўйланқираб.

Эдигей безовталана бошлади.

– Модомики, бундай қуш бўлмаган экан, унда буларнинг бари бекорчи гап бўлиб чиқадими?

– Йўқ, нега? Она Байит қабристонини борми, демак, бу ерда нимадир бўлиб ўтган. Ҳарқалай, мен негадир ҳалиги қуш бор бўлса керак, деб ўйлаб юраман. Уни кимдир, қачонлардир учратади, албатта. Болаларга шундай деб ёзиб қўяман.

– Болаларга бўлса майли, – деди Эдигей қатъиятсизлик билан, – унда тўғри қиласан...

Найман она ҳақидаги Сариўзак афсонасини ўз вақтида фақат икки кишигина ёзиб олганини хотирлайди Эдигей Бўрон. Даставвал, эллик иккинчи йилнинг охирларида болаларим улғайганда ўқишар, деб Абутолиб Қуттибоев ёзиб олган эди. У қўлёмалар йўқолиб кетди. Шундан кейин тортган азобларини айтмайсизми. Қассоб мой қайғусида, эчки жон қайғусида, дегандай уни эшлашга фурсат бўлибдими! Кейинчалик, орадан аллақанча вақт ўтиб, эллик еттинчи йилларда Афанасий Иванович Елизаров бу афсонани ёзиб олди. Энди Елизаровнинг ўзи йўқ. Унинг қўлёмалари ким билсин, балки Олмаотадаги уйида, қоғозлари орасида қолиб кетгандир... Иккаласи ҳам асосан Казангапнинг оғзидан ёзиб олган. Ўша суҳбатда Эдигей қатнашган; у айтиб-эслатиб турган.

«Йилларнинг учишини!.. Тавба, бу гапларнинг ҳаммаси қайси замонларда бўлган эди!» ўйларди Эдигей Бўрон ёпқи ташланган Қоранорнинг икки ўрқачи ўртасида тебраниб бораркан. Энди эса у Казангапнинг ўзини Она Байит қабристонига олиб боряпти. Вақти келиб, ҳаммаси ўз ўрнида қарор топади. Афсонани қалбида ардоқлаб сақлаб, эл орасига ёйиб, авлодларга етказган айтувчининг ўзи энди қабристонда сўнгги оромини топиши керак.

«Энди ёлғиз ўзимиз – мену Она Байит қолдик. Ҳа, кўп ўтмай, мен ҳам ўша ерга бораман – жойи ростонимга. Бу ёғи шунга қараб бораётир!» дея ғамгин қиёфада ўйга чўмганча, Эдигей туя устида дафн карвони ни бошқариб борарди. Ортида тиркалма аравали трактор, орқасида ғилдиракли «Белорусь» экскаватори. Дафн карвонига ўзича қўшилиб олган малла ит Йўлбарс гоҳ олдинда, гоҳ тўданинг ортида, гоҳ ён томонда йўртиб борар, гоҳ бир зум кўздан ғойиб бўлар эди... У ўз ишининг кўзини билгандай, думини диккайтириб, теварак-атрофга жиддий кўз ташлаб қўярди.

Қуёш найзага келди. Қоқ пешин. Она Байит қабристонига оз қолган эди.

VIII

Ҳарқалай, эллик иккинчи йилнинг охирлари – аниқроқ қилиб айтганда, куз фасли, сал кечикиб бўлса-да қор-бўронларсиз тушган қиш фасли ҳам ўша кезлардаги Бўронли бекатининг бир сиқим аҳолиси учун маъқул келди. Эдигей кейинчалик ўша кунларни узоқ эслаб юрди.

Бўронлиликларнинг оқсоқоли Казангап хушмуомалали киши бўлиб, бировларнинг ишига бўлар-бўлмасга аралашмасди. Унинг айни кучга тўлган пайтлари эди. Ўғли Собитжон Қумбелдаги интернатда ўқирди. Қуттибоевлар оиласи эса эндигина Сариўзак ша-роитига кўникиб, ўтроқлашиб қолишган кезлар. Қишга бориб баракни иситиб, картошка ғамлаб олишди, Зарифа билан болаларига кигиз этик харид қилишди, Қумбелдан бир қоп ун келтиришди. Унни Эдигей бақувват Қоранорида ортиб келди. Абутолиб вақтида ишлаб, бўш вақтларини одатдагидай, болалар ёнида ўтказар, тунлари эса дераза токчасидаги мойчи-роқ ёруғида ниманидир ёзгани-ёзган эди.

Бекатда яна икки-уч оила бўлиб, афтидан вақтинча туришарди. Ўша кезлардаги бошлиқлари Абилов ҳам ёмон одам эмасди. Бўронлиликлардан биронтаси касалга чалинмади ҳисоб. Болалар ўсиб-униб, ишлар ўз маромида давом этаверди. Темир йўлларни ихоталаш, таъмир қилиш сингари қиш олди ишлари ўз муддатида бажарилаётган эди.

Қизариб пишган ширмойи нон сингари қўнғир тусга кирган Сариўзак кузининг фароғатли дамлари! Қиш ҳам кириб келди, ана-мана дегунча, атроф-

ни оппоқ паркуга буркаб, у ҳам ўзгача гўзаллик касб этганди. Сутга чўмган ана шу сокин буюк даштликни таранг тортилган қора ип сингари кесиб ўтган темир йўлдан одатдагидек поездлар пайдар-пай қатнаб ётади. Темир йўлнинг ёнбошида мўъжазгина қишлоқча – Бўронли бекатининг жамоаси жойлашган. Бир нечта хонадон ва уларга ёндош қурилган майда иморатлар... Ўтган-кетган қатновчилар вагонлардан кўз қирини ташлаб ўтишар, баъзи бирлари эса уйқу аралаш кўзларини йириб-йириб қараганча ёлғиз яшаётган бекатча аҳолисига ачингандай боқишарди...

Бироқ ўткинчиларнинг бундай лаҳзалик ачинишлари ўринли эмас эди. Бўронлиликлар ёз жазирамасини ҳисобга олмаганда – у ортда қолган эди – йилни яхши ўтказаётган эдилар. Умуман олганда, урушдан кейин ҳамма ерда ҳам ҳаёт аста-секин изга тушиб борарди. Янаги йилда озиқ-овқат, саноат молларининг нархи яна тушса керак, деб умид қилишар, дўконларда мол-мулк ошиб-тошиб ётмаса ҳам, ҳайтовур, турмуш йилдан-йилга яхшиланиб бораётган эди...

Одатда, бўронлиликлар Янги йилга унчалик эътибор қилишмас, тунги соат ўн икки бўлишини орзиқиб кутиб ўтиришмасди ҳам. Бекатда ҳар қандай шароитда ҳам иш тўхтамасди. Янги йил қачон, қаерда кириб келганидан қатъи назар, поездлар елиб ўтаверарди. Қиш келиши ҳаманоқ хўжаликда ишлар яна ошиб-тошиб кетарди: печкаларни иситиш, яйловдагими, қўрадагими мол-қолларга кўз-қулоқ бўлиб туриш... Одам уззукун ишлаб чарчаганиданми, кечга бориб, сал вақтлироқ ётиб дам олгиси келади.

Шу йўсинда бирин-кетин йиллар ўтаверади...

Лекин, эллик учинчи йил арафасида бўронлиликлар ҳақиқий байрам қилдилар. Байрамни Қуттибоевлар оиласи бошлаб берди. Янги йил тайёргарлигига

Эдигей кечроқ келиб қўшилди. Ҳамма нарса Қуттибоевлар оиласи болаларга атаб арча ясатмоқчи бўлишганидан бошланди. Арчани қаердан топишади? Сариўзақда динозавр тухуми топилса топиладики, арча топилмайди. Елизаров геология сўқмоқларида кезиб юрган чоқларда бундан миллион йиллар илгари яшаган динозавр тухумини Сариўзақдан топиб олган-ку, ахир! Катталиги тарвуздай келадиган бу тухумлар тошга айланиб кетганди, уларни Олмаотадаги музейга олиб кетишганлари ҳақида газеталарда ҳам ёзишган эди.

Абутолиб Қуттибоевга қиш чилласида Қумбелга боришга, катта бекат маҳаллий қўмитасига учраб, Бўронлидек катта бекат учун у ерга келган бешта арчадан биттасини ундириб олишга тўғри келди. Ҳамма гап шундан бошланди. Дала шамолида қиров босган юк поездеи биринчи йўлда тўхтади, Эдигей шу пайт омбор ёнида бекат бошлиғидан янги қўлқопларни олаётган эди. Тўрт ғилдиракли узундан-узун юк вагонларининг ҳамма эшиклари тамғаланиб ташланганди. Охирги вагоннинг очиқ майдончасидан муздек этиклари ичида тарашадек қотиб қолган оёқларини аранг судраб Абутолиб тушди. Поездни кузатиб бораётган қалин пўстинли, мўйнали қалпоғини томоғигача бостириб кийиб олган кондуктор майдончада ўралашганча Абутолибга қўпол бир нарсани узатди. Арча-ку, деди Эдигей дарҳол фаҳмлаб, аммо дейишга дедию ўзи ҳайратда қолди.

– Эй, Эдигей! Эдигей Бўрон! Бу ёққа кел, қани ма-нави одамга ёрдамлашиб юбор-чи! – дея бақирди кондуктор норғул гавдаси билан вагон зинасидан пастга тушаркан.

Эдигей дарҳол етиб келдию Абутолибни кўриб кўрқиб кетди, у қошларигача оппоқ қорга ботган, шунчаки совқотганидан лабларини қимирлатишга

ҳам ҳоли келмасди, қўлини ҳам қимирлата олмасди. Ёнгинасида эса арча турарди. Ана шу игнабаргли арчани деб, Абутолибнинг нариги дунёга равона бўлишига сал қолибди!

– Одамларингиз шу аҳволда ҳам йўлга чиқадими? – деди кондуктор бўғиқ овозда норози бўлгандай. – Орқангдан уриб турган шамол жонингни суғуриб олгудай. Пўстинимни ечиб берай десам, ўзим совқотиб қолгудайман.

Абутолиб оғзини аранг очиб, узр сўради:

– Кечирасиз, шунақа иш бўлиб қолди. Етиб келдим-ку, энди исиниб оламан.

– Ман ана унга айтаман! – ҳамон бўғилиб ғўлдирадди кондуктор Эдигейга юзланиб. – Мени кўр, устимда почапўстин, ичимда нимча, оёғимда кигиз этик, бошимда шапка. Шунда ҳам поездни манзилга етказиб олгунимча ўлиб бўламан. Дийдираб юриб бўладими бу совуқда!

Эдигей ўзини ноқулай сезди:

– Бундан кейин ҳисобга оламиз, Трофим! Раҳмат. Энди жўнавер, оқ йўл сенга.

У арчани қўлига олди. Одам бўйи келадиган арча муздек эди. Арчадан қишки ўрмоннинг ҳиди келиб турарди. Эдигейнинг юраги шув этиб кетди. Урушда кўрган ўрмонларни эслади. У ёқда арчазорларни кўз билан илғаб бўлмасди. Уларни танклар қулатиб, снарядлар туби билан қўпориб кетишаварарди. Ўшанда арча ҳиди бунчалик қимматга тушишини ким хаёлига келтирибди, дейсиз.

– Кетдик! – деди Эдигей Абутолибга назар ташлаб, арчани елкасига оларкан.

Абутолибнинг юзлари гезариб, кўз ёшлари ёноқлари узра музлаб қолган бўлса-да, аммо оппоқ қошлари остидаги кўзлари шодликдан тантанавор чақнаб

турар эди. Эдигейни бирдан ваҳима босди: болалари отанинг бу меҳрини қадрлашармикин? Ахир, ҳаётда кўпинча тескариси бўлиши мумкин. Миннатдорчилик ўрнига лоқайдлик, гоҳо эса нафратланишади ҳам. «Бундайлардан ўзинг асра. Бусиз ҳам ғам-ташвишлари етарли», ўйлади Эдигей.

Арчани, даставвал катта ўғли Довул кўрди. У шоду хуррамлик билан қичқириб, ўзини баракка урди. Ичкаридан Зарифа билан Эрмак ички кийимда югуриб чиқишди.

– Арча, арча! Қара, қанақа арча! – тинмай сакраб кичқиарди Довул.

Зарифанинг қувончи ҳам уларникидан қолишмасди:

– Ҳар ҳолда, топиб келибсан! Қандай яхши!

Эрмак арчани энди кўраётган эди. У Эдигей елкасидаги арчадан сира кўз узмасди.

– Апа, арча шуми? Яхши-а? У энди бизникида яшайдими?

– Зарифа, – деди Эдигей, – руслар айтгандек шу «ёлка-полка»ни деб, эрингни музлаб қолишига сал қопти. Тезроқ уйга олиб кириб илитиш керак. Аввало этигини ечинглар.

Этик музлаб, тарашадай қотиб қолганди. Ҳаммалари биргалашиб этикни унинг оёғидан ечиб олишга киришдилар, оғриқдан Абутолибнинг юзлари буришиб кетди, у тишини-тишига қўйиб инграб юборди. Айниқса, болалар жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишарди. Улар мол терисидан тикилган зил-замбил этикни қўлчаларида гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа тортишар эди, бироқ тошдек қотиб қолган этик қани энди чиқа қолса.

– Болаларим, нари туринглар, қани мен ўзим, – дея опаси қувласа ҳам пашшалашарди.

Аммо Эдигей паст овозда деди:

– Майли, ўз ҳолига қўявер.

Болаларнинг меҳрибонлиги, куйиб-пишиб қайғуришлари Абутолиб учун катта мукофот эканлигини у қалбдан сезиб турарди. Демак, болаларининг одам қаторига кириб қолгани, ниманидир ўзларича тушуна бошлаганлари ана шунда эмасми?! Айниқса, кенжасининг ҳаракатлари одамнинг кулгисини қистаб, қалбини қувончга тўлдирарди. Эрмак негадир отасини «атика» дер эди. Одамзот тилида пайдо бўлган энг биринчи сўзни бола ўзича ўзгартириб олгандан сўнг ҳеч ким уни қайта тўғрилаб ўтирмади.

– Атика! Атика! – деб дадаси атрофида гирдикапа-лак бўларди бола беҳуда уринишлардан қип-қизариб кетиб. Унинг жингалак сочлари тўзғиб кетганди. Кўзлари энг зарур бир ишни дўндириб қўйиш иштиёқида чақнар, ўзи эса шунчалик жиддий эдики, кўрган одамнинг беихтиёр кулиб юборгиси келар эди.

Болалар ўз ниятларига тезроқ эришишни истаб қолишганди. Эдигей дарҳол чорасини топди: этиклар бу орада эрий бошлади, энди уларни Абутолибнинг жонига озор бермасдан суғуриб олиш мумкин.

– Қани болалар, орқамга келиб ўтиринглар-чи. Поездга ўхшаб бир-биримизни тортамыз. Довул, сен мени ушла, Эрмак сен эса Довулни.

Абутолиб Эдигейнинг мақсадини тушунди шекилли, бош ирғаб маъқуллаб қўйди. Музлаб иссиқда эрий бошлаган кўз ёшлари аралаш жилмайди.

Эдигей Абутолибнинг рўпарасида ўтирар, ортидан эса болалар занжирдай боғланишган эди. Улар тайёрланиб бўлишгач, Эдигей этикни суғуриб олишга тутинди.

– Қани болалар, ҳа денглар, бараварига тортинглар! Бўлмаса – эпполмайман. Ёлғиз ўзимнинг кучим етмайди. Ҳа, денглар Довул, Эрмак! Яна қаттиқроқ!

Болалар орқадан кучаниб, зўр бериб тортишди. Зарифа: «Ҳай баракалла!», деб қараб турди. Эдигей

атайлаб ўзини зўр бераётгандай қилиб кўрсатарди болаларга. Ниҳоят, этикнинг бири суғуриб олинганда, болалар ғолибона қичқириб юборишди. Зарифа жун мато билан эрининг товонини уқалаш пайига тушиб қолди, аммо Эдигей уни тўхтатди.

– Қани болалар, қани опаси! Бу нима деган гап? Иккинчи этикни ким тортади? Ёки оталарингни бир оёғини сарпойчанг, иккинчисини эса музлаган этикда қолдираверамизми?

Ҳаммаси бирдан хахолаб юборишди. Полда ағанашиб, узоқ вақт қотиб-қотиб кулишди. Айниқса, Абутолиб билан болалар росаям кулишди.

Ким билсин, Эдигей Бўрон ўша даҳшатли жумбоқни тагига етиш учун ўша кезларда кўп бош қотиргандир, ким билсин, эҳтимол, худди ўша вақтлар қаердадир, Бўронли бекатидан жуда олис жойларда Абутолиб Қуттибоевнинг номи қайтадан қоғоз юзига тушиб, бу қоғозни олган кишилар унга асосланиб, на Қуттибоевлар хонадонида, на бекатда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган масалани ҳал қилаётгандирлар?!

Бу мусибат қутилмаганда содир бўлди. Бунақа ишларда Эдигей тажрибали ва айёрроқ бўлганда ҳам, ҳарқалай фаҳмига унча етмаса-да, эҳтимол, кўнгли бир оз ташвиш тортган бўлармиди...

Нимадан ҳам ташвиш тортсин? Одатдагидек, йил охирида бекатга участка ревизори келарди. График бўйича бекатма-бекат айланиб чиқарди. Бир-икки кун бўларди-да, маошлар қандай тарқатилляпти, материаллар қандай сарфланяпти, хуллас, шунга ўхшаш нарсаларни текшириб, бекат бошлиғи ва яна бирорта ишчи билан уч кишилашиб ревизия актига қўл қўярди-да, сўнг яна қайтиб кетарди. Бекатда нима иш ҳам бўларди? Баъзан Эдигей ҳам тафтиш актларига қўл қўйган. Бу гал ревизор Бўронли бекатида уч кун туриб қолди.

Бекатнинг асосий биносидаги навбатчи хонада тунади – бу ерда телефон ҳамда бошлиқнинг кабинети деб аталмиш кичкинагина хона бор эди. Бекат бошлиғи Абилов югуриб-елиб унга чойнакда чой таширди. Бир гал Эдигей ревизор турган хонага мўралади. Бир одам коғозларга кўмилиб ўтириб, папирос бурқситарди. Эдигей аввалги таниш ревизорларданмикин, деб ўйлади. Бироқ, буниси нотаниш эди. Аллақандай юзлари қип-қизил, тишлари тушган, сочларига оқ оралаган кўзойнакли бир киши эди. Унинг кўзлари аллақандай маккорона кулимсираб турарди.

Қош қорайганда тўсатдан учрашиб қолишди. Эдигей навбатчиликдан қайтиб келаётган эди. Қараса, навбатчилар хонаси олдида чироқ ёруғида ревизор нари-бери юриб турган экан. Барра ёқасини кўтариб олган, бошида ҳам барра телпак, кўзойнакда, этиги билан қум устида ғарч-ғурч босиб, хаёлчан чекиб юрарди.

– Ассалому алайкум. Чеккани чиқдингизми? Ишлаб чарчагандирсиз? – деди Эдигей хайрихоҳлик билан.

– Ҳа, албатта, – деб жавоб берди у илжайиб. – Осон иш йўқ...

– Тўғри айтасиз, – деди Эдигей одоб юзасидан.

– Эртага эрта билан жўнаб кетаман, – деди ревизор. – Ўн еттинчи поезд тўхтаб ўтади. Ўшанга тушиб кетаман, – деди-да, яна кулимсиради. У паст овозда ҳатто қийналиб гапирар эди. Қисик кўзлари билан эса ниманидир излаётгандай тикилиб қарар эди. – Эдигей Жонкелдин деганлари сиз бўласизми? – суриштириб қолди ревизор.

– Ҳа, мен бўламан.

– Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. – Ревизор сийрак тишлари орасидан бамайлихотир тутун бурқситарди. – Урушда бўлгансиз. Қирқ тўртинчи йилдан

бери бекатда ишлайсиз, шундайми? Йўловчилар сизни Бўрон деб аташадими?

– Тўғри, тўғри, – соддадиллик билан жавоб берди Эдигей. Унга ўзи ҳақида бунчалик кўп нарса билгани қанчалик кўнгилли бўлса, айти пайтда, ревизорнинг бунчалик маълумотларни билиб, эсида сақлаб қолгани уни танг қолдирди.

– Хотирам яхши, – деди ревизор Эдигейнинг нима ҳақда ўйлаётганини пайқагандай илжайиб. Сўнг у: – Мен ҳам Қуттибоевларингизга ўхшаб ёзиб тураман, – дея папирос тутунини шуъла таратиб турган дераза томонга пуфлади. Дераза олдида Абутолибнинг дафтарга энгашганча нималардир ёзаётгани кўриниб турар эди. – Уч кундан бери кузатаман – ҳадеб ёзгани-ёзган. Ўзим ҳам ёзиб турганим учун, буни тушунаман. Аммо мен фақат шеър машқ қиламан. Депонинг кўптиражли газетасида тез-тез чиқиб туради. Бизда адабиёт тўгараги бор – ўзим бошқараман. Вилоят газетасида ҳам чиқиб тураман. Бир сафар саккизинчи мартда, бу йил эса биринчи май сонидан чиқдим.

Улар жимиб қолишди. Эдигей хайр-хўшлашиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, ревизор яна гап бошлаб қолди:

– У Югославия ҳақида ёзадими?

– Очиғини айтсам, бу ҳақда ҳеч нарса билмайман, – деди Эдигей. – Афтидан, ўша ёқларда кўп йил партизанлик қилиб юрган кўринади. Асосан, ўзининг болалари учун ёзади у.

– Хабарим бор. Абиловдан суриштириб, билиб олдим. Асирда ҳам бўлган экан. Қайси бир йилларда ўқитувчилик ҳам қилган. Энди ёзувчиликда омадини синаб кўрмоқчи эмиш, – дея чийиллаб кулиб қўйди. – Аммо, бу ўйлаганчалик осон иш эмас. Мен ҳам каттароқ асарлар устида ўйлаб юраман. Фронт, фронт орқа-

си, меҳнат ҳақида. Э-э, бизга ўхшаган кишиларнинг бош қашишга қўли тегмайди. Умримиз командиров-када ўтади...

– У ҳам фақат тунлари ёзади, кундуз юмушдан бўшамайди.

Улар яна жимиб қолишди. Эдигей кетишга ҳозирланаётганда, яна гапга тутиб қолди.

– Ёзгани-ёзган! Бошини ҳам кўтармайди-я! – деб яна илжайди ревизор Абутолибнинг деразасидан тушиб турган шарпаси томонга ишора қилиб.

– Бекор ўтиргандан кўра эрмак-да, – деди Эгидей. – Билимдон одам бўлса. Атроф жимжит, ҳеч ким халал бермайди. Шундай бўлгандан сўнг ёзади-да, ёзмай нима қилади.

– Ийи, рост айтдингиз. Атроф жимжит. Ҳеч ким халал бермайди. – Ревизор кўзларини қисиб, ўзича ниманидир мулоҳаза қилди-да, тўнғиллади. – Атроф жимжит. Ҳеч ким халал бермайди... Билган номаъқулчилигингни қил. Ўзингга ўзинг хўжайинсан... Ҳа, бу ҳам бир ғоя...

Шу билан иккаласи хайрлашишди. Эдигей ревизор билан ораларида бўлиб ўтган тасодифий суҳбат тафсилотини эрта-индин Абутолибга айтиб бераман, деб чоғланиб юрдию, аммо пайти келмади, кейин эса бутунлай хаёлидан кўтарилиб кетди.

Қишнинг ташвишлари ҳам ўзига яраша бўлади. Ҳаммадан ҳам Қоранорни айтмайсизми? У айти кучга тўлиб, бошга битган бало бўлди. Бичилмаган Қоранор икки йил муқаддам кучга тўлиб, етилган эди. Аммо у икки йил олдин бунчалик қайноқ ҳирс билан қутуриб кетмаганди, ҳар ҳолда, бақириб-чақириб, чўчитиб йўлга солса бўларди. Яна бунинг устига бўронлиликлар уюридаги Казангапнинг бўғраси Қоранорга кун бермас эди. Уни тепиб, тишлаб модаларга яқин йўлат-

масди. Бироқ чўл поёнсиз. Бир ёқдан ҳайдаса, иккинчи ёқдан кириб келаверади. Шу бўйи қари туя уни кун бўйи қувавериб, охири, ўзи ҳолдан тойиб қолар эди. Шунда қони жўшиб кетган ёш Қоранор бир амаллаб ўз мақсадига эришарди.

Аммо қиш чилласи тушиб, табиатнинг азалий қонунияти бўйича туяларнинг қони кўпирадиган янги мавсум бошланганда, бўронлиликлар уюрига Қоранор бош бўлиб олди. У қудратли кучга эга бўлиб, ҳеч кимга бўйсунмай қўйди. Казангапнинг қари туясини кимсасиз чўлга бемалол ҳайдаб бориб, жарликка қамаб тишлаб, ғажиб, чалажон қилиб ташлайди. Уларни ажратадиган кимса йўқ. Табиатнинг бу шафқатсиз қонуни муттасил давом этади, ахир, энди кези келиб Қоранор ҳам насл қолдириши керак-да.

Бироқ ана шуни деб Казанган билан Эдигей биринчи бор айтишиб қолишди. Жар тубида депсиниб ётган бўғрасини кўриб, Казангап чидаб туролмади. Яйловдан хафа бўлиб келди-да, Эдигейга захрини сочди:

– Бу нима қилганинг-а, Эдигей? Майли, уларни-ку, ҳайвон дейлик, аммо сен билан биз одаммиз-ку, ахир! Қоранорнинг қирғин келтирди-ку! Сен бўлсанг, уни бемалол даштга қўйиб юборяпсан!

– Уни мен қўйиб юбораётганим йўқ, Казаке. Ўзи бўшалиб кетибди. Уни қандай қилиб боғла дейсан? Занжирлаб қўяйми? У занжирни ҳам узиб кетади. Ўзингдан қолар гап йўқ. «Куч отасини ҳам танимайди», деганлари шу экан-да. Қоранорнинг ҳам фурсати келди.

– Сен бунга қувонаяпсан-а. Шошмай тур, ҳали бундан баттари бўлади. Сен уни аяб, бурнига тешиб чўп солишга кўнмаяпсан. Ҳали зор-зор йиғлаб орқасидан зир югуриб қоласан. Бундай йиртқич битта уюр билан қаноат ҳосил қилмайди. У ҳали бутун Сарийўзак бўйлаб санғиб кетади. Ўшанда ҳеч кимга тутқич бермайди. Ана айтди дерсан...

Эдигей хурмат юзасидан Казангап билан сану манга бормай кўя қолди. Қолаверса, унинг гапида жон бор эди. У мурасага келиб минғиллаб кўйди:

– Нима қилай, эмизиклигида уни ўзинг ҳадыя қилган бўлсанг, энди мазаммат қиляпсан. Маъкул, ўйлаб кўрай-чи, бир йўли топилар.

Аммо Қоранордек келишган бўғранинг бурнини тешиб чўп ўтказиб, бедаво қилиб кўйишга унинг ҳечам қўли бормади. Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик Эдигей Казангапнинг сўзларини тез-тез эслаб турадиган бўлди. Ғазабланиб кетган чоғларида туясининг бурнини тешиб, чўп ўтказмоқчи бўлиб қоларди-ю, лекин, бари бир, яна қўли бормасди. Бир вақтлар ахта қилдирмоқчи ҳам бўлди. Аммо ботина олмади, бунга юраги дов бермади. Йиллар эса ўтаверди. Ҳар гал қиш чилласи келган сайин қони қайнаб қутурган Қоранорнинг ташвиши ошиб-тошиб кетарди...

Аслида бу ишларнинг ҳаммаси ўша қишдан бошланди. Кечагидек эсида турибди. Қоранорни қамаб кўйиб бир оз ақлини киритиш учун кўра ҳозирлай дегунча янги йил ҳам кириб келди. Қуттибоевлар айни арча байрамига тайёргарлик кўра бошлаган кезлар эди. Бўронлининг барча болалари учун бу катта воқеа бўлди. Уккубола қизчалари билан тўғридан-тўғри Қуттибоевлар барагига кўчиб келди, деса ҳам бўлади. Кун бўйи арчани безатиш билан банд бўлишди. Эдигей ишга кетаётганда ҳам, ишдан қайтиб келаётганда ҳам Қуттибоевлар арчани қандай ясатаётганликларини бир бор кўриб ўтмаса, кўнгли жойига тушмасди. Арча қўлда ясалган ҳар хил ўйинчоқлар, тасмалар билан безатилиб, яна ҳам очилиб, чиройли бўлиб кетган эди. Буларнинг бари Зарифа билан Уккуболанинг хизмати – улар болакайларни деб бор хунарларини ишга солишган эди. Албатта, гап фақат арчадагина эмасди,

улар Янги йилдан ҳамма учун янги ўзгаришларни, эзгу ишларни умидвор бўлиб кутмоқда эдилар.

Абутолиб бу ишлар билан тинчиб қолмади, у болаларни ҳовлига бошлаб чиқиб, каттакон қорбобо ясай бошлади. Бу, аввал Эдигейга эрмакдай туюлди, кейин эса буни ўйлаб топганларидан ҳайратга тушди. Нақ одам бўйи келадиган улкан Қорбобо – қорбобо эмас, балки қордан ясалган аллақандай бир ялмоғиз пайдо бўлди: қошлари кўмирдан ясалган, кўзлари қоп-қора, бурни қизил, оғзини очиб кулиб турарди. Казангап титиғи чиқиб кетган тумоғини қийшайтириб кийиб бекатнинг рўпарасидан ўтган поездларни кутиб оларди. Бир қўлида темирйўлчиларнинг «Йўл очиқ» деган яшил байроқчаси, иккинчи қўлида: «Янги 1953 йилингиз қутлуғ бўлсин!» деган табрик сўзлари ёзилган фанерли тахтачани ушлаб турарди у. Жудаям ғаройиб бўлган эди ўшанда! Бу Қорбобо биринчи январдан кейин ҳам узоқ вақт турди...

Ўтиб бораётган йилнинг ўттиз биринчи декабрь куни Бўронлининг болалари намозшомгача арча атрофида ва ҳовлида ўйин тушишди. Навбатчилигини тугатиб келган катталар ҳам шу ерда бўлишди. Абутолиб Эдигейга эрта тонгда болаларнинг бурниларини тортишиб тўшагига суқилиб кириб келишганини, ўзини эса қаттиқ уйқуга солиб ётганини гапириб берди.

– Туринг атике, туринг! – дея Эрмак мени тортқилай бошлади. – Ҳадемай Қорбобо келади. Кутиб олишга чиқамиз.

– Яхши, – дедим. – Ҳозир туриб ювинамиз-да, кийиниб борамиз. Қорбобо келишга ваъда берган.

– Қайси поездда келади? – дея сўрайди каттаси.

– Хоҳлагани билан, – дедим. – Қорбобога қайси поезд бўлса ҳам тўхтайверади, бизнинг бекатда ҳам тўхтайди.

– Унда тезроқ туришимиз керак!

Шундай қилиб, тантанавор, жиддий равишда тўп-ландик.

– Апамлар-чи? – сўради Довул. – Апамлар ҳам Қорбобони кўришни хоҳлайдилар-а?

– Албатта-да. Апаларингни ҳам чақиринглар.

Ҳаммамиз йиғилишиб уйдан чиқдик. Болалар навбатчилар хонаси томон чопқиллаб кетишди. Биз уларнинг кетидан борардик. Болалар атрофда зир югуришар, аммо Қорбободан дарак йўқ эди.

– Атикe, Корбобо қани?

Эрмакнинг кўзлари жавдираб, йиғламсирагандай бўлиб турарди.

– Ҳозир, шошмай тур-чи, – дедим унга. – Навбатчидан сўраб билайлик-чи.

Навбатчилар хонасига кирдим. У ерга кеча Қорбобо номидан хат ёзиб совға тайёрлаб, халтачада яшириб қўйган эдим. Ташқарига чиқишим билан болалар:

– Нима бўлди, атикe? – деб сўрай бошлашди.

– Ҳа, мана, – дейман, – Қорбобо сизларга хат қолдириб кетибди. Мана у: «Азиз болаларим, Довул билан Эрмак! Мен сизларнинг машхур Бўронли бекатларингга эрталаб соат бешда келдим. Сизлар ҳали ухлаб ётган эдиларинг. Тун жуда совуқ эди. Менинг ўзим ҳам қордан ясалганман, соқолим ҳам қор толаларидан. Поезд бўлса икки дақиқагина тўхтади, холос. Ушбу хатни ёзиб улгурдим-да, сизларга олиб келган совғаларим билан бирга қолдириб кетдим. Халтачада бекатнинг ҳамма болаларига мендан биттадан олма, иккитадан ёнғоқ бор. Хафа бўлманглар, ҳали қиладиган ишларим кўп! Бошқа болаларга ҳам боришим керак. Улар ҳам мени кутиб ўтиришибди. Келаси Янги йилда, албатта, сизлар билан учрашадиган бўлиб келишга ҳаракат қиламан. Ҳозирча хайр. Қорбоболарингиз, Аёзота». Ия, тўхтанглар-чи, бу ерда яна аллақандай ёзувлар ҳам бор-ку. Поезд юриш олдида шошилиб ёзган бўлса керак – ўқиб бўлмайди. Ҳа, мана

бундай дебди: «Довул, кучукчангни урма. Бир куни сен уни калишинг билан урганингда, росаям ғингшиганини эшитиб қолдим. Бироқ кейин бошқа кўрмадим. Эҳтимол, унга яхши қараётган бўлсанг керак. Шу билан сўзим тамом. Яна бир бор Аёзотангиз». Тўхта, тўхта, бу ерда яна аллақандай ёзувлар бор. Ҳа, ҳа тушундим: «Қорбобони жудаям қойилмақом қилиб ясабсизлар. Мен у билан қўлиб кўришдим».

Болаларнинг қувончи ичига сиғмасди, албатта. Қорбобонинг хатига дарҳол ишонч ҳосил қилишди. Ҳеч қанақа хафагарчилик бўлмади. Аммо, Қорбобонинг совға-саломлар солинган халтасини ким кўтариб боришлиги хусусида тортишиб қолишди. Онаси эса уларни мурасага келтириб қўйди:

– Довул катта бўлганлиги учун аввал ўн қадам ерга кўтариб боради; сўнг Эрмак ўн қадам жойгача кўтариб боради, ҳарқалай кичкинасан...

– Уларнинг ўрнида бўлганимда мен ҳам чиппа-чин ишонган бўлар эдим, – дея чин дилдан яйраб кулди Эдигей.

Кундузи эса болалар орасида ҳаммадан ҳам Эдигей оғиздан тушмади. У болаларга учиш учун чана ҳозирлаб берди. Казангапнинг қачонлардан бери ётган бир чанаси бўлар эди. Чанага Казангапнинг хомутда тинч ва осойишта юрадиган қари туясини қўшишди. Қоранорни бунақа ерга йўлатиб бўлармиди. Қўшишди-да, устига тўдалашиб чиқиб олишди. Роса шовқин кўтаришди. Эдигей эса туякаш бўлди. Ҳаммалари унинг ёнида ўтириш учун ўрин талашиб ёпишишар, «Тезроқ, тезроқ ҳайданг!» дея унга илтижо қилишарди. Абутолиб билан Зарифа чананинг ёнида гоҳ юриб, гоҳ чопиб боришарди. Аммо нишабликка келганда чананинг бир четига ўтириб олишарди. Бекатдан икки чақиримча олислаб кетишди. Сўнг тепаликдан нишаблик сари сирпаниб тушишди. Қари туя чарчаб қолиб, дам олишга тўғри келди.

Кун ажойиб келди. Сариўзакнинг оппоқ қор босган чексиз кенгликлари узра сукунат чўккан. Қир-адирлару паст-баландликлар билан ястаниб кетган бепоеён даштлик қор остида сирли яширинган. Сариўзак осмонида жилосиз нур ёғилиб, илиқлик таралади. Элас-элас майин шабада қулоққа чалинади. Олд томонда темир йўл бўйлаб қизил-сарғиш тусдаги узун таркибни иккита қоп-қора паровоз иккита мўрисидан тутун пуркаб тортиб боради. Мўриларидан кўтариланган қоп-қора тутун ҳалқа шаклида қалқиб аста-секин ҳавода тарқаб кетарди. Семафорга яқинлашганда олдинги паровоз бор овозда узоқ гудок берди. У бекатга кираётганидан хабардор қилиб, гудокни яна икки бор такрорлади. Бу ўткинчи поезд бўлганлиги учун ҳам худди бошқа жой қуригандай нақ темир йўл биқинида, нобоп жойлашган беш-олтита кулба ҳамда семафорлар олдидан тезлигини пасайтирмай бекат бўйлаб гулдираганча ўтиб кетди. Яна ҳамма ёқ музлагандек жимжит бўлиб қолди. Қимир этган жон йўқ. Фақат Бўронлининг томлари тепасидан чиқаётган кўкимтир тутун тўлғаниб кўкка бўй чўзади. Ҳамма ёқ сокин. Ҳатто шу аснода чанада учавериб қизиби кетган болалар ҳам жимиб қолишган эди. Зарифа эрига оҳистагина пичирлади:

– Қандай яхши ва қандай даҳшат!

– Тўғри айтасан! – деди Абутолиб ҳам оҳистагина.

Эдигей уларга бошини бурмасдан, кўз қирини ташлаб турди. Эр-хотин бир-бирларига жуда ўхшаб кетишарди. Зарифанинг пичирлаб бўлса-да, аниқ-аниқ айтган сўзлари, гарчи Эдигейга тегишли бўлмаса ҳам, унинг кўнглини ранжитди. Тутун чиқиб турган ана шу ўн чоғли уйларга Зарифа қанчалик соғинч ва даҳшат ила термулиб турганини Эдигей ногоҳ англаб қолди. Бироқ Эдигей уларга ҳеч қандай ёрдам беролмасди, негаки, темир йўлнинг биқинига жойлашган мана шу уйлар уларнинг ҳаммаси учун бирдан-бир бошпана эди.

Эдигей чанага кўшилган туяни қамчи уриб ҳайдади. Чана орқага бурилди-да, бекат томон йўл олди...

Янги йил кечаси арафасида жами бўронлиликлар Эдигейникига йиғилишди. Бир неча кун илгари Эдигей билан Уккубола шу қарорга келиб қўйишган эди:

– Ҳамонки янги кўчиб келган Қуттибоевлар болаларимизга Янги йил арчасини ясатишдими, худо бизга шуни лозим кўрган, – деди Уккубола. – Келинг, биз ҳам кўлдан келганча хизмат қилайлик.

Эдигей бундан фақат хурсанд бўлди. Тўғри, ҳамма ҳам ўтиришга қатнаша олмади. Баъзи бирлари навбатчиликда бўлса, бошқалари кечкурун навбатчиликда туришлари лозим. Поезд қатнаб турибди. Унга оддий иш куними, байрамми, бари бир, ҳисоблашиб ўтирмайди. Казангап бир оз ўтирди-да, кейин кечанинг бошланишидаёқ чиқиб кетди. У кечкурун соат тўққизда темир йўл кўрсаткичларини бошқаришга кетди. Эдигей эса график бўйича биринчи январь кунини эрталаб соат олтида линияда бўлиши лозим. Хизмат тақозоси шунақа. Лекин, бари бир, чиройли ўтириш бўлди. Ҳаммаларининг кўнгиллари чоғ эди. Кунига ўн марталаб кўришиб-сўрашиб юришган бўлсалар-да, ўтиришга худди узоқдан келган меҳмонлардек ясаниб келишган эдилар. Уккубола ҳар хил таомлар билан дастурхонни қойилмақом қилиб безатганди. Арақ, шампан ичимликлари ҳам бор эди. Кўнгли тусаган одам Казангапнинг тиниб-тинчимас хотини Бўкейнинг қисир қолган туя сутидан тайёрлаган шубатидан татиб кўрди.

Биринчи қадахларни кўтариб юбориб, газакбости қилишгач, ашула бошлаганда, ўзиям байраммисан байрам бўлиб кетди. Охири шундай дақиқалар келдики, уй эгаларининг меҳмоннавозлиги бир оз энгиллашиб, майда-чуйда нарсаларга алахсимамай, эл билан бир бўлишиб, меҳмонлар эса тортинмасдан ёзилиб-яйра-

либ кўнгилхушлик қила бошлашди. Бундай пайтларда доимо кўриб юрган, беш бармоғингдай билган одамлардан янги-янги фазилатлар топасан, кашф қиласан, аслида байрамнинг яхши бир хосияти ҳам одамларни бир-бирига қўшиб янгидан яратишида эмасми?! Тўғри, номатлуб томонга ўзгартириб юборган вақтлар ҳам бўлади. Аммо бу ерда, бўронлиликлар орасида бундай бўлиши сираям мумкин эмас. Сариўзақда яшаб турганда одамови ёки жанжалкаш, деб ном чиқарсанг, нима деган гап бу... Эдигейнинг бир оз кайфи ошиб қолди. Бироқ унга бу ярашиб туради. Уккубола эрига:

– Эрта билан соат олтида ишга боришингни унутма, – деб секингина эслатиб қўйди.

– Хўп, Укку тушунарли, – деди у.

У Уккуболанинг бўйнидан кучоқлаб олганча хиргойи қилиб ўтирди, тўғри, унчалик ўрнига қўйиб айтмаса-да, уй ичини сидқидилдан янградиб ўтирди. Ақл равшанлиги билан кўнгил кўтаринкилиги бирлашиб, Эдигей қалбини яйратиб юборган эди. У куйларкан, меҳмонларга меҳри товланиб табассум билан зимдан қараб кўяр, бошқаларнинг ҳам ўзи сингари, шоду хуррам ўтирганидан кўнгли тўқ бўларди. Қора мўрт, қорақош Эдигей Бўрон қўй кўзлари чақнаб, садафдек тишлари порлаб ғоят очилиб кетган эди. Уни ҳозир ҳар қандай учқур хаёллар қариган чоғида қандай бўлишини тасаввур қилишдан ожиз қолдирарди. Ўтирганларнинг ҳаммаси унинг назар-эътиборида эди. Хушфеъл Бўкейни елкасига қоқиб, бўронлиликларнинг момоси деб, сиҳат-саломатлиги учун, унинг сиймосида Амударё соҳилида яшаётган қорақалпоқ халқи учун қадаҳ кўтаришни таклиф этди ва Казангап иши борлиги туфайли даврадан барвақт чиқиб кетганлиги сабабли Бўкейга кўнгли чўкмасин деб мулозамат қилиб ўтирди.

– Шундоғам жонимдан тўйдириб юборган! – тажанг ҳолда жавоб қайтарди Бўкей.

Эдигей Уккуболасини тўлиқ, асл номи билан эрка-
лаб «Уккунинг боласи» деб атарди. Бу ўтиришда Эди-
гей ҳар бир одам учун самимий илиқ сўзлар топарди,
бу кичик ўтиришдаги одамларнинг ҳамма-ҳаммаси-
ни, Сариўзакдаги кичкина темир йўл ходими бўлиб
ишлайдиган бекат бошлиғи Абиловни ҳам, унинг
яқин вақт ичида Қумбелдаги туғуруқхонага олиб бо-
риб қўймоқчи бўлиб юрган рангпар хотини Сакенни
ҳам ўзи учун оға-ини, ака-ука, опа-сингилдек яқин ту-
тиб ўтирди. Ҳақиқатан ҳам, барилари бирга туғишган-
дай бўлиб қолганларига, бошқача бўлиши ҳам мум-
кин эмаслигига Эдигейнинг имони комил эди. Ашу-
ла айта туриб кўзларини бир лаҳза юмдими, бас, кўз
олдида Сариўзакнинг қор билан қопланган худудсиз
кенгликларини уйида аҳил бир оиладек жамлашган
шу бир гуруҳ одамлар келаверарди. Аммо ҳамма ҳам
Абутолиб билан Зарифага қараб ич-ичидан қувонар-
ди, ҳаваси келарди. Бу иккаласи шунга муносиб эди.
Зарифа дўмбирани сайратиб чертар, куйдан-куйга
ўтиб куйларди. Унинг овози тоза, қўнғироқдек, Абуто-
либ бўлса бўғиқ овозда чўзиб куйларди. Улар татарча
йўсинда лапар айтишди. Иккаласи – бири қўйиб бири
куйлашар, бошқалар эса уларга жўр бўлишарди. Қа-
димий ҳамда замонавий қўшиқлардан қанчалик кўп
айтишса-да, бари бир чарчашмасди, қайтанга баттар
авжга чиқишарди. Бундан меҳмонларнинг кўнгли чоқ
эди. Эдигей Абутолиб билан Зарифанинг рўпараси-
да ўтириб олиб, улардан кўзини узмасди. Агар аччиқ
тақдир уларни не-не куйларга солмаса, ҳамиша мана
шундай яшаган бўлур эдилар. Ёзнинг даҳшатли жа-
зирамаси Зарифани худди ёнғинда қолган дарахтдек
қовжиратиб юборганди, қўнғир сочлари ўнгиб, лаб-
лари қуруқшаб ёрилиб кетган эди. Аммо у ҳозир та-
ниб бўлмас даражада ўзгарган, қоп-қора кўзларидан
нур ёғилиб, осиеча сип-силлиқ юзлари тиниқ тортиб,

ҳозир ўта даражада гўзаллашиб кетган эди. Унинг қалбини, руҳиятини қошлари шундоққина айтиб турарди: у гоҳ ўйнаб, гоҳ чимирилиб, гоҳ учиб қадимий қўшиқлар билан парвоз қилиб, бирга куйлаётгандек эди. Абутолиб ҳар бир сўзнинг маъносини чуқур ҳис қилиб, чайқалган кўйи жўр бўлар эди:

*... Йўрғачамнинг белидан айил изи кетмайди,
Ўтган севги онлари хотирамдан ўчмайди...*

Зарифа бармоқлари билан чертаётган дўмбира торлари Янги йил кечаси бу кичик даврада гоҳ ҳазин, гоҳ шодон сас таратарди. Эдигейнинг тасавбурида гўё Зарифанинг ўзи ҳам куйга сингиб кетгандек эди. Бу куйларга маҳлиё бўлиб ўтирган Эдигей хаёлидан қайирма оқ ёқали кўкимтир нимчада Зарифа дўмбирасини сайратиб, гоҳ қор босган кенг далада қушдай энгил чопиб борарди; гоҳ тун зулмати тарқалиб, туман ичида ғойиб бўлиб кетарди, фақат дўмбиранинг аллақандай нолиш қилган овози эшитилади, бироқ Бўронли бекатидаги одамларга унингсиз қийин бўлади, деган хаёлда ортига қайтиб, ногаҳон дастурхоннинг бошида ўтирган бўйича пайдо бўлади...

Кейин Абутолиб партизанликда юрганда қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб олиб, оёқлари билан ер тепиб, қандай ўйинга тушганликларини кўрсатиб берди. Зарифа уларга жўр бўлди, Абутолиб эса сербча шўх бир ашулани бошлаган эди, ҳаммалари қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб, «опля, опля...» дея қичқирганча, давра олиб, ўйинга тушиб кетдилар.

Кейин яна ашула айтишди, ичишди, Янги йил билан бир-бирларини табриклашди, кимдир чиқиб кетди, кимдир кириб келди... Бекат бошлиғи билан унинг ҳомиладор хотини ўйин бошлангунга қадар чиқиб кетишганди. Шу тариқа Янги йил кечаси шодон ўтди...

Зарифа ҳаво олгани ташқарига чиққан эди, кетидан Абутолиб ҳам қўзғалди. Ҳаммалари терлаб турганликлари учун Уккубола уларни кийинтирмасдан совуққа чиқармасди. Зарифа билан Абутолиб анча вақтгача қайтиб келишмади. Эдигей кетидан боришга қарор қилди – уларсиз байрамнинг файзи кетганди. Уккубола уни чақириб тўхтатди:

– Эдигей, шу аҳволда қаёққа, кийиниб ол, шамоллаб қоласан!

– Мен ҳозир, – дея Эдигей остонадан ҳатлаб, ярим тунда муздек тоза ҳавога чиқди ва: – Абутолиб! Зарифа! – дея чақирди чор-атрофга назар ташларкан.

Ҳеч ким жавоб қайтармади. Уй орқасидан гангур-гунгур товуш эшитилди. Эдигей уйга қайтиб киришини ҳам, ёки яқин бориб эргаштириб келишини ҳам билмай жойида туриб қолди. Улар орасида гап қочганди, шекилли.

– Кўриб қолмагин деб бу ёққа чиққан эдим, – пиқ-пиқ йиғларди Зарифа. – Кечир, беҳад қийналиб кетдим. Кечир, мени жоним...

– Тушунаман, – Абутолиб унга тасалли берарди. – Ҳаммасини тушунаман. Бироқ шундай яралиб қолган бўлсам, менда нима гуноҳ. Агар биргина менга тегишли бўлганда майли эди-я. Э, худойим-эй, бир одамни деб дунё камайиб қолармиди. Бунчалик ёпишиб олмасалар. – Иккалови жимиб қолишди, сўнг Абутолиб яна қўшимча қилди: – Болаларимиз бунақа ташвишлардан ҳоли бўлишади. Бутун умид шулардан...

Эдигей гап нима ҳақда бораётганини тушунмай, елкалари совуқдан учиб, товуш чиқармай секингина изига қайтди. У уйга кириб борганда байрам ниҳоясига етиб, ҳамма нарса хира тортиб қолгандек эди. Янги йил ўз йўлига, бироқ ҳар бир нарсанинг ҳам меъёри бўлиши керак-да.

1953 йил 5 январь куни эрталаб соат ўнда Бўронли бекатига йўловчи поезде келиб тўхтади. Йўлларнинг ҳаммаси очиқ бўлганлиги учун ҳар сафаргидек тўхтамай ўтиб кетавериши мумкин эди. Бироқ буниси тўхтади. Тўхтаганда ҳам ҳаммаси бўлиб бир ярим дақиқа тўхтади. Афтидан, шу вақтнинг ўзи кифоя эди. Қора хром этик кийган бир хил фасондаги уч киши бир вагондан тушишди-да, тўғри навбатчилар турадиган хонага қараб юришди. Улар ён-верларига қарамай ишонч билан жимгина боришарди. Фақат қорбобо рўпарасида бир дақиқагина тўхтаб қолишди. Тахтачадаги табрик сўзларини жимгина ўқигач, қорбобо бошига қўндирилган Казангапнинг эски тумоғига қараб қўйишди, кейин навбатчилар хонасига ўтишди.

Кўп ўтмай, эшик шартта очилиб, бекат бошлиғи Абилов отилиб чиқди. Қорбобо билан тўқнашиб кетишига сал қолди. У сўкиниб олди-да шошилишча равишда нарига югуриб кетди. Бунақа одати йўқ эди-ку? Орадан ўн дақиқалар ўтгандан сўнг Абутолиб Қуттибоевни иш жойидан топиб, ҳансираганча ёнида бирга олиб келарди. Ранги оқариб кетган Абутолиб тумоғини қўлига ушлаб олган эди. Иккаласи навбатчилар хонасига кириб кетишди. Аммо у ердан бояги келган хром этикли икки киши кузатувида дарҳол чиқиб, ҳаммалари Қуттибоевлар яшайдиган баракка томон йўл олишди. У ердан ҳам тезда қайтиб чиқишди. Улар Абутолибдан бир қадам ҳам нари жилишмасди, қўлларида эса унинг уйдан олиб чиқишган аллақандай қоғозлар.

Кейин ҳамма ёқ жимжит бўлди-қолди. Навбатчилар хонасига ҳеч ким кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам.

Эдигей бу воқеани Уккуболадан эшитди. Уккубола Абиловнинг топшириғига биноан, таъмирлаш ишлари кетаётган тўртинчи чақиримгача деярли югуриб борди. Эдигейни бир четга чақириб:

– Абутолибни сўроқ қилишяпти, – деди.

– Ким сўроқ қияпти?

– Билмадим. Қаердандир келишибди. Абилов, агар суриштириб қолишгудек бўлишса, Янги йилда Абутолиб, Зарифалар билан бирга бўлишганини айтмасин, деди.

– Нима бўпти?

– Қайдам. Сенга шуни айтиб қўйишимни сўради. Кейин ўзинг ҳам соат иккиларда бўлишинг керак экан. Афтидан, Абутолиб тўғрисида сендан ҳам у-бу нарсаларни сўраб-суриштиришса керак.

– Нимани сўраб-суриштиради?

– Мен қаёқдан билай? Чўчиб кетган Абилов келиб менга шуларни айтди. Мен эса сенга айтяпман.

Бусиз ҳам Эдигей соат иккида уйига овқатлангани борарди. Йўлда бораётиб ҳам, уйда ўтириб ҳам нима бўлаётганига ақли етмасди, жавоб тополмасди. Наҳотки ўтмишда асир тушгани учун бўлса? Аллақачон текшириб бўлишган эди-ку. Яна нима гап? Қўрқувдан юраги безовталана бошлади. Уградан икки қошиққина ичди-да, нарига суриб қўйди. Соатига қаради. Иккига беш дақиқа қолибди. Иккига кел, дейишибдими, демак, иккига боради. Уйдан чиқди. Навбатчилар хонаси олдида Абилов нари бориб, бери келиб турарди. У руҳи тушган, ҳаяжонланган ҳолда эди.

– Нима гап?

– Фалокат, фалокат юз берди, Эдике, – дея қўрқа-писа эшик томон қараб қўярди Абилов лаблари титраганча. – Қуттибоевни қамаб қўйишди.

– Нима учун?

– Қандайдир тақиқланган ёзувларни топиб олишди уйдан. Кечалари билан нималарнидир ёзиб чиқарди. Буни ҳамма биларди-ку! Мана охир-оқибати.

– Ёзса болалари учун ёзар эди-да.

– Кимга атаб ёзганини билмайман. Умуман, ҳеч нарса билмайман. Бор, сени кутишяпти.

Бекат бошлиғининг кабинети деб аталмиш чоғроқ хонада қарийб Эдигей билан тенгдош, балки ундан

хам ёшроқ чиқар – ўттизлар чамасидаги сочини кирпи тикан қилиб олдирган хумкалла бир киши ниманидир ўқиб ўтирарди. Ўқиб фикр юритаверганиданми кенг катакли гўштдор бурни терлаб кетган эди. У қовоғидан қор ёғиб рўмолчаси билан бурнини артди. Кейин бутун суҳбат давомида ҳам терлаб турган бурнини артиб турди. У стол устидаги «Казбек» қутисидан бир дона узун папиросни олиб, эзғилаб-эзғилаб чекди ва эшик бўсағасида турган Эдигейга лочин кўзи сингари сарғиш чағир кўзлари билан тикилиб қаради-да, қисқа қилиб:

– Ўтир! – деди.

Эдигей стол рўпарасидаги курсига ўтирди.

– Ҳеч қандай шубҳа бўлмасин учун, – дея чағиркўз расмий кителининг кўкрак чўнтагидан қандайдир жигарранг муқовали билетини олиб очиб кўрсатди-да, сўнг дарҳол ёнига солиб «Тансиқбоев»ми ёки «Тисиқбоев»ми деди ёлдираб, Эдигей шу бўйидан унинг фамилиясини аниқ эслаб қололмади.

– Тушунарлими, – деди чағиркўз.

– Тушунарли, – деди Эдигей ноиложликдан.

– Ундай бўлса, ишга киришайлик. Сени Қуттибоевнинг энг яқин дўсти дейишяпти. Тўғрими?

– Шундай бўлса ажаб эмас.

– «Шундай бўлса ажаб эмас» дегин, – такрорлади чағиркўз папирос тутунини чўзиб тортар экан, эшитган сўзини мулоҳаза қилиб кўраётгандай. – Шундай бўлса ажаб эмас. Маъқул ҳам дейлик. Тушунарли.

У шу гапни айтар экан, олдиндан лаззатланиб қувончга тўлгандай ва бу қувонч унинг шишадек тиниқ кўзларидай акс этиб тургандай ногоҳ илжайганча сўз қотди:

– Шундай қилиб, жон дўстим, ёзиб ўтирибмиз дегин-чи?

– Нимани ёзиб ўтирар эканмиз? – деди Эдигей тоқатсизланиб.

– Шуни билмоқчиман-да.
 – Гап нима ҳақда эканлигини тушунолмаёпман.
 – Наҳотки? Бир ўйлаб кўр-чи!
 – Айтаяпман-ку, гап нимадалигини тушунолмаёпман.
 – Қуттибоев нималар ҳақида ёзиб юради?
 – Билмайман.
 – Нега билмайсан? Ҳамма билганда сен билмасанг.
 – У нималарнидир ёзиб юришини биламан. Аммо, нималарни ёзади, мен қаёқдан билай? Нима ишим бор? Ёзгиси келса, ёзаверсин. Кимнинг иши бор?
 – Кимнинг иши бор деганинг нимаси? – чағиркўз хайратланганча ўқ каби тешиб юборгудай тикилиб қаради. – Демак, кимки нимани хоҳласа, ўшани ёзаверсин, демоқчисан-да? Буни сенга ўша ўргатдим?
 – У менга ҳеч нарсани ўргатгани йўқ.
 Чағиркўз унинг гапига эътибор ҳам бермади. У жуда тутақиб кетди:

– Душманнинг ташвиқоти дегани шу бўлса керак! Ҳар ким ҳар нарсани ёзаверса, нима бўлади, ўйлаб кўрдингми? Бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисан? Ҳар бир кимса хаёлига келган нарсаларини ёзаверса! Сенга шу керакми? Бундай ёт ғояларни қаердан олгансан? Йўқ, оғайни, бунга биз йўл қўймаймиз. Бунақаси кетмайди!

Эдигей бу дағдағадан руҳи тушиб, саранг бўлиб чурқ этмай ўтирди. Бироқ атрофда одатдагидек ҳаёт давом этаётганлигидан хайратланди. Ҳамма нарса ўз жойида, ўз маромида эди. Деразадан лип-лип ўтиб бораётган Тошкент поездини кўриб, бир лаҳза хаёлга чўмди: вагонларда ўз тирикчилиги билан бораётган кишилар, бирлари чой, бошқалари арақ ичиб гангур-гунгур қилиб боришарди. Худди шу маҳал бу Бўронли бекатида Эдигей бошига бало-қазодек ёпирилиб тушган мана бу чағиркўзнинг қаршисида ўтиргани билан кетиб бораётганларнинг ҳеч қанча иши йўқ эди, улар Эдигейни хаёлига ҳам келтиришмасди.

Эдигей шу лахзадаёқ навбатчилар хонасидан отилиб чиқсам-да, узаб кетаётган поездни қувиб етиб, дунёнинг нариги бурчагига бўлса ҳам бош олиб кетсам, ишқилиб шу ерда ўтирмасам, деб ўйладию юраги санчиб оғрий бошлади.

– Хўш, масаланинг моҳиятига тушуниб етдингми?

– Тушуниб турибман, – деди Эдигей. – Фақат бир нарсани сўрамоқчиман. Унинг ёзганлари болаларига аталган эскиртма-ку. Фронтда, тутқунда, партизанликда бошидан кечганларини ёзиб қолдирсам, деган эди. Бунинг нимаси ёмон?

– Болалар учунми? – дея яна қичқирди чағиркўз. – Бу гапингга ким ишонади! Гўдаклар учун ким хотира ёзади? Жумбоғингни қўйсангчи! Мана, кўрдингми, тажрибали душман қандай ҳаракат қилади. Чор атрофи кимсасиз, ҳеч ким кузатмайдиган овлоқ жойга кириб олади-да, хотираларини ёзиб ўтираверади!

– Ёзгиси келса нима қилсин, – эътироз билдирди Эдигей. – Эҳтимол, ўзининг шахсий сўзларини айтгиси келгандир, болаларим улғайганда ўқир, деган ниҳатда қандайдир фикрларни баён этмоқчидир.

– Яна қанақа шахсий сўз? Бу деганинг нимаси? – чағиркўз таъна қилгандай бошини сарак-сарак қилиб, ўпкасини тўлдириб нафас олди. – Яна қанақа шахсий фикри, шахсий сўзи бўлиши мумкин? Шахсий дунёқараши демоқчимисан? Алоҳида, шахсий фикрми ёки?.. Ҳеч қандай шахсий сўзи бўлиши мумкин эмас. Қоғозга тушдим, демак шахсий бўлмай қолади. Айтилган гап – отилган ўқ. Ҳамма хаёлига келганини айтаверсинми? Унда эл қутуриб кетмайдими? Мана унинг ёзган «Партизанлик дафтарлари». «Югославиядаги кунлар ва тунлар» деб тагига сарлавҳача ҳам қўйибди яна. Мана улар! У клеёнка билан муқоваланган учта қалин дафтарни стол устига ташлади. – Бемаъниликку бу!

Сен бўлсанг дўстингни ҳимоя қилишга ҳаракат қил-
япсан. Биз эса уни фош қилдик!

– Нимасини фош қилдингиз?

Чағиркўз ўтирган жойида бир кўзғалиб қўйди-да,
яна боягидай, олдиндан лаззатланиб қувончга тўл-
гандай бадхоҳлик билан киприк қоқмай, илжайганча
сўз қотди:

– Нимасини фош қилганимизни бизга қўйиб бера-
сан. – У ҳар бир сўзни қироат билан талаффуз этиб
унинг зарбасидан роҳатланарди. – Бу бизнинг иши-
миз. Ҳар кимга ахборот беравермайман!

– Ундоқ бўлса, нима ҳам дердик? – деди довдираб
қолган Эдигей.

– Унинг ғаламислик руҳида ёзилган эсдаликлари
оқибатсиз қолмайди, албатта, – таъкидлади чағиркўз
ва ниманидир ёзишга тутинди гапира туриб. – Мен
сени ақлли, ўзимизнинг одам деб ўйловдим. Илғор
ишчи, собиқ жангчи, душманни фош қилишда ёрдам
берар, деган умидда эдим.

Эдигей хурпайиб олган эди, у шубҳага ўрин қол-
дирмайдиган қилиб вазминлик билан шартта деди:

– Мен ҳеч нарсага қўл қўймайман, мен буни сизга
ҳозироқ айтиб қўяйин.

Чағиркўз еб қўйгудек тикилди:

– Сенинг имзоингни бизга кераги йўқ. Қўл қўйма-
сам, иш битмайди деб ўйлаяпсанми? Чучварани хом
санабсан. Уни жавобгарликка тортиш учун сенинг қў-
лингсиз ҳам бизда материаллар етарли.

Эдигей руҳи тушиб, ичидан зил кетаётганини се-
зиб, жим бўлиб қолди. Айни пайтда, бўлиб турган
воқеага нисбатан ички қаҳр-ғазаб ва норозилик туй-
ғулари Орол денгизи тўлқинларидек ич-ичидан босиб
келарди. Шу дамда бу чағиркўзни қутурган ит каби
бўғиб ўлдиргиси келди. Бунақа иш қўлидан келарини
ҳам билиб ўтирди. Мана шу қўллари билан бўғиб ўл-

дирмаганмиди урушда ўша чайир, бўйни йўғон душманни. Бошқа иложи ҳам йўқ эди. Душманнинг мудофаа чизигини ёриб киришаётганда иккаласи тўсатдан хандакда рўбару келиб қолишди. Ён томондан хандакларга гранаталарни улоқтириб, йўлакларга автоматлардан ўқ ёғдирганча йўлни душмандан тозалаб олға томон жанг қилиб боришаркан, тўсатдан тўқнашиб қолди. У, афтидан, пулемётчи бўлса керак, окоп олдида туриб сўнги ўқларни ҳам отиб бўлганга ўхшайди Уни асир олсам яхши бўларди, деган фикр хаёлидан ўтди. Аммо душман Эдигейнинг боши узра ханжар кўтаришга улгурди. Эдигей унинг юзига каскаси билан калла кўйган эди – шунда иккалови ҳам бирдек ағанаб тушди. Томоғидан маҳкам бўғиб олишдан бошқа чора қолмади. Душман эса типирчилаб хириллар, бармоқлари билан кўлидан тушиб кетган ханжарини пайпасларди. Ҳар лаҳзада орқасига ханжар урилишини кутган Эдигей, баттар ўчакишиб, қорайиб-қўкариб кетган ва тиржайганча оғзи очилиб бораётган душманни жон-жаҳди билан кекирдагидан ушлаб, ғайритабиий, ваҳшиёна бир куч билан бўкиртириб сиқарди. Дами ичига тушиб, сийдик иси аниқ кетгандан кейингина томоғига ботиб кетган чангакдек бармоқларини бўшатди. Шу заҳотиёқ кўнгли айниб, қайт қилиб юборди, қусуғига беланиб кўз олди қоронғилашиб инграганча нари кетди. Бу ҳақда Эдигей ўша вақтда ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса айтмади. Бу даҳшатли воқеа гоҳо тушларига кириб, эртасига ҳам жонини қўярга жой тополмай, ҳаётдан ҳам воз кечгиси келиб кетар эди... Эдигей ҳозир ўша воқеани эсларкан, жирканиб, ижирғаниб кетди. Бироқ Эдигей чағиркўзнинг айёр ва муттаҳамлиги билан устун келётганлигини сезиб турди. Бу иззат-нафсига тегарди. Эдигей чағиркўз ҳали ёзиб ўтираркан, унинг далилларидан нуқсон топишга интилди. Чағиркўз айтган гаплардан бири ўта мантиқсизлиги билан Эдигейни ҳайратга

солди: бирор кимсани ўтмишни «душманлик руҳида хотирлади», деб айблаш мумкинми? Одамнинг хотираси душманлик ёки нодушманлик руҳида бўлиши мумкинми, ахир? Хотира – бу қачонлардир ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар, ҳозир эса улар мавжуд эмас. Демак, инсон ҳақиқатда нимаки содир бўлган бўлса, ўшани эслайди.

– Бир нимага ақлим етмай турибди, – деди Эдигей ҳаяжонланганидан томоғи қақраётганини сезиб. Аммо у бу сўзларни хотиржамлик билан айтишга мажбур қилди. – Сен айтяпсанки...

– У атайлаб «сен»сираб гапирди. Бу билан: «Билиб қўй, сенга хушомад қилмайман, сендан қўрқадиган жойим ҳам йўқ, мени бари бир Сариўзақдан нарига ҳайдаб юборолмайсан» демоқчи бўлди. – Сен айтяпсанки, – такрорлади у, – душманлик руҳидаги хотиралар деб. Буни қандай тушунса бўлади? Хотира душманлик ёки нодушманлик руҳида ҳам бўлиши мумкинми? Менимча, одам аллақачон ўтиб кетган воқеаларни қаерда, қачон, қандай содир бўлганлигини хотирлайди. Ёки бундан чиқди, яхши нарсаларни эшлаш керагу, ёмон, нохуш нарсаларни эса унутиш керак демоқчимисан? Бунақаси ҳеч қачон бўлмаган бўлса керак. Ёки бирон туш кўрсанг, уни эшлаш мумкин эмасми? Агар у туш ёмон туш бўлса-чи, бировларга ёқмайдиган кўрқинчли туш бўлса-чи?..

– Оббо сен-эй! – дея ажабланди чағирқўз. – Баҳслашгинг келиб қолдими? Бу ернинг файласуфи бўлиб чиқмасанг эдинг. Бўпти, қани бўлмаса. – У чоғланиб, ҳозирлик кўраётгандай, бир лаҳза тўхтаб қолди-да, яна сўзга киришди: – Тарихий воқеалар сингари ҳаётда ҳар хил ҳодисалар юз бериши мумкин. Нималар бўлмайди дейсан. Аммо кечмишни оғзаки, айниқса, ёзма равишда тасвирлаганда замон талабига яраша, ҳозирги кунимиз талабларига яраша тасвирлаш муҳим. Бизнинг манфаатимизга хизмат қилмайдиганларини

эса эслатмаса ҳам бўлади. Бунга амал қилмасанг, душманлик йўлига кирганинг шу бўлади.

– Мен бунга қўшилмайман, – деди Эдигей. – Бундай бўлиши мумкин эмас.

– Сен қўшилсанми-қўшилмайсанми бунга ҳеч кимнинг муҳтожлик жойи йўқ. Гапдан гап чиқиб айтдим-да. Сен сўрадинг, мен сенга яхшиликча тушунтираяпман. Бўлмаса, сен билан ади-бади айтиб ўтиришим шарт эмас. Яхшиси, қуруқ гапдан ишга ўтайлик. Хўш, менга айт-чи, Қуттибоев билан қўнгилхушлик қилиб гапиришиб ўтирган пайтларингда ёки ичкилик устида, дейлик, қандайдир инглизча исмларни сенга айтмадими?

– Бу кимга керак экан? – Эдигей очиққўнгиллик билан таажжубланди.

– «Бу кимга керак экан?» Мана, эшит кимга керак-лигини. Чағиркўз Абутолибнинг «Партизан дафтарлари»дан бирини очиб, қизил қалам билан ости чизилган жойини ўқиди: «27 сентябрь куни биз турган жойга бир полковник ҳамда икки майордан иборат инглиз вакиллари келди. Биз уларнинг олдидан саф тортиб ўтдик. Улар биз билан саломлашди. Кейин командирлар чодирида ҳамма бирга овқатланди. У ерга югославиялик партизанлар билан бирга жанг қилиб юрган чет эллик партизанлардан беш-олти киши келиб, бизни ҳам таклиф қилишди. Мени полковник билан таништирганларида у астойдил қўлимни қисиб, бу ерга қандай тушиб қолганимни таржимон орқали сўраб-суриштирди. Мен қисқача гапириб бердим. Менга вино куйишди, улар билан бирга мен ҳам ичдим. Кейин узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Инглизларнинг очиққўнгил, содда одамлар эканлиги менга ёқиб қолди. Полковник: «Европада фашизмга қарши қўлни-қўлга бериб курашганимиз улкан бахтдир, – деди, яна унинг таъбири билан айтганда, Худонинг қудрати бизга мадад берибди. Бусиз фашизмга қарши курашиш жуда оғир

бўларди, эҳтимолки, бу кураш бирлашмаган халқлар учун фожиали қисмат билан тугарди», – деди ва ҳоказолар. Чағиркўз ўқиб бўлгандан сўнг дафтарни бир чеккага суриб қўйди. «Казбек»дан яна бир дона олиб жимгина чекиб ўтирди-да, тутун бурқситганча сўзида давом этди: – Демак, Қуттибоев инглиз полковнигига Европада партизан бўлибми, ёки бошқача йўллар биланми қанчалик уринмангиз, бари бир, Сталиннинг даҳоси бўлмаганда ғалабага эришиб бўлмасди, деб эътироз билдирмаган. Демак у ўртоқ Сталинни хаёлига ҳам келтирмаган! Энди тушунгандирсан?

– Эҳтимол, у бу ҳақда гапирган бўлса ҳам ёзаётганда унутиб қолдирган бўлиши мумкин, – Эдигей Абутолибни ҳимоя қилишга уриниб кўрди.

– Қаерда шундай деб ёзилган? Исботлаб беролмайсан! Бундан ташқари, биз Қуттибоевнинг бу ёзувларини қирқ бешинчи йилда у югослав партизанлари қўшилмасидан қайтиб келиб, назорат тафтишидан ўтиш олдида берган сўроқлари билан солиштириб кўрдик. Унда инглиз миссияси ҳақида ҳеч нарса эслатилмайди. Демак, бир балоси бор. Унинг инглиз разведкаси билан алоқаси йўқ, деб ким гувоҳлик бера олади!

Яна Эдигейнинг кўнгли вайрон бўлиб кетди. Чағиркўз гапни қаёққа бураётганини тушунолмаб қолди:

– Қуттибоев сенга бирон нарса демадимми? Инглиз исмларини атамадимми? Ҳалиги инглиз миссиясидагиларнинг кимлигини билиш биз учун жуда ҳам муҳим.

– Уларнинг исмлари қанақа бўлади?

– Мисол учун Жон, Кларк, Смит, Жек, дейлик...

– Бунақа номларни умримда эшитмаганман.

Чағиркўзнинг қовоғидан қор ёғиб, ўйлаб қолди. Эдигей билан суҳбати уни қаноатлантирмади. Кейин айёрлик билан сўради:

– Қуттибоев бу ерда қандайдир мактаб очиб, болаларни ўқитар эмишми?

– Қанақа мактаб бўлсин! – Эдигей беихтиёр кулиб юборди. – Унинг иккита ўғли, менинг иккита қизим бор. Мактаб дегани, шу бўлади. Катталари беш ёшда, кичиклари уч ёшда. Бояқишлар учун яйраб ўйнайдиган жойнинг тайини йўқ, атроф ҳувиллаган чўл. Болалар уйга ўрганган, уйда тарбиялашади. Эр-хотин иккаласи ҳам собиқ ўқитувчилар эмасми, китоб ўқиб беришади, сурат чиздиришади, ҳисоб ўргатишади.

– Қанақа ашулалар айтишади?

– Ҳар хил. Болаларнинг ашулалари. Ёдимда йўқ.

– Болаларга нималарни ўргатиб, нималарни ёздиришади?

– Ҳарфларни. Қандайдир одатий сўзларни.

– Масалан, қанақа сўзларни?

– Қанақа сўзлар! Буниси эсимда йўқ.

– Эсингда бўлмаса, мана! – чағиркўз қоғозлар орасидан дафтар варағини излаб топди-да, – мана дастлабки сўзлар, – деди. Варақда бола кўли билан ёзилган «бизнинг уй» деган сўз бор эди. – Кўряпсанми, боланинг ёзган биринчи сўзини. Нима учун «бизнинг ғалаба» деб ёздирмаган? Ҳозир болаларнинг биринчи навбатда айтадигани қайси сўз бўлиши керак, қани айт-чи? «Бизнинг ғалаба» деган сўз бўлиши керак. Шундай эмасми? Нима учундир бу сўзлар Қуттибоевнинг хаёлига ҳам келмаган. Ғалаба билан Сталин эгизак сўзлардир!

Эдигей гангиб қолди. У ҳали эс-хушини танимаган шу болаларни деб бутун борлиғини бериб, қанча вақт сарфлаб келаётган Абутолиб билан Зарифага ичи ачиб кетганидан, ўзини эса буларнинг ҳаммаси олдида таҳқирланаётгандай ҳис этиб, кескин деди:

– Агар шундай бўладиган бўлса, биринчи навбатда: «Бизнинг Ленин» деб ёзиш керак. Шундай ёзиш бизнинг бурчимиз. Ҳар ҳолда, Ленин биринчи ўринда турмайдими?

Чағиркүз кутилмаганда бу гапдан дами ичига тушиб кетди. Кейин хийла вақтгача оғзидан тутун бұрқситиб ўтирди. Ниҳоят, ўрнидан турди. Бир оз юргиси келиб қолди, шекилли. Аммо қаёққа ҳам юрсин бу тор уйчада.

– Биз Сталин деганда Ленинни англаймиз! – У сўзларни дона-дона қилиб чертиб-чертиб гапирарди. Сўнг чопиб келган одамдай енгилгина нафас олиб, муросага келди: – Бўпти, орамизда бунақа гап бўлмади, деб ҳисоблаймиз.

У ўрнига ўтирди-да яна аввалгидек нурсиз юзидаги лочинникидек тиниқ, сарғимтир кўзлари билан амирона қадалиб қаради.

– Қуттибоев болаларни интернатда ўқитишга қарши чиққан, деган маълумотлар бор бизда. У бу хусусда гапирганда сен ҳам бор экансан. Хўш, бу ҳақда нима дейсан?

– Бунақа маълумотлар қаердан олинган? Ким берди бундай маълумотларни? – Эдигей танг қолди ва шу заҳотиёқ хаёлидан бир ҳадик ўтди: бунинг ҳаммасига бекат бошлиғи Абилов айбдор! Буларнинг ҳаммасини ўша еткизган. Чунки бу гапнинг устида Абилов ҳам бор эди.

Эдигейнинг саволи чағиркўзнинг ғазабини яна кўзғатиб юборди:

– Мана қара, сенга айтдим-ку, маълумотни қаердан олиш билан сенинг ишинг бўлмасин деб! Бу бизнинг ишимиз. Биз ҳеч кимнинг олдида ҳисоб бермаймиз. Буни ёдингда тут. Сен менга у нима деганини айтиб бер.

– Нима деган эди? Эслаб кўриш керак. Хўш... Бека-тимизнинг энг кекса ишчиси кўшнимиз Қазангапнинг ўғли Қумбелдаги интернатда ўқийди. Ўспирин бола эмасми, бир оз бебошроқ чиқди. Гоҳо одамларни ҳам алдаётганга ўхшайди. Сентябрь олдидан болани яна ўқишга юбориш керак бўлиб қолди. Отаси уни туяда олиб борди. Онаси, Қазангапнинг хотини Бўкей эса йиғлаб-сиқтаб зорлана бошлади – болам интернатга

бордию ўзгарди-қолди, бутун ўй-хаёли, қалби билан уйга боғланган бояги бола эмас, аввалгидай ота-онанинг ҳурмати қолмади дейди. Чаласавод аёл-да. Тўғри, болани ўқитиш керак, лекин у ота-онасидан йироқда...

– Майли, майли, – дея Эдигейнинг сўзини бўлди чағиркўз. – Ўшанда Қуттибоев нима деди?

– У ҳам орамизда эди. Она-да, юраги ёмонликни дарров сезади, деб айтди. Оилада бир ишқал бўлмаса, ҳеч ким боласини интернатга бермайди. Интернат болани оиладан, ота-онадан ажратиб қўяди, узоқлаштиради. Бу, умуман, жуда мушкул масала. Ҳамма учун – унинг учун ҳам, бошқалар учун ҳам бирдек қийин масала, деди. Бошқа чораси бўлмагандан кейин, на илож! Мен унинг аҳволини тушунаман. Мениям болаларим бор, катта бўлишяпти. Интернатни ўйласанг нима бўлади, деб ҳозирдан жонинг ачишади. Албатта, ёмон...

– Буниси кейин, – дея Эдигейнинг сўзини кесди чағиркўз. – Демак, у совет интернати ёмон деб айтибди-да?

– У «совет» деб айтмади. Интернат, деди холос. Болаларимиз ўқийдиган интернат Қумбелда. «Ёмон», деб мен айтдим, у эмас.

– Бунинг аҳамияти йўқ. Қумбел ҳам Совет Иттифоқининг бир бўлаги.

– Нега аҳамияти бўлмасин? – чағиркўз уни чалғитиб ётганлигини сезиб, Эдигейнинг жаҳли чиқиб кетди. – У гапирмаган гапни нега унга тиқиштирасан? Мен ҳам шундай фикрдаман. Бекатда эмас, бошқа жойда яшаганимда болаларимни сираям интернатга бермасдим. Мана, менинг ўйлаган ўйим. Демак, мен...

– Ўйлайвер, ўйлайвер! – деб ғулдиранди чағиркўз, бир оз сукут сақлаб, сўнг яна сўзида давом этди: – Демак, у коллектив тарбияга қарши. Тўғрими?

– Ҳеч ҳам қарши эмас-да! – Эдигей ўзини тутиб туrolмади. – Нега туҳмат қиласан? Шунақаям бедодлик бўладими?

– Бўлди, бўлди, бас қил, – деб қўл силтади чағиркўз тушунтириб ўтиришни ҳам ўзига эп кўрмай. – Сен ундан кўра мана бу – «Дўнанбой қуши» деган дафтар ҳақида гапириб бер-чи, унда нима ёзилган? Қуттибоевнинг айтишича, буни Казангапнинг сўзларидан, анча-мунчасини эса сендан ёзиб олган эмиш. Шундайми?

– Худди шундай, – дея жонланди Эдигей. – Қадимда Сариўзакда бир воқеа содир бўлиб, кейинчалик эл оғзида афсонага айланиб кетган эмиш. Сал нарида найманларнинг қабристонни бор, бир вақтлар у найманларники экан, ҳозир ҳаммага қарашли – Она Байит деб аталади. Ўша ерга манкурт ўғли томонидан ўлдирилган Найман она дафн этилган экан...

– Бўлди, бўлди, дафтарни ўқиб чиқиб бу қушнинг қаноти остида қандай сир-асрор борлигини ўзимиз билиб оламиз, – деди чағиркўз дафтарни варақлаган Эдигейга боягидек эшиттириб ўқиб, ўз муносабатини билдиргандай: – Дўнанбой қуши эмиш! Ҳм, ўйлаб топганларини қара. Одамнинг исмига қўйилган қуш эмиш. Яна бир янги ёзувчи чиқибди-да. Янги Мухтор Аvezов пайдо бўлганга ўхшайди. Феодал ўтмиш ёзувчиси. Дўнанбой қуши ҳам... Бизни тушунмайди деб ўйласа керак... Хилватхонада яшириниб олиб, ёзиб ётибди. Болаларига эмиш, ҳм... Мана бу-чи, бу нима? Бу ҳам сенингча болаларига аталганми? – чағиркўз клеёнка муқовали яна бир дафтарни Эдигейнинг юзига тутди.

– Бу нима? – деди Эдигей тушунмасдан.

– Нима эмиш? Нималигини сен билишинг керак. Мана кўр, нима деб номланганини: «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга айтгани».

– Тўғри, бу ҳам афсона, – деб гап бошлади Эдигей. – Бу бўлиб ўтган воқеа. Эски одамлар бунинг тарихини яхши билишади...

– Овора бўлма, мен ҳам биладман! – чағиркўз Эдигейнинг гапини бўлди. – Қулоғимга чалингандай бўлувди, Алжиб қолган қари чол ўн тўққиз яшар қиз-

ни севиб қолади. Бунинг нимаси яхши? Бу Қуттибоев деганинг душмангина эмас, маънавий бузуқ киши ҳам экан-ку! Бу ифлосликларни ипидан-игнасигача ёзиб олганига қара-я.

Эдигей қизариб кетди. Уялганидан эмас, унинг қалби ғазабдан жўшиб кетган эди, чунки Абутолибга нисбатан бундан ортиқ адолатсизлик бўлиши мумкин эмас эди.

Эдигей аранг ўзини босиб деди:

– Сен шуни билиб қўйки, қанақа лавозимда эканлигини билмайман, аммо бу масалада Абутолибга тил теккиза кўрма. Қанийди, энди ҳамма ҳам шундай эр бўлса! Қанақа одамлигини шу ердаги истаган кишидан сўра, айтиб беради. Бу ердагиларни бармоқ билан санаса бўлади, бир-биримизни беш қўлдай яхши биламиз.

– Бўлди, бўлди, ўпкангни бос, – деди чағиркўз. – Бошларингни айлантириб қўйибди у. Душман ҳамма вақт ўзини турли мақомга солиб юради. Биз эса уни фош этамиз. Бўпти, озодсан, бораверсанг бўлади.

Эдигей ўрнидан турди. Телпагини киятуриб, тутилиб қолди:

– Унинг тақдири нима бўлади? Энди нима қилиш керак? Шунақа ёзувлар учун ҳам одамни қамаш мумкинми, ахир?

Чағиркўз ўрнидан туриб кетди:

– Эй, сенга яна қайтариб айтаман: бу сенинг ишинг эмас! Душманни нега таъқиб этамиз, қанақа муомала қиламиз, қандай жазолаймиз – бунинг ўзимиз биламиз. Бунинг учун сен бош қотирмай қўяқол. Ўз йўлингни бил. Бор!

Шу куни кечаси ётар олдида йўловчи поезди Бўронли бекатида яна тўхтади. Фақат бу гал тескари томонга борарди. У кўп турмади. Уч дақиқалар чамаси. Биринчи йўлнинг саҳнида қоронғида Абутолибни олиб кетаётган ҳалиги хром этикли уч киши поезднинг келишини кути-

шарди. Улардан бир оз нарироқда, бесўнақай гавдалари билан Абутолибни тўсиб турган ўша кишилар ортида бўронлиликлар – Зарифа билан болалари, Эдигей, Уккубола ва бекат бошлиғи Абилов туришарди.

Абилов бўлар-бўлмасга бўзчининг моксидек у ёқдан бу ёққа юриб турарди, чунки поезд жадвалда кўрсатилганига қараганда ярим соат кечикаётган эди. Аммо, унинг бу ишга дахли йўқ-ку! Жимгина туравермайдимиз?! Абутолибнинг уйидан топилган ўша машъум ривоятлар хусусида сўроқдан ўтган Казангап эса бу маҳал навбатчиликда эди. У Абутолибни Сариўзакдан олисларга олиб кетадиган поездга ўз қўли билан йўл очиши керак эди. Бўкей Эдигейнинг уйида унинг қизалоқларига қараб қолган эди.

Этик кийган ўша уч киши шамолдан ёқаларини кўтариб, Абутолибни бу ёқда турганлардан гавдалари билан тўсиб олгандай жиддий бир қиёфада сукут сақлаб туришарди. Абутолиб билан видолашишга чиққан бўронлиликлар ҳам чурқ этишмасди.

Шамол қор тўзонини учириб билинар-билинемас ҳуштак чалиб турарди. Чамаси, қор бўрони бошланишидан дарак берарди. Қоп-қоронғи Сариўзак осмони рутубатли ҳаво билан тўйиниб, янада қуюқлашиб бораётгандек. Ой бўлса сарғиш бир доғ сингари маъюс тортиб аранг шуълаланиб турарди. Аёз қулоқ-чаккани чимдилайди.

Зарифа эрига бериб юбормоқчи бўлиб олиб келган кийим-кечакни, озиқ-овқат солинган тугунчагини ушлаганча, ич-ичидан йиғлаб турарди. Уккуболанинг оғзидан бўралиб чиқаётган қалин буғ унинг энтикиб-энтикиб йиғлаётганини кўрсатарди. У пўстагининг бари билан Довулни ўраб-чирмаб олганди. Довул ниманидир сезгандек индамасдан холаси Уккуболага ёпишиб олганча безовталанарди. Ҳаммадан ҳам Эрмакка қийин бўлди. Эдигей уни шамолдан пана

қилиб, қўлига кўтариб олганди. Бу нарсалардан ҳали унинг хабари йўқ эди.

– Атика, атика! – дея чақирарди у отасини. – Бу ёққа келинг, биз ҳам сиз билан бирга борамиз!

Абутолиб ҳар гал боласининг вижир-вижирини эшитганда бутун вужуди қақшаб унга ялт этиб қараб оларди-да, беихтиёр, нималардир демоқчи бўларди-ю, лекин унга қайрилиб қарашга рухсат беришмасди. Охири ўша уч кишидан бири ўзини тутиб турулмади:

– Бу ерда турманглар! Эшитяпсизларми? Наридега кетинглар! Кейин келасизлар, – дея ўшқиргандан кейингина орқага чекинишга тўғри келди.

Бу орада узокдан паровознинг чироғи кўринди. Ҳаммалари ўринларидан қўзғалиб қолишди. Зарифа ўзини тутта олмай энтикиб, йиғлай бошлади, Унга қўшилиб Уккубола ҳам йиғлай бошлади. Ахир, бу поезд унинг бошига айрилиқ савдосини солиб кетади-да. Поезд пешанасидаги ёғду билан аёзли ҳавонинг зулмат қатлами-ни ёриб ўтиб, паға-паға туман орасидан даҳшат солиб яқинлашиб келарди. Яқинлашган сайин паровознинг ловиллаб ёнаётган чироқлари ер узра юқорилаб борар, темир излар орасида ғужғон ўйнаётган қор учқунлари ёғду аралаш кўзга янада равшанроқ ташланар, тинимсиз ишлаб турган паровознинг шовқини тобора кучайиб, ерни ларзага келтирарди. Мана, унинг ўзи ҳам кўзга яққол ташланди. Шунда Эрмак:

– Атика, атика! Қаранг, поезд келяпти, – деб қичқирди-да, отасининг жавоб бермаётганидан ҳайратлангандай яна жим қолди. Сўнг яна унинг эътиборини тортмоқчи бўлди: – Атика, атика!

Куймаланиб юрган бекат бошлиғи Абилов ҳалиги уч кишининг ёнига борди:

– Почта вағони таркибнинг бошида бўлади. Барака топкурлар, олдинга юринглар, марҳамат, анави ёққа.

Ҳаммаси у кўрсатган томонга тезгина юриб кетишди, негаки ортдан поезд етиб келиб қолган эди. Олдинда портфелини кўтариб олганча ҳеч қаёққа қарамай чағиркўз борарди, ортидан Абутолибни кузатиб чағиркўзнинг кенг елкали икки ёрдамчиси, улардан сал орқароқда ҳаллослаганча Зарифа, сўнг Довулни етаклаган Уккубола, ниҳоят ён томонда ҳаммадан кейин Эрмакни кўтариб олган Эдигей биргалашиб боришарди. У аёллар билан болаларнинг олдида кўз ёши қилишни ўзига эп кўрмас, йўлда бораётиб томоғида қадалиб турган аллақандай аччиқ бир нарсанинг иложини қилолмай ўзи билан ўзи олишиб борарди.

– Сен ақлли боласан-а, Эрмак. Тўғрими, ақллисан-а? Ақлинг кўп, йиғламайсан, тўғрими? – деб жужиқни бағрига босганча пойма-пой сўзлаб борарди.

Бу орада поезд юришини секинлатиб, тўхташ жойига етиб келди. Паровоз яна хиёл юриб, уларнинг ёнидан вишиллаганча буғ таратиб қулоқни қоматга келтириб хуштак чалганда Эдигейнинг қўлидаги бола кўрққанидан сесканиб тушди.

– Кўрқма, кўрқма, – деди Эдигей. – Сен билан биргаман-ку. Ҳамиша бирга бўламан.

Поезд узоқ ғижирлаб тўхтади, қор тўзони билан қопланиб, деразалари музлаб хиралашиб кетган вагонлар таққа тўхтади қолди. Ҳамма ёқ сукунатга чўмди. Бироқ, паровоз шу заҳотиёқ яна йўлга ҳозирланиб, пишиллаб буғ чиқарди. Почта вағони паровоздан кейинги юк вағонига тиркалган эди. Унинг деразаларига панжара тутилган бўлиб, икки табақали эшиги ўртада эди. Эшиклари ичига очилди. Бошларига почта ходимларининг фуражка, эгниларига эса пахталик шим ва фуфайка кийиб олган бир эркак билан бир аёл бош чиқариб қаради. Чироқ кўтарган семиз, кўкракдор аёл лавозими жиҳатидан каттароққа ўхшарди.

– Ҳа, сизларми? – деб сўради у чироқни ҳаммани ёритадиган даражада боши узра кўтариб. – Сизларни кутяпмиз. Жой тайёр.

Биринчи бўлиб каттакон портфель кўтариб олган чағиркўз кўтарилди.

– Қани бўлинглар, бўлинглар, йўлдан қолдирманглар! – дея шошилтиришди бу ёқдаги иккаласи.

– Тезда қайтаман! Бирон англашилмовчилик бўлса керак! – Шошилинч равишда деди Абутолиб. – Тезда қайтаман, кутинглар!

Уккубола чидаб туролмади. Абутолиб нима бўлаётганини тушунмай аланглаб қўрқиб турган болаларини жон-жаҳди билан бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпиб, алланималарни айтаётганини кўрганда, Уккубола чидаб тура олмай, чинқириб йиғлаб юборди. Паровоз эса йўлга чиқишга шай турарди. Бутун воқеа ҳалиги аёл кўтарган чироқнинг ёруғида содир бўлаётган эди. Шу пайт яна гўё поезднинг у бошидан бу бошигача электр токи югуриб ўтгандай, кучли хуштак овози янгради.

– Қани энди, бўлди, вагонга чиқ, тез бўл! – деб ўша икки киши Абутолибни вагон зиналари томон тортқилашди.

Эдигей билан Абутолиб сўнггида қаттиқ кучоқлашиб, тикандек дағал, намли юзларини босишиб, бирининг қалбидагини иккинчиси бутун борлиғи, ақл-идроки билан сезиб тургандай, бир зум жим туриб қолишди.

– Болаларга денгиз ҳақида сўзлар бер! – дея шивирлади Абутолиб. Унинг охирги айтган сўзи шу бўлди. Эдигей буни дарҳол тушунди. Ота болаларимга Орол денгизи ҳақидаги ривоятларни сўзлаб бер, демоқчи эди.

– Бўлди энди, етар, бўл деяпман сенга! – Йигитлар иккаласини икки томон тортқилашди. Улар орқадан елкалари билан сурганча Абутолибни вагонга киргизишди. Мана шундагина болалар видолашувнинг даҳшатли моҳиятини фаҳмлаб олишди. Улар бараварига чинқириб йиғлаб юборишди:

– Атика! Ата! Атика! Ата!

Шунда Эдигей, чўчиб кетгандай, қўлида Эрмак билан вагон томон отилди. Чироқ кўтарган аёл кенг елкаларида ёпирилганча йўлакни тўсиб олиб:

– Қаёққа, қаёққа? Худо кўтарсин сени! – дея жон-жаҳди билан Эдигейнинг кўкрагидан итара бошлади.

Бироқ болалар чинқириб йиғлаганда жони ачиб кетган Эдигей Абутолиб билан бирга қамалиб кетишга ҳам рози бўлиб, йўлда бораётганда чағиркўзни ўз қўлларида бўғиб ўлдиришга тайёр эканлигини ҳеч ким хаёлига келтирмади.

– Бу ерда турманглар! Нарига кетинглар, нарига! – деб чироқ кўтарган хотин шовқин соларди. Оғзидан тамаки ҳиди билан пиёз ҳиди аралашиб чиққан буғ Эдигейнинг юзига урилди.

Тугун қўлида қолганини Зарифа бирдан эслади.

– Манавини бериб қўйинг, йўл озиғи! – деб у тугунини вагон ичига ирғитди.

Почта вагонининг эшиклари ёпилди. Ҳамма ёқ жимиб қолди. Паровоз сигнал бериб, ўрнидан қўзғалди. Ғилдираклар ғижирлаб айланиб, секин-аста юриб кетди.

Бўронлиликлар зич ёпилган вагон билан ёнма-ён юриб, поезд жўнаётган томонга талпиниб боришарди. Аввало Уккуболанинг эсига келди. У Зарифани қучоқлаб, бағрига босганча қўймай турди:

– Довул, кетиб қолма! Шу ерда тур! Опангни қўлидан ушлаб ол! – дерди у баланд овозда ёнгиналаридан тобора тезлигини ошириб ўтиб бораётган ғилдиракларнинг тақа-туқ овозини босишга уриниб.

Эдигей Эрмакни кўтариб олганича поезд билан баравар югуриб кетаверди, ниҳоят вагон қуйруғини қизартириб ўтиб кетганидан сўнггина аранг тўхтади. Поезд тиниб бораётган овозларини ўзи билан бирга олиб олислаб кетди, милтираган чироқлар ҳам сўниб қолди. Паровознинг сўнгги бор чўзиб гудок бергани эшитилди.

Эдигей орқасига бурилди. У йиғлаётган болани анча вақтгача овута олмади...

Уйига келгандан сўнг печка ёнида боши гангиб ўтираркан, тун ярмига бориб Абиловни эслади. Ўрнидан туриб, кийина бошлади. Уккубола дарҳол тушунди:

– Қаёққа? – деб эрининг енгидан ушлаб олди. – Яхшиси, унга тега кўрма! Хотини кўз ёрай деб турган бўлса. Қолаверса унга тегишга ҳаққинг йўқ, исботлашга қўлингда далилинг ҳам йўқ!

– Сен ташвиш тортма, – деди Эдигей бамайлихотир. – Мен унга тегмайман, бироқ бу ердан кетиши маъқул эканлигини билиши керак. Ишончинг комил бўлсин, қўл кўтармайман! – дея енгини тортиб олиб, уйдан чиқиб кетди.

Абиловлар деразасидан ҳали ёруғ тушиб турарди. Демак, ҳали ухлашмабди.

Эдигей ёлғизоёқ йўлдан ғарч-ғурч қор босиб келди-да, музлаб қолган эшикни қаттиқ тақиллатди. Эшикни Абилов очди.

– Ҳа, Эдике, кир, кир, – деди-да кўрқиб кетганидан ранги ўчиб орқага тисланди.

Эдигей совуқдан буғ таратиб, индамай ичкарига кирди-да, ўзи билан эшикни ёпиб олди.

– Сен бу шўрликларни нега етим қолдирдинг? – деди у ўзини вазмин тутишга ҳаракат қилиб.

Абилов тиз чўкиб, Эдигейнинг пўстини этагига ёпишди.

– Худо урсин, мен эмасман Эдике! Агар ёлғон гапирган бўлсам хотиним туғолмай ўлсин! – У бирдан тилга кириб, кўркувдан қотиб қолган ҳомиладор хотинига ўгирилиб қаради. – Худо урсин мен эмас, Эдике! Наҳотки мен шундай қилсам! Бу ўша ревизорнинг иши! Эсингдами, Қуттибоев нима ёзади, нега ёзади, деб ҳадеб сўраб-суриштираварди. Ҳа, бу ўша ревизор! Наҳотки мен шу ишни қилсам! Хотиним туғолмай

ўлсин, майли! Ҳали поездни кутиб турганда ўзимни қўйрага жой тополмай қолдим. Ер ёрилмадию ерга кириб кетсам! Ўша ревизор жони-ҳолимга қўймай ҳадеб саволга тутаверди, тутаверди, мақсадини мен қаердан билайин... Агар билганимда эди...

– Майли, қани ўрнингдан тур, – деб сўзини бўлди Эдигей. Одам қатори гаплашайлик. Мана, хотининг гувоҳ. Ишқилиб, омон-эсон қутулиб олсин. Гап ҳозир бошқа ёқда. Сен ҳатто сувдан тоза, сутдан оқ бўлган тақдирда ҳам... Қаерда яшасанг, сенга бари бир эмасми. Биз бўлсак, эҳтимол, ўла-ўлгунимизча шу ерда қолиб кетармиз. Бир ўйлаб кўр. Балки вақти келиб бошқа ишга ўтиб олганинг маъқулдир. Маслаҳатим шу. Гап тамом-вассалом! Бу тўғрида бошқа гап очмаймиз. Сенга шуни айтгани келган эдим, холос...

Эдигей эшикни шартта ёпиб, ташқарига чиқди.

IX

Тинч океанда, Алеутнинг жануб томонида аллақачон кеч кира бошлаган эди. Океан ҳали ҳам секин тўлқинланиб, сув юзаси ҳамон кўз илғаганча жимираб-қўпикланиб, тўлқинлар ортидан тўлқинлар қувлашиб, уфқдан-уфққача ёйилган бутун сув олами ҳаракатланиб турарди. «Конвенция» авиабардори тўлқинда чайқалмоқда. У аввалги ўрнида, Сан-Франциско билан Владивосток орасидаги ҳаво йўлининг қоқ ўртасида эди. Халқаро илмий дастурни бажараётган кеманинг барча ишчи-хизматчилари ҳаракатга шайланиб туришарди.

Эга ёруғлик тизимида ғайризаминий тараққиёт борлиги аниқлангани натижасида вужудга келган фавқуллодда ҳолатни тадқиқ этиш учун авиабардор бортидаги махсус ваколатга эга комиссиянинг шошилинич йиғилиши ниҳоясига етаётган пайт. Ўзбошимчалик билан ўзга сайёралардан келган жонзотларга қўшилиб кетиб қол-

ган 2–1 ҳамда 1–2 паритет-фазогирлар ханузгача Тўқай-тўш сайёрасида туришган эди. Улар Қўшмарбош томонидан, «Паритет» самовий бекатининг радиоалоқаси орқали уларнинг кўрсатмасисиз ҳеч қандай хатти-ҳаракат қилмаслик тўғрисида уч маротаба огоҳлантирилди.

Қўшмарбошнинг бунчалик қатъий талаби ҳақиқатда кишиларнинг саросимага тушиб қолганидангина эмас, балки ҳамкорликнинг тўла-тўкис барбод бўлишидан, айниқса, очиқдан-очиқ қарама-қаршиликка олиб борувчи ғоятда мураккаб ва тобора кескинлашиб бораётган вазиятдан, томонлар орасидаги ихтилофнинг шиддатли тус олаётганидан дарак берарди. Яқиндагина буюк давлатларнинг илмий-техникавий қудратини мутаносиблаштириш мақсадида икки томонни бир-бирига боғлаб турган «Демиург» дастури ўз-ўзидан иккинчи планга тушиб қолди – ғайризаминий тараққиётнинг кашф этилиши муносабати билан кутилмаганда пайдо бўлган супермуаммолар қаршисида илгариги аҳамиятини йўқотиб қўйди. Комиссия аъзолари шуни яхши тушунар эдиларки, мисли кўрилмаган ва ҳеч нима билан қиёс этиб бўлмайдиган бу кашфиёт ҳозирги жаҳон уюшмаси асосларини, авлод-аждодларнинг онгида асрлар давомида тарғиб этилиб, шаклланиб келган тушунчаларни, яъни яшаш қоидаларининг бутун мажмуини мутлақо янгича имтиҳондан ўтказишни тақозо қиларди. Ер юзининг умумий хавфсизлиги ҳақидаги мулоҳазалар қаршисида бундай қалтис ишга ким журъат эта оларди, дейсиз?!

Тарихий инқироз пайтларида рўй берганидек, бу сафар ҳам Ердаги икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг асосий зиддиятлари бор кучи билан ошкор бўлди.

Бу масала муҳокамаси қизғин мунозарага айланиб кетди. Нуқтаи назарларнинг турличалиги, масалага бўлган муносабатнинг ҳар хиллиги сабабли баҳс тобора муросасиз тус ола бошлади. Баҳс-тортишувлар

кучайиб тўқнашувларга, ўзаро дўқ-пўписаларга, агар томонлар ўзларини тия олмасалар, албатта, жаҳон урушига айланиб кетадиган ихтилофларга яқинлашмоқда эди. Томонлар воқеаларнинг бу йўсинда жиддий тус олиши ҳамма учун хатарли эканини назарда тутиб, ўзларини тийишга ҳаракат қилишарди, бироқ ҳар икки томонни ўзини тия билишга ундайдиган яна бир муҳим омил, бу – Ердан ташқари тараққиёт тўғрисидаги хабарнинг бутун одамизот орасида тарқалишини хоҳламаслик, аниқроқ айтганда, Ер юзидаги онг-сезгининг стихияли равишда портлаб кетиши хавфи эди. Бу тақдирда, ишнинг не оқибатларга олиб келишига ҳеч ким кафил бўла олмас эди...

Охири ақл-идрок устунлик қилди. Томонлар ноилжликдан бу сафар ҳам қатъий бараварлик негизида мурсаи мадорага келишди. Шу муносабат билан «Паритет» самовий бекатига Қўшмарбошнинг қуйидаги мазмунда кодлашган радиограммаси жўнатилди:

«1–2 ҳамда 2–1 назоратчи-фазогирларга. Сизларга «Паритет» борт тизимлари орқали Қуёш Галактикасидан ташқарида – «Эга» деб аталмиш ёруғлик тизимидаги Тўқайтўш сайёрасида юрган 1–2 ҳамда 2–1 паритет-фазогирлар билан тўхтовсиз равишда радио алоқаси боғлаш вазифаси юкланади. Уларни зудлик билан хабардор этмоқ керакки, 1–2 ҳамда 2–1 паритет-фазогирлар кашф этган ғайризаминий тараққиёт тўғрисидаги маълумотларни ўрганиб чиққан иккала томон комиссияларининг хулосасига асосланиб, Қўшмарбош қуйидаги қатъий қарорга келди:

а) собиқ 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирларни Ер тараққиётига номатлуб шахслар сифатида «Паритет» самовий бекатига, шу билан бирга Ерга қайтиб келишлариغا йўл қўйилмасин;

б) ерликларнинг бугунги тарихий тажрибаси, ҳаётий манфаатлари ҳамда ҳозирги тараққиёт хусусиятлари

Тўқайтўш сайёрасида истиқомат қилувчи жонзотларга мутлақо тўғри келмаслиги туфайли улар билан ҳар қандай алоқа боғлашдан воз кечганимиз маълум этилсин;

в) собиқ 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирлари, шунингдек, улар билан муносабатда бўлган ўзга сайёралар огоҳлантирилсинким, ўзга сайёраликлар «Трамплин» орбитасидан «Паритет» самовий бекатига келган чоқларидагидек яна ерликлар билан алоқа боғлашга, айниқса, Ер атрофи муҳитига киришга ҳаракат қилмасинлар;

г) ўзга сайёраларнинг учар аппаратлари бостириб келиш эҳтимолидан Ер атрофидаги космик фазони асраб қолиш мақсадида «Чамбарак» деб аталмиш фавқулодда транскосмик тезликда операция бошланганини Қўшмарбош эълон қилади. Коинотда Ер куррасига яқинлашиб келаётган ҳар қандай нарсани ядро-лазер нури билан йўқ қилиб ташлашга мўлжалланган ҳарбий ракета-роботлар белгиланган орбиталарни қўриқлаб учиб юришлари дастурлаштирилсин;

д) ўзга сайёралик мавжудотлар билан ўзбошимчаларча алоқага киришган собиқ паритет-фазогирларга ерликларнинг хавфсизлиги ҳамда барқарор геосиёсат структурасини сақлаб қолиш мақсадида улар билан алоқа боғлаш мумкин эмаслиги маълум қилинсин. Сўнг, содир бўлган ҳодисани ниҳоятда қаттиқ сир сақлаш ва янгидан алоқа боғлашга йўл қўймаслик учун барча чора-тадбирлар қўрилсин. Шу мақсадда «Паритет» бекатининг орбитаси тўхтовсиз равишда ўзгартирилиб, бекатнинг радиоалоқа каналлари янгидан кодлаштирилсин;

е) Ер курраси атрофини қуршаб олган «Чамбарак» зонасига яқинлашиш хавfli экани ҳақида ўзга сайёраликлар қайта огоҳлантирилсин.

Қўшмарбош. «Конвенция» авиабардори борти».

Қўшмарбош ана шундай хавфсизлик чораларини қўриш билан бирга, номаълум сайёрани ўзлаштириш учун қурилган «Демидург» дастурини белгиланмаган вақтга қадар тўхтатиб қўйишга мажбур бўлди. «Пари-

тет» самовий бекатини бошқа айланиш параметрларга ўтказиш, ундан кундалик космик кузатишлар учун фойдаланиш лозим. Илмий-тадқиқот учун кооперативлашган «Конвенция» авиабардорини сақлаб туришни нейтрал Финляндияга топширишга қарор қилинди. «Чамбарак» тизими олис космосга учирилгач, барча паритет хизмат соҳалари, илмий ва маъмурий ходимлар, жамики ёрдамчи хизмат идораларидан Қўшмарбош фаолиятининг тўхташ сабабларини ўла-ўлгунча ҳеч кимга ошкор этмайман, деган мазмунда тилхат олингандан сўнг уларни тарқатиб юбориш лозим топилди.

Кенг жамоатчиликка номаълум сайёрада жуда катта тадқиқотлар ўтказиш зарурати туғилгани муносабати билан «Демидург» дастури бўйича белгиланган ишлар маълум вақтгача тўхтатилади, деб эълон қилиш назарда тутилди.

Ҳамма нарса пишиқ-пухта ўйлаб кўрилган, «Чамбарак» шошилинич равишда Ер курраси айланасига чиқарилиши биланоқ ана шу тадбирларнинг ҳаммаси амалга оширилиши лозим эди.

Бундан олдин, комиссиялар кенгаши тугатилиши биланоқ барча ҳужжатлар, шифровкалар, собиқ паритет-фазогирлар юборган маълумотлар, протоколлару плёнкалар ҳамда бу қайғули воқеага бирор-бир алоқаси бўлган жамики қоғозлар йўқ қилиб ташланди.

Тинч океанда, Алеутнинг жануброғида кеч кирарди. Об-ҳаво аввалгидай мўътадил. Бироқ, ҳар ҳолда океан тўлқинлари аста-секин кучая бошлади. Чор атрофдан тўлқинларнинг шов-шуви эшитиларди.

Авиабардордаги авиақанот хизматчилари махсус ваколатга эга бўлган комиссия аъзоларининг кенгаши тугаб самолётга чиқишларини сабрсизларча кутарди. Ниҳоят, улар бир-бирлари билан хайр-хўшлашиб бир қисми шу самолётга, қолгани эса бошқа самолётга чиқишди.

Авиабардорнинг сал-пал чайқалиб туришига қарамай, учиш хийла яхши ўтди. Лайнерларнинг бири Сан-Францискога, иккинчиси қарама-қарши томон – Владивостокка қараб йўл олди.

Шамол ялаб-юлқаётган Ер ўзининг азалий ўқи атрофида айланарди. У ҳад-худудсиз коинотда қум зарраси янглиғ кўринарди. Оламда бундай қум зарраларининг адоғи борми?.. Фақат ана шу заррада, яъни Ер сайёрасидагина одам зоти яшаб келмоқда экан. Яшаганда ҳам кўлидан келганча, ақл-заковати етганча яшаб келмоқда. Гоҳида эса бошқа сайёраларда ҳам бизга ўхшаш жонзотлар бормикан, деб билишга уриниб кўришди. Баҳс-мунозара, фаразларга ишониб, Ойга ҳам кўнишди, автомат аппаратларни бошқа самовий жисмларга учуришди, бироқ Қуёш тизими атрофида уларга ўхшаган ҳеч ким ва ҳеч нарса, умуман ҳаёт йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, қаттиқ афсусланишди ҳам. Сўнг улар бунини унутиб юборишди. У ҳақда ўйлаш у ёқда турсин, турмушларини, ўзаро муносабатларини ўнглай олмай қолдилар. Яшаш учун ризқ-рўз топиш қийин бўлиб қолди-да... Кўпчилик осмон билан шуғулланиш бизнинг ишимиз эмас, деган хулосага келди. Ер эса ҳамон ўз ўқи атрофида айланаверарди.

Ўша январь ойи қиш қаттиқ келиб, қуёш ғира-ширанур сочарди. Бу совуқ Сариўзакка қаёқдан келди экан! Поездлар изғирин аёздан оқариб, тўнғиб қолган буксалар билан ўтишарди. Ажиб бир манзара: қорайиб кетган нефть қуювчи қатор-қатор цистерналар изғирин шамолдан, қировдан бутунлай оқариб кетганча бекатга келиб тўхташар эди. Уларни силжитиш ҳам осон эмас. Бир-бирига уланган паровозлар гўё икки елка билан тортгандай цистерналарни кучаниб тортишар, тўнғиб қолган ғилдиракларни рельслардан узиб олгудек бўлишарди. Вагонларни кўзғатишга зўр бераётган паровозларнинг ўшқириши темирлар-

нинг тарақ-туруқ садоларига қўшилиб, аёзли ҳавода узоқ-узоқларгача эшитиларди. Тунлари бўронлиликларнинг болалари гумбур-гумбурдан чўчиб уйғонар эдилар. Бу ҳам камлик қилгандек, йўлларни қор уюмлари беркитиб ташлаган. Ўлганнинг устига тепгани шу-да! Ўчакишгандай шамол қутура бошлади. Сариў-зақда шамол учун кенг майдон мавжуд, унинг қайси томондан бошланишини билиб бўлмайди. Бўронлилар наздида, шамол қорни атайлаб темир йўлга суриб келаётгандек туюларди. У гўё ҳар қандай кичик тешикни қидириб топарди-да, уни қор билан тўлдириб, темир йўлни кўмиб юбормоқчи бўларди.

Эдигей, Казангап, яна уч нафар ишчи эртадан кечгача йўл тозалаш билан овора. Бекатнинг гоҳ у томонида, гоҳ бу томонида йўл тозалашади. Туя чаналари ишга яраб қолди: қор уюмларининг устки қатламини чана билан суриб, йўлдан чиқариб ташлар, қолганини қўл билан курашарди. Эдигей Қоранорни аямасди, юк тортишда Қоранорга тенг бир туяни чанага қўшиб қичаганча қамчилаб ишлатарди. У қор тўдаларини кўндаланг қўйилган тахта ёрдамида чиқариб ташлар, орқасидаги тахтанинг устига чиқиб, чанани оғирлиги билан босиб турарди. Бундан ўзга мослама у маҳаллари йўқ эди Махсус қор тозалаш машинаси – қор уюмларини икки томонга суриб, йўл очадиган локомотивлар чиққани ҳақида миш-миш гап тарқалган эди, холос. Тез орада ана шундай машиналардан юборамиз, деб ваъда беришди, аммо бу ваъдалар қуруқ гаплигича қолаверди.

Ёзда икки ой чамаси ҳаво мияни суюлтириб юборгудай қизиди, энди аёз ҳаводан нафас олишга киши юраги бетламайди, ўпкани ёриб юборгудай бўлади. Бари бир, поездлар бу йўлдан ўтиб туришарди, демак, ишни тўхтатиб қўйиш мумкин эмас. Эдигейнинг соқоли роса ўсиб кетди. Ўша қиш биринчи марта соқолига оқ оралаганини кўрди. Уйқусизликдан кўзлари қиза-

риб, қовоқлари шишиб кетди, юзини кўзгуда кўриш кўрқинчли, чўянга айланиб кетган эди. Пўстини эгнидан сира тушмайди. Унинг сиртидан брезент чопон кийиб олган. Оёғида кигиз этик.

Бироқ, Эдигей қандай иш билан машғул бўлмасин, қийинчиликларга дуч келмасин, Абутолиб Қуттибоевнинг бошига тушган мушкулот хаёлидан нари кетмасди. Юрагига қаттиқ ботган экан. Қандай қилиб бу ходиса юз берди, нима билан тугалланади, деб Казангап иккови ҳадеб бош қотиришарди. Казангап кўпинча хомуш юрар, қовоғини солиб, узоқ хаёлга чўмарди. Бир марта у:

– Ҳамиша шундай бўлиб келган. Текшириб кўришганларича... Илгари замонларда: «Хон Худо эмас. У ёнидагиларнинг нима билан банд бўлиб юрганини ҳамиша ҳам билавермайди, ёнидагилар эса бозорда солиқ йиғиб юрганларнинг нималар билан шуғулланаётганини билишмайди», деб бежиз айтишмаган. Ҳамиша шундай бўлган, – деди.

– Шу ҳам гап бўлди-ю, ақлингга баракалла! – Эдигей норози бўлгандай уни мазах қилди. – Шунинг учун ҳам хонларнинг адабини бериб қўйишди-да. Ахир, гап бунда эмас-ку!

– Нимада бўлмаса? – сўради Казангап ҳақли равишда.

– Нимада, нимада! – Эдигей жаҳли чиқиб пўнғиллади, бироқ жавоб қайтармади. Бу савол миясига ўрнашиб қолдию жавоб тополмай юраверди.

Фалокат келса устма-уст келар экан. Абутолибнинг тўнғич ўғли Довул қаттиқ шамоллаб, иситмаси ошиб ётиб қолди. У алаҳсирарди, йўталдан қийналарди, томоғи оғрир эди. Муртак безлари шамоллагани учун Зарифа уни ҳар хил дори-дармонлар билан даволамоқчи бўларди. Аммо афсуски, болалар ёнида доимо бўлолмасди: стрелкачи – йўл очувчи бўлиб ишлар,

гоҳ кечаси, гоҳ кундузи навбатчилик қилишга тўғри келарди. Болалар ташвишини Уккубола ўз зиммасига олди. Абутолиб оиласи шароитини кўриб ўзининг икки қизи билан бирга тўрт болани боқарди. Эдигей ҳам қўлидан келганча ёрдам берди. Эрта тонгда бостирмадан улар барагига кўмир олиб келар, вақти бўлганида, печкага ўт ёқиб кетарди. Ахир, тошкўмирни тутатиш учун ҳам маҳорат керак. Болаларга кечгача иссиқ бўлсин деб, бир ярим челақ кўмирни печкага солиб қўяди. Боши берк йўлда турган цистернадан ҳам ўзи сув олиб келади, тутантириқ қилиш учун ўтин ёради, хуллас, қўлидан келганини қилади. Булар-ку, унча оғир эмас. Бироқ Абутолиб болаларининг мўлтираган кўзларига қараркан, саволларига жавоб бера олмай юрак-бағри эзиларди. Каттаси тўшакда касал ётибди, у ўзини босиб олган, камгап, лекин кенжаси Эрмак онасига тортган. Ҳаракатчан, меҳрибон, ниҳоятда сезгир, ҳам кўнгилчан. У билан бирга бўлиш осон эмас. Эдигей эрталаб кўмир келтириб, печкага ўт ёққан пайтларда болаларни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилар, аҳён-аҳёнда болаларга билдирмай чиқиб кетарди, холос. Эрмак сал нарсага уйғонарди. Кўзини очиши биланоқ унинг биринчи саволи шу эди:

– Эдигей амаки, атикам бугун келадими?

Болакай яланғоч, оёқяланг ҳолда кўзларида сўнмас умид билан у томон югуради, Эдигей «ҳа» деса – бас, гўё отаси эртасигаёқ, албатта, қайтиб келиб, яна улар билан уйда бирга бўладигандай. Эдигей бу озғин болани кучоқ очиб бағрига босиб олади-да, яна қайта тўшагига ётқизади ва катта киши билан гаплашгандай гаплашади:

– Бугун отангнинг келиш-келмаслигини айтолмайман, Эрмак. Бироқ, у қайси поездда келарини бекатдан хабар қилишлари керак. Йўловчи поездларнинг бизда тўхтамаслигини ўзинг яхши биласан. Энг катта диспетчер буйруғи билангина тўхтайди. Тахминимча,

эрта-индин хабар қилишади. Ана ўшанда икковимиз, агар унганча Довул ҳам тузалиб қолса, учаламиз отангни кутиб олгани чиқамиз.

– Атика, мана, биз сизни кутиб олгани чиқдик, деймиз-а? – дейди катталардек бола.

– Албатта, худди шундай деймиз! – дея унинг сўзини маъқуллайди Эдигей.

Зийрак болани алдаб кетишнинг ўзи бўлмайди.

– Эдигей амаки, келинг, у сафаргидек поездга тушмайлик-да, ҳалиги энг катта диспетчерга бориб, атикам келаётган поездни тўхтатиб беришини сўрайлик.

– Ахир, у маҳал ёз, кун иссиқ эди. Ҳозир юк ташувчи поездда қандай борамиз? Аёз, изғирин. Ана куряпсанми, дераза ойналари музлаган, етолмасдан қотиб қоламиз. Йўқ, у ёққа бориш жуда хавфли.

Бола кўнгли чўкиб, индамай қолади.

– Сен ҳозирча ётиб тур, мен Довулга қарайин, – дея Эдигей баҳона топади-да, касалнинг тўшаги олдига келиб, кафтларини боланинг иссиқ чаккасига босади.

Довул зўрға кўзини очиб, иситмадан қақраган лаблари билан аранг жилмаяди. Иситмаси ҳали ҳам пайсамаган, шекилли.

– Устингни очма. Терлабсан. Тушундингми, Довул? Бешбаттар шамоллаб қоласан. Эрмак, Довул ёзилгиси келса жомни олиб бер, хўпми? Ўрнидан турмасин. Ҳадемай, ойинг ҳам навбатчиликдан келиб қолади. Уккубола янганглар эса, ҳали-замон келиб овқат беради сизларга. Довул соғайгандан сўнг бизникига чопиб келасизлар-да, Саула, Шарофатлар билан ўйнайсизлар. Мен ишга борайин, йўқса, поездлар тўхтаб қолишади, қара, қор ёғяпти, – дерди Эдигей кетиш олдида.

– Эдигей амаки, – дерди шунда тиним билмас Эрмак бўсағага етиб қолган Эдигейга. – Атикамнинг поездни келиб тўхтаган кунини агар кўп қор ёғса, мен ҳам бориб қор курайман. Кичкинагина куракчам бор.

Эдигей ҳар сафар болалар олдидан юраги ўртаниб чиқиб кетарди. Аламдан, ожизликдан, ачинганидан изтироб чекарди. Бутун олам кўзига қоронғи кўринар, охири аламини шамолдан, қор уюмларидан, тиним бермай ишлаётган туялардан олмоқчи бўларди. Бутун Сариўзақда кўтарилган бўронни гўё бир ўзи тўхтата оладигандек, жон-жаҳди билан ишларди.

Кунлар томчилардек бир зайлда орқама-кетин ўтиб борди. Мана, январь ҳам ўтиб, совуқинг заҳри бир оз пасайди. Абутолиб Қуттибоевдан эса ҳеч қандай хабар йўқ. Эдигей билан Казангап турли ўй-хаёлларга бориб, бошлари қотарди. Бошқалар учун эмас, ўзи учун бир нима ёзганнинг айби нимада, у ерда ҳеч қандай ортиқча нарса ёзилмаган-ку, ахир. Шунинг учун яқин кунлар ичида бўшатиб юборишлари керак, деб ўйлашарди. Иккаласининг ҳам умиди сўнмаган эди. Улар кўнгли чўкмасин, руҳи тушмасин, деб Зарифага ҳам ўгит беришга ҳаракат қилар эдилар. Зарифанинг ўзи ҳам азбаройи болаларни деб, тош-метиндек бардошли бўлиши зарурлигини тушунарди! У чиндан ҳам тош-метинга айланди: ўз дарди билан бўлиб индамай юрар, оғиз очиб биров билан гапиришмас, фақат кўзларигина хавотирланаётгандай жовдираб турарди. Бу сабр-тоқатнинг қанчага етишини ким билибди?!

Эдигей Бўрон бу маҳал қўли ишдан бўшаб яйловдаги ўтлаб юрган туя подаларидан, аввало Қоранорнинг қандай юрганидан хабар олиб келмоқчи бўлди. Қоранор подадаги туяларнинг биронтасини майиб қилиб қўймадимикин? Ҳовуридан тушмаганмикин?

У чанғида овулдан чиқди. Йўл унча узоқ эмас эди. Тез бориб, тез қайтди. Ҳаммаси жойида. Моллар Тулки Қуйруқ сойликларида ўтлаб юрибди, қор деярли йўқ. Шамол қорларни учириб, ён бағирлардаги ўтларни очиб кетган. Хавотирланмаса ҳам бўлади, деб Казангапга айтиб қўймоқчи бўлди. Бироқ, Эдигей аввал чанғини уйга

ташлаб чиқай, деб йўлдан қайрилди. Катта қизи Саула уйдан чўчиб чиққан кўйи отасига назар ташлаб:

– Ота, ойим йиғлаяпти! – дедию яна ичкарига кириб кетди.

Эдигей чанғини ирғитиб хавотирланганча шошиб уйга кирди.

Уккуболанинг хўнграб йиғлаётганини кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

– Нима гап? Нима бўлди ўзи?

– Бу лаънати дунёда ҳамма нарса кўриб кетсин! – дея энтикиб-энтикиб йиғларди Уккубола. Ахир у жуда ҳам бардошли, ақлли-иродали аёл эди-ку.

– Ҳаммасига сен айбдорсан! Сен!

– Нега? Нима учун? – деди Эдигей ҳайратланиб.

– Бечора болаларнинг бошини айлантириб, ёлғон-яшиқ гапларни айтибсан. Эҳ, яна бир йўловчи поезд келиб тўхтаса бўладими?! Қараса, рўпарадан бошқаси келаётган экан. Уни ўтказиб юбориш учун тўхтаб турибди. Икковининг шу бекатда учрашганларини айтмайсанми? Поезднинг тўхтаганини кўриб қолган Абутолибнинг икки боласи бирдай қичқирганча югуриб: «Ота, отажон! Отажоним келди!» деб поездга ёпишса бўладими. Мен болаларнинг ортидан югурдим. Иккалови вагондан-вагонга ирғиб: «Ота! Отажон! Отамиз қани?» дея чинқириб юришди. Поезднинг тагида қолади, деб жоним чиқаёзди. Бирор эшик очилмасди. Улар эса оталарини чақиритиб, югуриб-елиб боришарди, қичқиритиб, вагондан-вагонга ирғиб чиқишарди. Поезднинг узунлигини-ей! Мен етиб келиб кичигини ушлаб олдим, каттасининг қўлидан тортгунимча поезд юра бошлади. Иккаласи ҳам қўлимдан юлқиниб чиқиб, «Отажонимиз кетти, поезддан тушолмай кетти!» деб шундай ўкириб додлашдики! Бирам йиғлашди, бирам йиғлашдики, юрагим зардобга тўлди, жинни бўлиб қолмасам, деб ўйладим. Эрмак ёмон аҳволда. Бориб болани юпат! Бор! Йўловчи поезд келиб

тўхтаганда, отанг келади, деб айтган сенсан. Поезд кетиб, отаси келмай қолганини кўрсанг эди! Кошки кўрсанг эди! Нега энди ҳаёт шундай қурилган, нега энди ота болага, бола отага шунчалик юрак-бағри билан бирлашиб яратилган экан-а? Жонни шунчалар қийнаш нима зарур экан-а!

Эдигей болалар олдига қатл этилган киши сингари йўл олди. Худойим, бу маъсум қалбларни беихтиёр алдаганим учун ўларимдан олдин кечир, деб Тангрига илтижо этиб борарди. Ахир, уларга ёмонликни раво кўрмаган эди. Энди нима дейди, қандай жавоб қайтаради?

У кириб келиши билан йиғидан кўзлари таниб бўлмас даражада шишиб кетган Эрмак билан Довул қайтадан ўкириб йиғлай бошлашди, «Поезд келиб тўхтадию, отамиз туша олмай кетиб қолди, Эдигей амаки, сиз поездни тўхтатинг», деб бўзлаб, бир-бирига гал бермай чуғурлашиб унга бўлган воқеани тушунтирмақчи бўлишди.

– Соғиндим, отажонимни! Соғиндим, соғиндим! – дея Эрмак чинқирар, умид, ишонч билан, бутун вужуди билан ялиниб-ёлворарди Эдигейнинг бўйнидан кучоқлаганча.

– Мен ҳозир ҳаммасини билиб келаман. Жим бўлинглар, бас энди, йиғламанглар. – Эдигей йиғидан ўзини тиёлмай болаларни ишонтиришга, юпантиришга интиларди, уларнинг назарида ишонган, таянган кишиси бўлгани учун ҳам ўзини йўқотиб қўймасликка қиёфасини ўзгартирмасликка ҳаракат қиларди. Лекин буниси ўта қийин бўлди. «Мана, биз ҳозир борамиз, учовлон борамиз! – дерди-ю, «Қаёққа борамиз? Қаёққа? Кимга борамиз? Нима қилмоқ керак? Қандай иложи бор?» каби саволлар миясини чулғаб олди. Мана, ҳозир ташқарига чиқамиз, сўнг ўйлашиб, гаплашиб оламиз. – Эдигей нималарнидир ваъда берарди, нималарнидир айтиб ғулдирарди.

Зарифа каравотда юзини ёстиққа буркаб олганча чўзилиб ётарди. Эдигей унинг ёнига борди.

– Зарифа, Зарифа! – деди Эдигей елкасига қўл текизиб.

Бироқ, у ҳатто бошини ҳам кўтармади.

– Биз ташқарига чиқиб, бир оз сайр қилмоқчимиз, сўнг бизникига кирамиз, – деди у Зарифага. – Мен болаларни олиб кетяпман.

Болаларни юпатиш, қолаверса, ўй-фикрларини жамлаб олиш учун ўйлаб топган бирдан-бир йўли шу бўлди. Эрмакни опичлаб, Довулни эса қўлидан ушлаб олди. Кейин темир йўл бўйлаб гангиб кетаверишди. Эдигей Бўрон ўзгалар қайғусини ҳали ҳеч қачон бунчачик чекмаган эди. Уни опичлаган Эрмак ҳануз ҳиқиллаб йиғларди, ғам-ғуссага тўлиб нафас оларди. Ана шу увоққина, соғинчдан қалби дард-аламга тўлиб-тошган мурғак бола унинг елкаларидан ушлаб кетаётирки, Эдигейнинг ўкиргиси келарди.

Шу зайлда уловлон темир йўл бўйлаб, бепоён Сарийўзак саҳроси сари кетаверишди. Фақат поездлар гоҳ у томон, гоҳ бу томон гулдираб ўтишарди. Келишарди, кетишарди...

Эдигей иложсизликдан яна бир марта болаларга ёлғон гапиришга мажбур бўлди. Сизлар янглишибсизлар, деди. Ҳалиги, тасодифан бу бекатга тўхтаб қолган поезд бошқа томонга кетмоқда, отангиз бўлса тескари томондан келади. Афтидан, у яқин орада келмайди. Маълум бўлишича, уни катта бир кемада қандайдир денгизга матрос қилиб юборишган экан, ҳалиги кема узоқ сафардан қайтиб келган заҳоти отангиз уйда ҳозир бўлади. Ҳозирча сабр қилиш керак. Эдигей бу ёлғон сўзни болаларга ҳақиқат рўёбга чиққунча сабр-тоқат қилиб туриш учун мадад бўлади, деган ниятда айтган эди. У Абутолиб Қуттибоевнинг қайтиб келишига шубҳаланмасди. Вақт ўтиб, ҳақиқат қарор топгач унга жавоб беришлари керак. Болаларини шунчалар сев-

ган ота бир дақиқа ҳам чидаб тура олмайди... Шунинг учун ҳам Эдигей ёлғон гапирди. Абутолибни яхши билган Эдигей уй, бола-чақасидан ажраб юришнинг унга нақадар оғирлигини ўзгалардан кўра яхшироқ тасаввур этарди. Ўз эрки билан кетмаган бўлса ҳам, яқинда қайтарман, деган умидда оиладан вақтинча йироқлашиб кетган бошқа биров балким, бунчалик қаттиқ қайғуриб, азоб чекмаган бўларди. Аммо Абутолиб учун бу айрилиқ энг оғир жазога тенг эканини Эдигей жуда яхши биларди. Шунинг учун ҳам суд ишини текшириб, тақдирини ҳал этгунларича чидаб тура олармикин деб, Абутолибдан хавотирланар эди...

Зарифа бу орада эрини сўраб, у билан учрашиш мумкинми ёки йўқлигини хабар қилишларини илтимос қилиб, тегишли идораларга аллақачон бир нечта хат ёзиб юборди. Ҳозирча ҳеч қандай жавоб келгани йўқ. Казангап билан Эдигей ҳам бош қотиришарди. Аммо улар бунинг учун Бўронли бекатида бевосита почта алоқаси йўқлигини сабаб қилиб кўрсатишга мойил эдилар. Мактуб ёзган киши уни бирон кимса орқали юбориши ёки бўлмаса ўзи Қумбел бекатига олиб бориб ташламоғи лозим эди. Қолган хат-хабарлар ҳам аввало Қумбел бекатига келади, сўнгра ҳалигидай восита орқали юборилади... Алоқанинг бундай йўли, маълумки, ҳамма вақт ҳам ишончли бўлавермайди.

Бир сафар шундай ҳам бўлди...

Февраль ойининг сўнгги кунларида Казангап ин-тернатдаги Собитжондан хабар олиб келиш учун Қумбелга борди. Туясини миниб кетди. Қиш совуғида ўткинчи юк поездларига тушиб бориш осон эмас. Вагонларга киролмайсан, ман этилган, тамбурда кетсанг манзилга етгунча изғирин шамолга чидаб бўлмайди. Иссиққина кийиниб, туяда жўнасанг, шунда ҳам қичаб ҳайдаганда, бир кунда бориб келиш мумкин, ишларинг ҳам битади.

Казангап ўша куни кечгача қайтиб келди. Туясидан тушаётганда негадир хафалигини, қош-қовоғидан қор ёғилаётганини кўриб, балки ўғли интернатда бирон ишқал қилиб қўйдимикин ёки туя устида юривериб чарчагандир, деб ўйлади Эдигей.

– Хўш, қандай бориб келдинг? – деб гап қотди у.

– Бир нави, – дея истар-истамас жавоб берди Казангап, юкларини тушираётди. Кейин ўгирилиб қарадию бир оз ўйлашиб туриб: – Ҳозир уйингда бўласанми? – деб сўради.

– Уйда бўламан.

– Иш бор, ҳозир кираман.

– Кирақол.

Казангап кўп ўтмай Бўкейини эргаштириб кириб келди. Ўзи олдинда, хотини ортида. Ҳар иккаласи ҳам нимадандир ташвиш тортган кўринарди. Казангап афтидан чарчаган эди: узун бўйни янада чўзилиб, елкалари чўкиб, саланглаб, мўйловлари хурпайиб турарди. Семириб кетган Бўкей хансирар, худди юраги талпинаётгандай энтикиб нафас оларди.

– Нечук хурпайиб турибсизлар, уришиб қолган эмасмисизлар? – дея кулиб қўйди Уккубола. – Ярашгани келдингларми? Қани, ўтиринглар.

– Уришиб қолган бўлсак майли эди-я, – дея йиғламсираб жавоб берди Бўкей, ҳамон оғир нафас олар экан.

Казангап атрофга кўз югуртириб:

– Қизларинг қайда? – деб сўради.

– Зарифаникида, болалари билан ўйнаб юришибди, – деб жавоб берди Эдигей. – Уларнинг нима кераги бор сенга?

– Хунук хабар олиб келдим, – деди Казангап Эдигей билан Уккуболага юзлашиб. – Ҳозирча болалар билишмасин. Оғир мусибат. Абутолибимиз ўлибди.

– Нима деяпсан?! – Эдигей ўрнидан ирғиб турди. Уккубола эса, бир чинқирди-да, оғзини кафти билан тўсди, ранги девордек оқариб кетди.

– Ўлибди! Ўлибди! Шўрлик болалар, тирик етимлар! – дея Бўкей хириллаб йиғлай бошлади.

– Қандай ўлар экан? – Эдигей ҳали ҳам эшитганига ишонмай, кўркувдан Казангапга яқинлаша бошлади.

– Катта бекатга шунақа қоғоз келибди.

Уларнинг ҳаммаси ерга боққанча сукут сақлаб қолишди.

– Қандай бахтсизлик! Қандай бахтсизлик! – Уккубола бошини ушлаганча ҳар томонга тебраниб инграй бошлади.

– Қани у қоғоз! – сўради ниҳоят Эдигей.

– Қоғоз ўз жойида, бекатда, – дея сўзлай бошлади Казангап.

– Интернатга бориб болани кўрдим-да, сўнг Бўкейнинг совун олакелинг дегани эсимга тушиб, вокзалдаги, ўша кутиш залидаги дўконча томон қайрилдим. Эндигина эшикни очмоқчи эдимки, бекат бошлиғи Чернов билан рўбару келиб қолдик. Кўпдан бери танишмиз. Кўришиб бўлгач, у менга: «Йўлиққанинг яхши бўлди, юр, хонамга кирайлик, хат бор, бекатгача олакетасан», деди. Кабинетини очди, иккаламиз кирдик. Столидан муҳрланган конверт чиқарди. «Абдутолиб Қуттибоев сизларнинг бекатчангизда ишлаганми?», – деб сўради у. «Ҳа, ишлаган. Нима бўпти?» «Мана бу хат келганига уч кун бўлди. Бўронлига элтиб берадиган бирон кимса топилмайди. Ма, аёлига олиб бориб бер. Унинг сўроқларига жавоб кепти. Эри ўлди, деб ёзишибди бу ерда». Сўнг у менга яна қандайдир сўз айтди, тушунмадим. Инфарктдан ўлган, деди. Инфарктдан дегани нима дегани деб сўрадим. Юраги ёрилиб ўлган, деб тушунтирди. Қара-я, юраги ёрилган эмиш! Ўтирган жойимда ҳанг-манг бўлиб қолибман. Аввалига ишонмадим. Қоғозни қўлимга олиб қарадим. Унда бундай деб ёзилган экан: «Қумбел бекатининг бошлиғига. Бўронли бекатчасида яшовчи

фалончи гражданкага билдириб қўйиш учун сўроғига расмий жавоб...» Сўнгра сўроқда ётган Абутолиб Қуттибоев ана шу тарзда, касали хуруж қилиб ўлди, деб айтилган. Худди шундай ёзилган. Ўқиб бўлгач, Черновга мўлтираб қараб ўтираверибман. «Гаплар ана шунақа, – дея Чернов икки қўлини ёзди. – Олакет, хотинига берасан». Йўқ, дедим мен, бизнинг одатга кўра бундай қилишмайди. Шум хабар тарқатишни истамайман. Болалари ҳали ёш, уларни тириклайин ўлдираман-ку! Йўқ, дедим! Биз бўронлиликлар аввалига ўзаро кенгашиб олиб, кейин бир қарорга келамиз. Ёки бировимиз атайин келиб, бу қоғозни олиб кетармиз, қайғули хабар етказишнинг ўз йўл-йўриғи бўлади. Ахир, чумчуқ эмаску, одам ўлган. Эҳтимол, хотини Зарифа Қуттибоевнинг ўзи келиб, қўлингиздан ўзи олар. Ўшанда қандай содир бўлганини ўзингиз айтиб тушунтириб берарсиз. Чернов эса: «Бу сенинг ишинг, – деди. – Билганингча қил. Бироқ, мен нимани айтиб тушунтирардим. Ҳеч қандай тафсилотни билмайман. Бу қоғозни тегишли кишига топшириб қўйишим керак. Вассалом». Ундай бўлса, кечирасиз, дедим Черновга, бироқ қоғоз ҳозирча сизда тура турсин, мен бориб, оғзаки айтиб бераман-да, сўнг ўша жойда ўзаро маслаҳатлашиб оламиз. «Майли, нима қилишни ўзинг биларсан», деди Чернов. Шундан сўнг у ердан чиқдим. Бутун йўл бўйи туяни чоптириб келдим. Энди нима қиламиз? «Унга бу шум хабарни айтишга ким журъат этар экан?» деб ўйлайвериб юрагим эзилди.

Казангапнинг нафаси ичига тушиб кетди. Эдигей эса, устига тоғ қулагандек икки букчайиб қолди.

– Энди нима бўлади? – деди ниҳоят Казангап.

Лекин унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

– Шундай бўларини билган эдим, – деб куйинганидан бош чайқади Эдигей. – Болаларидан ажраганига чидай олмабди. Шунисидан кўпроқ кўрқардим. Жудоликка чидай олмаган. Қўмсаш – бу даҳшатли нарса.

Болалар эса отани соғиниб, шунчалар қўмсашиб юришибдики, уларга назар ташлашга юрак дов бермайди. Абутолиб ўрнида бошқа киши бўлганда-ку, нима учунлигини билмасак ҳам, судланиб қамоққа ҳукм этилди дердик, бир йилми ёки икки йилми ўтириб, охири чиқиб келарди. Ахир, у немисларга асир тушган, концлагерларда инсон кўрмаган кўргуликларни бошидан кечирган, партизанликнинг ҳам азоб-уқубатларини кўрган, шунча йиллар ўзга юртларда урушиб, ирода-си синмаган эди, чунки у маҳаллар ёлғизбош, хотин, бола-чақаси йўқ эди... Энди бўлса, уни энг азиз нарса – болаларидан юрак-бағрини, этини тириклай шилиб олишгандек, юлиб олишди. Ана шунга у чидай олмади. Охир-оқибат нимага олиб келди...

– Ҳа-а, мен ҳам шуни айтмоқчиман-да, – деди Казангап, – Одам жудоликдан ўлади, деган сўзларга ишонмасдим. У ёшликка-ку ёш эди, ақли, билимдон эди, текшириб бўлгач, бўшатиб юборишларигача чидаб турса бўларди-ку... Ахир, бирор гуноҳи йўқ эди-ку! Буларнинг ҳаммасига, албатта, ақли етиб турган бўлса-да, афтидан юраги бардош беролмаган экан-да. Устига-устак, шўрига шўрва тўкилиб болаларини ўлгудек яхши кўрар эди. Узоқ вақт ўтиришиб, вазиятни мулоҳаза этиб кўришди, Зарифага қандай қилиб ётиғи билан тушунтириш, уни бу мудҳиш хабарга руҳан тайёрлаш йўлини қидиришди, нари ўйлашди, бери ўйлашди, лекин бориб-бориб ҳамма гап ана шу аччиқ ҳақиқат билан тугалланди, оила отадан ажралди, болалар етим қолишди, Зарифа бева қолди, ўнганмас, ўрни тўлмас фожиа юз берди. Охирида, Уккуболадан ҳар нечук оқилона гап чиқди:

– Зарифа бекатга бориб, қоғозни ўзи олсин. Бу мудҳиш дамларни бу ерда, болалари олдида эмас, даставвал, ўша ерда бошидан кечирсин. Ўша ерда, бекатда йиғлаб, эс-ҳушини йиғиб олар. Кейин йўлда қайтиб

келаётиб нима қилиш зарурлигини ўйлаб кўриш учун ҳам вақти бўлади. Болаларнинг ҳозирча бу гапдан хабардор бўлишлари керакми, йўқми, балким улар бир оз улғайиб, кўникма ҳосил қилгунларича кутиб туришар, буни ҳам ўйлаб олсин. Уларга кўққисдан айтиб бўладими бу воқеани...

– Тўғри айтасан, – дея маъқуллади Эдигей. – У она. Абутолибнинг ўлганини болаларига айтадимми, йўқми, буни унинг ўзи ҳал этсин. Менинг эса, бу ишга юрагим бетламайди. – Кейин Эдигей айтадиган гапини айтиш учун тили бормади, раҳми келганлигидан нимадир томоғига тиқилгандай бўлди-да, йўталиб олди.

Бир қарорга келишгач, Уккубола:

– Казаке, – дея маслаҳат солди Казангапга, – Зарифага ўзингиз гапиринг, бекат бошлиғида унга келган қандайдир бир хат бор экан, деб айтинг. Балки сўровларингизга жавоб хатидир, денг. Ўзи келсин, деб айтишди, денг. Яна бир гап, Зарифани бу аҳволда ёлғиз юбориб бўлмайди. Унинг бу ерда қариндош-уруғлари ҳам йўқ, яқин кишилари ҳам. Ғам-алам пайтлари ёлғиз қолишдан ёмони йўқ. Эдигей, сен биргалашиб бор, бу дамларда унинг ёнида бўл. Бундай бахтсиз кунларда бирор хунук ҳодиса юз бермасин яна. Бекатда ишим бор деб, қўшилиб кетавер. Болалари бизникида бўлиб туришади.

– Бўпти, – деди Эдигей хотинининг фикрларига рози бўлиб. – Зарифани бекатдаги касалхонага олиб бораман, деб эртага Абиловга айтаман. Ўткинчи поездни бир зумга ўзи тўхтатсин.

Ана шундай қарорга келишди. Бироқ Қумбелга фақат икки кундан кейин аранг чиқишди, бекатча бошлиғининг илтимоси билан тўхтаб ўтган поездга тушиб кетишди. Ўша куни 5 март эди. Эдигей Бўроннинг ёдида ана шу кун бир умр сақланиб қолди.

Умумий вагонга тушиб боришарди. Вагон ичи турли одамларга лиқ тўла: бола-чақалари билан, йўл учун

албатта олинадиган юклари билан сафарга чиққан кишилар, арақ-шаробнинг анқиган ҳиди, вагондан-вагонга тинмай нари-бери ўтаётганлар, миялари суйилиб кетгунча қарта ўйнаётганлар, тирикчиликнинг оғирлигию эркакларнинг арақхўрлиги, эр-хотинларнинг ажралишларию аллакимларнинг никоҳ тўйлари, дафн маросимлари тўғрисида бир-бировларига паст овозда кўнгил бўшатаётган аёллар... Йўловчиларнинг манзили олис. Йўлда кетаётган бўлсалар ҳам ҳар хил кундалик юмушлар давом этарди... Зарифа ва Эдигей Бўрон ҳам ўз кулфатлари, ғам-аламлари билан қисқа муддатга бўлса-да, уларга қўшилишди.

Албатта, Зарифа қаттиқ изтиробда эди. Бекат бошлиғидаги хатда қандай жавоб берилгани ҳақида ўйлаётир, шекилли, йўл бўйи чехраси очилмай, ҳаяжонланиб, ўй-хаёллар оғушида индамай келарди. Эдигей ҳам кўпинча сукут сақлаб ўтирарди.

Инсон қалбида бир нохушлик кечаётганини бир қарашда пайқаб оладиган сезгир, меҳрибон кишилар дунёда оз эмас. Зарифа ўрнидан туриб, тамбур деразаси ёнида ўз ўй-хаёллари билан бўлиш учун чиққанда Эдигейнинг рўпарасида ўтирган рус кампир бошини кўтариб, ёшлик чоғлари тиниқ-кўкимтир бўлган бўлса керак, ҳозир эса қариликдан туси ўчиб бораётган меҳрибон кўзлари билан тикилиб:

– Ҳа, ўғлим, аёлинг касалмандми? – деб сўради.

Эдигей бу гапдан чўчиб тушди:

– Аёлим эмас, бувижон, синглим бўлади. Касалхонага олиб бораяпман.

– Шундай дегин... Қарасам, бояқиш қийналиб боряпти. Аҳволи оғирга ўхшайди. Кўзларида битмас-туганмас қайғу. Ич-ичидан қўрқяпти, шекилли. Касалхонада бирор-бир даҳшатли дардни қидириб топишмасалар, деб қўрқаётган бўлса керак. Эҳ, тирикчилик

курсин! Туғилмасанг ёруғликни кўрмайсан, туғилсанг яна бир дарди бедаво. Дунё шундай қурилган экан-да. Тангри ёрлақасин, ҳали ёш, тузалиб кетади, – дерди кампир унга чой тутар экан. Кампир бекатга яқинлашган сайин Зарифанинг қалбини тобора кучлироқ қамраб олаётган изтироб ва қайғуни қандайдир бир йўсинда пайқаб, чуқур ҳис этиб бораётган эди.

Бўронлидан Қумбелгача бир ярим соатлик йўл. Йўловчилар учун қандай жойлардан ўтаётганларининг аҳамияти йўқ. Фақат бундан сўнг қайси бекат келади, деб сўрашади. Сариўзакнинг кимсасизлик ҳукм сурган бепоён бўшлиқлари эса, ҳануз қор остида. Бироқ, қиш этагини йиғиб, баҳор яқинлашганининг илк аломатлари аллақачон кўзга ташланди. Тоғ бағирларининг кунгай томонларида қорлар эриб, ер қорайган, жарлик чеккалари қордан очилиб қолган, қир-адирлар олачипор бўла бошлаган. Март ойи келиши билан қор эриб чўка бошлаган эди. Аммо ҳавонинг пастки қатламида сузиб юрган кулранг булутлар ҳали ҳам қуёш юзини беркитиб турарди. Қиш ҳали қишлигини қилиши мумкин, ёмғир аралаш қалин қор ёғиши ё кучли изғирин кўтарилиш эҳтимоли бор эди...

Эдигей гоҳ-гоҳ деразага қараб қўяркан, рўпарасидаги раҳмдил кампир билан онда-сонда гаплашиб, ўз жойидан жилмай ўтираверди. Аммо Зарифанинг ёнига яқинлашмасди. Вагон деразаси олдида ёлғиз туриб, ўз ҳолатини мулоҳаза қилиб кўрсин, деб ўйлади Эдигей. Эҳтимол, ички кечинмалари унга бирор йўл-йўриқ кўрсатар. Балким ўтган йили куз бошида ҳаммалари биргалашиб, икки хонадон бола-чақалари билан юк ташийдиган вагонга тушиб, тарвуз, қовун олиб келиш учун Қумбелга борганлари, ўшанда ниҳоятда шод-хуррам бўлганлари, айниқса болалар учун бу саёҳатнинг унутилмас байрамга айлангани ёдига тушар. Шуларнинг ҳаммаси яқиндагина бўлиб

ўтгандай туюларди. Ўшанда Эдигей билан Абутолиб қия очилган эшик олдида юзларини шамолга тутиб, у ёқ бу ёқдан суҳбатлашиб боришар, болалар атрофларида гир айланишиб, ташқарида гўё сузиб ўтаётган қир-адирларни қизиқиб томоша қилишарди. Зарифа билан Уккубола эса қандайдир юрак сирларини айтиб ўтиришарди. Сўнг дўкондан-дўконга ўтиб, бекат боғида сайр этишган, кино кўришган, сартарошхонага киришган. Болалар музқаймоқ ейишган эди. Ҳаммасидан ҳам Эрмакнинг кўрққанидан сартарош машинасини бошига яқинлаштирагани кулгили бўлган. Ҳаммалари бир бўлиб ҳам уни соч олдиришга кўндиролмаган эдилар. Ўшанда Абутолиб сартарошхона бўсағасида пайдо бўлиши билан ўғлининг ота қучоғига отилгани, ота ҳам уни ердан кўтариб, сартарошдан ҳимоя этгандек бағрига босгани, куч-ғайратимизни йиғиб, келаси сафар келамиз, ҳозирча туратурсин, дегани ҳали-ҳали Эдигейнинг кўз ўнгида. Эрмакнинг қоп-қора жингалак сочи туғилганидан бери ўсаётган эди, энди эса у етим бўлиб қолди.

Эдигей Бўрон нима учун Абутолиб Қуттибоев иши ҳал бўлгунча кутолмай ўлгани сабабини яна қайта-қайта ўйлаб, бунинг маъносини тушуниб етмоқчи бўларди. У яна ўша хулосага келарди: болаларини ҳаддан ташқари соғинганидан юраги бардош беролмаган. Абутолиб болаларисиз яшашни ҳатто ҳавосиз нафас олишдек тасаввур этадиган киши эди. Ҳавосиз ҳаёт эса бир зумда тўхтаб қолади. Жудоликнинг қанчалик оғирлигини ҳамма ҳам Абутолибчалик сезавермайди. Болалар отасидан ажраб, қандайдир бир бекатчада, кимсасиз, сувсиз Сариўзақда тақдирнинг қаҳрига учраб қолди, деган мунгли ўй-хаёлларгина ўлдирди уни...

Эдигей бекат ёнидаги хиёбонда ўриндиқда ўтирган кўйи Зарифани кутиб олаётганида ҳам ҳамон шу ҳақда ўйларди. Улар Зарифа бекат бошлиғи олдида

кириб, қоғозларни олиб чиққач, шу ерда учрашишга ахдлашган эдилар.

Кун яримлаб қолган, бироқ ҳали ҳам ҳавонинг авзойи бузуқ эди. Қор учкунларими, ёмғир томчиларими, ҳарқалай, нимадир, ора-сира киши юзига уриларди. Даштлик бўйлаб аллақачон эрий бошлаган қор ҳидидан тўйинган шамол эсиб турарди. Эдигей совқотиб, паришонхотир ўтирарди. У одатда мавриди келса бекатда ҳар ёққа ўтаётган одамлар орасида тиқилишиб юришни яхши кўрарди. Ўзи-ку узоқ ерга бормайди, бирор нарсдан ташвишланмайди, лекин келган-кетган поездларни кўради, вагондан сакраб тушиб перронда шошилиб, югуриб-елиб кетаётган йўловчиларни томоша қилади. Турмуш кинога ўхшаб кетарди: поезд келса эл йиғилиб, кино бошланади, поезд кетса одамлар ҳам тарқалишади, перрон бўм-бўш бўлиб қолади.

Ҳозир эса бунақа нарсаларнинг мавриди эмасди. Ўтган-кетганларнинг бефарқ қиёфасини, уларнинг қандайдир бепарво, чарчоқ ҳолда эканликларини кўриб ҳайрон қоларди... Бунинг устига шамоллаб, томоғи оғриб қолган кишидек хириллаб, бекат майдонига радиодан таралаётган мусиқа ҳам ўзининг бир зайлда увлаган садоси билан кишини ғам-ғуссага соларди. Шу ҳам мусиқа бўлдию! Негадир дикторларнинг салобатли, улуғвор овозлари ҳам жимиб қолди. Гўё бошқаси қуригандек шу мусиқани қўйгани-қўйган!..

Зарифанинг вокзал биносига кириб кетганига йигирма дақиқача, эҳтимол ундан ҳам кўпроқ вақт ўтди. Эдигей безовталана бошлади. Ўтган сафар Абутолиб болалари билан келишганларида шу ўриндиқда ўтириб музқаймоқ ейишган эди. Эдигей Зарифа билан қатъий келишган бўлса ҳам кўнгли тинчимаётирдан бормоқчи бўлди.

Шу пайт у Зарифани вокзал эшиги ёнида кўриб, бирдан чўчиб кетди. Зарифа кириб-чиқиб турган

одамлар тўдаси орасида ҳамма нарсадан холи, ёлғизлангандай кўзга ташланди. Ранг-рўйи мурданикидай оқариб кетган, худди атрофда ҳеч нарса йўқдек, даштликда ёлғиз ўзи юриб бораётгандай эди. Кўзлари ожизларники сингари юмилган, бошини тик тутиб, ғам-ғуссасини ичига ютиб, лабларини қаттиқ қимтиб олганча келарди. Яқинлашганда Эдигей ўрнидан турди: у секин яқинлашиб келаётгандай туюлди, қарши-сида ҳеч нарсани илғамай, кўз олди шу қадар қоронғилашиб, секин-аста тунд ҳолда келиши даҳшатли эди. Муҳрланган қалин конвертни ушлаб яқин келгунча, афтидан бутун бир абадият кечди, чидаб бўлмас интизорликнинг ўртадаги тубсиз, зулматли масофасини босиб ўтгунча бир олам замон ўтди, яқинлашиб келдию аранг шивирлаб сўради:

– Сен билармидинг?

Эдигей оҳиста бошини эгди.

Зарифа ҳолсизланиб ўриндиққа ўтирди-да, қўллари билан юзини беркитиб, гўё боши танасидан қулаб тушиб, тарс ёрилиб кетгудай қаттиқ сиққанча, бутун вужуди билан дард-алам ва жудоликдан зор-зор йиғлай бошлади. Йиғлаганда ҳам жон азобида ларзага келиб, ўзига эрк бериб йиғлар, чексиз қайғуга берилганидан чўкиб борарди. Ёнида ўтирган Эдигей эса Абутолибни олиб кетаётганларидаги сингари бу муштипар аёлни жабр-ситамлардан қутқариб қолиш учун Абутолиб ўрнига, ҳеч қандай иккиланмасдан, ўзи кетишга, ҳар қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиришга тайёр эди. Айни замонда, эс-хушини олиб қўйган бу биринчи зарбадан зор-зор йиғлаб ўзига келмагунча уни ҳеч нима билан қўнглини кўтариб ҳам, юпатиб ҳам бўлмаслигини тушуниб турарди.

Шу йўсинда улар бекат олдидаги хиёбон ўриндиғида ўтиришарди. Зарифа титраб-қақшаганча хўрсиниб йиғларди. У бир маҳал қўлидаги ғижимланган

конвертни хосиятсиз мактуб билан бирга ирғитиб юборди. Модомики, Абутолибнинг ўзи тирик эмас экан, қоғознинг энди кимга кераги бор? Бироқ Эдигей конвертни олди-да, чўнтагига солиб қўйди. Сўнг рў-молчасини чиқариб йиғлаётган Зарифанинг ғужанак бўлиб қолган бармоқларини аранг очган ҳолда унга тутқазди ва кўз ёшларини артишга ундади. Лекин бу ҳам ёрдам бермади.

Радиодан атайлаб эшиттираётгандек, бекат узра юракни ҳадсиз эзадиган мотам марши тараларди. Март ойи осмонидаги кулранг, намхуш булутлар тепадан босиб тургандек туюлар, изғирин шамол эса кишини беҳузур қиларди. Ўтган-кетганлар Зарифа билан Эдигейга қараб-қараб қўйишарди-да, ичларида уришишган бўлсалар керак, эри хотинини қаттиқ койиган кўринади, деб ўйлашарди. Аммо маълум бўлишича, ҳамма ҳам шундай деб ўйламаган экан.

– Йиғлаш... яхшилаб йиғланг, – дея кимдир яқиндан ҳамдардлик изҳор этган бўлди. – Меҳрибон отажони-миздан айрилиб қолдик! Энди нима бўлади?

Эдигей бошини кўтариб, олдидан ўтиб бораётган эски шинелда, қўлтиқтаёқ билан кетаётган аёлни кўрди. Унинг бир оёғи сонидан йўқ эди. Эдигей уни таниди. Фронтвик, ҳозир бекатнинг билет кассасида ишлайди. У изтироб чекиб йиғлаганидан кўзлари шишиб кетган, йиғи орасида ўзича гапириб борарди: «Йиғлангиз, йиғлангиз. Энди нима бўлади-а?» Йиғлаганича қўлтиқтаёғига суяниб нари кетар экан, икки елкасини ғайритабиий равишда кўтариб борарди, қўлтиқтаёғи тақиллаб ҳатлаганида бир оёғи кийилавериб эскириб кетган аскар этиги ҳам ортидан етиб борарди...

Бу аёл айтган сўзларнинг маъносини Эдигей вокзал дарвозаси ёнида бирдан тўпланган одамларни кўрганда тушунди. Одамлар бошларини юқори кўтарганча бир неча киши нарвонга чиқиб, Сталиннинг мотам

тасмасига ўралган каттакон портретини терак бўйи баландликка осаётганликларига қараб туришарди.

Радиодан нима учун бунчалик мунгли куй таралаётганининг сабабини ҳам энди тушунди. Бошқа бир вақт бўлганда эди, у ҳам ўрнидан туриб, одамларга қўшилиб, олам чархини ҳеч ким унингсиз тасаввур этолмайдиган бу улуғ инсоннинг нечук, қачон вафот этганлигини сўраб, билиб олган бўларди. Бироқ ҳозир ўз қайғусидан ортмасди. У оғиз очмай ўтираверди: Зарифа ҳам ўзи билан ўзи бўлиб, бирон нарсага алаҳсимасди...

Дунёда не-не воқеалар содир бўлаётганлигига қарамай, ўз одати бўйича, ҳаракатда бўлган поездлар келиб-кетишарди. Ярим соатдан сўнг олисга йўл оладиган ўн еттинчи рақамли поезд ҳамма йўловчи поездлари сингари Бўронлига ўхшаган бекатчаларда тўхтамай ўтарди. У ўз ҳисоб-китоби бўйича ҳаракат қиларди. Аммо бу сафар ўн еттинчи поезд Бўронли бекатчасида тўхтади, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эдигей ўзича қатъий равишда ва бамайлихотир уни тўхтатишга қарор қилди! У Зарифага деди:

– Қайтишимизга ҳам оз қолди, Зарифа. Болаларга отасининг нима бўлганини ҳозир айтасанми ёки кутиб турасанми, ҳозироқ яхшилаб ўйлаб олишинг керак. Сени юпатмоқчи, ақл ўргатмоқчи эмасман. Энди уларнинг отаси ҳам, онаси ҳам ўзингсан. Бироқ, сен бу ҳақда йўлдаёқ фикр юритиб олишинг керак. Агар болаларга ҳозирча айтмай турайлик десанг, унда эс-хушингни йиғиб ол. Уларнинг олдида кўз ёши қилиш асло мумкин эмас. Ана шунга кучинг етадими, чидай оласанми? Биз уларнинг олдида ўзимизни қандай тутишимизни билиб олмағимиз даркор. Тушундингми? Ҳамма гап ана шунда.

– Маъқул, ҳаммасини тушуниб турибман, – деди Зарифа йиғи аралаш. – Уйга етгунча ўйлаб ўйимга етайин, ўшанда нима қиларимизни айтаман. Мен ҳозир... ўзимга келиб олай... Ҳозир...

Қайтишда поездда яна ҳалиги манзара: одамлар тирбанд, ҳамма ёқ папирос тутуни... Поезд аввалгидек бепоён Сариўзак бўшлиқларининг у чеккасидан бу чеккасига қатнаб турарди.

Зарифа билан Эдигей купе вагонга тушган эканлар. Йўловчилар бу ерда бир оз камроқ эди. Ўтган-кетганларнинг йўлини тўсмаслик ҳамда ўз ишлари юзасидан суҳбатлашиб кетиш учун иккаласи йўлакнинг энг чеккасидаги дераза остига жойлашиб олишди. Эдигей йиғилма ўриндиққа ўтириб олди. Зарифа, ўтир деса ҳам унамай, ёнида тик турганча деразадан ташқарига қараб келарди.

– Шундай турганим яхши, – деди у.

Ҳали ҳам онда-сонда ҳиқиллаб йиғлар, бор кучи билан ўзини қўлга олиб, бошига тушган кулфатга бардош беришга, фикр-хаёлларини йиғиб олишга тиришарди. Деразага қараб турганча ўзининг янги – бевалик турмушини энди қандай изга солишни ўйларди. Илгарилари буларнинг ҳаммаси даҳшатли туш каби бир кунмас бир кун ўтар кетар, бу англашилмовчилик ечими топилмасдан шу ҳолича қолиб кетиши мумкин эмас-ку, ахир, Абутолиб эртами, кечми, ярқ этиб келиб қолар, хонадон аҳли яна бирга яшаб, ҳар қанча қийин бўлса ҳам турмушларини қайтадан ўнглаб, болаларни тарбиялаб ўстиришар, бошқа ҳамма қийинчиликлар аста-секин, бартараф этилар, деган умид бор эди. Энди эса умид қолмади. Хуллас, унинг ўйлаб оладиган нарсалари оз эмас эди...

Бу оила тақдирига бефарқ қарай олмаган Эдигей Бўрон ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Ахир, аҳвол шундай бўлиб қолди. Модомики, энди бундан буён уларнинг таянчи бўлиб қолар экан, ўзини ҳар қачонгидан кўра вазмин, хотиржам тутиб, шу билан Зарифага қандайдир ишонч бағишлаш лозим, деб ҳисобларди. Эдигей уни шоширмасди. Шундай қилгани ҳам тўғри бўлди. Йиғлаб бўлгач, Зарифанинг ўзи сўз бошлади:

– Оталарининг энди йўқ эканини ҳозирча уларга айтмай туришга тўғри келади, – деди у кўз ёшларини ютиб, ўзини йиғидан тўхтатишга уринар экан. – Аммо ҳозир айтолмайман. Айниқса, Эрмак... Ота-бола бир-бирига шунчалар ҳам меҳр қўядими... Даҳшат-ку бу! Умидларини пучга чиқариб бўладими? Энди тирикларнинг ҳоли не кечади? Ахир, улар фақат шу умид билан, соғинч билан яшаб келишар эди... Кун санаб, соатлару дақиқаларни санаб орзиқиб кутиб юришарди... Кейинчалик бу ердан кетиб, бошқа бирор жойда яшамасак бўлмас... Бир оз вақт ўтсин. Эрмакдан қўрқаман. Бир оз бўлса ҳам ўсиб-улғайса... Ўшанда айтарман, унгача ўзлари ҳам кам-кам пайқаб қолишар. Ҳозир бўлмайди, айтишга тилим бормайди... Ундан кўра азоб-уқубатни ўзим тортиб турганим маъқул... Ўзимнинг ҳам, унинг ҳам оға-инисию туғишганларимизга хат ёзаман. Энди улар биздан нега қўрқишсин? Бирорталари келиб, бизни кўчириб кетишга ёрдам берар. У ёғи бир гап бўлар... Модомики, Абутолиб кўз юмган экан, энди болаларини бир амаллаб ўстирсам...

Зарифа шундай мулоҳаза юритарди. Эдигей Бўрон эса чурқ этмай қулоқ соларди, ҳар бир сўзининг маъзини чақиб, уқиб олди, айтилган гаплар унинг хаёлини чулғаб олган туйғулар қуюнининг фақат озгина қисми, энг устки қатламигина эканини англаб етди. Бундай пайтларда ичингдагининг ҳаммасини айтиб тугата олмайсан... Шунинг учун ҳам Эдигей, иложи борича мавзу доирасини кенгайтирмасликка уриниб деди:

– Агар болаларингни кўрмаган-билмаган бўлганимда, сўзларингга шубҳаланган бўлардим. Бироқ, сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам ботиниб оғиз очолмасдим. Бир оз кутиб туриш керак. Қариндош-уруғларинг хабарлашгунча, иккиланмасдан бизга муурожаат қилавер. Кўнглинг тўқ бўлсин. Қандай яшаб

келган бўлсак, шундай яшайверамиз. Илгаригидек ишлайвер, болаларинг бизнинг болалар билан бирга бўлишади. Ўзинг биласан-ку, Уккубола уларни ўзиникидек севади. Кейин бир гап бўлар...

Ўша суҳбатда Зарифа оғир хўрсиниб яна бундай деди:

– Турмуш ўзи шундай қурилган экан-да... Нақадар қўрқинчли, нақадар оқилона, шу билан бирга ўзаро узвий боғлиқ: боши, охири ва давоми бор... Агар болалар бўлмаганида эди, ростини айтсам, Эдигей, мен учун энди яшашнинг қизиғи қолмасди. Жонимдан кечиб қўя қолардим. Яшаб нима қилардим? Бироқ, уларни тарбиялаш менинг бурчим, улар мени ушлаб туришибди. Нажоткорим шулар... Аччиқ ва оғир бўлса ҳам ҳаёт давом этади... Ҳозир қўрққаннинг сабаби болалар отадан жудо бўлганини билиб қолишлари эмас. Тўғри, бир куни билиб олишадилар-ку, албатта. Бундан буён ҳаётимиз не кечаркан, деб ўйлапман ҳозир. Оталарининг тақдирдан қалблари бир умрга жароҳатланиб қолади-да. Ўқишга киришадими, ишга жойлашишадими, эл-юрт кўзига тушишадими, қачон бўлмасин, бу фамилияда юришнинг ўзи уларга тўғаноқ бўлади... Шу ҳақда ўйлаганимда, назаримда, тақдир бизнинг йўлимизга қандайдир қудратли тўсиқ қўйгандек туюлади. Абутолиб икковимиз бу ҳақда гапиришдан ўзимизни тияр эдик. Мен уни аясам, у ҳам мени аярди. Унинг кўзи тириклигида болаларининг тенгқурларидан кам бўлмай, ўсишларига шубҳаланмас эдим. Бизни ана шу умид ҳар қандай ғам-андухдардан, бахтсизликлардан сақлаб келди... Энди эса бошим қотиб қолди. Мен унинг ўрнини босолмайман... Чунки Абутолибнинг ўзигина Абутолиб эди – у ҳаммасининг уддасидан чиқа оларди! Ўзини турли муқомга солиб, болаларининг қалбига сингиб кетгандек яшарди. Шунинг учун ҳам у соғинчдан, фарзандларидан жудо этилганидан ўлиб кетди...

Эдигей унинг сўзларини диққат билан тингларди. Зарифа ўзининг энг яқин кишисидек билиб, юракдаги гапларини айтиб бераётганидан таъсирланган Эдигей қандайдир бир яхшилик билан жавоб қайтаргиси, уни ҳимоя этгиси, ёрдам бергиси келди; аммо ўзининг ноиложлигини тушуниб, аламидан юрак-бағри эзилди.

Улар Бўронли бекатига яқинлашиб қолишган эди. Кўп йиллардан бери ёзин-қишин ишлаб юрган таниш жойлардан ўтиб боришарди...

– Тайёрлангин, – деди у Зарифага. – Келиб қолдик. Демак, ҳозирча бу ҳақда болаларга оғиз очмаймиз, деган қарорга келдик. Бўпти, ўйлаганимизча бўлсин. Сен сир бой бериб қўймагин яна. Ўзингни сал тартибга солгин. Тамбурга бор, эшик ёнида тур. Поезд тўхташи биланоқ ўзингни бамайлихотир тутиб, вагондан тушгач, мени кутатур. Бирга кетамиз.

– Сен нима қилмоқчисан?

– Ҳеч нима. Бу ёғини менга қўйиб бер. Осмон узилиб тушса ҳам сенинг поезддан тушишга ҳаққинг бор-ку.

Ўн еттинчи рақамли йўловчи поезде, одатдагидек, семафор қаршисида юриш суръатини бир оз секинлатган бўлса ҳам, бекатчада тўхтамай ўтиб бораётган эди. Шу пайт, Бўронлига кираверишда поезд кескин тормозландию вишиллаб, буксалари даҳшатли вижирлаганча таққа тўхтади. Ҳамма чўчиб тушди. Поезднинг бошидан оёғигача қий-чув, ҳуштак овозлари кўтарилди.

– Нима гап ўзи?

– Стоп-кранни босибдимми?!

– Ким?

– Қаерда?

– Купе вагонда!

Шу орада Эдигей эшикни очди-ю, Зарифа поезддан тушди. Ўзи эса проводник билан кондуктор келгунча тамбурда кутиб турди.

– Тўхта! Стоп-кранни ким босди?

– Мен, – деди Эдигей.
– Кимсан ўзинг? Бундай қилишга нима ҳаққинг бор?
– Керак эди.
– Керак эди, деганинг нимаси? Судга тушгинг кел-
дими?

– Шунақа. Судинггами, бошқанггами, актга истаган-
нингча ёзиб олавер. Мана ҳужжатларим. Собиқ фронт-
чи, темир йўл ишчиси Эдигей Жонкелдин Бўронли
бекатчасига етганда, ўртоқ Сталиннинг вафоти муно-
сабати билан мотам аломати сифатида стоп-кранни
босиб, поездни тўхтатди, деб ёзиб олинглар.

– Нечук? Наҳотки Сталин ўлган бўлса?!

– Ҳа, радио орқали эълон қилишди. Эшитиш керак эди.

– Ундай бўлса, бошқа гап, – дея анави иккаласи ган-
гиб қолишди-да, Эдигейга йўл беришди. – Ундай бўлса
боравер.

Бир неча дақиқадан сўнг ўн еттинчи поезд яна йў-
лида давом этди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга то-
мон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб
туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан
қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўрточўл
ястаниб ётади.

Ўша кезлари бу ўлкада – Сариўзак космодромдан
ном-нишон ҳам йўқ эди. Эҳтимол, у космик парвозлар-
нинг ижодкорлари хаёлидагина мавжуд эди, холос.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағриб-
дан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Эллик учинчи йилнинг ёзи билан кузи Эдигей
Бўрон ҳаётида энг оғир, энг машаққатли дамлар бўл-
ди. Ўша йилгача ҳам, ундан сўнг ҳам Сариўзак темир
йўлини қор уюмлари босган пайтларда ёки Сариўзак-
да бир томчи сув тополмай, офтобда куйган чоғлари-

да, фронтда Кенигсберггача жанг қилиб бориб, минг бор ҳалок бўлиши ё ярадор бўлиши минг бор шикастланган бўлиши мумкин бўлган кезларда ҳам, ўша кунлардагидек азоб-уқубат чеккан эмас эди...

Қандай қилиб ер кўчишини, уни дунёда тўхтатиб қоладиган ҳеч қандай куч йўқлигидан тоғ ён бағриларининг ўрнидан силжиб, қулаб кетишларини, ҳатто бутун бошли тоғларнинг яширин ётган кўкси ёрилиб, бир ёнга ўпирилиб тушишини Афанасий Иванович Елизаров бир вақтлар Эдигей Бўронга гапириб берган эди. Ўшанда оёғи остида қандай фалокат яшириниб ётганини сезган одамлар ваҳимага тушишади. Ер кўчишининг энг хавfli томони шундаки, бу ҳодиса секин-аста, кун сайин, сезилмасдан етила боради, чунки сизот сувлар ер қатламларини бора-бора ювиб кетади, ўшанда ер озгина силкинса, момақалдироқ ёки қаттиқ сел ёғса, бас, туби бўшаган тоғ пастга қараб аста-секин, узлуксиз равишда жойидан силжий бошлайди. Қор кўчиши-ку бирданига юз бериб, тезда тугайди. Аммо ер кўчиши даҳшатли бўлади, уни тўхтата оладиган куч эса дунёда йўқ!..

Шунга ўхшаш ҳодиса одамда ҳам рўй беради: ўзи яккаю ёлғиз қолганда ичидаги бартараф этиб бўлмас қарама-қаршилиқлар натижасида руҳи тушиб, умидсизланиб, ўзини ҳар томонга уради. Дунёда ҳеч ким ёрдам бера олмайдиган бўлгандан сўнг бировга сир очишнинг ҳам кераги бўлмай қолади. Буни ўша кишининг ўзигина тушунади ва шундан қўрқади. Бу қўрқув эса ер кўчиши сингари тўхтовсиз босиб келаверади...

Эдигей ер кўчиши пайтида бўладигандек қўрқув ҳиссини қалбида биринчи марта сезди, бу ҳодисанинг маъносини Зарифа билан қилган сафаридан сўнг ордан икки ой ўтгач, яна ўз ишлари билан Қумбелга борганда аниқ англади. Эдигей почтага кириб, хат борми ёки йўқлигини аниқлаб, агар хат-хабар бўлмаса, унга –

Зарифа берган уч манзилга учта телеграмма юборишга ваъда берган эди. Ўша кунгача Зарифа қариндош-уруғларига ёзган бирорта хатига жавоб келмади. Энди ҳалиги телеграммаларни ёза туриб Зарифа фақат бир нарсани – хатларни олишдими, йўқми, шуни билмоқчи эди, холос. Хатларга жавоб ёзиш шарт эмас деган. Афтидан, Абутолибнинг ака-укалари, опа-сингиллари унинг оиласи билан ҳатто хат орқали ҳам алоқа боғлашни истамай қўйишган кўринади.

Эдигей Бўрон Қоранорига миниб, кечгача қайтиб келишга улгуриш мақсадида эрталаб йўлга чиқди. Юксиз, салтисувой борганда эди, таниш ҳайдовчиларнинг қайси бири бўлмасин, уни бемалол машинасида олиб кетарди. Қумбелгача ярим соатлик йўл. Бироқ, Эдигей Абутолибнинг болаларидан қочиб, поездга тушишдан ўзини тиярди. Ҳар иккалови, каттасию кичиги отасининг қайтишини кутиб, кун сайин темир йўл бўйлаб юришади. Ўйнашса – ўйинида, сўзлашса – сўзларида, айтган топишмоқларию чизган суратларида, ишқилиб, уларнинг болаларга хос туриш-турмушларида оталарини жон-дилидан кутиш сезиларди. Болалар учун, шубҳасиз, энг обрўли киши Эдигей амакининг ўзи ҳисобланади, уларнинг ишончи – Эдигей амаки ҳамма нарсани билади ва ундан ўзга ҳеч ким ёрдам беролмайди.

Унингсиз болаларнинг бу бекатда бешбаттар қайғуга берилиб, етимсираб қолишларини Эдигейнинг ўзи яхши билади, шунинг учун ҳам ишдан бўшаши биланоқ болалар ёнига ўтиб, уларни беҳуда кутишлардан чалғитишга нима биландир андармон қилишга уринарди. Эдигей Абутолибнинг денгиз ҳикояларини болаларга кўпроқ сўзлаб бер, деган васиятини эслаб болалик чоғларида, ўспиринлик вақтларида балиқ овлаганининг янги-янги тафсилотларини хаёлига келтиради-да, Орол денгизи тўғрисида рости ёлғон

аралаш ҳикоялар айтиб беради. Бу ҳикояларни болаларнинг онг, сезгисига мослаб айтарди-ю, ҳар сафар уларнинг фаҳм-фаросатига, сезгирлигига қойил қоларди; отасининг тарбияси уларга сингиб кетганини пайқаб жуда хурсанд бўларди. Эдигей бўлган-бўлмаган ҳодисаларни кўпроқ қичигига, Эрмакка мослаб айтарди. Бироқ, кенжа Эрмак катталардан қолишмасди. Эдигейнинг икки қизи билан бирга унинг ҳикояларини эшитадиганлар тўрт нафар бўлса-да, Эрмак улар орасида Эдигей кўнглига энг яқини эди, лекин буни бошқаларига сездирмасди. Эрмак унинг айтган ҳикояларини ҳаммадан қизиқиб тинглар, маъносини бошқалардан кўра яхшироқ тушунтириб берарди. Нима ҳақда сўз юритилмасин, қайси бир ҳикоя қаердан бошланиб, қандай ривожланмасин, у ҳаммасини отаси билан боғларди. Отаси унинг учун ҳамма ишда, ҳамма жойда ҳозир у нозир эди. Мисол учун, дейлик, мана бу ҳақда сўз боряпти:

– Орол денгизининг ёқасида қамиш босган қўллар кўп. Қамишлар орасида эса қўлларида қурол билан беркиниб юрган овчилар бор. Баҳор чоғи Оролга ўрдаклар учиб келишади. Улар қишни илиқ денгизларда ўтказишган, Оролда музлар эриши биланоқ кечани кеча, кундузни кундуз демай орзиқиб учиб келишади, чунки бу ерларни жуда соғиниб қолишган. Ёлғиз учмай, тўп-тўп бўлиб учишади, сувда сузиб, умбалоқ ошиб чўмилгиси келади. Денгиз яқинлашган сайин пастлаб учадилар. Шу пайт қамиш ичидан ялт-юлт ўт аралаш тутун бурқсиб чиқади, тарс-турс отилган милтиқ овозлари эшитилади. Ўқ еган ўрдаклар чинқирган кўйи сувга қулашади. Бошқалари эса чўчиб денгиз ўртасига учиб кетишади. Денгиз ўртасида улар қандай яшашларини, қаерга яширинишларини билмай, тўлқинлар устида чинқириб, учиб юришади. Ахир, ўр-

даклар қирғоққа яқин яшаб ўрганиб қолишган. Энди қирғоққа яқинлашгани қўрқишади.

– Эдигей амаки, ўрдаклардан бири дарҳол келган томонига учиб кетади-а?

– Нега қайтиб учиб кетади?

– Нега бўларди, ахир у ерда менинг отам матрос-ку! У каттакон кемада сузиб юради. Ўзингиз гапириб берган эдингиз-ку, Эдигей амаки.

– Ҳа, тўғри, тўғри, худди шундай, – дея эслай бошлади ноқулай аҳволда қолган Эдигей. – Хўш, кейин нима бўлади?

– Кейин ўрдак отамнинг ёнига учиб боради-да, овчилар қамишзорга кириб олиб, бизга ўқ узишяпти, деб айтади. Яшайдиган жойимиз йўқ, деб айтади.

– Рост, рост, бу гапинг тўғри.

– Отам ўша ўрдакка, яқин орада ўзим ҳам бораман деб айтади, бекатда Довул, Эрмак деган икки бола бор, яна Эдигей амаки бор деб айтади. Мен борганда ҳаммамиз йиғилишиб, Орол денгизига борамиз, қамишзорга беркинган ҳамма овчиларни қувиб чиқарамиз. Кейин сизларга ҳеч ким ўқ узмайдиган бўлади. Орол денгизига учиб келиб яшайверасизлар, деймиз... Ўрдаклар сувда чўмилишаверади, боши билан умбалоқ ошиб юзишаверади...

Эдигей Бўрон ҳикоялари тугагач, тошчалар билан фол очишга тутинади. Энди у доимо чўнтагида ҳар бири катта нўхатдай келадиган қирқ битта тошча олиб юрарди. Фолбинлик – бу қадимги усулнинг ўзига хос мураккаб сўз, атамалари бор. Эдигей бу тошчаларни бир жойга тўпларкан: очиқ айтиб, ҳақ гапир, дея ўзича уларни сеҳрлагандай шивирлаб гапирар, Абутолиб қайда экан, йўли очиқмикин, ёпиқмикин, шуни айт, пешанаси ёруғмикин ё йўқми, кўнгли ғашми ёки хурсандми, бунисини ҳам айт, деб фол очарди. Болалар Эдигейнинг тошчаларни тўпидан ажратиб,

сўнг ҳар бирининг ўз ўрнини топиб қўяётганини кўз узмай, диққат билан, индамай кузатиб турадилар. Бир гал Эдигей уйлари муйилишида секин шивирлашиб гапиришаётган болаларнинг овозини эшитиб қолди. Секингина қараса, Абутолибнинг болалари экан. Эр-макнинг ўзи тошчалар билан фол очарди. Тошчаларни билганича жойлаштириб ҳар бирини пешанасига ҳамда лабига тегизиб, тасдиқлаб қўярди:

– Мен сени севаман. Сен жуда ақлли, яхши тошсан. Янглишмай, қоқинмай, Эдигей амакининг тошчаларидай, рост гапни, очиғини айтавер. – Кейин у Эдигей амакиси гапларини айнан такрорлаб, тошларни қандай жойлаштиришнинг аҳамиятини тушунтира бошлади. – Мана кўряпсанми, Довул, умумий манзара ёмон эмас, жуда ҳам яхши. Мана бу йўл, йўлни бир оз туман босган. Қандайдир бир туманлик кўзга ташланади. Лекин бунинг ҳечқиси йўқ. Эдигей амакининг айтишича, бу йўл азоби. Йўл бусиз бўлмайди. Отам доимо йўлга ҳозирлик кўради. У отга минайин деса, айили бир оз бўшаб қолибди. Мана, кўряпсанми, айил тортилмаган. Яна ҳам маҳкамроқ тортса бўлади. Демак, отамни яна нимадир ушлаб турибди, Довул. Кутишга тўғри келади. Энди ўнг қовурғасини ва чап қовурғасини қарайлик. Қовурғалар бус-бутун. Буниси яхши, албатта. Пешанаси нимани кўрсатар экан?.. Негадир қовоғи солиқ. У биз ҳақимизда жуда ташвишланаяпти, Довул. Аммо юраги, мана бу тошларни кўряпсанми, юраги ҳасрат, соғинч билан тўлиб-тошган. У уйни жуда соғинган. Йўли қачон очилар экан?.. Яқин орада. Бироқ, отининг кейинги оёғида тақаси бўшаб қолибди. Янгидан тақаламаса бўлмайди. Демак, яна кутишга тўғри келади. Хуржунини қарайлик-чи, нима бор экан?.. Эҳ-ҳе, хуржунида бозордан сотиб олинган нарсалар! Мана энди унинг юлдузи тўғри келармикин?.. Мана бу юлдузни кўряпсанми, бу от боғлайдиган ол-

тин қозиқ. Отнинг изи ўшандан бошланибди. Бу излар ҳали аниқ кўзга ташланмайди. Демак, отам ҳадемай олтин қозиққа боғланиб турган отини ечиб минганча йўлга чиқар экан-да...

Эдигей Бўрон буларнинг ҳаммасидан таъсирланиб, ҳам хафа бўлиб, ҳам ҳайратланиб ўзини билдирмасдан нари ўтиб кетди. Ўша кундан бошлаб тош билан фол очишдан воз кечди...

Аммо болаларнинг йўриғи бошқа. Уларни ҳарқалай овутиш, умидлантириш, боринги, гуноҳ бўлса ҳам маълум муддатга алдаб туриш мумкин. Бироқ Эдигей Бўроннинг юрагини бир ғам-ғусса эзарди. Ўша вазиятда, воқеалар шу тарзда рўй бераётган кезларида, бу ғам-ғуссанинг пайдо бўлиши, қачондир ер кўчиши сингари ўрнидан қўзғалиши турган гап эди, уни эса тўхтатиш қўлидан келмасди...

У Зарифа учун жуда-жуда қайғурарди. Ҳар кунги тиркичиликдан бошқа иккови орасида гап бўлмаса-да, бошқа гап-сўз учун Зарифа ҳеч қандай баҳона кўрсатмаса-да, Эдигей доимо у ҳақда ўйларди.

Эдигей уни шунчаки аяб, раҳми келганидан, бошига тушган кулфатларнинг ҳаммасини кўриб, билиб юрган ҳар қандай киши сингари унга фақат ачиниб юганидан эмас – ундай бўлганда бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди – Эдигей Зарифани суйганидан ўйларди, ўйламай туролмаслигидан ўйларди, ҳаётига доир ҳамма масалаларда менга ишониб, таянса, дерди ичида. Зарифа Эдигейнинг энг садоқатли кишиси эканини, уни ғоятда севишини билган бўлса, Эдигей ўзини бахтли инсон, деб ҳисобларди.

У Зарифага нисбатан ҳеч қандай айрича муносабатим йўқ, орамизда ҳеч қанақа гап бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ўзини-ўзи беҳуда қийнар эди!..

Қумбелга етгунча шу мулоҳазаларга кўмилиб, адойи-тамом бўлаёзди. Миясига ҳар турли хаёллар ке-

ларди. Тез орада келадиган байрам ёки бедаво дардга чалинганини олдиндан сезгандек ажиб бир ҳиссиёт оғушида эди. Шундай аҳволда келаркан, ўзини яна Орол денгизида сузиб юргандек ҳис этарди. Денгизда юрган киши, сув юзаси қанчалик тинч бўлмасин, ҳатто бирор хавф-хатардан нишон бўлмаса ҳам ўзини бошқача ҳис қиларди. Теварак-атроф қанчалар кенг бўлса ҳам, қиладиган ишинг бўлса-да, тўлқиндан-тўлқин ошиб, гоҳо қанчалар севишиб-қувонсанг ҳам, қуёш ботиши ва тонг отишининг сув сатҳидаги акси қанчалар гўзал бўлмасин, бари бир соҳилга қайтиш керак, у ёғи-гами, бу ёғи-гами, ишқилиб бирор соҳилга қайтиш керак. Бир умр сузиб юролмайсан. Соҳилда эса, бутунлай ўзгача ҳаёт кутади. Инсон денгизда вақтинча, қуруқликда эса, доимо яшайди. Агар соҳилга чиқиб олиш хавфли бўлса, бирор оролни топиб, ўша ерни турар жойинг, қоққан қозиғинг деб билишинг керак. У ҳатто ўшандай оролни тасаввур этди: шундай орол топилса, Зарифани болалари билан олиб кетиб, ўша ерда яшайверарди. Болаларни денгизга ўргатарди, ўзи ҳам тақдиридан нолимай, фақат қувониб, умрининг охиригача шу оролда ҳаёт кечирарди. Зарифа доимо ёнида бўлса, Зарифага энг керакли, энг азиз, энг сеvimли киши бўла олишини билса кифоя...

Бироқ, ўзига келиб бундай орзу-хаёлларга берилиб кетганидан уялиб кетди. Юзлаб чақиримларга чўзилиб кетган яйдоқликда бирор жон зоти йўқлигига қарамай, юзлари қизариб кетганини сезди. Ёш болалардек оролни қўмсаб, хаёлларга берилиб кетишини қаранг-а! Хўш, нечук, нега энди? Бир умр бола-чақага, ишга, темир йўлга, борингики, Сариўзакка бутун қўлоғи, вужуди, жону дили билан ўзи ҳам сезмаган ҳолда боғланиб қолган Эдигей нечук ана шундай орзу-хаёлларга боради?.. Зарифа минг қийналгани билан Эдигей унга керак бўлармикан, нима учун у ўзини эр би-

либ, нега энди Зарифа мени ёқтиради, деб ўйлайди? Болалар ҳақида-ку шубҳаланмасди; уларни жондан севарди, болалар ҳам доимо унга интилиб туришарди. Хўш, нега энди Зарифа у истагандек бўлишини хоҳласин экан?! Турмуш уни аллақачонлар қозигига чамбарчас боғлаб, умринг тугагунча шу ерда бўласан деб, ҳукмини чиқариб қўйган бўлса-ю, Эдигейнинг бундай орзу-хаёлларга бориш учун ҳақи бормикин?..

Қоранор Бўрон кўп марталаб ўтиб-қайтиб, таниш бўлиб қолган сўқмоқ йўллар бўйлаб юраркан, йўлнинг олис-яқинлигини сезиб, эгасининг қамчилашини кутмай елиб-юртиб, Сариўзакнинг чексиз масофаларини ортда қолдириб, баҳорги қир-адирлару сойликлар бўйлаб, бир замонлар қуриб қолган шўр кўлнинг ёнидан шахдам одимлаб борарди, баъзида оғир энтикиб, бўкириб нолиш қилгандек бўларди. Эдигей эса унинг устида ўз ўй-хаёллари билан банд бўлиб, азоб чекарди. Қалбини бу қарама-қарши ҳиссиёт шу қадар қамраб олган эдики, ўзини қўярга жой топмай, юраги Сариўзакнинг ўлчанмаган кенг бўшлиқларига сиғмай, орому қарорини йўқотиб борарди. У ич-ичидан куйинар эди.

Қумбелга ана шундай кайфиятда етиб келди. Зарифа ўз қариндош-уруғларидан зориқиб кутган жавобларини олган бўлсин-да, ишқилиб. Бироқ, улар бева қолган Зарифанинг бола-чақаси билан ўз юртларига кўчириб кетишлари мумкинлигини ўйлаб, юраги ўпирилиб кетгандай бўларди. Почтадаги хат-хабар олиш деразачасидан Зарифа Қуттибоева номига ҳеч қандай хат келмаганини айтишди. У ўзи ҳам кутмаган ҳолда хурсанд бўлди. «Келмагани яхши бўлибди», деган виждонига номуносиб, ғайриинсоний фикр миясидан йилт этиб ўтди. Кейин Зарифанинг топшириғини виждонан бажо келтирди: учала манзилга учта телеграмма юборди. Шу билан кечга яқин қайтиб келди...

Бу орада баҳор ўтиб, ёз бошланди. Сариўзакнинг ранги ўчиб, гиёҳлари куйиб кетди. Гўё тушдагидек ўт-ўланлардан ном-нишон қолмади. Сарик чўл яна сарғайиб қолаверди. Ҳаво қиздирарди. Саратон чилласи яқинлашарди. Қуттибоевларнинг қариндош-уруғларидан эса ҳали ҳам дарак йўқ. Улар на хатга жавоб беришди, на телеграммаларга. Поездлар эса, Бўронлидан пайдар-пай ўтиб қайтишар, ҳаёт ҳам ўз навбати билан сувдек оқиб ўтарди...

* * *

Зарифа энди жавоб хати кутмасди. У қариндош-уруғларнинг ёрдамига умид боғлаш, уларга ёрдам сўраб хат юбориш фойдасиз эканини тушунди. Ана шунга ишонган Зарифа қайга бош олиб кетишини, не қиларини билмай умидсизлангандан нафаси ичига тушиб кетди. Болаларга отасининг ўлганини қандай айтади, гапни нимадан бошлайди, издан чиққан турмушни қандай қилиб ўнглаб олади? Бу саволларга ҳозиргача жавоб тополмасди. Эдигей булар ҳақида, эҳтимол, Зарифадан ҳам кўпроқ қайғурарди. Бўронлидагиларнинг барчаси улар учун куйинишарди, аммо бу оиланинг фожиаси шахсан Эдигей учун не кулфатлар келтирганини фақат унинг ўзигина билади. Эдигей энди ўзини бу оиладан ажрата олмас эди. У энди куну тун ана шу болаларнинг, Зарифанинг тақдири билан яшарди. Буларнинг ҳоли бундан буён не кечади, деб ич-ичдан куйинарди. Аммо, буларнинг устига-устак, Зарифа томон оҳанрабодек тортиб турган кучни қандай босиб-тийиш тўғрисида ҳам ҳамиша ўйларди, ўртаниб, изтироб чекиб ўйларди. Бу саволларга ҳеч қандай жавоб тополмасди. Ҳаётида бундай муаммоларга дуч келишини ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Эдигей кўп марталаб Зарифага сир-асрорини очмоқчи бўлди, уни қанчалар севишини, бошига тушган

барча қийинчиликларни ўз зиммасига олажагини, чунки уларсиз яшай олмаслигини очикчасига айтмоқчи бўлди. Бироқ буни қандай қилиб айтиш мумкин? Қай тарзда? Аёл унинг мақсадини тўғри тушунарикман? Ёлғиз бошига шунчалар кулфат тушган бир пайтда Эдигей ўз ҳис-туйғуларини унга изҳор этмоқчи бўлса, бу унинг кўнглига сиғармикан? Пасткашлик эмасми бу? Доим шу ҳақда ўйласа, боши қотар эди; одамларнинг кўз ўнгида қандай бўлиши керак бўлса, у ўзини сиртдан шундай тутиб юриш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилар эди.

Ҳарқалай, бир бора... ишора қилиб кўрди. Темир йўлни кўздан кечириб қайтаётганда челақ кўтариб сув олиш учун цистерна томон кетаётган Зарифани узоқдан кўриб қолди. Нимадир уни ўша томонга тортди. У, беихтиёр, Зарифа томон бурилди. Челақ кўтаришга ёрдам беришни баҳона қилиш учун ҳам қулай пайт эмас эди. Деярли кун оралаб, баъзан ҳар куни йўлларда бирга ишлашарди, керагича гаплашиб олишлари мумкин эди. Лекин Эдигей худди шу заҳотиёқ секин-аста унинг ёнига бориб, ичига сиғдиролмамай юрган туйғуларини изҳор этиш истагининг бар-тараф қилиб бўлмас даражада эканини сизди. Тушунмаса ҳам, рад этса ҳам, майли, шуниси яхши, деб ўйларди у, қизиққонлик қилсам юрагимдаги олов сўниб, жоним тинчийди... Зарифа уни кўрмади, яқинлашиб келаётганини пайқамади. Цистерна кранини очиб, тескари ўгирилиб турди. Битта челаги аллақачон сувга тўлиб, четроққа олиб қўйилган, иккинчиси ҳам тўлиб ундан сув тошиб турарди. Кран тўла очилган эди. Сув жўшиб, тўкилиб, челақ атрофида қўлмакчалар ҳосил бўлган, Зарифа эса цистернага суянган ҳолда бошини эгиб, ҳеч нарсани сезмай турарди. У бултурги катта жалани кутиб олган чит қўйлақда эди. Эдигей унинг ўрам-ўрам сочларига қарар экан, онасига тортган Эр-

макнинг жингалак сочлари ёдига тушди. Зарифанинг озгин юзлари, нозиклашган бўйни, чўкиб қолган елкалари ҳамда шалвираган қўлларига кўз ташлади. Шилдираб қуйилаётган сув Еттисувдаги тоғ сувларию шилдираб оқаётган жилғаларни эслатиб, хушидан кеткиздим ёки шу лаҳзада уни аччиқ ўй-хаёллар қуршаб олдимикан? Ким билсин! Эдигей уни шунчалар ўзига яқин тутганидан, силаб-сийпаб эркалатгиси, ғам-қайғусига сабаб бўлаётган ҳамма нарсадан эҳтиёт қилгиси, асрагиси келганидан чидаб туролмай жони қийналиб кетган эди. Лекин бундай қилиш мумкин эмас. У фақат индамайгина бориб кранни бураб, сувни тўхтатди. Зарифа уни кўриб ҳайратланмади. Эдигей гўё ёнида эмас, балки узоқ-узоқларда тургандек, унга ўй-хаёл аралаш лоқайд назар ташлади.

– Нима гап? Сенга нима бўлди, – деб сўради у ҳамдардлик билан. Зарифа ҳеч нима демади, фақат лабларининг бир чеккаси кулимсираб қўйгандай бўлди-ю, қошларини чимириб ҳечқиси йўқ, шунчаки, деган маънода қаради.

– Аҳволинг ёмонми? – деб яна сўради Эдигей.

– Ҳа, – деди Зарифа оғир хўрсиниб.

Эдигей нима деярини билмай саросималик билан елкасини қисиб қўйди.

– Бунча жонингни қийнайсан? – деди Эдигей уни койиб, ваҳоланки, айтмоқчи бўлган гапи бошқа эди. – Токайгача шу аҳволда юрасан? Ахир, бу билан ишни ўнглаёлмайсан-ку. Сенга қараб туриб биз ҳам (мен ҳам, демоқчи эди) қийналамиз, болаларга ҳам оғир. Тушунсанг-чи, бундай қилмагин-да! Бирор чорасини топиш лозим, – деди у, дилидаги дардини ифодалайдиган сўзларни қидириб. – Ўзинг ўйлаб кўр-чи. Хатингга жавоб беришмаса беришмасин, Худога сол уларни. Бир кунимизни кўрармиз. Сен билан биз (мен, демоқчи эди) бегона эмасмиз. Сен фақат руҳингни туширмагин. Ишла,

ўзингни маҳкам тут. Болалар эса олдимизда (олдимда, демокчи эди) ўсиб улғая беришади. Ҳамма нарса аста-секин ўрнига тушиб кетади ҳали. Бирор ёққа кетишнинг на ҳожати бор? Бу ерда ўзимизнинг одамлар. Ўзинг биласан, мен болаларингни кўрмай бир кун ҳам туролмайман. – Эдигей гапиришдан тўхтади, чунки бундан ортиқ кўнглини очиб сўзлашга ботина олмади.

– Ҳаммасини тушунаман, Эдике, – деди Зарифа. – Раҳмат. Биламан, хор-зор бўлиб қолмаймиз. Аммо бари бир бу ердан кетмасак бўлмайди. Бу ерда нима бўлганини болалар унутиши керак. Ўшандан кейингина ҳақиқатни уларга айтишим мумкин. Ўзингга маълумки, бир умр сир сақлаб юриш мумкин эмас. Шунини ўйлаб ўйимга етолмаяпман.

– Гапларинг тўғри, – дея ноилож унинг фикрига қўшилди Эдигей. – Лекин шошилмай тур. Яна ўйлаб кўр. Шу гўдаклар билан қаерга борасан, қандай кунларга дуч келасан? Сизлардан ажраб қолишимни ўйласам, мени ваҳима босади...

Ҳақиқатан ҳам, Эдигей Зарифани ва болаларни ўйлаган сари ғоятда қайғурмоқда эди. Шунинг учун ҳам эртанги кунни ўйлашга юраги дов бермасди, бироқ шу аҳволда юравериш мумкин эмаслигини ҳам тушунарди. Орадан бир неча кунлар ўтгач, яна бир бор суҳбатлашиш пайти келдию Эдигей ичидаги бутун сир-асрорини бир йўла очиб ташлади-да, кейин ич-этини еб пушаймон қилиб юрди.

...Қумбелга боришганда Эрмак сартарошдан кўрқиб, сочини олдирмаган кундан буён кўп ойлар ўтиб кетди. Бола шу бўйи ўсиб кетган жингалак қора сочини олдирмай юрарди, сочи ўзига ярашиб тургани билан бу чумчуқюрак эркатойнинг сочини олиш маҳали аллақачонлар келган эди. Эдигей кези келганда боланинг майин тепа сочларига юзини ишқалаб ўпарди. Бироқ унинг елкасигача ўсиб тушган сочлари ўйна-

ганда халал берарди. Боланинг назарида соч олдириш одатдан ташқари, ғайритабиий, тушуниб бўлмас бир ҳолдек туюларди. Шунинг учун ҳам ҳеч кимнинг гапига кирмай юрдию Казангап уни кўндирди. Сочи узун болаларни улоқча ёмон кўради, ғаши келиб, сузади деб бир оз чўчитиб ҳам кўйди.

Казангап чинакамига куч ишлатишга мажбур бўлди; болани икки тиззаси орасига қисиб, машинка билан сочини ола бошлади. Эрмак эса бекатни бошига кўтариб йиғлаб берди. Сартарошлик тугагач, кўнгилчан Бўкей болани овутиш учун, қани, ўзингга қара-чи, қандай чиройли бола бўлиб қолдинг дегандек қўлига кўзгу тутқазган эди, бола ўзини танимай бешбаттар дод-фарёд кўтарди. Зарифа уни ана шундай додлаётган ҳолда етаклаб кетаётган пайт йўлда Эдигейга дуч келиб қолди.

Сочи тақир олиниб, афт-ангори мутлақо ўзгариб, ингичка бўйни очилиб, иккала қулоғи диккайиб қолган, қовоқлари шишиб кетган Эрмак йиғлаганича онасининг қўлидан юлқиниб Эдигей томон ташланди.

– Эдигей амаки, буни қаранг, бошимни нима қилиб кўйишди!

Эдигей Бўронга биров оғир аҳволға тушиб қоласан деб аввалроқ айтганда, ҳаргиз ишонмаган бўларди. У югуриб келган Эрмакни ердан кўтариб, бағрига маҳкам босиб олди-да, унинг ҳимоясизлигини, арзу додини, ишончини бутун вужуди билан ўзиникидай, гўё ўз бошига тушгандек сезиб, болани ўпа бошлади:

– Тинчлан жигарим! Йиғлама! Сени ҳеч кимга хафа қилдириб кўймайман, сенга ота бўламан! Сени отадек севаман, фақат йиғламасанг бас! – Шу пайт ўзини йўқотиб, қотиб қолган Зарифага кўзи тушди-ю, ўзининг қандайдир нозик чегарадан чиқиб кетганини тушунди ва нима қиларини билмай шошилиб қолди, болани кўтарган бўйича ҳадеб бир гапни ғулдираб такрорлаганча тескари қараб кетди: – Йиғлама!

Казангапми, мен унга ҳозир кўрсатаман! Ҳозирнинг ўзидаёқ кўрсатиб қўяман, ҳап Казангап шошмай турсин-чи, бир боплаб қўяй! Мана ҳозир, ҳозир унга кўрсатаман!..

Шундан сўнг Эдигей бир неча кун ўзини Зарифадан четга олиб юрди. Назарида, Зарифа ҳам унга йўлиқишдан ийманиб юрарди. Унингсиз ҳам ғам-ғуссага кўмилиб юрган бояқиш аёлни уялтириб қўйгани учун Эдигей Бўрон қаттиқ пушаймон қилди. Зарифа нима ахволда-ю, бу бўлса дарду аламини янада ошириб ўтирибди!.. Зарифанинг кўзлари Эдигейнинг ёдида узоқ йиллар, эҳтимол, умрининг охириги дамларигача сақланиб қолиши мумкин.

Эдигей Бўрон ўша воқеадан сўнг бир неча муддат хомуш бўлиб юрди. Қалбида туғён ураётган ҳис-туйғуларни пинҳон сақлади. Эрмаги болалар бўлди. Ишдан қўли бўшаган пайтлари болалар билан бирга бўлиб, денгиз қиссаларининг кўпини такрорлаб, кўпини қайтадан эсга тушириб, айтиб берарди. Болаларга ёққан мавзу ҳам шу эди. Оқ чорлоқлару балиқлар, бошқа томонлардан учиб келган қушлар, Орол кўлларида сақланиб қолган, бироқ бошқа жойларда йўқолиб кетган жониворлар тўғрисида ҳикоя қилиб берарди. Эдигей Орол денгизида ўзи бошидан кечирган бир воқеани ҳадеб эслайверарди. Лекин у бу воқеани бошқа ҳеч кимга айтмаслигини афзал кўрарди. Қолаверса, уни болаларга тегишли жойи ҳам йўқ эди. Бундан фақат Уккубола иккаласигина хабардор бўлиб, улар ҳам ҳеч қачон бу ҳақда ўзаро оғиз очмасдилар. Бу сир уларнинг бевақт қазо қилган тўнғич ўғиллари билан алоқадор эди. Агар ҳаёт бўлганида Бўронли болаларининг барчасидан каттароғи, ҳатто Казангапнинг Собитжонидан ҳам икки ёш катта бўларди. Бироқ умри қисқа экан. Ота-она болани кўп яшайди, умри узоқ бўлади, ҳатто тасаввур этиб бўлмас даражада чексиз

умр кўради, деган ниятда туғилишини кутадилар, акс ҳолда одамлар азоб чекиб бола кўришармиди?!

Ўша балиқчилик қилиб юрган ёшлик чоғлари, уруш бошланмасдан олдин Уккубола билан иккаласи ажойиб бир воқеани бошидан кечиришган. Чамаси, бундай воқеа киши ҳаётида бир мартагина рўй бериб, бошқа ҳеч қачон такрорланмайди.

Эдигей уйлангандан сўнг денгизда узоқ вақт қолмай, уйига шошиладиган бўлиб қолди: Уккуболани севарди. Уккубола ҳам уни орзиқиб кутишини биларди. Эдигей учун ундан ортиқ, ундан азиз аёл йўқ эди. У ўзини Уккубола учунгина яратилгандай, фақат у ҳақда доим ўйлаш учун Денгиз кучини, қуёш кучини ўзига сингдириб олиб, сўнгра уни кутиб турган хотинига бериш учунгина яратилгандай сезарди. Чунки ана шу икки томонлама фидойилиқдан асл бахт юзага келади, қолган нарсаларнинг ҳаммаси шу бахтни тўлдиради, холос. Қуёш билан денгиз бахш этган куч эса ўзаро баҳра олишлари учун уларга кўмаклашади. Бир куни Уккубола ўзида қандайдир ўзгариш юз берганини – бўйида бўлганини сизди, яқин орада она бўлиб, бола кўражagini билди, кўнглида илиқ умид уйғонди. Уларнинг ўша кезлардаги ҳаёти кўм-кўк осмон янглиғ мусаффо эди.

Куз оёқлаб, қиш олдидан Уккуболанинг юзига билинар-билинемас доғ туша бошлади. Қорни дўппайиб, билиниб қолди. У бир сафар: «Олтин мекре балиғи қанақа бўларкин, у ҳақда эшитганману, ўзини ҳеч кўрмаганман» деб сўраб қолди. «Камёб балиқлардан бири, – деди Эдигей, – денгиз тубида яшайди, жуссаси хийлагина катта, лекин унинг хосияти гўзаллигида: олачипор-кўкимтир, юзгичларидан тортиб кемирчак тароғигача, хуллас, бошидан то думининг учигача олтин сингари товланиб туради. Шунинг учун ҳам уни олтин мекре деб айтишади».

Бошқа бир гал Уккубола олтин мекре тушига кирганини гапирди. Гўё балиқ унинг атрофида сузиб юраркану балиқни ушлаб олмоқчи бўлармиш. Балиқни тутиб олиб, яна сувга қўйиб юборишни жуда-жуда хоҳлабди. У балиқни ушлаб, олтин тангачаларини бир сийпаласа бўлди экан. Шу қадар тутгиси келибдики, тушида уни қувлаб юрганмиш. Балиқ эса тутқич бермасмиш... Уккубола уйғониб кетиб, ҳақиқатан ҳам муроди мақсадига етолмай қолгандек афсусланиб, анчагача ҳаяжонини босолмай ётди. Уккубола ўзини койиғанча кулиб қўйди, бироқ ўнгида ҳам олтин мекре балиғини тутиб олиш истаги уни қамраб олди.

Эдигей буни ўзича тушунди. Денгизда тўрни сувдан тортиб олаётиб ўй-хаёли олтин мекреда бўларди. Кейин маълум бўлишича, тушни тўғри таъбир этган экан. Унингча, ҳар қандай қилиб ҳам бўлса, олтин мекрени тутиб олиши керак, чунки Уккубола бошқоронғи бўлиб, кўнгли ўшани тусаган эди. Хотин киши турли нарсага бошқоронғи бўлади-да: бирови қандайдир аччиқ-чучук, шўр, ҳатто жуда ҳам аччиқ ё тахир нарсани, бошқа бировлари эса қандайдир ёввойи ҳайвон, қушнинг қовурилган гўштини хоҳлашади. Эдигей хотини бошқоронғи бўлган нарсадан ажабланмади: эрининг касби балиқчилик бўлгач, балиққа бошқоронғи бўлади-да. Ўша катта балиқни кўзи билан кўриб, қўлида ушлаб, олтин тангачаларини сийпалашни унга тақдирнинг ўзи буюрган. Хотин киши бошқоронғи бўлган нарса топилмаса, бола туғилмасданоқ касалга чалинади, деган гапларни Эдигей эшитган эди.

Уккубола шу қадар ғайриоддий нарсага бошқоронғи бўлдики, унинг ўзи ҳам буни ботиниб айтолмасди. Эдигей ҳам бундай нодир балиқни тутта олиш ё тутта олмаслигини билмагандан сўнг, гапни чўзиб ўтирмади. Аввалига олтин мекрени тутиб, кейин, сен

бошқоронғи бўлган нарса шуми ёки бошқа нарсами деб сўрашга қарор қилди ўзича.

Балиқ ови мавсуми июлдан ноябрь ойигача давом этарди. Бу маҳал – Уккубола бошқоронғи бўлган пайтлари Орол денгизида ов мавсуми тугай деб қолган эди; қишнинг изғирин нафаси сезиларди. Артель қишлоғга тайёрланарди. Бир ярим минг километрлик масофага чўзилган Орол денгизини қалин муз қоплаб олар, ўшанда музнинг ҳар еридан катта-катта қилиб тешардилар, сўнг бир тешиқдан иккинчисигача оғир тўр ташлаб, саҳроларнинг толмас дастёри туялар ёрдамида тортиб чиқаришарди. Тўр билан муз устига тортиб чиқарилган балиқлар изғиринли ҳавода қимир этишга ҳам улгуролмай, бир зумда тошдек қотиб қоларди... Артелда ишлаб, ёзин-қишин қанчалаб балиқ тутган бўлишларига қарамай, Эдигей ҳали бирор марта ҳам олтин мекренинг тўрга тушиб қолганини кўрмаган эди. Бу балиқ аҳён-аҳёнда қармоққа илиниб қоларди, бу эса овчилар учун кутилмаганда катта байрам бўларди, фалончининг омади келиб, олтин мекре тутиб олди, дея гапириб юришарди.

Эдигей ўша куни хотинига, сув музлаб қолмасданоқ уйга балиқ тутиб келайин, деганча эрта тонгда денгиз томон йўл олди. Уккубола эса.

– Уйда балиқдан кўп нарса йўқ. Аёзли кунда чиқиб нима қиласан, – дея уни йўлдан қайтармоқчи бўлди.

Эдигей гапидан қайтмади.

– Уйдаги нарса, уйда-ку, – деди у. – Соғин хола оғир касалланиб, ётиб қолипти, деган эдинг-ку ўзинг. Лаққа ёки оққайроқ балиғининг қайноқ шўрвасини ичса шифо топар. Ундан яхши дори борми? Қариб қолганида у бояқишга ким балиқ тутиб берарди дейсан.

Эдигей шу баҳона билан эрталаб барвақт олтин мекре тутгани кетди. Ҳамма керакли ов асбобларини олдиндан пухта тайёрлаб қўйган эди. Уларнинг бар-

часини қайиқнинг тумшуғи томон жойлаштирди. Ўзи ҳам иссиқроқ кийиниб устидан плашчини кийиб олди-да, сузиб кетди.

Куз тугаб, қиш бошланай деб турган пайт. Ҳаво тез-тез ўзгариб турарди. Эдигей тўлқинларни қиялаб кесиб ўтиб, қайиқни денгизнинг ўртаси томон йўналтирди. Унинг мўлжалича, олтин мекре ўша ерда бўлиши керак эди. Албатта, ҳамма нарса омадга боғлиқ, чунки овчилик касбида денгизда қармоққа балиқ илинтиришдан кўра ноаниқ нарса бўлмайди. Қирғоқда-ку, мерган билан ўлжаси бир муҳитда бўлади, мерган писиб, пойлаб ётади ё қувлаб ўлжасига яқинлашади. Аммо балиқчи сув тубига тушиб, мергандек ҳаракат қилолмайди. Балиқ борми, йўқми қармоққа илинадими, илинмайдими, хуллас, ҳеч ниманинг тайинини билмай кутиб ўтираверади.

Денгизга одатдагидай балиқ тутиш, озиқ излаш учун эмас, балки иккиқат хотинининг бошқоронғи бўлгани учунгина овга чиққан Эдигей омад келишини жуда-жуда истарди.

Шу кўйи қайиқни елдай учуриб кетди. Эшкак эшганда навқирон Эдигейнинг бақувват ва чайирлиги сезилиб турарди. У тарам-тарам бўлиб тўлқинланиб турган оқимларни кесиб ўтиб, тиним билмай, бир маромда қайиқни денгиз ўртасига ҳайдаб борарди. Бундай тўлқинни Орол балиқчилари эгри тўлқин деб аташади. Эгри тўлқинлар қаттиқ шамолдан дарак беради. Аммо бундай тўлқиннинг ўзи хавfli эмас, кўрқмай сузаверса бўлади.

Ердан узоқлашган сари соҳилнинг ўпирилиб тушган жарлик томони ҳамда сув тўлқинлари ювиб, тошлоқ бўлиб қолган ер кўз илғамас даражада тобора кичрайиб борарди-да, охири аранг кўриниб, сўнг секин-аста ғойиб бўлиб кетадиган чизиққа айланарди. Тепада булутлар муаллақ туришар, пастда эса салқин шамол сув юзини ялаб эсарди.

Тахминан икки соат сузгандан сўнг, Эдигей қайиқни тўхтатди, эшкакларини бўшатиб олди; лангар ташлади-да, ов асбобларини ҳозирлай бошлади. Унинг иккита чийриқ ғалтаги, қармоқ ипини керак пайтда тўхтатадиган мосламаси бор эди. Бирини қайиқнинг қуйруқ томонига ташлаб, салмоқ тошни юз метрча чуқурликка туширди-да, сув тубигача яна йигирма метрча қолганда ипни боғлаб қўйди, иккинчисини ҳам қайиқнинг тумшуқ томонидан худди шу йўсинда сувга ташлади. Сўнгра қайиқни бир мувозанатда сақлаб туриш ва қармоқнинг иплари бир-бирига ўралашиб қолмаслиги учун эшкакларни сувга ботириб ушлаб турди.

Шу ҳолда кутиб ўтираверди. Унинг мўлжалича, ҳалиги ноёб балиқ худди шу жойларда бўлиши мумкин эди. Мўлжалининг тўғрилигига далил-исботи йўқ бўлса-да, кўнгли гувоҳлик бериб турарди. Бундай балиқ бўлиши керак, албатта пайдо бўлиши керак, деб ишонарди.

Унингсиз уйига қандай қайтади! Бу балиқ шунчаки кўнгил хушлиги учун эмас, балки ҳаётида энг муҳим иш учун зарур.

Бир оз вақт ўтгач, балиқлар борлигидан дарак беришди. Бироқ улар Эдигей кутган балиқ эмас. Аввалига оққайроқ балиғи қармоққа тушди. Ипни тортаётгандаёқ, унинг олтин мекре эмаслигини билган эди. Ахир, биринчи уринишдан оқ олтин мекре илиниб қолмасди-ку. Унда турмуш жуда оддийлашиб, қизиғи қолмаган бўлур эди. Эдигей олтин мекре учун меҳнат қилишга, кутишга тайёр. Ундан сўнг Оролнинг энг яхши балиқларидан бири – лаққа қармоққа илинди. Уни ҳам тортиб олиб, бир уриб гангиратдию қайиқ тубига ташлади. Ҳар ҳолда, бу балиқлар бетоб ётган Соғин холага шўрва пишириш учун етиб ортади. Яна бир балиқ тушди, уни тран дейишади – Оролнинг леши. Буни қайси шайтон йўлдан оздириб ҳайдаб келган бу ёққа? Одатда, тран сув юзига яқин юради. Май-

ли, гуноҳи ўзи билан. Шундан кейин анчагача ҳеч нарса илинмай, жуда зориқтириб юборди... «Йўқ, мен охиригача кутаман, – деди ўзича Эдигей. – Айтмаган бўлсам ҳам, хотиним олтин мекре учун кетаётганимни биларди. Бола она қорнида қийналмаслиги учун бу балиқни тутишим керак. Онаси олтин мекрени қўлига олиб, ушлаб кўрсин; ахир менинг болам шуни истаяпти. Она ҳам шунга ташна, мен отаси бўлатуриб уларнинг хоҳишини бажо келтирмасам, оталигим қоладими!»

Эгри тўлқин ўз одатини қилиб, қайиқни нари-бери айлантираверди. Эдигей қимирламай ўтирганидан совқота бошлади. Икки кўзи билан чийриқ ғалтаклардан сув остига тушиб турган иплар қачон тортиларкин деб кузатиб турарди. Қайиқнинг тумшуқ томонида ҳам, қуйруқ томонида ҳам бирор аломат йўқ. Аммо Эдигейнинг сабр-тоқати ҳозирча етарли эди. Олтин мекре келишини у биларди, бунга ишонарди. Эгри тўлқинлар кучайганидан кучайиб борарди. Денгиз бир оз сабр қилиб турса бўларди. Намунча тўлқинланади? Довулнинг ҳозирча шашти йўқдек кўринади. Эҳтимол, кечга бориб ёки бўлмаса тун ўртасида одатдаги олабош тўлқинлар ўкириб, шарқираб кўтарилишар. Ўшанда даҳшатли тусга кирган Орол денгизи бошдан-оёқ оппоқ кўпикка бурканиб қайнаб ётади, бу вақт ҳеч кимнинг денгиз ичига сузиб киришга юраги бетламай қолади. Ҳозирча вақт бор, кутиб ўтирса бўлади...

Совқотганидан хурпайиб кетган Эдигей теварак-атрофга назар ташлаганча денгиз тубидаги нотайин балиқни кутарди. «Нега мунча куттирасан, қизиқ экансан, мендан кўрқма, – деди у ичида. – Кўрқмагин демадимми, сени қайта сувга қўйиб юбораман-ку ахир. Бунақаси бўлмайди, демоқчимисан? Ўзинг кўрарсан, шунақаси ҳам бўлади. Сени пишириб ейиш учун тутаётганим йўқ. Уйда ҳар хил таом, турли хил балиқлар тўлиб ётибди. Ана шу қайиқ тубида ҳам учта балиқ

бор. Овқат учун сени шунчалик кутармидим, олтин мекре! Тушунасанми, биринчи фарзандимиз туғилади. Куни кеча сен хотинимнинг тушига кирибсан, ўшандан бери у орому қарорни йўқотган, буни менга атайлаб айтмаса-да, билиб юрибман. Нега шундай эканини сенга тушунтиролмаيمان, лекин хотиним сени қўлига олиб кўрмоғи лозим, сенга сўз бериб айтаманки, шундан кейин дарҳол денгизга қўйиб юбораман. Сен нодир балиқсан, ҳамма гап ана шунда. Бошинг олтин, қуйруғинг олтин, орқангдаги кемирчак тароқларинг сузгич қанотларинг ҳам олтин. Сен ҳам бизнинг ҳолимизни тушунгин. Хотиним сени ўнгида ҳам жуда-жуда кўргиси бор, у сенга қўл тегизиб кўрмоқчи, сени ушлаб, силаб-сийпаб, қандайлигингни сезмоқчи, олтин мекре. Балиқман, буларга нима алоқам бор, деб ўйлама. Сен балиқ бўлсанг ҳам, у негадир синглисини соғингандай, инисини соғингандай соғиниб юрибди, фарзанд туғилгунча сени кўргиси бор. Қорнидаги бола ҳам мамнун бўлади. Ҳамма гап ана шунда. Олтин мекре, яхшилигингни аяма. Бери кел, сени ранжитмайман. Сўз бераман, ниятим ёмон бўлса, сен буни аллақачон сезиб олган бўлардинг. Қармоққа илина қол, муштумдек гўшт илиб кутиб ўтирибман, хоҳлаганингни танлаб ол. Таъмини узоқдан сезгин деб, бир оз ҳидланган гўшт қўйганман. Тортинмай келавер, ёмонликни ўйлама. Агар сени алдамоқчи бўлиб, ялтироқ темир балиқчани қўйганимда, биринчи навбатда ўшанга интилардинг, лекин бу мен учун виждон юзасидан бўлмас эди. Сен уни ютишга ютардинг-у, бироқ сувга қўйиб юборганимдан кейин ҳам ичингда темир билан қандай яшардинг? Бу ғирт алдамчилик-ку ахир! Мен эса, чин гапимни айтиб, қармоқ солиб ўтирибман. Лабларинг бир оз жароҳатланади, холос. Ташвиш тортма, мен катта саноч олиб келганман. Саночни сув билан тўлдираман, сен вақтинча ўша ерда ётасан, ке-

йин денгизингга қўйиб юбораман, сузиб кетасан. Бироқ, мен бу ердан сенсиз кетмайман. Вақт бўлса кутиб турмайди. Тўлқинлар кучайиб, шамол авжига чиқаётганини наҳот сезмаётган бўлсанг, боламнинг отасиз етим бўлиб туғилишини хоҳлайсанми? Яхшилаб ўйлаб кўр-да, менга ёрдам бер...»

Денгиз юзасига қоронғилик чўка бошлади. Қайиқ гоҳ тўлқинлар узра қалқиб чиқар, гоҳ тўлқинлар орасида кўринмай кетиб соҳил томон сузарди. Кўпикланиб, авжига кўтарилган тўлқинларни аранг кесиб келарди. Денгиз гуркираб, ичидан қайнаб, довулдан куч олаётгандек жўшиб, ҳар томонга чайқаларди. Муздек сув томчилари юз-кўзларига сачраб, қайиқ эшкакларини тутган қўллар совуқдан кўкариб, шишиб кетган эди.

Уккубола соҳил бўйлаб юрарди. Юраги така-пука бўлиб, ўтиролмайд анча вақт илгари соҳил бўйига келиб, эрини кутди. Балиқчига тегаман деганида, даладаги чорвадор қариндош-уруғлари, турмушга чиқишдан олдин қандай оғир ҳаёт кечиришга журъат этаётганингни ўйлаб кўрсанг бўларди, сен балиқчига эмас, балки балиқ сузадиган денгизга тегаётирсан, денгиз бўйида зор-зор йиғлаб, унга ҳали неча бор илтижо қиларсан, деб айтишган эди. Уккубола Эдигейга берган сўздан қайтмади, эрим нима бўлса, мен ҳам шу бўламан, деди...

Айтганларидай бўлди. Бу сафар у кўпчилкк билан эмас, ёлғиз ўзи кетган эди. Ҳаво қоронғилашмоқда, тинчлигини йўқотган денгиз эса гувуллаб садо чиқарарди.

Шу пайт баланд кўтарилган тўлқинлар орасидан ҳаракатдаги эшкаклар билан қайиқнинг тумшуғи кўзга ташланди. Қорни дўппайиб чиққан Уккубола жун рўмолига ўранганча тўлқинлар урилаётган соҳилга яқин келиб, Эдигей сузиб келгунча ундан кўзини узмай кутиб турди. Соҳилга келиб урилиб турган сув тўлқинлари бир зарб билан қайиқни саёз жойга суриб чиқариб қўйди. Эдигей бир зумда ирғиб сувга туш-

ди-да, хўкизни судрагандек қайиқни қирғоққа чиқариб қўйди. Бошдан-оёқ шўр сувдан шалаббо бўлиб кетган Эдигей қаддини ростлаган эди, Уккубола яқин келиб унинг плашч остидаги сувга ботган муздек бўйнидан кучоқлади.

– Кутавериб тоқатим тоқ бўлди, шунчалар ҳам ғойиб бўлиб кетасанми?

– Кун бўйи кутдим, лекин келмади, ниҳоят қаршимга сузиб келди.

– Нечук? Олтин мекре тутгани кетганмидинг?

– Ҳа, ялиниб-ёлвориб, охири кўндирдим. Кўришинг мумкин.

Эдигей қайиқдан сув тўлдирилган катта саночни судраб чиқди-да, сувини олтин мекре билан қирғоқдаги шағал устига тўкиб юборди. Ниҳоятда гўзал балиқ экан. Олтин қуйруғи билан қутургандай ирғишлаб, буралиб, шағал тошларни ҳар томонга сочиб, қизғиш оғзини катта очарди, ўз олами – денгиз томон, тўлқинлар томон интиларди. Бу янги оламга тасодифан тушиб қолганидан, юм-юмалоқ, мусаффо кўзларини юмай, бир зумгина қимир этмай туриб қолди. Ҳатто нотаниш оламнинг қишки оқшом шуъласидан гангиб қолди шекилли, шу орада тепасида энкайиб турган кишиларнинг порлаган кўзларини, соҳилни, осмонни кўрди, сўнг олис-олисларда, уфқда денгиз устидаги сийрак булутлар орасидан кўзни қамаштирувчи ўткир нурларини сочиб, ботиб бораётган қуёшни кўрди. У нафаси қисилиб, яна типирчилаб, сувга етмоқчи бўлиб, ўзини ерга урганча талвасалай бошлади. Эдигей олтин мекрени жабрасидан ушлаганча кўтарди.

– Қўлингни узат, ушла! – деди у Уккуболага.

Уккубола болани кўтаргандек балиқни икки қўллаб кўтариб кўксига босди.

– Сўлқиллаганини-ей! – дея хитоб қилди у балиқнинг барқ уриб турган ички кучини сезган ҳолда. –

Оғирлигини қара-я! Шундоққина денгизнинг ҳиди келиб турибди. Гўзаллигини айтмайсанми! Ма, Эдигей, миннатдорман, жуда миннатдорман. Муродимга етдим. Уни тезроқ сувга қўйиб юбор!..

Эдигей олтин мекрени олиб денгиз сари йўналди. Соҳилга урилиб қайтаётган тўлқинларга қарамай тизза бўйи сув кечиб борди-да, балиқни қўйиб юборди. Балиқ сувга тушгач, шу заҳотиёқ бошидан то қуйруғигача олтин тусда ялт-юлт этиб товланиб, денгизга шўнғиб кетди.

Кечаси қаттиқ шамол туриб денгизда улкан тўлқинлар кўтарила бошлади. Уйнинг нариги томонида, жарлик остида денгиз гуркираб-шарқираб турарди. Эгри тўлқинларнинг бўрондан дарак беришларига Эдигей яна бир бор ишонч ҳосил қилди. Тун яримлаб қолган эди – Эдигей мудраб ётаркан, гуриллаган тўлқинлар овозига қулоқ солиб, тилаб олган олтин мекресини ёдига келтирди. Ҳозир қандай сузиб юрган экан? Денгиз тубида бундай тўлқинлар бўлмаса керак. Балиқ ҳам ўзининг чуқур зулмат дунёсида сузиб юриб, юқорида тўлқинлар ҳаракатини сезиб тургандир. Эдигей мамнун бўлиб жилмайди-да, кўзи уйқуга кетар экан, қўлини хотинининг биқинига қўйди-ю, кутилмаганда туртки овозини эшитди: бола дунё юзини кўришдан дарак бераётгандек эди. Эдигей бунга ҳам қувониб жилмайди-да, тинчгина уйқуга кетди.

Йил ўтмай уруш бошланишини ва ҳаётда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетишини, денгиздан бира тўла бош олиб кетиб, уни кейин эслаб юришини кошки ўша вақтда билса эди. Айниқса, бошидан не кунлар кечишини билганда эди ўшанда...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сарийўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Эдигей Бўрон учун унутилмас ўша даҳшатли эллик учинчи йилнинг қиши ҳам эрта тушди. Сарийўзақда ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Октябрь ойи тугамасданок қор тушиб, совуқ бошланди. Яхшиямки, ўзларига, Зарифага Қумбелдан картошка олиб келиб ғамлаб қўйган экан. Билгандек шошилибди. Юк поезди вагонларининг очиқ тамбурида келгунча картошкани совуқ урмасин деб, кейинги сафар туяда борган эди. Шунча қартошкани бехудага нобуд қилмаслик учун Қоранор Бўронга миниб борди-да, ўша ердаги кишиларнинг ёрдами билан қопнинг бирини туянинг ўнг томонига, иккинчисини чап томонга ортди. Устидан кигиз тўшаб, шамол урмасин учун чеккаларини ёпди, ўзи эса икки қоп орасига жойлашиб олиб, хотиржамгина Бўронлига етиб келди. Қоранор устида у ўзини худди филга миниб олгандек сезарди. Одамларнинг филга миниб юришларини бу ерликлар яқингача билишмасди. Куз маҳали ҳинд фильмини кўрсатишди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ўлканинг киносини кўриш учун Қумбел бекатининг барча одамлари ёпирилиб келишди. Фильмда битмас-туганмас қўшиқ ва рақслар қатори тўқайзорларда фил миниб, йўлбарс овига чиққан кишилар кўрсатилган эди. Бу фильмни эл қатори Эдигей ҳам кўришга муваффақ бўлди. Касаба уюшмаси мажлисига Бўронлидан бекат бошлиғи билан иккови делегат бўлиб боришган, мажлис тугагач, депо клубида ҳалиги ҳинд фильми кўрсатилган эди. Гап-сўз ўшандан бошланди. Кинодан чиқиб бораётган темирйўлчилар фил минган ҳиндистонликларга қойил қолиб, баҳс-мунозара қилишарди. Кимдир ўшанда баланд овоз билан:

– Нимасига ҳайрон қоласизлар? Мана бу Эдигейнинг Қоранор Бўрони қайси филдан қолишади? Қанча юк ортсанг ҳам филдай тортаверади, жонивор! – деди.

– Бу гапинг ҳам тўғри, – деб кулишди теварақдагилар.

– Филлинг нима бўпти! – дея кимдир гапга қўшилди.
– Фил фақат иссиқ юртлардагина яшайди. У бизнинг Сариўзак қишига келиб кўрсин-чи, қотиб қолади. Қоранорга тенг келиб бўпти!

– Гапга кулоқ сол, Эдигей, ҳой Бўрон, сен ҳам ҳиндистонликлар филлари устига хонача ўрнатиб олганидек Қораноринг устига ўшандай бир кулба ўрнатиб олсанг бўлмайдимми? Ҳинд бойларига ўхшаб ўша хоначага жойлашиб олардинг.

Эдигей кулиб қўйди. Ўртоқлари Эдигейни мазах қилишарди-ю, аммо унга машҳур туяси ҳақида айтилган мақтов сўзлари ёқиб тушарди.

Бироқ Эдигей ўша мақталган Қоранорни деб қанчалар азоб-укубатлар чекиб қайғурмади, дейсиз.

Бу ҳодиса ўша қиш чиласида рўй берди. Ўша куни йўлда бўралаб ёғаётган дастлабки қалин қорга дуч келди. Қор бундан аввал ҳам бир-икки ёғиб, тез эриб кетган эди. Бу сафар эса бутунлай ўзгача: Сариўзак осмонини қора булут қоплаб, қуюн кўтарилиб, қалин қор парчалари бўралаб урарди. Унчалик совуқ бўлмаса ҳам қор ёқангдан кириб ғашингни келтирарди. Ҳаммадан ёмони қор туфайли теварак-атрофни кўз илғамасди... Нима қилмоқ керак? Сариўзакда бу қор тингунча кутиб турадиган бирон бир жойдан дарак йўқ. Қоранор Бўроннинг кучига, сезгисига умид боғламасдан ўзга илож қолмаган эди. Мол одатда ўз уйини топиб бормайдимми! Эдигей туяни ўз эркига қўйиб қўйди, ўзи эса ёқасини кўтариб, телпагини бостириб кийиб, чакмонига бурканиб олганча кўзга бирор нарса чалиниб қолармикин, деган ниятда сабр-тоқат билан атрофга назар ташлаб кетаверди. Аммо девор каби тўсиб олган қордан бошқа нарса кўринмасди. Хўжайинининг энди унга хўжайин бўлмай қолганини, устига ортилган юк каби чурқ этмай ўтирганини сезган Қоранор қор қуюнини назар-писанд қилмай, шахдам йўл босарди.

Қоранорга даладаги қалин қор устидан бундай оғир юкни кўтариб юриш учун анча куч-қувват керак! Бор кучи билан йўл босиб, иссиқ нафаси буғланиб, устида жимгина ўтирган эгасини кўтариб бораркан, Қоранор гоҳида йиртқич ҳайвондек овози борича бўкирар, гоҳида узоқ бўзлаб, юз-кўзларига урилиб ёғаётган қор орасидан ҳормай-толмай тинимсиз юриб борарди...

Эдигейнинг хаёлида йўлнинг ниҳояси йўқдай туюлди. «Тезроқ етиб олсам бўларди», деб ўйларди у. Ҳаво айниб турганида ўзининг ҳоли не кечганини, қай алфозда етиб боришини, уйдагилар ўйлаб изтироб чекишаётганини тасаввур қилар эди. Уккубола хавотирланса ҳам буни ошкор айтмасди – у хаёлидан кечган ҳамма гапни лоп этиб айтиб қўядиганлар хилидан эмас. Эҳтимол, Зарифа ҳам уни ўйлаб, хавотирланиши турган гап, лекин чурқ этиб оғиз очмаслиги аниқ. У иложи борича Эдигейнинг кўзига кўринмас, юзма-юз келиб қолишдан ўзини олиб қочар эди. Лекин чекинишнинг нима ҳожати бор, бирор ёмон савдо юз берадими? На бирон оғиз сўз, на бирон қалтис ҳаракат билан одамларнинг надомат қилишлари учун баҳона туғилишига йўл қўймаган-ку. Олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Бор-йўғи бир зум ҳамроҳ бўлиб, сўнгра тўғри йўлдан кетяпмизми деб бир-бирларига қайрилиб қарадилар, холос... Сўнгра яна ҳар ким ўз йўлидан кетаверди. Вассалом. Шу аснода ҳоли не кечганлигини унинг ўзи билади. Қисмати шундай бўлса не қилсин, асли, тақдирда шундай битилган бўлса не қилсин?! Бу нарса унинг ўз иши – симобдай парчаланган қалби билан нима қилиш кераклиги ўзига аён. Олдинда уни қандай кўргуликлар кутаётганию ҳоли не кечиши билан кимнинг иши бор! У гўдак эмас, ўз айби билан баттар чувалашиб кетаётган калаванинг учини ўзи бир амаллаб топиб олар...

Битмас-туганмас изтиробли хаёллар уни эзиб борарди. Мана, Сариўзакка қиш-қиров ҳам етиб келди. У

эса на Зарифани унута олар, на Уккуболадан воз кечар эди. Бахтга қарши, Эдигей Зарифага ҳам, Уккуболага ҳам эҳтиёж сезар, улар бўлса кўмак беришга атайлаб шошилмас эдилар. Зоҳиран қараганда, ҳеч нарса ўзгармаган: аёлларнинг бир-бирига муносабати ўша-ўша, иккала хонадонда ўсаётган болакайлар ҳам ягона оила фарзандларидай бир жон, бир тан, мудом бирга ўйнаб-кулишар, гоҳ бу уйга, гоҳ нариги уйга чопқиллашар эдилар. Шу алфозда ёз ҳам, куз ҳам ўтиб кетди.

Эдигей Бўрон бу қалин қор орасида етимсираб, ўзини ғарибона сезарди. Атроф жимжит, бирор жонзот йўқ. Қоранор бошига ёпишган қорни онда-сонда силкитиб туширарди-да, елиб бораётиб, бақириб-чақирганча атроф сукунатини бузарди. Бу йўлда эгасининг аҳволи танг эди. Эдигей ўзини қўлга ололмай қийналарди, ўзини на тинчлантира олар, на узил-кесил бирор қарорга кела оларди. Зарифага ҳам дардини очиқ-ойдин айтолмас, Уккуболани ҳам ташлаб кетолмасди. Ўшанда ўзини-ўзи энг охирги сўзлар билан сўка бошлади: «Ҳайвонсан! Туянг ҳам, ўзинг ҳам ҳайвонсан! Аблаҳ! Ит! Мияси айниган!» Яна шунга ўхшаш сўзлар орасида палид сўзларни ҳам айтиб, эс-хушимни йиғиб олармиканман, бирор қарорга келармиканман, деган ниятда жаҳл аралаш, ўзини ҳақоратлаб сўкарди. Аммо ҳеч нарса фойда бермасди... Ўзи эса худди ҳалиги бир кўзғалиб, сўнг ўзини тўхтата олмайдиган ер кўчкиси сингари... Уни овута оладиган бирдан-бир куч – кутаётган болаларигина, холос. Улар Эдигейни туриш-турмуши билан севишади, айтадиган масалалар қўйиб, миясини қотиришмайди. Нима ёрдам керак, уйга нима олиб келиб, нимани ўнглаш керак – Эдигей бу юмушларни ҳамиша жон-дили билан бажарарди. Мана ҳозир ҳам икки катта қоп картошкани юклаб бораётир. Қишлик ўтин ҳам ғамлаб қўйилган.

Болалар ҳақида ўйлаганда, Эдигейнинг жони таскин топарди, руҳий азобларини унутиб юборарди. Ҳозир Бўронлига қандай етиб олишини, буни эшитган болаларнинг уй-уйидан югуриб чиқишларини, уйга киринглар десанг ҳам қулоқ солмай, «Эдигей амаки келди! Қоранорга миниб келди! Картошка олиб келди», дея қор остида қаттиқ қичқаришларини тасаввур этиб борарди. Эдигей амирона туяни чўктиради, қордан оппоқ оқарган ҳолда Қоранордан тушиб, уст-бошини қоқади, иш орасида болаларнинг бошини силайди, сўнг юкни тушира бошлайди-да, Зарифа уйда бўлса чиқиб қолар, деган умидда аланглаб қарайди. Зарифа чиқиб ёнига келган пайтда ҳам унга айтарлик бирон нарса демайди, Зарифа ҳам индамайди, Эдигей унга фақатгина бир назар ташлаб қўяди, холос. У шуниси ҳам рози, яна секин-аста тинка-мадорини қуритадиган, юрагини ўртайдиган ҳам шу, аммо иложи қанча! Болалар эса атрофида ўралашади, ишлашга халақит беришади, туянинг бўкиришидан қўрқиб-писиб, унинг олдига келишадию, яна қўрқувларини босиб, унга ёрдам бермоқчи бўлишади. Ана шунинг ўзи Эдигейнинг бутун азоб-уқубатларини ювиб кетгандек бўларди...

Абутолибнинг болалари билан тезроқ учрашишга у ўзини тайёрлар экан, бу гал ёш дўстларига нималарни ҳикоя қилиб бериш ҳақида ўй сурар эди. Яна Орол денгизидан гапирсинми? Энг севимли ҳикоялар денгизда кечмиш воқеалар эди, бу воқеаларни улар муқаррар оталари билан боғлар ва ўзлари сезмаган ҳолда у билан, унинг хотираси билан улаб юборишганини ўзлари ҳам сезмай қолардилар... Эсизки, Эдигейнинг денгиз ҳаёти ҳақида билган, эшитганлари тугаб қолган. Уларни болаларга бир неча марталаб айтиб берган эди. Бор-йўғи олтин балиқ ҳақидаги қисса айтилмай қолган эди, чамаси. Лекин бу воқеани айтиш керак. Узоқ ўтмишда содир бўлган ўша воқеа замири-

да нималар юз берганини ўзидан бошқа яна кимга тушунтира олади?

Ўша қор босган кун Эдигей бутун йўл бўйи ана шундай оғир ўй-хаёлларга банд бўлиб борди. Қор эса ҳамон забтига оларди. Ана шу эрта келган қор билан бирга Сариўзакка қиш ҳам биратўла ўрнашиб олди. Чилла совуғи бошланиши биланоқ Қоранор Бўроннинг норлиги тутиб, қутура бошлади – ҳеч ким, ҳеч нарса унинг эркига зид бора олмасди. Бундай пайтларда ҳатто эгаси ҳам бирор фалокатга дучор бўлмаслик учун ундан чекинишга интиларди.

Қор тушгандан сўнг уч кун ўтгач, Сариўзакнинг изғирин шамоли кучайиб, қир-адирларни текислаб, ана-мана дегунча қор юзасини қатрон қилиб ташлади. Оёқ остидаги ғижирлаган ҳар бир товуш, ҳар бир шарпа, йўлдаги поездларнинг овози узоқ-узоқлардан ҳам кулоққа чалинарди. Эрта тонгда Қоранорнинг қўрада увиллаб ўкиришидан чўчиб уйғонган Эдигей туянинг ер депсиниб, қўра ёғочларини ғижирлатиб синдираётганини эшитиб яна жини қўзияпти, деб ўйлади. Дарҳол кийиниб қоронғида у ёқ бу ёққа қоқиниб қўрага яқин борди-да, аччиқ совуқ томоғига наштардек қадалганидан овозининг борича ҳайқирди:

– Сенга нима бўлди?! Яна ўз билганингни қилмоқчимисан? Яна қонимни сўрмоқчимисан? Эҳ, ҳайвон, дамингни ўчир! Дамингни ўчир, деяпман. Бу йил негадир қилиғингни эрта бошлайдиганга ўхшайсан. Элдан уялсанг бўларди!

Эдигей сўзлари елга учиб кетаётган эди. Эҳтироси жўшиб кетган туя уни назар-писанд ҳам қилмади. У ўз билганини талаб қиларди. Ўкириб-ўкириб, оғиз кўпигини пуркаб, тишларини даҳшатли ғижирлатганча қўрани бузиб ётган эди.

– Демак, қўзғаган экан-да? – деди эгаси ғазабини таънага йўйган бўлиб. – Ҳа,тушундим, ҳозирнинг ўзи-

даёқ кечикмай уюр томон югуриб қолишинг керак-а? У ерда бир каймалча¹ борлигини сезиб турибсан, шеклли? Оббо! Шовқин-суронсиз бажариш мумкин бўлган ишни нега Олло-таоло томонидан йилда бир мартагина бажарадиган қилиб яратилган экансан. Ўшандай бўлганда сенлар билан кимнинг иши бўларди? Энди эса, худди ер ағдар-тўнтар бўлиб кетаётгандек!..

Эдигей Бўрон бу гапларнинг ҳаммасини шунчаки хўжакўрсинга, бир оз ҳовурдан тушиш учунгина айттарди, чунки у ўзининг ожизлигини жуда яхши тушунарди. Начора, қулоқни қоматга келтириб бўкираётганидан кўра уни бўшатиб юборгани маъқул. Йўғон ғўлалардан қурилиб, занжирлар билан мустаҳкам боғланган, одам бўйи келадиган залворли эшик очилар-очилмас Қоранор ташқарига отилди, сал бўлмаса эгасини йиқитиб кетаёзди. Қоранор бесўнақай қадам ташлаганча ўкириб, сапчиб, таранглашган қора ўркакларини силкилатиб дала сари чошиб кетди. Ортидан қор тўзони кўтарилдию бир зумда ғойиб бўлди.

– Балога йўлиққур-эй! – деди Эдигей ерга тупуриб ва яна жаҳл устида қўшиб қўйди: – Югур ярамас, кечикиб қоласан!

Ўша куни Эдигей ишга эрта чиқмоқчи эди, бироқ Қоранорнинг ғалаёни бунга имкон бермади. Бу ишнинг оқибати нима билан тугашини билганида уни қўйиб юборармиди – тарс ёрилиб кетса ҳам бўшатмасди. Ахир, бу уйда қутурган туя билан бас келадиган киши йўқ эди-да! Унинг кўздан йироқда бўлгани яхши. Эркинликка чиқиб, шамоллаб, қизиган қонини совутиб, бир оз тинчлансин, деган ниятда эди Эдигей...

Тушга бориб Казангап етиб келди ва дили оғригандай жилмайиб туриб айтди:

– Ишинг чатоқ, бой бува. Ҳозиргина яйловдан келаетибман. Сенинг Қораноринг сафарга чиққан, шекил-

¹ Каймалча – моя туя.

ли. Ўзимизнинг каймалчаларимиз унга озлик қилганга ўхшайди.

– Бирон ёққа боши оғиб кетибдими? Калака қилмасдан ростини айта қол тезроқ.

– Калаканг нимаси? Айтяпман-ку, бошқа уюрларга кетиб қолганга ўхшайди деб. Бирон нарсанинг ҳидини билган, шекилли. Хабар олиб келай-чи, деб ўша ёқларга йўлим тушган эди. Катта йўлга чиқаётган эдимки, дала-даштни қалдиратиб бир бало-қазо келяпти. Қарасам, Қоранор. Кўзи чаноғидан чиқиб бақириб, оғзидан сўлакайи оқиб бораётибди. Нақ гулдираб бораётган паровоз, дейсан. Ортидан қуюн кўтариларди. Мени янчиб кетади-ёв, деб кайфим учди. Шу алфозда ёнимдан ғув этиб учиб кетди. Олдида одам бораётганини ҳам назар-писанд қилмади. Малақумдичоп томонларга қараб кетди. У ёқлардаги жарликларда бизникидан кўра каттароқ туя уюрлари ўтлаб юради. Ўзимизнинг туяларни назари илмай қолганга ўхшайди. Бизнинг ерлар унга торлик қилган. Айни кучга тўлган пайти ҳаромининг.

Эдигейнинг кайфи учиб кетди: энди қанчадан-қанча ғалва, дилисиёҳликлар бўлади деяверинг.

– Бунча хавотир олаверма. У ёқларда ҳам ман-ман деган қутурган туялар бордир, ахир. Улар Қоранорнинг бошлаб адабини бериб қўйишса, калтакланган итдай думини қисиб қайтиб келади, очиқ мозорга борармиди.

Фронтдан келган маълумот сингари эртаси куниёқ Қоранор Бўроннинг жанговарлик фаолияти тўғрисидаги хабарлар кела бошлади. Манзара яхши эмас эди, албатта. Қайси бир поезд Бўронлига келиб тўхтамасин, машинист ё ўт ёқувчи, ёки кондуктор бири-бирига гап бермай, йўлдаги бекатларга яқин ерларда ёйилиб юрган туя подалари орасида Қоранорнинг бебошлик қилиб, қирғин солиб юрганини ҳикоя қилишарди. Айтишларича, Малақумдичоп бекатида Қоранор иккита бўғрани ўлар ҳолатга келтириб, ғажиб ташлаган

эмиш, тўртта урғочи туяни кенг далага ҳайдаб кетаётган пайтда эгаси уларни аранг ажратиб олибди. Одамлар осмонга қаратиб ўқ узиб ҳам Қоранорни кўрқитолмабди. Бошқа бир ерда эса урғочи туяни миниб келаётган эгасини кулатиб, тортиб олибди. Нортуя урғочиси билан ўйнаб хумордан чиққач, жавобини берар деб, нодон эгаси икки соат чамаси кутиб ўтирибди, лекин урғочи туянинг ўзи бу ярамасдан ажралишни хоҳламас эмиш. Шунда эгаси бир маҳал миниб уйига қайтиш ниятида туясига яқинлашган экан, ҳайвон ҳайвонлигини қилиб унга ташланиб, қувлабди. Агар у бечора мушукдан қочган сичқон сингари чуқурга сакраб тушиб жон сақлашга улгурмаганида ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас экан. У ўзига келиб, жарлик бўйлаб нариги томондан чиқибди-да, омон-эсон қолганига шуқр қилиб, уйига жўнабди.

Ёвуз Қоранорнинг саргузаштлари тўғрисидаги бу каби хабарлар Сариўзакнинг оғзаки телефони орқали етиб келарди, аммо энг ташвишлиси ва даҳшатлиси Оқмўйноқ бекатидан келган хат эди. Етиб борган жойини қаранг-а, иблисни, Оқмўйноқ дегани Қумбел катта бекатидан ҳам нарида, озмунча ерми! У ёқдан Коспан деган бир кимса хат ёзиб юборибди. Бу ажойиб хатда бундай дейилган эди:

«Салом хурматли Эдигей оға! Сариўзакнинг атоқли кишиси бўлсанг ҳам, нохуш гапларни эшитишингга тўғри келади. Мен сени мард одам деб юрардим. Қирғин келтирувчи Қоранорингни бўшатиб юбориб, нима иш қилдинг? Сендан буни кутмаган эдик. Туя ҳамма ёққа даҳшат солди-ку. Нор туяларимизни майиб қилиб, энг яхши учала урғочи туямизни олиб кетди. Бу ёққа ёлғиз ўзи келмади, жабдуқланган аллақандай урғочи туяни ҳам ҳайдаб келибди, кўринишдан эгасини йўлда ҳайдаб туширган. Бўлмаса жабдуқланган ҳолда келармиди! Хуллас, ҳалиги урғочи туяни далага ҳайдаб кетгандан

буён одамни ҳам, ҳайвонни ҳам яқинига йўлатмади. Бу нима деган гап, ахир? Бир ёш нор туямиз қовурғалари синиб нобуд бўлди. Осмонга ўқ узиб, уни чўчитиб, туяларни қайтариб олиб келай десам, фойдаси йўқ. Ҳеч нарсадан ҳайиқмайди, яқинлашганни тириклайин ғажиб ташлагудай. Юмушимга халал берма, дегандек бўлади. Ўтламайди ҳам, сув ҳам ичмайди, урғочи туяларни бирин-кетин қочириб, ҳамма ёқни ларзага солади. Бу ишларни қанчалик йиртқичларча қилаётганини кўрсанг, кўнглинг айнийди. Айни пайтда, қиёмат қойим бўлгандек бешбаттар ўкирадики, овози бутун далани тутади. Қулоқни қоматга келтиради! Назаримда, юз йил тинимсиз шу иш билан шуғулланишга тайёрдек кўринади. Дунёга келиб, бундай ёвуз йиртқични кўрмаган эдим. Қишлоғимиз одамлари кўрқувдан эси чиқаёзди. Аёллару болалар уйларидан чиқишга кўрқишади. Шунинг учун тезроқ келиб Қоранорингни олиб кетишингни талаб қиламан ва сенга муҳлат бераман. Агар эртагаёқ келиб, бизни бу балодан қутқармасанг, мендан ўпкалама, қадрли оға. Катта трубади милтиғим бор. Гувоҳлар олдида жирканч калласига қараб ўқ узаман-да, шу билан ҳамма ишни тугатаман. Терисини эса юк ташувчи ўткинчи поездларда бериб юборамиз. Бу – Қоранор Бўрон, деб қараб турмайман. Мен сўзимнинг устидан чиқадиған кишиларданман. Иссиғинг борида корингни қил.

Оқмўйноқлик ининг Коспан».

Хуллас, ишлар мана шунақа. Афандичалиш хат бўлса-да, ундаги огоҳлантирув жиддий эди. Эдигей Казангап билан маслаҳатлашгач, Оқмўйноқ бекатига зудлик билан етиб борилмаса бўлмайди, деган қарорга келишди.

Айтишга осон, бироқ амалда бажариш қийин.

Эртаси кун эрта билан йўлга чиқди. Уккубола йўл учун емиш тайёрлади. Эдигей иссиқ кийиниб олди.

Пахталик шим, пахталик нимча, устидан пўстин кийди, оёғида эса кигиз этик, бошига тулки терисидан тикилган кулоқчин кийиб олди. Демак, орқа-олдидан шамол урмасди, бутун бўйин-боши мўйна кийимлар билан ўраб олинганди, қўлида эса иссиққина тери қўлқоп. Оқмўйноққа бориш учун урғочи туяни жабдуқлаётганда Абутолибнинг икки боласи югуриб келишди. Довул қўлда тўқилган юнгли шарф олиб келаркан:

– Эдигей амаки, оймим бўйни шамоллаб қолмасин деб берди, – деди.

– Бўйин? Томоқ деб айтмайсанми?

Эдигей қувонганидан болаларни бағрига босиб қайта-қайта ўпиб қўйди, ҳаяжонланганидан сўз ҳам тополмади. Бу Зарифанинг Эдигейга кўнгли борлигидан бир нишона эди. Эдигей ёш болалардек қувониб кетди.

– Ойингга бориб айт, – деди у болаларга, – мен тезда қайтаман, Худо хоҳласа, эртагаёқ қайтиб келаман. У ерда бир дақиқа ҳам ушланиб қолмайман. Сўнгра ҳаммамиз йиғилишиб, чой ичамиз.

Қурғур Оқмўйноққа эртароқ етиб, эртароқ қайтиб келсам, Зарифани тезроқ кўриб, кўзларига боқиб, бу шарф тасодифий бўлмай, балки маълум бир ишора эканлигига ишонч ҳосил қилсам, деб ошиқарди Эдигей. У шу аснода шарфни камзулининг ички чўнтагига авайлаб солиб қўйди. Овулдан чиққанда ҳам, ундан анча узоқлашиб кетгандан кейин ҳам йўлдан қайтмоқчи бўлдию аранг ўзини тийиб олди. Жин урсин, бу Қоранорни. Ҳалиги Коспан деган кимса отмоқчи бўлса отаверсин, хоҳласа, терисини ҳам юборсин. Бебош туянинг азобини қачонгача тортади, ўзидан кўрсин! Майли. Қилмишига яраша!.. Қизиқ устида яна йўлдан қайтмоқчи бўлдию бироқ уялди. Эл олдида, ҳаммадан ҳам Уккубола, Зарифа олдида шармандаю шармисор бўлишини ўйлади. Ниҳоят, ниятидан қайтди. Тоқат-

сизликнинг бирдан-бир давоси иложи борича тезроқ бориб, тезроқ қайтиб келиш, деб ўйлади ўзича.

Шу зайлда у елиб борарди. Кун хийла изғиринли. Шамол ўзининг аччиқ тили билан бетларни ялайди. Тулки терисидан тикилган қулоқчин бетни тўсади. Туянинг оғзидан чиққан ҳовур қулоқчиннинг майин юнгига ўрнашиб қиров босиб қоларди. Афтидан, қиш забтига олаётган эди. Дала-даштларни туман қоплаган. Ён-верида туман йўқдай, лекин синчиклаб қарасанг узоқ-узоқларни туман қоплаган. Илгарига илдамлаган сайин туман ҳам сен билан бирга юраётгандай туюлади. Йўловчи туманга қанчалик яқинлашиб борса, у шунчалик чекинади. Оқ чойшабга бурканиб қотиб қолган Сарийўзакнинг бағри совуқ эди.

Ёш, лекин йўрға урғочи туя бўз ерда қорни ғирчиллатиб илдам юриб боради. Шундай бўлса-да, бу тезликдан Эдигейнинг кўнгли тўлмайди. Қоранорнинг юриши бошқача эди-да. Унинг одимлари ўзига ярашган. Бурунгилар бекорга айтишмаган:

Отдан отнинг фарқи нимадир?

Ариллаган юриши бор, билиб қўй.

Ботирдан ботирнинг фарқи нимадир?

Фаросати, ақли ортиқ, билиб қўй...

Йўл йироқ, ҳамроҳ йўқ. Зарифа туҳфа қилган шарф бўлмаганда Эдигейнинг роса тинка-мадори қуриган бўларди. Бутун йўл бўйи ўша одмигина нарса қалбини иситиб борди. Шунча умр кўрса ҳам сеvimли аёл совға қилган бўлса, бир парча нарса дилни бу қадар равшан қилишини билмаган экан. Бутун йўл бўйи ана шундай ширин хаёллар унинг фикрини чулғаб олган эди.

Кўлини қўлтиғига солиб шарфни силар ва нимадандир мамнун бўлиб, табассум қилар эди. Шунда у бирдан ўйланиб қолди. Нима қилиш керак, бу ёғига не

тариқа яшасин? Боши берк кўчага кириб қолган эди. Қандай қилиш керак? Танасида жони бор одам бир мақсад учун, шу мақсадга етиш учун яшамоғи даркор. На мақсад, на унга эришиш йўли кўринар эди.

Сариўзакнинг аёзли далаларини қоплаган сукутли туман сингари Эдигейнинг кўз олдини ғуссали бир парда қоплаган. Эдигей бу жумбоқларга жавоб тополмас, хуноб бўлар, изтироб чекар, руҳи тушар, ночор орзулар билан ўзини умидвор қиларди...

Шу заҳотиёқ уни бу сукунат ва танҳолик ичида даҳшат босарди. Нега унинг чекига шундай ҳаёт тушдийкин? У қандай қилиб Сариўзакка келиб қолди? Тақдир қувғини ҳайдаган бу бахтсиз оила қандай қилиб Бўронли тарафларга келиб қолди? Булар барчаси бўлмаганида у ҳеч қандай азоб-уқубатлар ҳам билмас, ўз кўйича тинч, осойиштагина истиқомат қилган бўлар эди-ку. Эсини йўқотмаганда ноилож нарсага интилган бўлармиди?.. Устига-устак мана бу Қоранор қутуриб даҳмаза бўлиб турибди. Худонинг қаҳрига учради, иши сира юришмайди. Чиндан ҳам ҳаётда у омадсиз.

Эдигей Оқмўйноққа кечга яқин етиб келди. Туяси анча ҳориган эди. Олис йўл, бунинг устига қиш фасли.

Оқмўйноқ деганингиз Бўронлининг баайни ўзи. Фақат сув ўзларидан чиқади, қудуқлари бор. Бошқа ҳеч қандай фарқи йўқ – Сариўзакнинг ўзгинаси.

Оқмўйноққа келиб тушиши билан бир йигитдан Коспан деган киши қаерда туришини сўраб-суриштирди. Йигит Коспан худди шу аснода хизматда эканлигини ва ҳозир навбатчиликда турганини айтди. Эдигей ўша ёққа равона бўлди. Навбатчи хонага етиб овоз берган эдики, миқти, кулимсираган, эгнига пўстин кийиб олган, оёқларига уринган кигиз этикни илган, бошига эса эски қулоқчин кийган бир киши пайдо бўлди.

– Саломатлигингиз керак, Эдигей оға! Қадрдонимиз Бўронли оға! – деб юзланди ҳалиги одам уни та-

ниб. – Етиб келибсиз-да. Биз бўлсак кўзимиз тўрт бўлиб кутиб ётибмиз. Ўйлаб ўйимизга етмаймиз келармикин, келмасмикин деб.

– Шундай дағдағали хат олганингдан кейин келмай кўр-чи? – дея жилмайди Эдигей.

– Бўлмаса-чи? Хат-ку майли-я, биродар. Хат бир парча қоғозда. Бу ерда аҳвол шундайки, сен тезда ўз Қоранорингдан бизни халос қилмасанг бўлмайди. Акс ҳолда, биз қуршовда қолдик. Чўлга боришга йўл бўлсин! Бировнинг қорасини узоқдан кўриб қолди дегунча, худди кутургандай эзиб ташламоқчи бўлади. Бу қандай шум махлуқ ўзи? Бундай туяга эга бўлиш даҳшат. – У тин олиб Эдигейга назар ташладию яна кўшимча қилди: – Ҳайронман, сен уни қандай қилиб қуруқ қўл тушовга оласан?

– Нега қуруқ қўл билан бўлсин? Мана, менинг қуролим. – Эдигей хуржундан ғилофга ўралган қамчинни олиб кўрсатди.

– Шу қамчин биланми?

– Бўлмасам-чи, туяга қарши замбарак ишлатиш керакми бўлмаса?

– Биз бўлсак милтиқ билан ҳам эплотмаяпмиз. Билмадим, эҳтимол сени хўжайин деб билиб шаштидан тушар... Ҳай, билмадим-да, кўзларига қон қуйилган...

– Бу ёғини кўрамиз-да, – деди Эдигей. – Вақтни ўтказиб нима қиламиз. Авзойингдан ўша Коспан дегани сен бўлсанг керак. Агар шундай бўлса, мени йўлла, қардалигини кўрсат, қолганини менга қўявер.

– У ер узоқ, – деди Коспан ва чор атрофга кўз ташлади, сўнгра соатига қаради. – Гап бундай Эдигей оға, вақт кеч бўлди. У ёқларга етамиз дегунча кеч кириб қолади. Қоронғининг кўзи кўр. Сенга ўхшаш одамларни туя сўйиб ҳам меҳмонга чақира олмайсан. Бу кеч меҳмон бўл. Тонг ёришгач, ихтиёр ўзингда.

Иш бундай бўлиб чиқишини Эдигей кутмаган эди. Агар Қоранорни ушласа, шу бугуноқ тунда Қумбелга етиб олиб, бекат яқинидаги таниш-билишларникида тунаб, эрта тонг маҳалда уйга равона бўлишни мўлжаллаган эди. Эдигей кетмоқчи бўлганини пайқаган Коспан қатъий раддия билдирди.

– Бўлмайди, Эдигей оға, бу ишинг дуруст эмас. Хатга жаҳлинг чиқмасин, узр. Бизнинг ҳам иложимиз йўқ эди. Туянг ҳол-жонимизга қўймади. Бироқ мен сенга жавоб беролмайман. Худо кўрсатмасин, бу кимсасиз чўлда бирон ишқал бўлиб қолгудай бўлса, бутун Сариўзак юртига бадном бўлишни хоҳламайман. Қолгин, йўқ дема. Эрталаб билганингни қил. Хув чеккадаги менинг уйим. Яна бир ярим соатлик навбатчилик қолди. Ўз уйингдай жойлашиб ол. Туянгни кўрага қўй. Ем берамиз. Сув истаганингча бор.

Ҳаш-паш дегунча қош қорайди. Коспан ва унинг оила аҳли ажойиб кишилар экан. Кампир онаси, хотини, беш яшар ўғли (катта қизи Қумбел интернатида ўқир экан), Коспаннинг ўзи меҳмоннинг иззат-икромини бажо келтириш билан овора эдилар. Уй иссиқ, қандайдир кўтаринкилик сезиларди. Ошхонада сўқим гўшти қайнамоқда. Чой ичиб ўтиришди. Кампир Эдигейга чой қуйиб узатаркан, уй-жойидан, бола-чақасидан, тирикчиликдан, об-ҳаводан гапириб, асли қарерлик эканини сўраб-суриштириб ўтирди. Ўзи ҳам Оқмўйноқ бекатига қачон ва нечук келиб қолганларини сўзлаб берарди. Эдигей ҳам бажонидил суҳбатга аралашиб, сарёғни мақтаб, иссиқ нондан синдириб, мойдан еб ўтирди. Сариўзақда мол ёғи табаррук. Қўй, эчки, туя ёғи ҳам чакки эмас, бироқ мол ёғи ҳар ҳолда мазалироқ. Уларга мол ёғини қариндошлари Уралдан юборишган экан. Нонга мой суртиб еб ўтирган Эдигей бу ёғдан яйлов ўт-ўланларининг ҳидини сезиб турибман деган эди, бу гапи кампирга жуда ёқиб қолди. У

ўзининг туғилиб ўсган жойлари – Жайик кенгликлари, у ердаги ўтлоқлар, ўрмонлару дарёлар ҳақида ҳикоя қила бошлади...

Шу маҳал бекат бошлиғи Эрлепес кириб келди. Уни Эдигей Бўроннинг меҳмон бўлиб келиши муносабати билан Коспан таклиф этган эди. Эрлепес келиши билан сўз дарҳол эркакларнинг тирикчилиги, ҳизмат, транспорт, қор босиб қолган йўллар ҳақида кетди. Эрлепес билан Эдигейнинг илгари ҳам бир оз танишлиги бор эди. У темир йўлда кўпдан бери ишларди. Энди эса яқиндан танишишга тўғри келди. Унинг Эдигейдан ёши улуғроқ. Эрлепес уруш тамом бўлиши билан Оқмўйноқ бекатининг бошлиғи бўлиб ишлаб, бекат аҳлининг ҳурматини қозонган эди.

Аллақачон кеч кириб қолган эди. Бўронлидаги сингари бу ерда ҳам поездлар тарақ-туруқ қилиб ўтишар, дераза ойналари шарақларди. Ташқарида гувиллаб шамол эсарди. Гарчи яна ўша Сарийўзак темир йўли бўйида ўтирган бўлса ҳам бу ер бўлакча – Эдигей бутунлай ўзга кишилар орасида меҳмон бўлиб қолган эди. Бебош Қоранорни деб келган бўлса ҳам уни муносиб кутиб олишди.

Эрлепес келгач, Эдигей ўзини қадр-қиммати ошгандек ҳис этди. Эрлепес улфат одам эди. У қозоқларнинг ўтмишини яхши биларди. Бора-бора суҳбат ўтган замонларга, атоқли кишиларга, машҳур воқеаларга уланди. Ўша кечаси Эдигей оқмўйноқлик янги дўстлари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Бунинг боиси ёзилиб-яйраб қилинган суҳбатгина бўлмай, балки уй эгаларининг самимий меҳрибонликлари ҳамда яхши зиёфат ва ичимликларга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Арақ бор эди. Совуқда узоқ йўл босиб келган Эдигей ярим стакан ичди-да, пастаккина думалоқ стол устидан ёш туянинг шўрланган ўркач ёғидан олиб еди ва хузур қилганидан бутун вужуди яйради. Бир оз кайф

ҳам қилди, руҳи тетикланиб, юзига табассум югурди. Меҳмон ҳурмати учун Эрлепес ҳам ичди, у ҳам ўзини кушнуд сева бошлади.

– Коспан, айланайин сендан, бориб дўмбирамни олиб кел-чи, – деди у.

– Мана бу бошқа гап, – деб маъқуллади Эдигей. – Дўмбира чертган кишига болалигимдан буён ҳавас қиламан.

– Катта дўмбирачи эмасман, Эдиге, бироқ сенинг ҳурматинг учун бирор нарса кўлимдан келиб колар, – дея Эрлепес камзулини ечиб қўйди-да, енгини шимара бошлади.

Эпчил ва сергап Коспанга нисбатан Эрлепес анча вазмин эди. Ялпоқ юзидан, барваста жуссасидан унинг салобатли киши эканлиги сезилиб турарди. Қўлига дўмбирани олар экан, ҳар кунги ташвишлардан худди узоқлашган кишидек фикр-ўйини йиғиб олди. Одатда, ички сирларини сиртга чиқармоқчи бўлган кезларда киши ана шундай ҳолатга тушади-ку. Эрлепес дўмбирасини созлар экан, ақлли кўзлари билан Эдигейга узоқ тикилди – унинг чақнаб турган катта қора кўзларида, денгиз юзасидаги сингари нур шуъласи акс этарди. Қўш торли дўмбирасини динғиллатиб, ўнг қўли дўмбиранинг узун бўйни узра у бошидан бу бошигача йўрғалаб ўтганда турфа оҳанглар янграб кетди. Куйлар ҳар хил мақомда оромбахш, сеҳрловчи садо чиқарар экан, Эдигей уни шунчаки лоқайд идрок эта олмаслигини англаб етди. У кейин билса, меҳмондорчиликда ўтириб ўзини бир оз унутиб алаҳсиб қолган экан. Аммо дўмбира садолари уни яна ўзига келтирди, бутун вужудини яна ғам-алам гирдобига тортди. Нимага шундай бўлди экан? Афтидан, бу куйларни яратган қадимги одамлар Эдигей Бўрон бошига не-не савдолар тушишини, не-не азоб-укубатларга йўлиқишини, пешанасига нималар ёзилганини ўшандаёқ билишганга ўхшайди. Бўлмаса, Эрлепес чертган

куйлардан улар Эдигейнинг ичидаги ғам-аламларни қандай қилиб сеза қолишди? Эдигейнинг қалби талпиниб, тўлқинланиб, нола торта бошлади. Сўнг сирли дунёнинг барча эшиклари бирданига очилиб кетди.

Эрлепес дўмбирани чинакамига сайратиб юборар эди. Худди гулханда қуруқ ўтин чарс-чурс қилиб ёнгани сингари қалбларни ёндирган ҳолда дўмбиранинг торларида ўтмишда яшаган одамларнинг оху фиғонлари жонланарди. Эдигей шу аснода камзулининг ички чўнтагида яширинган шарфни силаб-силаб қўяр экан, бу ёруғ дунёда у севган бир маҳбуба борлигини ўйлашнинг ўзиёқ ҳузур ва азоб эканини, унингсиз яшаш эса даҳшатли эканлиги, шунинг учун бу аёлни умрбод севишни ўйлар эди. Эрлепеснинг қўлидаги дўмбира ҳам гоҳ тиниб, гоҳ ёниб худди шу тўғрида нидо чекар эди. Эдигейнинг қалби оҳанглар силсиласида тўлқинлар устидан бораётган қайиқ сингари жўшиб, қалқиб борар эди. У хаёлан яна Орол денгизида ўзини кўрди. Соҳилларга урилиб оқаётган денгиз ёдига тушди. Тўлқинларнинг йўналишини аёл сочлари сингари таралаётган сув ўтларининг узун ва қалин толаларидан билса бўлар эди. Бир вақтлар Уккуболанинг сочлари ҳам худди шундай тақимиға урарди. Уккубола чўмилган пайтларида ҳам унинг сочлари денгиз оқими бўйлаб сув ўтлари сингари таралиб кетарди. Бахт ришталари орасида сузиб бораётган қиз қаҳ-қаҳ уриб кулар, қорачадан келган вужуди гўзал ва бежирим эди.

Оҳанрабо куй Эдигей Бўронга шу қадар хуш келдики, ҳаяжонланганидан чиройи очилиб кетди. Фақат шу куйни деб Сариўзақдан бутун қиш куни давомида узоқ йўл босиб келса арзийди. «Қоранорнинг бу ёққа келиб қолгани маъқул бўлган экан, – деб ўйлади Эдигей беихтиёр. – Ўзи келгани етмагандай, мени ҳам йўлдан оздирди. Дўмбиранинг овозини эшитиб, ҳеч бўлмаганда бир яйраб олайин. Қандингни ур, Эрлепес! Маҳоратингга тасанно! Бунчалигингни билмаган эканман...»

Эрлеспеснинг куйларини тинглаб ўтирган Эдигей ўз турмуши ҳақида ўйлар, ўз ҳаётига четдан қарашга интиларди. Хаёлида овоз чиқариб, осмону фалакда учиб юрган бургутдай қанотларини кенг ёзиб юбориб пастга кўз югуртирди. Кўз ўнгида қишки Сарийўзакнинг улкан манзараси намоён бўлди. У ерда темир йўлнинг билинар-билинмас муйилишидаги ёндош қурилган бир неча хонадонлардан чироқ нури кўриниб турарди. Бу ўша Бўронли бекати эди. Бу биоларнинг бирида Уккубола қизлари билан яшайди. Эҳтимол, улар ухлаб қолишгандир, Уккубола балки уйғоқдир. Ниманидир ўйлаб, ниманидир юраги сезаётган бўлса керак. Бошқа бир уйда Зарифа болалари билан. У ҳойнаҳой ухламаган бўлиши керак, қийин бўлди бояқишга. Ҳали у яна қанчадан-қанча кулфат чекар. Болалари-ку ҳали отасининг нима бўлганлигини билишмайди. Илож қанча, ҳақиқатни яшириб бўлармиди.

Шунда у ял-ял ёниб тун бағрини ёрганича поездлар ўтаётганини ҳамда атроф-теваракни тилсиз чексиз тун босиб ётганини тасаввур қилиб кўрди. Ҳозир ўзи дўмбирага маҳлиё бўлганича меҳмон бўлиб ўтирган жойга яқин бир ерда бийдай далада, қор ва шамол бағрида тиниб-тинчимас Қоранор ухламай юрибди. Мизғиш нима, тинчиш нима билмайди. Табиатнинг кароматига қойил қоласан киши. Йил бўйи куч-қувват йиғади, ўтлаб емини чайнаб юраверади. Ошқозони шунга мослашган: кундузи уни емишга тўлдириб, туни билан кавш қайтариб, емишини ҳазм қилиб, ҳатто уйқусида ҳам жағи тинмайди жониворнинг. Шу тариқа ўрқачига куч йиғади. Ўрқачи қанчалик пишиқ ва тик бўлса, ўрқач мойи қанчалик қаттиқ бўлса туянинг қиш маҳалидаги югуриб елиши ҳам шунчалик тезлашади. Ана шунда қор ҳам, ёғин-сочин ҳам, совуқ-қиров ҳам – бошқаларни-ку қўяверинг, ҳатто ўз хўжайини ҳам писанд эмас унга. Бундай вақтларда кучи ошиб-то-

шиб, маст бўлиб қутуради, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлади, чарчаш, толиқиш, кўрқиш нима – билмайди, қудратли, тизгинсиз нафсониятини қондиришдан бошқани билмайди. Худди шуни деб йил бўйи яшаган, худди шуни деб кун сайин куч тўплаган! Айни шу соатда Эдигей Бўрон илиққина ҳаловатли хонада меҳмон бўлиб еб-ичиб, кўшиқ тинглаб ўтирар ва қаердадир жимирлаган қор орасида ўз нафсониятига содиқ Қоранор жини ёқтирган урғочи туяларни сийлаб-севиб, уларни жамики ташқи офатлардан асраб-авайлаб, паррандаю даррандаларни-да яқинлаштирмай, итни ҳам, битни ҳам раво кўрмай, тун бўйи бақириб-чақириб, чор атрофга чопгани-чопган...

Дўмбира садолари остида Эдигейнинг хаёлидан ана шулар кечди.

Куй ўй-хаёлларини бир зумда қадим замонлардан ҳозирги замонга ва яна ўтмишга олиб кетарди. Шунда Эдигей қалбида ажиб бир истак пайдо бўларди – ҳеч кимга, ҳеч нарсага ёмонликни раво кўрмаслик учун азиз бўлган жамики нарсаларни, кўз ўнгида намоён бўлган бутун оламини хавф-хатардан сақлаб қолсам, деб хаёл қиларди. Эдигей туриш-турмуши билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсалар олдида ўзини қандайдир гуноҳкордек сезар ва бу туйғу уни қайғуга соларди...

– Ў, Эдигей, – дея овоз қилди Эрлепес хаёл суриб жилмайганча, торларни секин чертиб, чалаётган куйини яқунлар экан. – Йўл юриб чарчагансан. Мен бўлсам дам олдиришга ҳам қўймай дўмбирамни динғиллатиб ётибман.

– Йўғ-э, нега энди Эрлеке, – деди Эдигей ҳақиқатдан ҳам уялиб, қўлларини кўксига кўяркан. – Аксинча, кўпдан бери ҳозиргидай роҳатланган эмасман. Агар ўзинг чарчамаган бўлсанг, дўмбирангни чалавер. Хизматингни аяма. Чалавер.

– Нимани эшитишни хоҳлардинг?

– Бунисини ўзинг яхши биласан, Эрлеке. Уста ўз ишини яхши билади. Рост, эски куйлар юракка яқинроқ. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман, ўйга солиб, кўнглингга қанот бағишлайди.

Эрлепес тушунгандек бош чайқади.

– Бизнинг Коспан ҳам ана шундай, – деб кулди Эрлепес одатдан ташқари тинчиб қолган Коспанга қараб. – Дўмбирани эшитди дегунча эриб кетади-да, бошқа кишига айланиб қолади. Шундай эмасми, Коспан? Бироқ бугун уйингда меҳмонинг бор. Буни унутма. Ҳалигидан қиттай томизиб қўй.

– Қўйишми, мана ҳозир-да, – дея тетикланди Коспан ва стаканларнинг тубига қайтадан қуйиб чиқди.

Ичиб бўлишгач, кетидан газак қилишди. Бир оздан сўнг Эрлепес яна дўмбирани кўлига олиб, торларни созлай бошлади.

– Модомики, эски куйларни ёқтирар экансан, – деди у Эдигейга ўгрилиб, – бир воқеани сенга эслатайин, Эдике. Буни қарияларнинг кўпи билишади, сен ҳам билишинг керак. Дарвоқе, сизларнинг Казангап ҳам яхши билади, лекин у фақат гапириб беради, мен бўлсам куйга солиб айтиб бераман, бутун бир театрни кўрсатаман. Ҳурматинг учун, Эдике: «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга қарата айтган сўзи».

Дўмбира садосига жўр бўлиб куйлаётган Эрлепеснинг майин ва бўғиқ овози жирловчи оқин Раймали оғанинг фожиали тақдирини ифодалашга жуда мос бўлиб тушар эди. Раймали оға олтмишдан ошганда йўлидан юлдуз каби чақнаб чиққан кенг даланинг ўн тўққиз яшар эркин ва эрка жирловчи Бегимойга ошиқ бўлиб қолади. Аслида, қиз унга ошиқ бўлиб қолган экан. Бироқ эркин ўсган эрка қиз Бегимой кўнгли истаганча иш тутарди. Кўпчилик эса, эл оғзига тушган Раймали оғани койирди. Шундан буён бу севги тари-

хини ёқловчилари ҳам, маҳкум этувчилари ҳам бор. Холис қолган киши йўқ. Баъзилар Раймали оғанинг қилмишини қоралаб, унинг оти ўчсин, унутинглар дейишса, баъзи бировлар унга юраги ачишиб куйиниб, муҳаббатини топган бу оқиннинг оғир қисмати-ни оғиздан-оғизга, уруғдан-уруғга айтиб келишарди. Раймали оға хусусидаги ривоят шу йўсинда яшаб келмоқда. Қайси замонда бўлмасин, Раймали оғанинг ўз қораловчилари ва ҳимоячилари бўлган...

Абутолиб Қуттибоев қоғозлари орасида Раймали оғанинг укаси Абдилхонга ёзган хатларини топиб олиб сўкиниб гапирган чағиркўз кишини эслади Эдигей. Абутолиб эса, аксинча ўзи айтгандай дала Гётеси ҳақидаги поэмани юксак баҳоларди; маълум бўлишича, немисларда ҳам улуғ ва донишманд бир қария бўлиб, у ҳам ёш қизга ошиқ бўлиб қолган экан. Болаларим ўсиб улғайганда ўқисин, деган умид билан Раймали оға ҳақидаги қиссани Казангап оғзидан ёзиб олган экан. Баъзи бир воқеалар, баъзи бир кишиларнинг умри-тақдири бўладики, улардан кўпчилик баҳра олишади, дер эди Абутолиб, чунки бу қиссалар сабоғининг баҳоси шу қадар юксак ва ўз замирида шу қадар катта мазмунни қамраб оладики, бир одамнинг тақдири ўша замонда яшаганларнинг, ҳатто анча кейинроқ дунёга келадиганларнинг ҳам тақдири билан боғланиб кетади...

Унинг қаршисида илҳом билан дўмбирасини чалиб, Эрлепес куйлаб ўтирарди. У бекат бошлиғи сифатида темир йўлнинг белгиланган қисмида, аввало, йўл ишлари билан банд бўлиш ўрнига бечора Раймали оғанинг аллазамонлар рўй берган мудҳиш тарихини юрагида сақлаб, ўша азоб-уқубатларни ўзи бошидан кечиргандек эзилиб, азоб чекиб нима ҳам қиларди?! Қалбдан чиққан қўшиқ билан юракни тўлқинлантирувчи куй дегани шу экан-да, деб ўйларди Эдигей,

бундай пайтларда ўлиб, қайтадан тирил десалар, шундай қилишга ҳам тайёр эди... Эҳ, кошкийди ёришиб кетган қалбингда шундай бир олов порласаю ундан фикри-зикринг тозаланиб, энг ноёб эзгу ниятларинг ҳамиша ўчмасдан сенга ҳамроҳ бўлиб юрса...

Гарчи Эдигей ётиш олдидан тоза ҳавога чиқиб айланиб келган бўлса-да, уй эгалари унга қулай иссиқ кўрпа-тўшак солиб, меҳмон отангдан улуғ деб махсус сақлаб қўйилган тоза чойшаб солиб берган бўлсалар ҳам янги ўринда ҳадеганда ухлай олмади. У дераза ёнида ётаркан, ташқаридан шамолнинг хуштак чалиб эсиши, поездларнинг дам у томон, дам бу томон қатнаб туриши эшитиларди. Тонг отишини кутди. Қутириб кетган Қоранорни ушлаб, эртароқ йўлга чиқиб, эртароқ Бўронлига етиб олишга ошиқарди. Эдигейни икки хонадон болалари кутишаётган эди. У ҳам болаларнинг барчасини бирдек севарди, бу заминда ўшаларни деб яшарди, уларнинг биронтаси ёмонлик кўрмасин деган умидда яшаб келаётган эди... У ҳозир Қоранорни қай йўсинда ушлаб олиш йўлини ўйларди. Туяси бошқаларникидай эмас – тутқич бермайди, бунинг устига ўлгудек бадфеъл, одамлар унинг кўринишиданоқ кўрқиб қочишади, энди эса отиб ўлдирмоқчи бўлишибди. Бироқ яхши билан ёмоннинг фарқини ҳайвонга қандай қилиб тушунтириш мумкин.

Бу ёқларга боши оғиб келганлиги беҳуда эмас. Қоранор улкан ва қудратли, шу боисдан унга ҳеч қандай тўсиқ писанд эмас, кимки йўлига тўсиқ бўлса, уни дангал мажақлаб ташлайди... Нима қилиш керак, қандай қилиб Қоранорни эплаб бўлади? Уни занжирбанд қилишга ва қиш бўйи кўрада сақлашга тўғри келади, акс ҳолда ҳолига вой, Коспан бўлмаса бошқа бирон киши отиб ташлайди, вассалом... Кўзларини уйқу эли-тар экан, яна бир бор Эрлепеснинг қўшиғини, унинг

дўмбира чертишларини эслади ва тун бўйи суҳбат қурганидан мамнун бўлди. Ўша дўмбира садоларидан бир замонлар севгилисидан туфайли шўри қуриган оқин Раймали оғанинг изтироблари қайта жонланиб, дилини ғусса қоплади. Гарчи улар ўртасида ҳеч қандай умумийлик бўлмаса-да, Эдигей Раймали оғанинг ўша севги саргузаштлари билан ўзининг туйғулари орасида қандайдир ҳамоҳанглик, қандайдир муштарак дард борлигини ҳис қилди. Юз йиллар чамаси муқаддам Раймали оғанинг бошидан кечмиш савдолар эндиликда Сариўзак саҳроларида яшамиш Эдигейнинг қалбида акс-садо бериб турибди. Эдигей оғир хўрсинар, тўшақда ағанар, булут сингари босиб келаётган қийноқлардан уни қайғу қопларди. Бошини қаёқларга олиб кетсин ва нима қилсин? Зарифага не дейди, Уккуболага қандай жавоб қилади? У йўлдан адашган, сарсон-саргардон, калавасининг учини йўқотганди. Уйқуга кетар экан, яна Орол денгизида кўрди ўзини... Ложувард осмон, сув ҳамда шамол оғушида маст бўлиб, боши гир айланди... Ўша вақтларда, болалик чоғларида бўлганидай хаёлида оққуш сингари парвоз қилиш учун денгизга равона бўлди, соҳил устида эркин қанот ёзди. Ўзининг бу ҳолатига беҳад шодланиб, қувнаб, денгизни туш кўрар ва дўмбира садолари остида Раймали оғанинг бахтсиз муҳаббати ҳақидаги Эрлеспеснинг қўшиқларини тинглар, яна денгизга қўйиб юборилган ўша олтин балиқни эслар эди. Мекре силлиқ ва миқти бўлиб, уни сувга томон етаклар экан, балиқнинг бутун вужудини шундоққина ҳис этар, унинг ўз макони томон жон-жаҳди билан интилганини сезиб турарди. У сув ёқалаб борар, денгиз унга томон талпинар, насимнинг ёқимли юзларидан бўса олар, сўнг эса бармоқларини ёзаркан, олтин балиқ куюқ-кўкиш ҳаво бағрида камалакдек товланиб порлар экан, сувга сирғаниб тушиши узоқ вақт давом этарди.

Худди шу зайлда узоқ-узоқларда мусиқа нола қилади. Кимдир ўз тақдиридан нолиб йиғлайди.

Ўша кечаси далада изғирин шамол эсди. Аёз кучайганидан кучаярди. Қоранор Бўрон танлаб олган туялар тепаликнинг тубида, чуқурликда туришарди. Шамол аралаш қор қуюни туяларни саваларди, улар ғуж бўлиб, бошларини бир-бирларининг бўйинларига қўйишиб исинишар эди. Аммо қутурган Қоранор бечораларга тинчлик бермас, урғочи туялар атрофида елиб-югуриб, кимдандир қизғанаётгандек ғазаб билан ўкирарди. Кимдан ҳам қизғансин, бирон жон зоти йўқ. Наҳотки осмондаги булутлар орасидан аранг шуъла таратаётган ойдан қизғанаётган бўлса? Қоранор ўзини қўярга жой топмасди. Қўш ўрқачли қора алвасти, узун бўйин, пахмоқ калла изғирин шамол ялаб кетган қор устида депсиниб, нари-бери юрганча атрофга қараб алангларди. Унинг куч-қудрати битмас-туганмасдек! Хумори қонмаган Қоранор ҳамон мода туяларнинг гоҳ унисига, гоҳ бунисига тегишиб, жони-ҳолига қўймай, тўпиғидан ва сонидан қаттиқ тишлаганча четга тортарди, бироқ буниси ўта даражада ҳаддан ошиш эди. Урғочи туялар кундузи етарли равишда Қоранорнинг бемаъни истакларини иштиёқ билан бажо келтиришарди, тунда бўлса, дам олишни иштарди. Шунинг учун улар ҳам бунга жавобан адоват билан бақиришар, ортиқча ёпишишларига қаршилик кўрсатиб, итоат этиш ниятида эмас эдилар. Кечаси тинчгина ётишни истар эдилар-да.

Тонгга яқин Қоранор Бўрон ҳам шаштидан тушиб, тинчланиб қолди. Уйқудан уйғонган сингари атрофга аланглаб қараб, онда-сонда бақириб қўяр, урғочи туялар эса ёнида жимгина туришарди. Шунда уларнинг тўртталаси ҳам бир-бирларининг ёнида бўйинларини чўзишиб, бошларини ерга қўйиб бир зумгина мудраб олишди. Бу урғочи туяларнинг тушига ўзларининг

ёнларида чопқиллаб юрган, бу ёқларга аллақаёқлардан келиб, бошқа туялар билан жангу жадалда ғолиб чиқиб, ўз бағрига олган қора нортуядан тарқаган жажжи бўталоқлар кирарди. Уларнинг тушига яна ёз, ёвшан бўталоқларнинг елинга эркаланиб талпинишлари кирар ва елинлари оғриб, ич-ичидан игнадай санчир эди... Қоранор бўлса ҳамон собит турарди. Шамол унинг ёллари орасида ҳуштак чалади.

Ер ўз доираси бўйлаб айланиб, сирти шамолга ювилганча сузиб борарди. Қуёш ўз ўқи атрофида айланаркан, охири бир ёни Сариўзакка тўғри келди, бу ерда тонг отди. Ана шунда Қоранор Бўрон икки кишининг туяга миниб яқинлашиб келаётганини кўрди. Улар Эдигей билан Коспан эдилар. Коспан милтиғини ҳам олиб чиққан эди.

Бу одамлар у турган жойга келишга қандай журъат этишди, уюрга нечук яқинлашишади, унинг раъйига зид боришга кимнинг ҳаққи бор, деяётгандек Қоранор Бўрон ғазабнок ўкира бошлади. Қоранор узун бўйнию бошини силкитиб, кўпиклашган даҳшатли жағларини катта очиб, тишларини шақирлатганча бор овози билан бўкирарди. Оғзидан чиққан иссиқ ҳовур шу заҳотиёқ аёзли ҳавода хурпайган жунларига ёпишиб музлаб қоларди. Жаҳлга минган ҳайвон ўзини тия олмай, оёқларини керганча шамолга қаратиб чоптира бошлади – ҳавода сийдик ҳиди анқиди, тўнғиб қолган томчилар учиб келиб Эдигейнинг юзига урилди.

Эдигей ерга ирғиб тушди-да, пўстинини қор устига ташлади, устида енгил кийими – пахталик нимчаю пахталик шими қолди, холос. Қамчинини ёзиб, яхшилаб ушлаб олди.

– Ўзингни эҳтиёт қил, Эдике, агар ҳужум қиладиган бўлса, уни отиб ташлайман, – деди Коспан милтиғини туяга тўғрилаб.

– Асло бундай қилма. Мен учун ташвиш тортма. Мен – эгасиман, ўзим жавоб бераман. Эҳтиёт бўл, агар сенга ташлангудек бўлса, ўзинг билиб ишингни қилавер.

– Бўпти, – деди Коспан туясида тушмай.

Эдигей қамчинини тарсиллатиб силкитганча қор парчаларини тўзғитиб, Қоранор томон яқинлашаверди. Қоранор уни кўргач, бешбаттар қутуриб Эдигейга пешвоз чиқди. Шу орада мода туялар ҳам турли томонга югура бошладилар. Одатда, темир йўлдаги қор уюмларини чанада туяга тортириб тозалаганларида ишлатадиган қамчисида ерни тарсиллатиб уриб, овозимдан танир, деган умид билан олисдан қаттиқ қийқириб борарди Эдигей.

– Эй, Қоранор! Жиннилик қилма! Жиннилик қилма, деяпман! Бу менман. Нима, кўр бўлиб қолдингми? Бу менман, деяпман!

Аммо Қоранор пинагини ҳам бузмасди: кўш ўрқачларини саланглатиб, бостириб келаётган улкан қора махлуқни кўрганда Эдигейнинг эси чиқаёзди. Шунда у қулоқчинини бостириб олди-да, қамчисини ишга солди; мойланиб, обдан пиширилган чармдан тўқилган етти метрлар чамасидаги узун қамчи теккан жой ачишиб оғрирди. Туя бўйнини чўзиб, ўкириб-бўкирганча Эдигейни йиқитиб, мажақлаб ташлашга интилар, аммо Эдигей уни ўзига яқинлаштирмас, бор кучи билан қамчилар, чап бериб қочар, эгасини танисин, деган ниятда наридан-бери югурган кўйи ҳадеб қийқирар эди. Иккови ҳам ҳақини бермай олишишарди. Қоранорнинг тутқич бермай, жон-жаҳди билан ташланаётганини кўриб, Эдигей ҳайратда қолди; уни бир бахтдан маҳрум этаётганлигини тушунди, бошқа илож ҳам йўқ эди. У фақат бир нарсадан, Қоранорнинг кўзига уриб кўр қилиб кўйишдан чўчирди. Қолгани ҳеч гап эмас. Инсон жасорати охирида ҳайвоннинг қайсарлигини енгди. Ҳайқириб-қийқириб туяни қамчи

билан савалаб, бир амаллаб унга яқинлашди-да, бир сакраб юқори лабидан шу қадар куч билан ушлаб олдики, сал бўлмаса узиб олаёзди! Шу заҳотиёқ чаққонлик билан олдиндан тайёрлаб қўйган ўрама сиртмоқ ташлади. Қоранор чидаб бўлмас оғриқдан бўкира бошлади. Унинг кўркуви оғриқ азобида хонасидан чиқаёзган даҳшатли кўзларида Эдигей худди кўзгуда кўргандек ўз аксини кўриб қолди ва ўз важоҳатидан ўзи чўчиб кетди. Бундай даҳшатли, ғайритабий ҳолат унинг жунбишга келган, тер билан қопланган юзларини бузиб акс эттирарди. Ҳатто атрофдаги қорларнинг ўнқир-чўнқирларигача Қоранорнинг телба қорачиқларида кўринар эди. Ҳеч гуноҳсиз жониворни шунчалар қийнаганига ачинди ва бу ишларнинг ҳаммасидан воз кечиб, боши оққан томонга кетгиси келди. Лекин шу ондаёқ ўйланиб қолди: Бўронлига Қоранорсиз қайтиб бориши мумкин эмаслигини, Оқмўйноқдаги одамлар туяни отиб ташлашларини кўз олдига келтирди. У ўзини-ўзи енгиб, ғолибона қийқирганча туясини чўктира бошлади: уни жабдуқлаш лозим эди. Қоранор Бўрон ҳамон бақириб ўкирар, оғзидан чиқаётган иссиқ нафаси билан эгасини қоплаб олар эди. Эдигей шаштидан қайтмади. Охири туяни ерга чўктирди.

– Коспан, эгар-жабдуқни бу ерга ташлагин-да, анави туяларни бунинг кўзидан нарига, тепалик орқасига ҳайдаб юбор! – деб қичқирди Эдигей.

Коспан моя туя устидан жабдуқни ечиб олди-да, у томон ирғитди, ўзи эса Қоранор уюрини ҳайдаш учун югурди, Эдигей унгача ишини бажарди-қўйди: Қоранорини тезда эгарлаб олди, шу орада Коспан ҳам Эдигейнинг пўстинини кўтариб етиб келди. Эдигей пўстинини кия солиб, жабдуқланган Қоранорга миниб олди.

Қоранор ҳали ҳам ғазабдан жўшиб, мода туялар сафига қайтиб бориш учун интиларди, ҳатто бўйнини ён томон чўзиб, эгасини тишлаб олмоқчи бўларди. Аммо

Эдигей ўз ишининг устаси эди. У ёвузларча бақирганига ҳам, бўзлаганига ҳам қарамай, Қоранорни қорли кенг далага ҳайдади ва қамчилаб гап уқтирмоқчи бўлди:

– Бас қил, етар энди! – дер эди унга. – Овозингни ўчир! Бари бир, орқага қайтмайсан! Мияси айниган! Мен сенга ёмонликни раво кўрармидим? Мен бўлмаганимда сени қутурган йиртқич ҳайвон сингари отиб ташлашарди. Хўш, нима демоқчисан? Қутурганинг чинми? Қутуриш ҳам шунчалик бўладими?! Ўз уюринг озлик қилгандек бу ёқларда нима қилиб юрибсан? Шунинг унутмагинки, уйга етиб олганимиздан сўнг ўзга уюрларга чопишни бас қиласан. Акс ҳолда занжирлаб, бир қадам ҳам жилдирмай қўяман сени!

Эдигей Бўроннинг бу дўқ-пўписалари кўпроқ ўзини оқлаш учунгина айтилаётган эди, холос. Модомики, Оқмўйноқча келиб уни туялардан зўрга ажратиб кетаётгани, умуман олганда адолатсизлик эди. Кошкийди Қоранор ювош махлуқ бўлса! Унда ортиқча ташвишга ўрин қолармиди. Ҳалиги миниб келган туяни Коспанга ташлаб келяпти-ку. Вақти-соати келиб уни Бўронлига ташлаб келаман, деб ваъда берди Коспан. Бу ярамаснинг ташвишидан сира қутулмади-да.

Сал вақт ўтгач, Қоранор эгар-жабдуққа ҳам, эгасининг миниб юришига ҳам кўникиб қолди. Энди камроқ бақириб, илдам одимлаб, бора-бора лўкиллаб чопганча Сариўзакнинг олис йўллари босиб ўтарди. Эдигейнинг кўнгли тинчиди; туянинг икки ўркачи орасига қулайроқ ўрнашиб олди-да, қулоқчинини юқорироқ кўтариб Бўронли қайдасан, деб бораверди.

Бироқ йўл анча олис эди. Об-ҳаво бирмунча яхши, фақат бир оз шамол эсиб, осмон булутланиб турарди. Яқин орада қор бўрони туришидан хавфсирамаса ҳам бўларди, аммо тунга бориб бўрон кўтарилиши мумкин. Эдигей Бўрон Қоранорни нўхталаб олганидан, айниқса, кеча кечаси Эрлепеснинг дўмбираси билан

куйлаган кўшиқларини тинглаганидан кўнгли тоғдай кўтарилиб борарди.

У шу йўсинда хаёл суриб бораркан, яна беихтиёр ўтган умрини эслади. Ечилмас муаммо бўлди-ку! Қандай қилиб «Зарифа, гап ана шундай, мен сени ёқтириб қолдим», деб очикдан-очик айтиши мумкин. Агар Абутолибнинг болаларига отасининг номида бўлиш зиён келтирадиган бўлса, Зарифа хоҳласа, улар Эдигейнинг фамилиясига ўтиб кўя қолсинлар. Фамилияси Довул билан Эрмакка қўл келиб қолса, у ўзини бахтиёр ҳисобларди. Ишқилиб, улар мусибат кўрмасин, ўз кучи, ақлидроки билан обрў-эътибор топсинлар... Бутун йўл бўйи Эдигей шундай ўй-хаёлларга ботиб келарди.

Кун охирлаб қолган эди. Аввал қанчалик қутуриб қаршилиқ кўрсатган бўлмасин, жиловланган Қоранор толиқиш нималигини билмай тобора илдамлаб борарди. Олдинда Бўронли кенгликлари ҳам кўриниб қолди. Мана, қор уюмлари билан қопланган қир-адирлар. Мана, каттакон тепалик, нариги томонда, темир йўлнинг бурилиш қисмида эса Бўронли бекати. Мўрилардан тутун чиқиб турибди. Қадрдон оила аҳлининг ҳоли не кечди экан? Уйдан чиққанига атиги бир кун ўтган бўлса-да, гўё орадан бир йил ўтиб кетгандай хавотирланарди. Уларни соғинган эди, айниқса, болаларни. Қоранор овулни кўргач, қадамини яна тезлатди. Терлаб-пишиб, оғзидан ҳовурини буриқситиб борарди. Эдигей уйига яқинлашгунча бекатга иккита юк поезди келиб, қарама-қарши томонга ўтиб кетишди: бири мағрибга, иккинчиси машриққа...

Эдигей Қоранорни биратўла қамаб қўймоқчи бўлиб уй ортидаги кўра ёнига келиб тўхтади. Шошилганича якка қозиққа боғлаб қўйилган йўғон занжирнинг бир учини олиб туянинг олдинги бир оёғини боғлади ва «Тери бир оз қотсин, кейин эгарини оларман», дея ўз ҳолига қўйди уни. Негадир жуда шошиларди. Увишиб

қолган бўйни, оёқларини ёзиб кўрадан чиқиб келаётганда катта қизи Саула уни кўриб югуриб келди. Эдигей пўстинда бесўнақай энгашганча қизини кучоқлаб олди-да, юзларидан ўпди.

– Совқотибсан-ку, – деди у қизининг енгил кийинганини кўриб, – уйга чоп, мен ҳозир...

– Ота, – деди Саула эркаланиб, – Довул билан Эрмак кетиб қолишди.

– Қаёққа кетиб қолишади?

– Бутунлай кетишди. Ойиси билан бирга. Поездга тушиб кетишди.

– Бутунлай кетишди? Қачон? – У гап нима тўғрисида кетаётганини тушунмай, қизининг кўзларига тикилиб қайта сўради.

– Бугун эрталаб.

– Шунақа дегин-а! – деди Эдигей овози титраб. Сўнг уйга югур, тезроқ, дея қизини қўйиб юборди. – Мен кейинроқ бораман. Кейин. Сен борақол, ҳозироқ жўна...

Саула бурчақдан айланиб ўтди-да, кўздан ғойиб бўлди. Эдигей кўранинг эшигини ҳам ёпмай, тўғри Зарифаларнинг уйи томонга йўл олди. Бораётиб эшитган гапларига ишонмади: бундай бўлиши мумкин эмас! Эшик олдида тўп-тўп оёқ излари кўринарди. У чала ёпилган эшикни шартта очиб, остонадан ичкарига кирдию эски-туски кийим-кечакларнинг сочилиб ётганини, аллақачонлар ташлаб кетилган бўм-бўш уйни кўрди. На болалар, на Зарифа бор эди!

– Шунақа ҳам бўладими? – дея пичирлади Эдигей нима бўлганини ҳамон тушунгиси келмай. – Демак, кетишибди-да! – У уй эгаларининг кетгани аниқ кўришиб турган бўлса-да, лекин кўзларига ишонмасди.

Юраги орқасига тортиб кетди. Ҳеч қачон бундай оғир аҳволга тушмаган эди. У хона ўртасида, муздек печка олдида нима қиларини билмай, ичдан қайнаб чиқаётган аламини босолмай, тик туриб қолди. Дераза

пештахтасида Эрмакнинг унутиб қолдирган қирқ битта фолбинлик тошлари – умид ва муҳаббат тошлари сочилиб ётарди. Аллақачон дунёдан ўтган отанинг қачон қайтиб келарини билиш учун бу тошлар билан фол очишни Эдигей уларга ўргатган эди. Эдигей тошларни ҳовучлаб олди-да, кафтида силаб ушлаганча, – мана, қолган эсдалик шуларгина, деди. Сўнг деворга бурилиб, юзларини муздек тахталарга суйкай-суйкай, хўнграб йиғлаб юборди. Қўлидаги тошлар бирин-кетин ерга туша бошлади. У қалтираган қўллари билан тошларни тутиб қолмоқчи бўлардию, лекин панжалари қовушмасди; тошлар бирин-кетин ерга тушиб, хувиллаб қолган хонанинг бурчак-бурчакларига юмалаб кетди...

Эдигей деворни ушлаганча секин-аста чўққайиб ўтириб қолди. У орқаси билан деворга суюнган кўйи хўрсиниб-хўрсиниб йиғларди. Чўнтагидан Зарифа берган шарфни олиб, кўз ёшини артди...

Ташландиқ барақда нима воқеа юз берганига ақли етмай ўтираверди. Демак, Зарифа болаларини олиб атайлаб Эдигей йўқлигида кетган. Эдигей бундан хабар топса, кетгани кўймайди, деб ўйлаган. Ҳақиқатан ҳам, у ҳеч қачон, ҳар қандай шароитда ҳам кетгани кўймасди. Ўзи бу ерда бўлганида эди, охири нима билан тугалланмасин, бари бир рухсат бермаган бўларди. Сафарга чиқмаганимда нима бўларди, деб бош қотириш фойдасиз. Энди улар йўқ, Зарифа йўқ! Болалари йўқ! Ахир, Эдигей улардан ажралмасди-да. Бунга яхши тушунган Зарифа унинг йўқлигида ишини битирган. Ўзининг кетишини осонлаштиришга осонлаштирибдию, аммо Эдигейни ўйламабди, уни, эгасиз қолган уйни кўриб қанчалик даҳшатга тушишини ўйлаб кўрмабди.

Ҳойнаҳой, кимдир бекатга чиқиб поездни тўхтатиб берган! Кимдир... Казангап-да. Казангапдан бошқа ким бўлиши мумкин! У Эдигей сингари Сталин вафот этган кундагидек стоп-кранни юлқиб олган эмас, ал-

батта, йўловчи поездлардан бирини тўхтатиб беришни бекат бошлиғидан ўтиниб сўраган. У ана шунақа кимса... Уларни бу ердан тезроқ кўчириб юборишда Уккуболанинг ҳам қўли бўлса керак. Ҳап сизларми, ҳали қараб туринглар!

Қон миясига урди-да, ҳозир бор кучини тўплаб, Бўронли деб аталмиш худонинг қарғишига учраган бекатдан қўлига илинган нарсаларнинг барчасини таг-туғи билан яксон қилиб, кулини кўкка совуриб юборгиси, сўнг Қоранорига минганча Сарийўзакнинг кенг бўшлиқларига бош олиб кетгиси, ўша ерларда ёлғиз ўлиб кетгиси келди. Эдигей бу кимсасиз уйда шу зайлда ҳолсизланиб, изтироб ичида эсанкираб, ақли етмаган бир саволни бот-бот такрорларди: «Нега кетди, қаёққа кетди? Нега кетди, қаёққа кетди?»

Охири у уйига қайтди. Уккубола сукут сақлаганча пўстинини, телпагини, кигиз этигини олиб бурчакка элтиб қўйди. Эдигей Бўроннинг тошдек қотиб, бўздай оқариб кетган юзидан нималарни ўйлаб, нималар қилиш ниятида эканини билиб бўлмас эди. Гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандай кўзлари ҳеч нарсани ифода этмасди. Эдигей ўзини босиб ўтириш учун ҳаддан зиёд ортиқча куч сарфлаганини яширарди. Уккубола эрининг бош кўтарар маҳалини кутиб, икки-уч бор самоварга ўт қўйиб чой қайнатди. Чой қайнаб, олов ёнаверганидан самовар ичи кулга тўлиб қолган эди.

– Чой иссиқ, – деди хотини. – Ҳозир ўтдан олдим.

Эдигей унга қарадию индамай чойини ичаверди. Чойнинг қайноқлигини ҳам сезмади. Иккови ҳам ким олдин сўз очишини кутиб, тумтайиб ўтиришарди.

– Зарифа кўчиб кетди, – деди ниҳоят Уккубола.

– Биламан, – деди Эдигей бошини кўтармай. Бир оз сукутдан сўнг: – Қаёққа кетди? – деб сўради ўша алфозда бошини кўтармай.

– Бунисини бизга айтмади, – деб жавоб қилди Уккубола.

Шу билан улар яна хомуш бўлиб ўтиришди. Оғзи куйса ҳам парво қилмасди, хаёли фақат бир нарса билан банд, ишқилиб, ўзимни жаҳлдан тия олайин, қутурган туядек ҳамма ёқни тўс-тўполон қилмасам гўрга эди, болаларнинг ўтакасини ёриб, бирон фалокатни бошламасам бўлгани, деб ўтирарди Эдигей ичида.

Чойни ичиб бўлгач, ташқарига чиқмоқчи бўлди. Яна кигиз этигини, пўстинини, телпагини кийди.

– Қаёққа бормоқчисан? – деб сўради хотини.

– Молга қарай-чи, – деди у эшикдан чиқаётиб.

Қишнинг қисқа куни ҳам охирлаб, ана-мана дегунча теваарак-атрофни тун зулмати қоплаб олаётган эди. Борган сари совуқ кучайиб, шамол жонланиб, қорни тўзғитиб учирарди. Эдигей қовоғини солганча қўрага кирди. Кирдию занжирини юлқиб тортаётган Қоранорга жаҳл билан қараганча қичқирди:

– Яна ўкириб-бўкираяпсанми? Сира тўймас экансан-да?! Ялмоғиз, қараб тур ҳали! Масалангни энди узил-кесил ҳал қиламан-қўяман. Энди менга бари бир!

Эдигей жаҳл аралаш Қоранорнинг қорнига туртди-да, сўкиниб, устидан эгарини олиб ирғитди, оёғидаги занжирини ечди. Сўнг жиловини бир қўлида, дастасига ўралган қамчисини эса бошқа қўлида ушлаб олганча хумори тутиб бўкираётган туясини етаклаб дала томон йўл олди. Қоранор Бўрон тинмай бўзлаб бораётгани учун эгаси бир неча бор уни қўрқитмоқчи бўлиб арқонни силтаб тортди, фойдаси бўлмагач, ерга тупурганча эътибор бермай кетаверди. У ўжарларча қалин қорни кечиб, зулмат қўйнига чўмаётган дала сари шошилар, энтикиб нафас олганча борарди. Бошини қуйи солиб, қовоғини очмай узоқ йўл босди. Бекатдан узоқлашиб бир тепаликка етганда тўхтадию туясидан қасдини олмоқчи бўлди ва ёпқини қорнинг устига ечиб

ташлади-да, туя қочиб кетмаслиги учун нўхтанинг учини белбоғига боғлади. Сўнг қамчинини икки қўллаб ушлаб олганча Қоранорни савалашга тушди. Ўзи ҳам туядан бешбаттар бақириб, сўкиниб саваларди.

– Мана, сенга! Мана! Ҳаром ўлгур, ҳайвон! Буларнинг бари сенинг касофатингдан! Ҳа, ҳаммасига сен сабабчисан. Энди сени ўз эркиннга қўйиб юбораман, бошинг оққан ёққа кетаверасан, лекин аввал сени мулла қилиб қўяман! Мана сенга, очофат! Бари сенга озлик қилади! Овлоқ жойларга илиқиб югуришинг шартмиди? У эса болаларини олиб кетиб бўлди! Не кунларга қолганим билан ҳеч бирингизнинг ишингиз йўқ! Энди мен қандай яшайман? Қандай яшайман? Сизларга бари бир бўлса, менга ҳам бари бир! Мана сенга, ит!

Қоранор қамчи азобига дош бермай бақирар, юлқинар, ўзини ҳар томонга урарди, бир маҳал Эдигейни уриб йиқитди-ю, уни қор устида судраганча жўнаб қолди. Ишқилиб, ўша зўрлаб олиб келишган жойга яна етиб борсам, деган ниятда эгасини ваҳшиёна бир кучда ходани тортгандек тортиб борарди.

– Тўхта! Тўхта! – деб бақирарди Эдигей судралиб бораркан гоҳ қорга кўмилиб, гоҳ оғзига қор тиқилганча.

Қулоқчин бошидан учиб кетди, боши қор уюмларига кирганда юз-кўзига қор урилиб, бўйнию қўйниларига муз кирарди. Туяни бир амаллаб тўхтатиш, нўхтани белбоғидан ечиб олишнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди. Туя эса бундан фақат қочиб қутуламан, деб судраганча кетаверди. Ким билсин, агар Эдигей бир амаллаб белбоғини бўшатиб, нажот топмаганда бу иш нима билан тугарди? Эдигей яна нўхтани ушлаб тортганча туя уни яна бир неча метр жойга судради-да, кейин нўхтани бор кучида тортиб тўхтаб қолди.

– Уҳ, ярамас! – Эдигей бир оз ўзига келгач, дилтанг бўлиб, ғудранди. – Қилар қилмишинг шу бўлса, йўқол, кўзимга кўринма! Лаънати ҳайвон, иккинчи бор

сени кўрсам, кўзим чиқсин! Ҳаром ўлгур! Ўлигингни қарға-қузғунлар еб битсин! Қутурган ит каби далада қолиб, ном-нишонинг ўчиб кетсин!

Қоранор бақириб Оқмўйноқ томон қочарди. Эдигей эса унга етиб олиб, қамчисида савалар, оғзига келган сўз билан сўкар эди. Қасос олишнинг, айрилиқнинг вақти-соати етди. Эдигей унинг кетидан ҳамон қичқирарди:

– Кўзимдан йўқол, ит ули! Югур! Очкўз махлуқ! Пешанангдан ўққа учиб ўлгур!

Қоранор қоронғилашиб бораётган далада қочиб бораётиб, қор бўрони ичида дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Аҳён-аҳёнда узоқлардан бўзлаган овози эшитилиб турди. Энди бу ярамас Қоранор Оқмўйноққа етиб олмагунча чарчаш нималигини билмай, тун бўйи елиб-югуради, деб ўйлади Эдигей ўзича. Сўнг «Туф», дея ўзи судралавериб пайҳон қилиб юборган йўлак бўйлаб орқага қайтди. Қулоқчинисиз, пўстинисиз, юз-қўли ачишиб, қамчисини судраганча қоронғи тунда тентираб келаркан, бутунлай ҳолсизланиб, нотавон бир аҳволга тушганлигини сизди. Шунда у қорга чўқди-да, бошини чангаллаганча хўнграб юборди. Маҳобатли Сарийўзак қўйнида яккаю ёлғиз чўнқайиб олган Эдигей қуюн аралаш ер бағирлаб эсаётган изғирин шамолнинг хуштак чалиб эсишини, тепадан савалаб ёғаётган қорнинг шивирини эшитиб турди. Севимли аёлингдан, суюмли болаларингдан айрилиб яшаган умринг курсин, бундай умрининг маънисини йўқ, дегандек миллионлаб қор учқунлари ҳавода майин шитирлаб, қулоғига гапирётгандек бўлиб туюлди. Эдигей шу ернинг ўзидаёқ қор остига кўмилиб ўлишни афзал кўрди.

– Худо йўқ! Ҳаётнинг маъносини у тушунмагандан сўнг, бошқалардан нимани кутиш мумкин? Худо йўқ! – дер эди у Сарийўзакнинг қоронғи тунида танҳо қолиб.

Шу пайтгача бундай сўзларни ҳеч қачон овоз чиқариб айтмаган эди. Ҳатто Худони доимо эслаб туради-

ган Елизаров, илм нуқтаи назаридан қараганда, Худо йўқ, деб ишонтирмоқчи бўлганида ҳам у инонмаган эди. Энди эса инонди...

Ер ўз ўқи атрофида айланар, коинот шамолларига ювилиб, сузиб борарди. Қуёш атрофида айланарди ва шу дам ўз чархи бўйлаб айланган кўйи Сариўзакнинг қорли даштларида тиз чўкиб ўтирган кишини олиб кетмоқда эди. Эдигей Бўрон севимли аёлидан ажралган ўша куни шу қадар тушқунликка тушиб, умидсизликдан тиз чўкдики, ҳеч бир қирол, ҳеч бир император, ҳеч қандай ҳокими мутлақ тахти-бахтидан ажралиб қолган чоғда ҳам ёруғ дунё қаршисида бунчалик ғам-ғусса билан тиз чўкмагандир?! Ер эса сузиб борарди...

Орадан уч кун ўтиб, Эдигей омбор эшиги олдида Казангапга йўлиқди: улар темир йўл таъмири учун зарур бўлган гулмих олишаётган эди.

– Сен негадир одамови бўлиб қолдинг, Эдигей, – деди у темир-терсакни замбилга солаётиб. – Ўзингни мендан четга олиб юрганга ўхшайсан, гаплашиб олайлик десам, тутқич бермайсан.

Эдигей унга шартта ўгирилганча ўқрайиб қаради:

– Сен билан гаплашадиган бўлсак, шу заҳотиёқ бўғиб ўлдириб қўйишим мумкин. Буни ўзинг ҳам яхши биласан!

– Менигина эмас, бошқаларни ҳам бўғиб ўлдиришга тайёр эканлигингга шубҳаланмайман. Бироқ, бунчалик ғазабланишингнинг боиси нимада?

– Уни бу ердан кетиб қолишига сизлар мажбур этгансизлар, – деди Эдигей кўпдан бери тинчлик бермай, изтиробга солиб келаётган ўй-фикрини тўкиб сочаркан.

– Топган гапингни қара-ю! – деди Казанган бошини чайқаб. Жаҳли чиққанданми, уялганиданми қизариб кетди. – Ақлингга шу гап келган бўлса, унда биз тугул, ўша келин тўғрисида ҳам ёмон фикрда экансан. Сенга қараганда унинг ақли бутун экан. Бу ишнинг

охири нима билан тугадини бирор марта тананга ўйлаб кўрганмидинг? Келин ақл юритиб, обрўйи бо-рида кетишга қарор қилган. Кўчириб юбориш учун ёрдам сўраган эди, қарашиб юбордим. Болаларингни етаклаб қаёққа борасан, деб суриштириб ҳам ўтирмадим, у ҳам бирон нима демади. Бунисини тақдирдан ўзга ҳеч ким билмайди. Тушундингми энди? Ўз шаънига ҳам, хотининг шаънига ҳам доғ туширмай кетди. Икковлари ҳам миннатдорчилик билан хайр-хўшлашди. Сени ёмон йўлдан сақлаб қолганликлари учун ҳар иккаласига ҳам бошинг ерга етгунча таъзим қилсанг арзийди. Уккуболадай аёлни бир умр излаб тополмайсан. Унинг ўрнида бошқа биров бўлганида таъзирингни шундай бериб қўярдики, Қоранордан ҳам олдинроқ ўзинг дунёнинг нариги бурчагига бош олиб кетишга мажбур бўлардинг...

Эдигей индамади. Нима ҳам дерди. Аслини олганда, Казангап ҳақ гапларни айтди. Бироқ Казангап ақл бовар этмаган бир жумбоқни англаб етмабди. Бетгачо-пар Эдигей ҳам бўш келмади:

– Бўпти! – деди-да, уни менсимагандек четга қараб тупурди. – Битта донишманднинг айтгани шу бўлса, ўргулдим сендек ақли таъмизлардан. Шунинг учун йигирма уч йилдан буён ўрнингдан жилмай, фариштага ўхшаб юрган экансан-да. Сен бунақа ишларни қаердан ҳам тушунардинг? Бўпти. Панд-насиҳат эшитишга вақтим йўқ! – У шуларни айтиб, четга бурилиб кетди.

– Майли, билганингча қил! – деган сўзларни эшитди у ортидан.

Ана шу гаплардан сўнг Эдигей кўнгли совиган Бўронли бекатини тарк этмоқчи бўлди. Чиндан ҳам кетишга қарор қилди, чунки бу ерда ўзини овутолмасди, юрак-бағрини эзаётган ғам-алам, соғинч азобларини енгишга ожизлик қиларди. Зарифасиз, унинг болаларисиз бу ердаги жамики нарсалар хувиллаб,

бўм-бўш бўлиб қолган эди. Азоблардан қутулиш учун бекат бошлиғига росмана ариза бериб, ишдан бўшаб, хотин, бола-чақаси билан боши оққан томонга кетишга аҳд қилди Эдигей. Ишқилиб, бу ерларда қолиб кетмас бўлгани. Ахир, у аллақачонлар Тангри таолонинг ҳам ёдидан бу бекатга занжирбанд қилиб ташланмаган-ку! Кўпчилик одамлар бошқа тарафларда, ўзга шаҳарлару қишлоқларда бинойидек яшашади-ку. Уларни бўйнидан боғлаб қўйсанг ҳам бу ерларда бир кун туришмас. Нега энди Сарийўзақда бир умр ҳақкадай ҳақкалаб юриши керак? Қайси гуноҳи учун? Бас, кетади. Орол денгизига қайтади ёки Қарағанда, Олмаота томонларга йўл олади. Ёруғ дунёда бундан бошқа жойлар қуриб кетибдими?! Ўзи яхши хизматчи, тўрт мучаси соғ, саломатлиги жойида; ҳамма нарсага қўл силтайди-да, жўнайди-кетади. Эдигей Уккуболанинг олдидан ўтиш, уни рози қилишни ўйларди, қолганлари чўт эмас. У оғиз очиш учун қулай фурсат кутиб, режа тузиб юраркан, орадан бир ҳафта ўтиб кетди ва бир куни хўжайини томонидан ҳайдаб юборилган Қоранор пайдо бўлди.

Эдигей қарасаки, ит уй олдида тоқатсизланиб чопиб, вовуллаб яна қайтиб келарди. Эдигей ташқарига чиқдию кўрага яқин жойда бир махлуқ – туя серрайиб турганини кўриб қолди. У худди қоққан қозикдай қимир этмас эди, Эдигей яқин боргачгина бу махлуқ ўзининг Қоранори эканлигини таниди.

– Э, бахайр! Шу кунга қолдингми, сен бечора. Дабдала бўлибсан-ку! – деб бақириб юборди Эдигей.

Олдинги Қоранордан бор-йўғи тўрттагина суяк қолган эди, холос. Қилтираб қолган бўйнида каттакон боши осилиб турарди. Тиззаларидан пастга осилиб тушган жунлари гўё ўзиники эмас, балки атайлаб ёпиштириб қўйилгандай осилиб турарди, қора гумбаздай салобат билан гуркираб турган ўрқачларидан дарак ҳам йўқ; кампирларнинг қуп-қуруқ сийнасидек

шалвираб тушган эди. Атаннинг шу қадар тинка-мадори қуриган эдики, қўрага судралиб боришга ҳам мажоли етмас эди. Нафас ростлаб олиш учун шу ерда тўхтаганга ўхшайди. Илиқиб юриб, охирги мадори қолгунча чопган, эндиликда шалдираган бир қоп суяк ҳолида аранг етиб келган эди.

– Баракалла! – деб пичинг қилди Эдигей Қоранорни тўрт томонидан ўтиб томоша қиларкан. – Ана сумба-ту, мана сумбат! Сени ит ҳам танимай қолибди-ку! Бир вақтлар нақ атан эдинг! Балли! На инсоф, на диёнат бор сенда! Моякларинг жойидами ўзи, яна йўл-пўлда тушириб қолдирмадингми? Ўзинг ҳам такадай сасиб кетибсан. Орқанга қўнғироқчалар осилибди-ку, қуруқ устихонинг қолибди-ку! Бечора!

Қоранор қимир этмай турарди, на олдинги камолдан, на бурунги виқоридан дарак бор. Бошини чайқаб-чайқаб зўрға турарди.

Атанга Эдигейнинг раҳми келди. У уйга бориб бир челақ буғдой келтирди. Устига ярим ҳовуч туз сепди ва:

– Ол, емингни егин, – деб идишни туянинг олдига қўйди. – Шояд кучга энарсан. Кейин мен сени қўрага элтиб қўяман. Ётиб, ўзингга келасан.

Ўша куни у Казангап билан суҳбатлашди. Унинг уйига бориб гап очди:

– Мен сенинг ҳузурингга бир иш билан келдим, Казангап. Ҳайрон бўлма кеча гаплашгиси келмовди, али-бали деб хархаша қилувди, бугун ўзи келибди, деб. Жиддий гапим бор. Мен Қоранорни сенга қайтармоқчиман. Қуллуқ қилгани келдим. Бир вақтлар бўталоқ эканида менга уни совға қилган эдинг. Раҳмат сенга, биродар. У оғиримни енгил қилди. Яқинда тоқатим-тоқ бўлганидан уни ҳайдаб солувдим, бугун ўзи кириб келибди. Ҳозир қўрада ётибди. Икки ҳафта-талардан сўнг олдинги ҳолига қайтади. Куч-қувватга тўлади. Фақат боқиб туриш керак.

– Лаббай? – дея унинг сўзини бўлди Казангап. – Гапни қаёққа буряпсан? Нима, ҳе йўқ, бе йўқ, менга Қоранорни қайтариб берадиган бўлдинг? Мен сенга тавалло қилган эдимми?

Ана шунда Эдигей дилида бор гапини айтди: оиламни олиб кетмоқчиман, деди у. Сарийўзак меъдага тегди, бошқа ёққа кетмоқчиман. Эҳтимол, бу хайрли бўлар. Казангап Эдигейнинг сўзларини диққат билан тинглагач, унга шундай жавоб қилди:

– Начора, ихтиёринг. Шуниси борки, наздимда, нима қилмоқчи бўлаётганингни ўзинг ҳам тушунмасанг керак. Хўш, кетдинг ҳам дейлик, лекин ўзингни тарк эта олмайсан-ку. Қаёққа улоқмагин шўрингни қурита олмайсан. Қаёққа борсанг, у сен билан бирга боради. Йўқ, Эдигей, агар сен эркак бўлсанг, мана шу ерда ўзингни ўзинг енгиб ол. Кўчиб кетиш марднинг иши эмас. Ҳамма ҳам кета олади. Лекин ўзини-ўзи йўлга солиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Ҳа деганда, Эдигей унинг фикрига қўшилавермади, лекин ади-бади ҳам айтишиб ўтирмади. У ўйга чўмди ва оғир хўрсинганича сукут сақлади. «Ҳарқалай, бошқа ёқларга жўнаб юборсаммикин? – деб ўйларди у. – Аммо унута олармиканман? Нега унутишим керак? Нима қилсам экан? Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим. Зарифанинг ҳоли не кечдийкин? Гўдаклари билан қаёқларда тентираб юрибди? Бошига бирон иш тушиб қолса, ҳолинг не кечди, деб сўрайдиган одам топилармикин? Уккуболага ҳам осон тутиб бўлмайди, мана неча кун бўлдики, менинг ёввойилигимга чурқ этмай чидайди...»

Казангап Эдигейнинг дилидан нима кечаётганлигини тушунарди. Унинг аҳволини енгиллатиш, зътиборини тортиш учун бир йўталиб олиб, гапира бошлади. Эдигей бошини кўтаргач, шундай деди:

– Сирасини айтганда, нега мен сенга сабоқ беришим керак, Эдигей. Худди менга бирон нафи тегаётгандай?!

Ўзинг ҳам оқ-қорани яхши ажратасан, гапнинг индал-
лосини айтганда, сен – Раймали оға, мен эса Абдилхон
эмасмиз. Қолаверса, атрофимизда биргина қаққайган
дарахт ҳам йўқки, унга сени қўл-оёғингдан боғлаб
кўйсам! Инон-ихтиёринг ўзингда, билганингни қил.
Фақат жилиш олдидан ўйлаб кўр.

Казангапнинг сўзлари узоқ вақтгача Эдигейнинг
ёдидан чиқмади.

Х

Раймали оға ўз замонасининг машхур оқини эди.
У ёшлигидан элга танилди. Худо ёрлақан жирлов-
чи эди; ҳам шоир, ҳам ўз шеърларига куй басталаган
бастакор, ҳам нафаси ўткир оқин. Замондошларини
хайратга солган жирчи эл-юрт йиғинларида дўмбира-
сини қўлга олиши билан куйга пайваст кўшиқ қуйи-
либ келаверарди. У куйлаган кўшиқ эртасига оғиз-
дан-оғизга кўчиб, ёд бўлиб, овулдан-овулга, қўналға-
дан-қўналғага тарқалиб кетарди. Ўша кезлар йигит-
лар оғзидан тушмай куйлаб юрилган мана бу кўшиқ
ҳам Раймали оғаники эди:

*Олис йўлдан келаётган ташна отга
Учраб қолса жимир-жимир кўм-кўк чашма –
шудир дунё роҳати.*

*Қўмсаб келиб висолинга бир етганим,
Эгардан энкайиб, бўса олиб кетганим –
шудир дунё роҳати...*

Раймали оға ораста кийиниб юрарди. Буни ҳам Ху-
донинг ўзи раво кўрган эди. Айниқса, мўйна қоплан-
ган ҳар мавсумга мўлжаллаб тикилган қалпоқ кийиш-
ни хуш кўрарди. Унинг ажралмас ҳамроҳи – ҳаммага
маълум ва машхур, олтиндек товланиб турадиган

ахалтекин зотли Сарала деган оти бўлиб, у туркманларнинг катта бир тўйида тортиқ қилинган эди. Халқ оқинни қанчалик алқаса, унинг отини ҳам шунчалик мақташарди. Сараланинг қадди-қоматию кўркама ва улуғвор юришига қараб шинавандалар хузур қилишарди. Шу сабабли ҳам Раймалининг бор мол-дунёси қўлидаги дўмбирасию Сараланинг йўрғалаши, деб ҳазил қилишарди одамлар.

Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Раймали оға бутун умрини от эгар устида, дўмбира чертиб ўтказди. Халқ орасида шуҳрат қозонган бўлса ҳам мол-дунё орттирмади. Баҳор булбулидай ҳамиша катта йиғинларда, тўй-томошаларда халқнинг иззат-ҳурматию эъзозиде яшади. Унинг севган оти ҳам сийлову парваришда бўлди. Бироқ баъзи бир ўзига бақувват, давлатманд одамлар уни ёқтиришмасди. Дайди шамол сингари беҳудага умргузаронлик қилиб юрибди, деб орқаваротдан гапиришиб ҳам юришарди.

Бироқ Раймали оға катта тўй-томошаларга келиб, дўмбирасини қўлга олиб куйлай бошлаши билан ҳамма, ҳатто унинг турмуш тарзини ёқтирмаган ҳалиги одамлар ҳам сеҳрлаб қўйгандай қўлларию юз-кўзларига қараб анграйиб қолишарди. Дўмбирани созлаб, оҳанрабо куйлар чалиб, инсоннинг қалб туйғуларини қўзғагани учун унинг қўлларига термилишарди; бутун тафаккур кучию руҳий ҳолати ўтдек чақнаб тургани, юзларидан нур ёғилаётгани учун ҳамма унга термиларди. Куйлаётганда нурли юзи шабададан енгил мавжланаётган денгиз сингари ўзгариб турарди...

Хотинлари аразлаб, тоқати тоқ бўлиб ташлаб кетишарди, бегона жувонлар эса уни бир кўришга муштоқ бўлиб, тунлари бедор йиғлаб чиқишарди.

Шу тариқа у қўшиқдан-қўшиққа, кечадан-кечага, тўйдан-тўйга ўтиб умр ўтказаверган, қарилик ҳам зимдан етиб келган. Аввал муртига оқ оралаб, сўнг

соқоли оқара бошлади. Сараланинг ҳам силласи қуриди, ёли ва думи сийраклашди. Уни қадимги Сарала эканини юришидангина англаб олиш мумкин эди, холос. Раймали оға ҳеч нимага бўй бермай сўппайиб ёлғиз ўсган, қуриб бораётган улкан терак сингари умрининг қиш фаслига қадам қўйган эди... Мундоқ ўйлаб қаралса, унинг на оиласи, на бир тайин уй-жойи, на мол-ҳоли, на бошқа бирор дунёси бор. Кичик укаси Абдилхон уни ўз қарамоғига олди. У аввало яқин қариндошларини тўплаб, ўзининг бу ишдан норозилигини билдириб қойган бўлдию лекин унга алоҳида уй бериб, нон-тузидан, кир-чиридан хабардор бўлиб туришни амр этди...

Раймали оға энди кўпроқ кексалик ҳақида куйлайдиган, охираат тўғрисида ўйлайдиган бўлиб қолди. Аллақандай маҳобатли қўшиқлар тўқиди ўша кезларда... «Инсон нега ёруғ дунёга келади?» – дея азал-азалдан донишмандлар бош қотириб келган ўй-фикрлар энди уни ҳам ўйлантириб қўйган эди. Энди аввалгидай эл оралаб тўйма-тўй юришлардан қолди. Кўпинча уйда танҳоликда қолиб ҳазин куйлар чалади, кечмишини бирма-бир кўз олдига келтиради ёки бу фоний дунё ҳақида кексалар билан узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирарди...

Ёши қайтган чоғида бутун борлигини алғов-далғов қилган бир воқеа содир бўлмаганида, Худо шоҳидки, Раймали оға қолган умрини осойишта ўтказган бўлармиди.

Кунларнинг бирида Раймали оға уйда қамалиб ўтира олмай, қари оти Саралани эгарлаб, кўнгил ёзиб келиш учун катта бир маъракага йўл олди. Ҳар эҳтимолга қарши, дўмбирасини ҳам ёнига олди. Эътиборли кишилар, қадрдон улфатлари куйламасанг ҳам ҳеч бўлмаса меҳмон бўлиб кетасан, дея ўтиниб сўрашган эди. Раймали оға тезроқ қайтиб келарман, деган ўй билан йўлга тушди.

Борган ерида уни иззат-икром билан кутиб олишди. Азиз меҳмонлар ўтирган энг яхши ўтовга – бўз уйга

таклиф қилишди. Таниқли одамлар қаторида ўтириб қимиз ичди, тўй эгасининг шаънига илиқ сўзлар айтиб, оқсоқолларга хос бамаъни гаплардан сўзлаб ўтирди.

Овулда тўй-томоша қизигандан-қизиди, чор атрофдан ёш-ялангларнинг қувноқ ўйин-кулгисию ашула садолари янгради, базми-жамшид авжига чиқди. Келин-куёвлар шарафига от пойгасига тайёргарлик кўрилаётгани, қозон-товоқ бошида уймалашган жонсарак ошпазларнинг гангир-гунгирлари, нариги томондаги отлар уюрининг дўпир-дўпирларию кишнаб ўйнашлари, бериги ёқдаги дайди итларнинг ўйноқлаб вовуллаши аллақандай ёқимли туюларди. Дашт бўйлаб эсаётган майин шабада эса гуллаб ётган гиёҳларнинг хушбўй ҳидини димоққа урарди... Ҳаммасидан ҳам кўшни ўтовлардан эшитилаётган куй ва қўшиқлар, қизларнинг атрофга таралаётган жарангдор кулгиси Раймали оғани ўзига мафтун этиб, унинг бутун вужудини қамраб олган эди...

Кекса жирловчининг юраги жиз этиб кетди. Сиртдан қараганда, Раймали оға суҳбатдошларига сир бой бермай бамайлихотир ўтирган бўлса ҳам аслида хаёлида ўтмиш умрининг қанотида парвоз қилиб юргандай ҳис қилар эди ўзини: ёш ва кўҳлик даври, қирчиллама ўйноқи тулпори Саралада дала кезиб елдек учиб юрган кезлари, отининг туёқлари остида янчилган майса-гиёҳлар ҳам сўлиб, ҳам кулиб боққан чоғлари, у куйлаган қўшиқларини тинглаб қуёш унга талпинган дамлар, дўмбирасининг овозидан одамлар қалбида қон жўшган пайтлар, оғзидан чиққан ҳар бир сўз дилларни ром этиб сеҳрлаб қўйган вақтлар, ўзи ҳам сева билган, ҳам куя билган, от устида хайр-хўшлаша туриб севги изтиробларидан кўз ёши тўка билган замонлар ўтди-кетди... Буларнинг нима кераги бор эди? Қўр остида сўниб бораётган чўғга қараб кексайган чоғингда афсус-надоматлар чекиш учун керак эдими?

Раймали оға онда-сонда бир гапириб, ўйга чўмганча мунғайиб ўтирарди. Шу маҳал ўтовга яқинлашиб келаётган қадам товуши, одамларнинг гангир-гунгури, бўйинтумор тангаларининг жиринглаши ва шоҳи кўйлак этакларининг ёқимли шитирлаши қулоғига чалинди. Кимдир ўтов эшигидаги каштали пардани баланд кўтарган эди, бўсагадан дўмбирасини кўксига қисиб ушлаб олган очиқ чехрали қора кўз, камон қош, қарашлари шўх, мағрур, сарвқомат, либослари ҳам ўзига ярашиқли, табиатнинг моҳир қўллари томонидан яратилган бир қиз бўсагада пайдо бўлди. Унинг қиёфаси ғоятда журъатли эканидан далолат берарди. Қиз остонада дугоналари ва бир нечта йигитларнинг қуршовида таъзим бажо келтириб, ҳурматли кишилардан узр сўраб турган эди. Ўтирганлардан бирон киши оғиз очишга ҳам улгурмасдан қиз Раймали оғага юзланиб ажиб маҳорат билан дўмбирасини чертганча муборакбод қўшиқни баралла куйлаб юборди:

«Чанқоғин қондирмоқчун олисдан йўл тортиб, қудуқ излаб келаётган сарбон сингари ҳузурингга шошдим мен, доврўқли Раймали оға. Шовқин-сурон кўтариб, бостириб келганимиз учун кечир, тўй-томоша, базми-жамшид дегани шу эмасми? Журъатимдан танг қолма, Раймали оға, куйлаб кирмоққа жазм этдим, илк муҳаббатимни изҳор этгандагидай сирли қўрқув ичра изтироб чекиб келдим. Ўқланган милтиқдай ўктам бўлиб туғилдим, афв этгайсан, Раймали оға. Тўй ва томшаларда доимо эркин куйлаб юрган бўлсам-да, қатралардан бол тўплаган асалари сингари, бу учрашувга умр бўйи интилдим. Ғунча янглиғ шу кунга интиқ эдим, минг шукрки, ниятимга эришдим!..»

«Ижозат бер, гўзал қиз, кимсан ўзинг?», деб сўрамоқчи бўлди Раймали оға, аммо унинг қўшиғини бўлгиси келмади. Бутун борлиғи билан қиз томон интилди-да, ҳайратдан лаб тишлаб ўтирди. Юраги ҳаприқиб

кетди, агар шу маҳал одамлар ўзгача назарга эга бўлганларида эди, унинг парвоздаги бургут сингари талпиниб, қанот қоқиб қолганини пайқаган бўлур эдилар. Кўзлари яйраб, равшанлашиб кетди, орзиқиб кутгани осмону фалакдан бир нидо эшитилгандай хушёр тортди. Мана шунда Раймали оға қарилигини унутиб, бошини мағрур кўтарди...

Қўшиқчи қиз эса куйлашда давом этарди:

«Кимлигимни айтайин, улуғ жирловчи, кулоқ сол. Ёшлигимдан севаман – эгам берган оқинсан, Раймали оғажон. Қаерларга бормагин, қаерларда куйламагин, ортингдан изма-из эргашиб юрдим, Раймали оға. Маъзур тутгин, жирловчим, оқинларнинг оқини, сендай оқин бўлишни кўпдан орзу қиламан. Соядай эргашиб, сўзларингни, куйларингни ёд олдим, сеҳрландим, санъатингга топиндим. Бахтим кулган бир куни сен билан салом-алик қилиб, севгимни изҳор этсам, ғойибона таъзим этганимни ошкора айтиб берсам, деб ният қилиб, Тангридан мадад сўрадим. Бахтим кулган куни ҳузурингда соз чертиб куйлаб берсам, энгилиб қолсам ҳам майли, менинг бу беодоблигимни яна Худонинг ўзи кечирсин, сендек улуғ жирловчи билан бир айтишиб кўрсам, деб ният қилдим. О, Раймали оға, висол онларини кутган ошиқ сингари мен бу саодатли дамларни соғиниб, энтикиб кутдим. Бироқ мен ёш эдим, улуғ оқин сен бўлсанг, эл ардоғида маст бўлиб, даври даврон суриб, шон-шуҳратга ғарқ бўлиб кетдингки, тўй-томошаларда, кўпчиликнинг ичида мендек ёшгина бир қизни қаёқдан ҳам пайқар эдинг? Мен эса куйларинг асири бўлиб, севгимни айтишга уялиб, сени қалбимда пинҳон сақладим; юзма-юз келиб, тортинмасдан сиримни ошкора айтмоқ учун эртароқ аёл бўлсам, деб ўзимни-ўзим ошиқтириб юрдим. Сўнг ҳузурингга келиб, ҳеч қанча иккиланмай, синовчан кўзларингдан чўчимай муҳаббатим изҳор этиб, айтишувга

тортмоқ учун сўз санъатию дўмбира сеҳрини сен қадар ўрганайин, устозим, куйламакни сен қадар ўрганайин, устозим, деб онт ичдим. Ўша қиз – мана мен, ҳаммангизнинг қаршингизда турибман. Балоғатга етгунча, гул бўлиб очилгунча шошилгандан-шошилдим. Аммо дамлар имиллаб ўтарди, ахири бу йил ёзида ўн тўққиз ёшга тўлдим. Сен эса, Раймали оға, ҳали ҳам ўша-ўшасан – менинг болалик чоғларимдагидайсан. Фақат соч-соқолингга бир оз оқ оралабди. Аммо бу севгига халал бермайди, шоп мўйловли йигитлар ҳам сенинг ўрнингни боса олмайди. Мана, мен ҳузурингдаман. Энди эса очиқ айтиб, ҳақиқатни сўзлашга ижозат бер: қиз бола, деб таклифимни рад этсанг, эркинг ўзингда. Бироқ мени жирловчи сифатида камситолмайсан, модомики, сен билан мушоирага келиб турибман. Айтишувга таклиф этаман, устозим, энди навбат ўзингга!»

– Ўзинг ким бўласан? Қайдан келдинг? – дея хитоб қилди Раймали оға ва ўрнидан турди. – Исми-шарифинг нима?

– Исмим Бегимой.

– Бегимой? Шу вақтгача қайда эдинг? Қайдан келяпсан, Бегимой?! – деб юборганини Раймали оғанинг ўзи ҳам сезмай қолдию, бошини қуйи эгди.

– Айтдим-ку, Раймали оға, ёш эдим, вояга етдим.

– Ҳаммасини тушунаман, – деб жавоб қилди Раймали оға. – Фақат бир нарсага – ўз тақдиримга тушуна олмаяпман! Умримнинг қиш фасли кириб келаётган пайтда нега бунча сулув қилиб яралдинг?! Нега? Ўтган умримдан нолимасдан, кўрадиганларимни кўрдим деб, шу ёшга етганимда сени ато этиб, дийдорингни кўрсатиб, овозингни эшиттириб, азобли роҳатга дучор этгани Тангрининг, қасосими бу!

– Бунчалик қайғуришнинг на ҳожати бор, Раймали оға, – деди Бегимой. – Агар ўз тақдирингни менинг сиймомда кўриб турган бўлсанг, унда кўнглинг тўқ

бўлсин, Раймали оға. Чексиз меҳр-муҳаббатим, севги-садоқатиму дилрабо қўшиқларим билан сени маҳлиё қилиб, ҳузур бахш эта олсам – бас, дунёда менга бундан ортиқ бахт йўқ. Кўнглинг тўқ бўлсин мендан, Раймали оға, бари бир сени беҳад севаман. Ҳар қандай синовларга бардош бериб, сен билан айтишувга киришганимдан беҳад фахрланаман.

– Нималар деяётирсан! Сўз айтувда синашув дейсанми, Бегимой! Даҳшатли севги синови олдида мушоира синови нима деган гап? Йўқ, Бегимой, сен билан майдонга тушишга ҳаддим сиғмайди. Кучдан кетганман ёки оташ нафасим сўниб қолган деб айта олмайман. Гап унда эмас. Мен фақат сен билан завқланишим, сенинг куйингда ғам чекиб ўтишим ва шу севги бобидагина сен билан синаша олишим мумкин, Бегимой.

Шу сўзларни айтгач, Раймали оға дўмбирасини олиб созлади-да, дафъатан янги бир қўшиқни куйлай бошлади, куйлаганда ҳам одатдагидай, гоҳ майин шабададек майсаларни силаб, гоҳ гулдираган момақалдироқ сингари баланд овоз билан куйлай бошлади. Шу-шу, «Бегимой» деб аталмиш бу қўшиқ ер юзида янграйди:

«...Келсанг чанқаб йироқдан, сув ичсам деб булоқдан, сарин эсган ел каби йўлинг тўсиб чиқсам мен ва пойинг узра бажонидил чўксам мен, Бегимой. Тақдиримга ёзилгани – тугаб турган бўлсам ҳам, лекин ҳали ўлимдан йироқман, Бегимой. Айрилганим ўзингдан, айрилганим кўзимдан, шунинг учун Бегимой, асрлар ўтар-кетар, аммо сени деб қариликка бўй бермай, ўлим сари йўл тутмай мангу яшаб қоларман...»

«Бегимой», деган ашулани у шундай куйларди.

Ўша кун кишилар хотирасида узоқ сақланиб қолди. Раймали оға билан Бегимой тўғрисида миш-мишлар тарқалди. Оқ ўтовдан келинни куёвникига кузатиш кунини безатилган отлардаги суворилар орасида, ясан-тусан халойиқ ҳузурида, қаллиқни кузатиб бораётган кар-

вон бошида Раймали оға ва Бегимой виқор билан турфа мақомда ашулалар айтиб, тўй кечасини қизитиб бордилар. Ёнма-ён юришиб, узангилари бир-бирига тегиб, икки оқин борар, ўзларини кўз-кўз этишиб, эл кўзини яйратиб, келин-куёвларга бахт тилаб қўйишарди жўр бўлиб, жўра бўлиб. Дўмбирада куйлашарди, най тилида сўйлашарди; гоҳ униси куйларди, гоҳ буниси куйларди, бири қўйиб, бири жирларди...

Бундай сеҳрли қўшиқларни тинглаб улус ҳайратда қолди, ўт-ўланларга жон кириб, гулханлар шуъла сочаверди. Қушлар қувноқ сайрашиб, той минган болакайлар чув-чувлашиб тойчоғини гижинглата бошлади.

Кекса оқин Раймали оға ҳаммани сеҳрлаб, ҳангу манг қилиб қўйган эди. Одатдагидек овози жарангдор, аввалгидек эпчил ва чечан, ям-яшил ўтлоққа тикилган оқ ўтов ичидаги қўш чироқ сингари кўзлари ёғду сочарди. Ҳатто Сарала оти ҳам бўйнини гажжак этиб, эгаси билан фахрлангандек эди.

Аммо Раймали оғанинг бу ишини ҳамма ҳам маъқул кўрмаётган эди. Кўпчилик ичида ғижиниб ўтирарди. Улар оқиннинг қабиладошлари – Барақбой уруғига мансуб кишилар. «Шу ҳам иш бўлдию қариган чоғида Раймали эс-хушини еб қўйибди. Бу қари кўппак бизни бунақа масхара қилиб ўтирганда, сени навбатдаги сайловда бўлисликка қандай кўтара оламиз, шарманда бўлмаймизми?», деб унинг укаси Абдилхоннинг қулоғини қоқиб жаврашиб ўтиришган эди. Эшитяпсанми, худди ёш айғир кишнаётгандек-а? Жононаси ҳам ўзига монанд экан, берган жавобларини тинглаяпсанми? Бундан ортиқ шармандаю шармисорлик бўладими! Ҳамманинг кўз ўнгида унинг ақлини шошириб ётибди. Оқибат яхшилик билан тугамайди. Бу бетамиз билан қандай илашиб қолди экан? Бу ҳангома овулма-овул дoston бўлмаслиги учун унинг танобини тортиб қўйиш керак...

Абдилхон йўлдан озган акасининг бундай бемаъни ишларидан кўпдан бери ғазабланиб юрарди. Қариди, хориди, энди нуруний чол бўлди деганда, буни қарангки, аксини қилиб, бутун Барақбой уруғига иснод келтиряпти.

Шунда Абдилхон от ўйнатиб акаси ўтирган тўда ичига ёриб кирди ва қамчи ўқталганча таҳдид солиб бақирди: «Эсингни йиғ, уйга қайт!» Аммо дилрабо кўшиқ оғушига чўмган акаси унинг овозини ҳам эшитмади, ўзини ҳам кўрмади. Оқинларни зич қуршаб олиб, бирон сўзини ҳам оқизмай-томизмай мириқиб тинглаётган ихлосманд суворилар тўдаси эса шу заҳотиёқ ёпирилиб келиб Абдилхонни четга суриб чиқаришди, ҳатто бўйнига кетма-кет қамчи туширишга ҳам улгуришди. Кимнинг қамчиси эканини қаёқдан билсин. Абдилхон отини буриб, туёғини шиқиллатиб қолди...

Ҳамон кўшиқ кетидан кўшиқ янграрди. Яна бир янги кўшиқ дунёга келди.

«...Ошиқона оқ марол эрта тонгда ун солиб хушторини чақирса қиру сойда жаранглар», – деб Раймали оға куйларди.

«...Модасидан айрилган оққуш, эрта туриб куёшга боқса, куёш юзи мутлақо доғга ботган кўринар», – дея жавоб қиларди унга Бегимой.

Келин-куёвлар шаънига қарата улар шу тарзда куйлашарди – гоҳ униси, гоҳ буниси, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Шу аснода қалби кўшиқ сеҳри билан тўлиб-тошган Раймали оға интиқом ўтида ёнган қариндошларининг, Барақбой уруғи вакилларининг қони қайнаб, қаҳр-ғазабга тўлиб қочиб бораётган Абдилбой ортидан изма-из қувлаб бораётганларини ҳам сезмай қолди. Ўзини қандай жазога лойиқ кўришларини ҳам хаёлига келтирмасди...

Ҳамон қўшиқ ортидан қўшиқ тараларди – гоҳ уни-
си, гоҳ буниси, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Қора булут сингари эгарга қайишиб олган Аб-
дилхон елдек учиб борарди. Овул томон, уйи томон!
Ҳамюртлари қутурган бўрилар тўдаси каби у билан
ёнма-ён қушдай учиб боришаркан:

– Акангни шайтон йўлдан урибди. Ақлдан озибди!
Фалокат босди! Дарҳол олдини олмоқ керак! – деб
қийқиришарди.

Кўшиқ эса ҳамон чарх урарди; гоҳ униси, гоҳ буниси,
си, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Шу тариқа улар келин-куёвлар тўдасини манзил-
га қадар тантанавор куй ва қўшиқлар садоси остида
узатишиб, яна бир бор ашула айтишиб, эзгу-тилак-
лар билдиришиб хўшлашдилар. Шунда Раймали оға
халққа мурожаат қилиб, шунча ёшга кирганда, тақдир
кулиб боқиб айтишувда унга тенг келадиган Бегимой-
дек ёш оқинни йўлиқтирганидан бахтиёр эканлигини
айтди. Яна шуни айтдики, чақмоқтошга чақмоқтош
урилмагунча ўт чиқмайди. Қўшиқчилик санъатида
ҳам худди шунинг сингари оқинлар бир-бирларига
эргашиб куч синашмагунларича санъат сири ва сеҳри-
ни очолмайди. Бироқ Раймали оға учун ҳаммадан ҳам
азиз ва мўътабар, ҳаммасидан ҳам муқаддас нарса шу
эдики, у тобора тўлишиб, каттариб, бор кучи билан
парпираганча борлиққа нур сочиб, ботиб бораётган
кўёш сингари умрининг охирида излаганини топга-
нини, ўзи ҳам куч-қувватга тўлганини, тўлганда ҳам
умр бўйи ўзи пайқамай юрганини энди англаб етди.
Шу алфозда куйлар эди кекса оқин.

– Раймали оға! – дея жавоб қайтарди Бегимой. –
Мен ниятимга эришдим. Энди сенинг изингдан қол-
майман. Айтган жойингга, айтган вақтингда дарҳол
дўмбирам билан етиб борайин, тил-тилга, дил-дилга

қовушсин. Тақдир деганлари шу бўлса, майли, ҳаётим-ни бағишладим.

Шу тарзда ашула янграрди.

Сўнг улар эндиги учрашувимиз эртанги сарбозорда бўлсин, ҳар тарафдан келган халойиққа айтиб берайлик, деб эл орасида ваъдалашишди.

Шу заҳотиёқ оқинларни кузатар эканлар, бозор куни Раймали оға билан Бегимой ашула айтишаркан, деган хабар чор-атрофга тарқалди:

– Сарбозорга!

– Сарбозорга борамиз! Отни эгарланг!

– Сарбозорда, жирловга марҳамат!

Дув-дув гаплар оғиздан-оғизга кўчиб, акс садодек тарқалди:

– Ҳақиқий байрам энди бўлади!

– Ана томошаю мана томоша!

– Роса томоша!

– Ғирт шармандалик!

– Тасқара!

– Беҳаёлик!

Раймали оға билан Бегимой йўл ўртасида хайрлашишди:

– Сарбозорда учрашгунча, дилбандим Бегимой!

– Сарбозорда кўришгунча, Раймали оға!

Узоқлашиб боришаркан, узангида тик туришиб, яна садо беришди:

– Сарбозорда учрашгунча-а-а!..

– Сарбозорда кўришгунча, Раймали оға-а-а!

Кеч кириб, бепоён даштлик узра аста-секин оқшом чўка бошлади. Ёз қайтиб, пишиб етилган ўт-кўкатларнинг димоқни қитиқловчи хушбўй ҳиди таралди. Тоғ-тошларга ёмғир ёғиб ўтган. Кун ботиш олдидан ер бағирлаб бамайлихотир учиб бораётган калхатлар кўзга ташланади. Даррандалар осойишта, сўлим кечани шарафлаб мадҳия ўқиётгандай чуғурлашади...

– Сукунат оғушида савлат тўкиб, ястаниб ётган қадрдон далам! – деди Раймали Оға беихтиёр отининг ёлини панжалари билан силаб, майин тараб бораркан. – Эҳ, Сарала, эҳ, қаримсоғим, доврүқдорим, нечун ҳаёт бу қадар лаззатли; сочингга қиров тушганда ҳам шунчалик севиш мумкинми?!

Сарала гоҳ-гоҳ пишқирганча, залворли юриб борар, тун бўйи эгарлоғлик юриб толиққанидан ҳордиқ чиқариш, оқар сувдан қониб ичиш ва ойдин кечада ўтлаб юрмоқ учун уйга шошиларди.

Мана, дарёнинг мўйилишида овул ҳам кўриниб қолди. Ана уйлар, ҳовлилардан кўтарилаётган тутун аллақандай гаштли туюлади.

Раймали оға шошилаётган эди. Отидан туша солиб, уни қантариб қўйди ва ичкарига кирмасданоқ ўчоқ бошига бир оз чўққайиб ўтирганича дам олгандай бўлди. Кимдир унинг ёнига келди, қараса, кўшнининг боласи экан.

– Раймали оға, сизни чодирга чақиришяпти.

– Ким улар?

– Ўзимизнинг одамлар, ҳаммалари Барақбой уруғидан.

Остона ҳатлаб ичкарига кираркан, Раймали оға уйда уруғ оқсоқолларининг ярим доира қуриб ўтиришганини кўрди. Бир оз четроқда эса укаси Абдилхон гўё одамлар нигоҳидан ўзини олиб қочгандай бошини қуйи солиб ўтирарди.

– Ассалому алайкум, жамоат жам-ку! – деди Раймали оға. – Тинчликми ўзи?

– Сени кутяпмиз, – деди тўрда ўтирган улуғлардан бири.

– Агар мени кутаётган бўлсаларингиз, мана, мен келдим, – деди Раймали оға. – Аввал жой топиб ўтириб олай.

– Тўхта! Остонада тура тур! Тиз чўк! – деган фармон эшитилди.

– Бу нимаси?.. Ўтовнинг эгаси менман-ку.

– Йўқ, сен ўтов эгаси эмассан! Эсини еган чол ўтов эгаси бўла оладими!

– Лаббай?

– Гап шундаки, бундан буён ҳеч қачон ва ҳеч қаерда куйламайман, тўйма-тўй тенти раб ҳам юрмайман, сизларни ва ўз обрўйимни унутиб, соқолимни оқини эздан чиқариб, бугунгидек ҳалиги қиз билан ҳаёсизларча куйламайман, иккинчи марта уни кўрсам – кўзим чиқсин, – деб онт ичгин.

– Бекорга овора бўляпсизлар. Эртадан кейин у билан бирга Сарбозорда, эл-юрт олдида куйлайман.

Шунда қий-чув, тўполон бошланди:

– У бизни шарманда қилмоқчи!

– Эсинг борида этагингни ёп!

– Эсини еб қўйган бу!

– Қани жим бўлинг! Шовқин солманг! – деди катта бий уларни тартибга чақириб. – Демак, шундай қарорга келдингми, Раймали?

– Ҳа, айтар сўзим шу.

– Эшитдингларми, Барақбой уруғи вакиллари, бу беорнинг ҳозир нима деганини?

– Эшитдик.

– Ундай бўлса сўзимни тингланглар. Аввало сенга айтадиганим шу, шўрлик Раймали, бутун умрингни ёлғиз отда юриб, тўй-гомшаларда ўтказиб, дўмбирангнинг қорнини қашлаб, масхарабозлик қилиб келдинг – ҳаётингни бошқаларнинг кўнглини хушлашга сарфладинг. Бебошлигингни шу пайтгача ёш деб кечириб келдик. Энди шартинг кетиб, партинг қолди, йўрғалик кетмайди. Сендан ҳазар қиламиз, тақдирга тан бериб, охиратни ҳам ўйлашинг керак. Сен бизнинг маслаҳатимизга кирмай, урф-одатимизни оёқости қилиб, аллақандай қиз билан бегона овуларда кўнгил очиб, ҳаммага майна бўлиб юрибсан. Хўш,

нима ҳам дердик, сени худовандонинг ўзи жазоласин, уволинг ўзингни тутсин. Яна шуни айтмоқчиманки, Абдилхон ўрнингдан тур-чи, қароғим, у билан бир қориндан талашиб тушгансизлар, таянчимиз ҳам, умидимиз ҳам сенсан. Сени бутун Барақбой уруғи номидан бўлисликка кўтарсак, деган фикрдамиз. Аммо аканг ақлдан озиб, нима қилаётганини ўзи ҳам тушунмай турибди. Бу аҳволда у ишимизга зиён келтириши турган гап. Эсини еган ўжар аканг одамлар орасида юзимизни шувут қилмаслиги, ўзгалар бизни масхаралаб кулиб юришмасин учун уни нима қиламан десанг ҳам ҳаққинг бор!

– Ҳеч ким менга пайғамбарлик ҳам, қозилик ҳам қила олмайди, – дея тилга кирди Раймали оға пешгирлик қилиб. – Бу кенгашда иштирок этаётган ва ҳозир бўлмаган бошқа хеш-ақраболар ҳам, ҳаммаларинг ҳам бир гўр – гумроҳлардирсиз. Сизларга ачинаман. Сизлар айбсиз айбдор деб ҳисобланган кимса устидан халқ олдида эмас, балки ўз билганларингизча ўзбошимчалик билан ҳукм чиқармоқчи бўласизлар. Бу дунёда ҳақиқат қаердаю бахт қаерда эканини кўрмаётирсизлар. Ахир, куй қуйилиб келса, куйламоқнинг нима айби бор? Ҳаёт менга умр шомида севги ҳады этган бўлса, севмоқнинг нима уяти бор? Бу дунёда севишганлар бахтиёрлигидан ҳам ортиқ нарса борми? Модомики, сизлар кечикиб топган севгим қувончини тап тортмай куйлаганим учунгина мени телбага чиқарётган бўлсаларингиз, унда сизлардан юз ўгирганим бўлсин! Олам кенг, куним сизларга қолган бўлса, бошим оққан ёққа кетаман. Ҳозироқ Саралага минаман-да, севгилимга бораман ёки бўлмаса куй-қўшиқларимизу феъл-атворимиз билан сизларни безовта қилмаслик учун у билан бирга бошқа ўлкаларга бош олиб кетамиз.

– Йўқ, кетмайсан! – деди боядан бери сукут сақлаб ўтирган Абдилхон даҳшатли хириллаганча. – Ҳеч қаёққа

чиқмайсан, ҳеч қандай Сарбозорга ҳам йўл йўқ сен учун. Эс-хушинг ўзига келгунча, биз сени даволатамиз.

У шундай дедию дарҳол акасининг қўлидан дўмбирасини тортиб олди.

– Мана сенга! – деб подачига ташланган қутурган буқадай нозик асбобни оёқлари остига олиб, синдириб ташлади. – Бундан буён куйлаш нима эканини хаёлингга ҳам келтира кўрма! Ҳой, йигитлар, ана у қирчанғи Саралани бу ёққа келтиринглар! – ишора қилди у.

Ташқарида ишорага шай турганлар зум ўтмай боғлоқлик турган Саралани етаклаб келишди.

– Эгар-жабдуғини ол! Бу ёққа ташла! – дея Абдилхон беркитиб қўйилган болтани қулай ушлаб олганча буюриб турди.

– Мана сенга! Бир қадам ҳам жилмайсан! Ҳеч қанақа Сарбозорга ҳам бормайсан! – деб жазаваси тутганча эгар-жабдуқларни парчалаб, узанги қайишларини кесиб ташлади, узангининг бирини у ёққа, бирини бу ёққа – буталар орасига улоқтириб ташлади.

Жонивор Сарала бўлса ўзининг бошига ҳам шундай қисмат тушишини сезгандай сувликни чайнаб, хириллаб, орқа оёқларида чўнқайганча юлқина бошлади.

– Бундан чиқдики, ҳали Саралага миниб Сарбозорга бормоқчи эканлар-да?.. Кўрсатиб қўяман.

Кўзи қонга тўлган йигитлар шу заҳотиёқ Саралани шахд йиқитишди-да, ҳаш-паш дегунча тўрттала оёғини қил арқон билан чандиб ташлашди. Абдилхон эса темирдек панжаси билан Саралани ғиппа бўғиб, бўғзига пичоқ тиради.

Раймали оға жон-жаҳди билан ушлаб турганлар қўлидан юлқиниб чиқишга интилди.

Шу вақт пичоқ тиғидан тизиллаб отилиб чиққан иссиқ қон Раймали оғанинг кунини тунга айлантириб, кўз ўнгини зимистон қилди-қўйди. Уст-боши Сарала-

нинг буғ кўтарилиб турган қонига беланган Раймали оға гандираклаб, ердан аранг кўтарилди.

– Бехуда уриняпсан! Ахир, пиёда бораман-ку. Эмак-лаб бўлса ҳам бораман! – деди таҳқирланган оқин чопонининг бари билан юзларини артиб.

– Йўқ, пиёда ҳам бормайсан! – дея тишлари тиржайиб қолган Сараланинг калласи узра бошини кескин кўтарди Абдилхон. – Бу ердан энди бир қадам ҳам жилмайсан! – деди босиқ овоз билан ва шу заҳотиёқ яна дағдаға қила бошлади: – Ушланглар! Кўряпсизларми, у телбаланиб қолди! Боғланглар, бўлмаса ўлдиради!

Яна қий-чув, тўс-тўполон бошланди:

– Чилвирни бу ёққа олиб кел!

– Қўлини қайир!

– Қаттиқроқ боғла!

– Эси оғиб қолди. Тавба!

– Кўзларига қара!

– Вой-бой, ақлдан озиб қолди!

– Қани, бу ёққа торт!

– Қайин томонга судра!

– Тезроқ бўл!

Ой қоқ тепага келган маҳал. Еру кўкда осойишталик. Аллақандай афсунгарлар келиб, гулхан ёқишиб, жазавази тутгандай гир айланиб, ақли меровланиб қолган улуғ оқинга ёпишиб олган жин-ажиналарни ҳайдай бошлашди.

Оқин эса қўли орқасига қайрилиб, қайинга чирмаб боғланган ҳолда турарди...

Сўнг домла келиб, Қуръон сураларидан ўқиб, дин номидан панд-насихатлар айтди.

Оқин эса қўли орқасига қайрилган куйи қайинга чирмаб боғланган ҳолда турар эди.

Раймали оға Абдилхон томон юзланиб бирдан куйлаб юборди: «Сўнгги зулмат – барин олиб тун кетар, тонг бўзариб яна ёрқин кун келар. Бироқ, менинг ёруғ

куним қоронғи. Бадбахт иним, Абдилхон, сен қуёшим ўчирдинг, ёруғ куним тун этдинг. Ёшим қайтиб, Раб-бим менга севги ато этганда, дилбандимдан жудо этиб, мотамсаро гердайдинг, қувончингнинг боиси ҳам шундадир. Аммо шўрлик иним Абдилхон, қал-бим уришдан тўхтаб, нафасим чиқмай қолгунга қадар қандай севги билан банд бўлиб, қандай севги билан яшаётганимни билганингда эди! Сен мени дарахтга боғлаб ташладинг, бироқ мен бу ерда эмасман, укам, Абдилхон. Бу ерда жисмимгина банди, холос, жоним – дилим эса сабо каби кенг далани кучиб, ёмғир каби ерга сингиб кетмоқда. Мен ҳар лаҳзада у билан бир-га, унинг қони, тандаги жони бўлиб яшайман. Субҳи-дамда ноз уйқудан турганда ёввойи кийик каби тоғ-дан сакраб тушаман ва унинг хиромон қадамлар би-лан ўтовдан чиқишини кутиб қояда интизор бўлиб тураман. Дилбарим кечувдан ўтмоққа чоғланса, от чоптириб сув кечса, мен унинг ловуллаган юзларию қўлларига туёқ остидан отилиб чиққан кумуш том-чилар бўлиб сачрайман. Дилбандим куйлаганда мен унинг дилбар қўшиғи бўлиб янграйман»...

Тонг ели майсаларни секин шитирлатиб, янги кун бошланганидан дарак берарди. Раймали оға жинни бўлиб қолибди, деб теваарак-атрофдан келган ҳан-гоматалаб қўшнилари отларидан тушмай, нарироқда тўпланиб туришарди.

Оқин эса қўллари орқасига қайрилган ҳолда эгни-боши тилка-пора бўлиб, қайинга боғланганча турарди. У қўшиқ айта бошлади. Бу қўшиқ кейинча-лик халқ орасида ёйилиб кетди:

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, қийин жоним Абдилхон.*

*Саралани жойладинг, қўл-оёғим бойладинг,
Сендан хўрлик қўришни ўйламабман, адо жон.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда,
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон,
Эрки-ла учиб кетсин танамдаги тирик жон...*

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорга етмасман, Бегимой.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.
Сарбозорда сен билан мен сирлашолмам яйрашиб,
Саралам ҳам жойланди, қўл-оёғим бойланди.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда,
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.
Рухдай енгил фалакка учиб кетгум,
Сени суйиб васлингга қачон етгум...*

Бу кечмишнинг ҳангомаси ана шундай.

Эдигей Казангапни сўнгги манзилга – Она Байит қабристонига узатиб бораркан, йўл-йўлакай ана шу воқеалар унинг хаёлидан нари кетмасди.

XI

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади...

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Улар бир замонлар Найман она манқурт ўғлини излаб гир айланиб юрган Малақумдичоп жарлиги бўйлаб ўтишгач, Она Байит қабристони яқинига келиб қолишгандай бўлишди. Эдигей Бўрон гоҳ соатига, гоҳ Сариўзак тепасидаги қуёшга мунтазам равишда қараб борар экан, ҳаммаси кўнгилдагидай бораётганига ишонч ҳосил қилди. Мархумни дафн этганларидан сўнг улар вақтида бекатгача қайтиб келиб, маърака ўтказишга ҳам улгуришади. Тўғри, кун охирлаб қолади. Ҳар бир ишнинг ўз вақтида бўлганига нима етсин. Эҳ, ҳаёт шунақа экан-да! Казангап Она Байитдан ўз тинчини топарди, булар эса, уйга қайтиб келгач, мархумни яхши сўзлар билан яна бир бор ёдга олишар...

Ҳамон аввалгидай – олдинда попукли гилам тўшаб безатилган Қоранор устида Эдигей, кетидан тиркалма арава, унинг ортидан эса қўнғизсимон «Белорусь» экскаватори борарди. Улар тилини осилтирганча бамайлихотир йўртиб бораётган малла ит – Йўлбарснинг кузатувида Малақумдичопдан ўтиб, Она Байит текислигига чиқиб олишган эди. Худди мана шу ерга келишганларида биринчи ишқал ҳодиса юз берди. Кутилмаганда тиканли сим билан ўралган тўсиққа дуч келиб қолишди.

Биринчи бўлиб Эдигей тўхтаб қолди. Ана холос! У ҳатто узангида тик туриб Қоранор устидан ўнгга, сўлга қаради – ҳар беш метрга ўрнатилган тўртбурчак темир-бетон устунларга бир неча қатор қилиб тортилган, ўтиб бўлмас тиканли сим чўл бағрида кўз етган жойгача илондек чўзилиб кетган эди. Бу тўсиқ шунчаки бўлмай, ҳамишаликка ўрнатилган эди. Унинг қардан бошланиб, қаерда тугадини билиб бўлмасди. Балки унинг поёни йўқдир. Ўтиб кетадиган бирон йўл ҳам кўринмайди. Энди нима қилишади? У ёғига қандай қилиб ўтиб олишади?

Бу орада орқадаги тракторлар ҳам тўхтади. Кабинадан биринчи бўлиб Собитжон, ортидан эса Эдилбой Дароз сакраб тушишди.

– Нима гап? – деди Собитжон тўсиқ томонга ишора қилиб. – Бошқа ёқдан чиқиб қолдикми?

– Нега бошқа жой бўларкан? Айни ўзига келдик, фақат манави симтўсиқ қаёқдандир пайдо бўлиб қолибди. Жин урсин!

– Нима, олдин тўсиқ йўқмиди?

– Йўқ эди.

– Энди нима қилдик? Қандай қилиб ўтамыз?

Эдигей индамади. Нима қилишни унинг ўзи ҳам билмасди.

– Эй, тракторингни ўчирсанг-чи! Етар акиллагани! – деди Собитжон кабинадан бошини чиқариб турган Қалибекка.

У моторни ўчирди – экскаваторнинг овози ўчди. Атроф бутунлай жимиб қолди. Эдигей туясида қовоғи солинган кўйи ўтирар, ёнида Собитжон билан Эдилбой Дароз, Қалибек билан Жумағали тракторлари кабинасида қолишди. Оқ наMATга ўралган Казангапнинг жасади тиркалма аравада, ёнида арақхўр куёви – Ойзоданинг эри. Малла ит Йўлбарс пайтдан фойдаланиб, трактор ғилдираги кўланкасига бориб, тумшуғини юқорига кўтарганча, чўққайиб ўтириб олди.

Бепоен Сариўзак чўли осмон остида оламнинг у чеккасидан бу чеккасигача ястаниб ётар, аммо Она Байит мозори сари йўл йўқ эди. Ҳаммалари ҳайрон бўлишиб, сим тўсиқлари қаршисида туриб қолишди.

Жимликни аввал Эдилбой Дароз бузди:

– Эдике, бу ерда илгари тўсиқ бўлмаганмиди-а?

– Ҳеч бало йўқ эди! Биринчи марта кўриб туришим.

– Бундан чиқди, майдон атайлаб ўралган. Эҳтимол, космодром учун мўлжаллашгандир? – деб тахмин қилди Эдилбой Дароз.

– Шунақага ўхшайди. Бўлмаса, яп-яйдоқ далага бунчалик меҳнат сарфлашга на ҳожат бор? Кимнингдир ақлига шу ўй келиб қолганда. Нимани ўйлашса шуни қилишаверади, жин ургурлар! – деб Эдигей сўкина бошлади.

– Жин-пин деб сўкинишдан не фойда! Шундай олис йўлга отланишдан илгари ҳаммасини суриштириб билиш керак эди, – тўнғиллади Собитжон.

Орага оғир жимлик чўқди. Эдигей тепадан Қоранор ёнида турган Собитжонга ёвқараш қилди.

– Сен, қароғим бир оз сабр қил, кўпам безовталанаверма, – деди у иложи борича ўзини босиб. – Бу ерда илгари ҳеч қандай симтўсиқ йўқ эди, бундай бўлишини ким билибди, дейсан?

– Мен ҳам шуни айтяпман-да, – дея минғирлади Собитжон тескари ўгрилганча.

Яна жим қолишди. Эдилбой Дароз ақл бермоқчи бўлгандай, ниманидир мулоҳаза қилиб турган эди.

– Энди бу ёғи нима бўлди, Эдике? Нима қилиш керак? Мозорга бундан бошқа биронта йўл бормикан?

– Ҳа, бўлиши керак. Нега бўлмасин? Бундан беш чақиримча нарида, ўнг томонда йўл бўлгучи эди, – деб жавоб берди Эдигей атрофга аланглаб қарар экан. – Қани, шу томонга қараб юрайлик-чи. Наҳотки у ёқ бу ёққа ўтадиган биронта йўл бўлмаса.

– Бу – аниқми, у ерда йўл борлиги аниқми ўзи? – дея тагин меъдага тега бошлади Собитжон. – Йўқса, на у ёққа, на бу ёққа ўта олмай, мушкул аҳволга тушиб қолмайлик.

– Бор дедим-ку, бор! – деб ишонтирди Эдигей. – Жой-жойларингизга ўтиринглар, жўнадик. Вақтни зое ўтказмайлик.

Улар яна йўлга тушишди. Тракторлар яна тариллай бошлашди. Тиканли сим ёқалаб илгарилашди.

Эдигей жуда қийналди. Кўнгилсиз воқеа уни эсанкиратиб қўйган эди. Буниси қанақа бўлди деб ичида ғижиниб борарди. Ҳамма ёқни ўраб-тўсиб ташлашиб-

ди-ю, мозорга бориш йўлини кўрсатишмабди. Шу ҳам тирикчилик бўлди-ю! Шундай бўлса-да, бу тарафдан, жануб томондан ҳам қандайдир йўл ўтиши керак, деган умид бор эди унда. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Тўппа-тўғри кўтарма ғовнинг устидан чиқиб қолишди.

Кўтарма ғовга яқинлашар эканлар, ўтказиш пунктининг астойдил дид билан мустаҳкам ишланганига эътибор қилишди: кираверишдаги икки қанот қаттиқ бетонда яхлит тошдан ишланган, бир оз юриб борилгач, йўлнинг чеккасида чор-атрофни кузатиб туриш учун ғиштдан қурилган ойнаванд уйча; кечаси йўлни ёритиб туриш учун бўлса керак, текис том устига иккита прожектор фонари ўрнатилган. Кўтарма ғовдан ичкарига қараб асфальт йўл кириб кетади. Эдигей бундай мустаҳкамликни кўриб, ташвишлана бошлади.

Улар пайдо бўлиши биланоқ, қоровулхонадан автоматнинг стволини ерга қаратиб елкасига осиб олган ёшгина, ҳали жудаям ёшгина малларанг аскар бола чиқиб келди. У йўл-йўлакай виқор билан гимнастёркасининг этагини тортиб тўғрилаб, бошидаги фураж-касини ҳам яхшилаб қўндириб олгач, ола-була кўтарма ғовнинг ўртасига келганда қотиб туриб қолди. Бироқ, Эдигей йўлни тўсиб турган яккачўпга яқинлаб келавергач, ҳар ҳолда, у биринчи бўлиб салом берди.

– Салом, – дея чеккасига қўлини қўйди соқчи болаларникидек беғубор кўзларини Эдигейга тикиб. – Ким бўласизлар? Қаёққа кетяпсизлар?

– Биз шу ерлик бўламиз, аскар. Оқсоқолимиз қазо қилди, уни мозорга қўйгани олиб келяпмиз.

– Рухсатномасиз рухсат йўқ, – дея аскар бола бошини чайқади-да, Қоранорнинг кавш қайтараётган тумшуғидан сесканиб кетгандай ўзини нари олди. – Бу ер қўриқланадиган зона, – деб тушунтирди у.

– Тушунаман, бироқ биз қабристонга бораётган кишилармиз. У мана шу ерда, узоқ эмас. Нима бўпти бор-

сак? Дафн этамизу орқамизга қайтамиз. Бошқа ишимиз йўқ.

– Ўтказа олмайман, ҳаққим йўқ, – деди соқчи.

– Менга қара, қароғим, – Эдигей кўксидаги жанговар орден ва медаллари яхшироқ кўринсин учун эгардан энгашди, – бегона одамлар эмасмиз. Бўронли бекатиданмиз. Эшитган бўлсанг керак. Марҳумни кўмиш керак-ку, ахир. Қабристонга кирамизу изимизга қайтамиз.

– Тушунаман, ахир, – соқчи соддалик билан елка қисиб энди гап бошлаган эди, шу пайт Собитжон шошиб турган мартабали кишидек бемаврид сохта юриш қилиб келиб қолди.

– Нима гап ўзи? Мен облпрофсоветданман, – деди у хириллаб. – Нега тўхтаб қолдик?

– Кириш ман этилган.

– Ахир, ўртоқ соқчи, мен облпрофсоветданман, деб айтдим-ку.

– Қаердан эканингизнинг менга аҳамияти йўқ.

– Буниси қанақа бўлди? – деди Собитжон тайсаллаб.

– Шунақа. Қўриқланадиган зона!

– Унда гапни чўзиб ўтиришга на ҳожат бор? – деди Собитжон изза тортиб.

– Ким чўзаяпти? Мен сизга эмас, манави туя минган чолни ҳурмат қилганимдан тушунтиряпман тушуниб олсин учун. Аслини айтганда, бегона одамлар билан гаплашишга ҳаққим йўқ. Постда турибман.

– Демак, мозорга йўл йўқми?

– Дарвоқе, шундай. Қабристонга ўтиш у ёқда турсин, умуман, бу ердан ўтиш энди ман этилган.

– Начора, ўйлаганимдай бўлиб чиқди, – дея зарда қилди Собитжон. – Шундай бўларини билиб, қўйинглар, бу ишни десам, йўқ бўлмади! «Она Байит!» Она Байит!», деб қулоқ миямни единглар. Мана энди сенга «Она Байит!» – у шу сўзларни айтиб ғазаб билан ерга тупурганча нари кетди.

Соқчи олдида Эдигей ўзини ноқулай сезди.

– Кечир, ўғлим, – деди у оталарча меҳрибонлик билан. – Ҳаммаси равшан, сен хизмат бурчингни ўта-япсан. Бироқ, марҳумни нима қиламиз энди? Бу, ахир ёўла эмас-ку, ағдарсанг-да, кетаверсанг.

– Мен тушуниб, турибман, бироқ иложим қанча? Менга нима дейишса, шуни бажаришим керак. Бу ерда бошлиқ эмасман-ку, ахир.

– Ҳа-а, шунақа-а, – Эдигейнинг ҳафсаласи пир бўлди. – Ўзинг асли қаерлик бўласан?

– Вологдадан, отахон, – соқчи уялиб, болаларча хурсанд бўлиб «о» га урғу бериб гапирди. Бундай саволга жавоб бериш мароқли эканини яширмай илжайиб турарди.

– Нима, у ёқда сизларнинг Вологдангизда ҳам мазорда соқчилар туришадими?

– Бу нима деганингиз, отахон, нега энди! Бизда қабристонга қачон хоҳласанг ва қанча хоҳласанг бораверсан. Гап унда эмас-ку. Бу ер ёпиқ зона. Ахир, сизнинг ўзингиз ҳам, отахон, ҳарбий хизматни ўтаган экансиз, кўриб турибман. Хизмат хизматлигича қолади. Истайсанми-йўқми, бу бурч, ундан ҳеч қаёққа бош олиб кета олмайсан.

– Шундайликка шундай-а, – дея маъқуллади Эдигей, – бироқ марҳумни нима қиламиз?

Улар жим қолишди. Мовий кўзли, маллақошли аскар жиддий ўйланиб туриб, афсусланганча бош чайқади:

– Йўқ, отахон, бўлмайди! Ҳаққим йўқ!

– Нима ҳам қилардик, – деди Эдигей мушкул аҳволда қолиб.

Ҳамроҳлари томон қарашга унинг юзи чидамади. Чунки Собитжон борган сари тутақиб, Эдилбой Дарозга нималарнидир гапираётган эди. Унинг аччиқ-санчиқ сўзлари экскаваторнинг ёнида турганларга ҳам эшитилаётган эди:

– Айтмадимми, шунчалик олис жойга бориб юришнинг ҳожати йўқ деб. Бу – эскилик қолдиғи, хурофот-

нинг касофати! Ҳам ўзларингизни, ҳам бошқаларни миясини ачитасизлар. Ўликни қаерга кўмишнинг нима фарқи бор? Йўқ, ўламан Оллоҳ, нима бўлса ҳам Она Байитга элтиб кўмамиз, кетавер, сенсиз ҳам кўмиб келамиз, дейсан! Мана, кўмавер энди!

Эдилбой Дароз индамай ундан узоқлашди.

– Менга қара, оғайни, – деди у кўтарма ғовнинг олдига келиб соқчига. – Мен ҳам хизмат қилганман, биламан баъзи тартиб-қоидаларни. Телефонинг борми?

– Бор, албатта.

– Ундай бўлса қоровул бошлиғига кўнғироқ қил. Шу ерлик кишилар келиб, Она Байитга ўтишга рухсат сўрашяпти, деб айтгин.

– Нима, нима? Она Байит? – деб қайта сўради соқчи.

– Ҳа, Она Байит. Ота-бобомиз ётган қабристон шундай деб аталади. Телефон қил, оғайни, бошқа иложимиз йўқ. Ўзи бизга рухсат олиб берсин. Биз эса – ишонавер, дарҳол қайтамиз, мазордан бошқа бирон нарса бизни қизиқтирмайди.

Соқчи оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб тураркан, қовоғи солинганча ўйланиб қолди.

– Сен шубҳа қилма, – деди Эдилбой Дароз. – Ҳаммаси устав бўйича бўлади. Постга бегона одамлар келишди, сен қоровул бошлиғига ахборот беряпсан. Бўлгани шу. Қизиқ экансан! Айтиб қўйиш сенинг вазифанг-ку, ахир.

– Хўп, майли, – деб бош ирғади соқчи. – Ҳозир кўнғироқ қиламан. Бироқ қоровул бошлиғи кўпинча постларни кузатиб, айланиб юради – ўрнида бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳудуднинг эса ўзларинг кўриб турибсизлар, қанчалик катта эканини!

– Балки менга ҳам рухсат берарсан ёнингда бўлсам? – деб сўради Эдилбой Дароз илтимос қилиб. – Керакли гапларни айтиб турарман.

– Бўпти, юринг, – рози бўлди соқчи.

Иккаласи қоровулхонага кириб кетишди. Эшик очик, Эдигей ҳамма гапларни эшитиб турарди. Соқчи қаёққадир қўнғироқ қилиб ҳамон қоровул бошлиғини сўради. Уни эса топмасди.

– Йў-ўқ, менга қоровул бошлиғи керак! – деб тушунтирарди у. – Шахсан ўзи... йўғ-э. Муҳим иш бор.

Эдигей асабийлашди. Қоровул бошлиғи қайси гўрда экан? Иш бир ўнгидан келмадими – бўлди!

Ниҳоят, топилди.

– Ўртоқ лейтенант! Ўртоқ лейтенант! – соқчи жангдор овоз билан ҳаяжонланиб гапирарди. – Маҳаллий кишилар эски қабристонга бир кимсани кўмишга келишибди. Нима қилайин?..

Эдигей хушёр тортди. Лейтенант бир оғиз ўтказиб юбор, деса бўлди. Баракалло, Эдилбой Дароз! Нима қилса ҳам фаҳм-фаросатли йигит. Бироқ соқчининг гапи ҳамон тугамаётган эди. Энди у ҳадеб саволларга жавоб берарди.

– Об-бо... Қанча дейсизми? Олтига. Марҳум билан етти киши. Қандайдир чол ўлибди. Уларнинг бошлиғи туя миниб олган. Яна прицепли тракторлари ҳам бор. Трактор ортида эса экскаватор... Қандай? Мен нима дейин? Демак, мумкин эмас?! Рухсат йўқ денг. Хўп, айтаман.

Шу чоқ Эдилбой Дарознинг овози янгради. У гўшакни тортиб олган эди.

– Ўртоқ лейтенант! Бизнинг аҳволимизни тушунинг. Ўртоқ лейтенант, Бўронли бекатидан келдик. Энди қаерга борамиз? Аҳволимизни тушунинг, ўртоқ лейтенант. Биз шу ерлик одамлармиз. Ҳеч қандай ёмон фикримиз йўқ. Фақат ўликни кўмамиз-у изимизга қайтамыз... А? Нима? Бу қанақаси бўлди? Келинг, келиб ўз кўзингиз билан кўрсангиз, ишонч ҳосил қиласиз! Бу ерда бизни бошлаб келган оқсоқолимиз бор. Уруш қатнашчиси. Унга ўзингиз тушунтиринг.

Эдилбой Дароз қоровулхонадан асабийлашиб чиқди: лейтенант ҳозир ўзи келиб, масалани шу ерда ҳал қилишини айтибди. Унинг ортидан келган соқчи ҳам шу гапни айтиб, бир оз енгил тортгандай бўлди, чунки бу ёғини қоровул бошлиғининг ўзи ҳал этиши керак эди. У энди ола-була кўтарма ғовнинг олдида у ёқдан бу ёққа юриб турарди.

Эдигей Бўрон ўйга толди. Йўлнинг бундай бўлиши кимнинг хаёлига келибди, дейсиз. Лейтенантнинг келишини кутишдан бошқа илож йўқ. Эдигей шу маҳал туясидан ирғиб тушди-да, уни етаклаб бориб экскаваторнинг чўмичига боғлаб қўйди. Сўнг яна кўтарма ғов томон қайтди. Тракторчи Қалибек билан Жумағалилар ўзаро гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтиришар эди. Собитжон одамлардан четда бўзчининг моксидай у ёқдан бу ёққа ўзича ғижиниб юриб турганди. Казангапнинг куёви – Ойзоданинг эри эса ҳамон аввалгидай тиркалма арава устида марҳумнинг ёнида ўтирарди.

– Эдике, у ёқда нима гап, бизни ўтказиб юбормоқчи бўлишдими? – деб сўради у Эдигейдан.

– Ўтказиб юборишар. Ҳозир бошлиқ – лейтенантнинг ўзи келади. Нега қўйишмас экан? Нима, биз жосусмидик. Аравадан тушиб, бир оз оёқларингни ёзсанглар бўлармиди.

Соат уч бўлиб қолган эди. Улар эса ҳали ҳам Она Байитга етиб келишмаганди.

Эдигей соқчининг ёнига қайтиб:

– Ўғлим, бошлиғингни ҳали анча кутамизми? – деб сўради.

– Йўғ-э. Ҳозир келиб қолади, остида машинаси бор. Ўн-ўн беш дақиқалик йўл.

– Ҳа, майли, унда кутамиз. Бу тиканли симларнинг тортилганига кўп бўлдимиди?

– Ҳа, анча бўлди. Уни биз тортганмиз. Бу ерда хизмат қилаётганимга бир йил тўлди. Демак, тевааракни ўраб қўйганимизга ярим йилча бўлай, деб қолибди.

– Шуни айтяпман-да. Бунақа тўсиқ борлигини мен ҳам билмасдим. Мархумни бу ёққа дафн этиш учун мен бошлаб келган эдим, энди эса гуноҳкордай бўлиб турибман. Бу ерда бизнинг қадимий мазоримиз – Она Байит жойлашган. Мархум Казангап эса жуда яхши одам эди. Бекатчада ўттиз йил бирга ишладик. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлсин, деган эдим.

Соқчи, афтидан, Эдигей Бўронга ҳамдардлик билдираётгандай эди.

– Менга қаранг, отахон, – деди у уддабуронлик қилиб. – Ҳозир қоровул бошлиғи Тансиқбоев келиши билан яхшилаб тушунтиринглар. У ҳам одам-ку, ахир. Юқоридагиларга хабар қилсин. Эҳтимол, улар рухсат бериб қолишар.

– Яхши маслаҳатинг учун раҳмат. Бўлмаса, биз нима қиламиз? Нима дединг, Тансиқбоев дедингми? Лейтенантнинг фамилияси Тансиқбоевми?

– Ҳа, Тансиқбоев. Бу ерга келганига кўп бўлгани йўқ. Нега сўраяпсиз, танишми? У сизларнинг миллатингиздан. Балки бирон яқин кишиларингиз бўлиб чиқар?

– Э, йўқ, – деб кулимсиради Эдигей. – Сизларда Ивановлар кўп бўлганидек бизларда ким кўп – Тансиқбоевлар кўп. Шунчаки, шунақа фамилиядаги бир киши эсимга тушиб қолди.

Шу пайт постдаги телефон жиринглаб, соқчи ўша ёққа югуриб кетди. Эдигей ёлғиз қолди: қошлари хурпайиб, машина кўринмаяптими, дегандай йўлга маъюс қараб, бошини чайқаб қўйди. «Бу ўша – чағиркўзнинг ўғли бўлиб чиқса-я? – ўйлади у ва ўзини-ўзи койий кетди ичида. – Яна қайси балони ўйлаб топдинг? Миясига келган нарсани қара-я! Бунақа фамилиядагилар озмунчами. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас». У Тансиқбоевлар билан кейинчалик орани очиқ қилиб олган бутунлай... Ҳар нечук, ер юзида ҳақиқат бор! Бор! Қандай бўлмасин, ҳақиқат ҳар доим бўлади...

У бир четга чиқди-да, лейтенант Тансиқбоевнинг кўзига дарҳол кўринсин учун дастрўмолчасини олиб кўксидаги орден ва медалларини, зарбдор меҳнати учун олган значокларини эринмасдан ялтиратиб артди.

ХII

Ҳалиги чағиркўз Тансиқбоевнинг кейинги ҳаёти бундай бўлган эди.

1956 йил баҳорининг охирларида Қумбел депосида катта митинг бўлиб, унга ҳамма бекат ва бекатчалардан темирийўлчилар тўпланишган эди. Ўша куни фақат йўлда навбатчиликда турганларгина ўз постларида қолишди. Эдигей Бўрон ўз умрида не-не йиғилишларни кўрган бўлса ҳам, бу митинг унинг учун унутилмас бўлди.

Улар паровоз таъмири цехига йиғилишди. Ҳамма ёқда тумонат одам. Айримлар жой бўлмаганидан нақд шифтнинг тагигача тирбанд бўлиб, тўсинларнинг девордан чиқиб турган жойларигача ўтириб олишган эди. Бироқ, энг муҳими – қандай зўр нутқлар сўзланмади! Бериянинг бутун қилмишлари бошдан-охиригача очиб ташланди. Ярамас жаллоднинг шармандасини чиқаришди! То кечгача сўзга чиқишлар давом этди, депо ишчиларининг ўзлари бирма-бир минбарга кўтарилаверишди, бирор одам кетмади, гўё ҳамма ўз ўрнида михланиб қолгандай эди. Фақат овозлар тўлқини худди ўрмоннинг шовуллашидек гувиллаб турарди. Кимнингдир оломон қаторидан тоза русча талаффузда: «Худди бўрон олдидаги денгизга ўхшайди-я», дегани ҳам хотирада қолди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Унинг юраги дук-дук урарди, фронтда хужум олдидан шундай бўларди, у жуда чиниққан эди. Томоғи қуриб борарди. Аммо оломон ичида қаердан сув топиб бўларди? Сув қидиришга вақт ҳам йўқ эди, чидашга тўғри келди. Танаффусда Эдигей одамлар орасида туртиниб зўрға депо

парторги, собиқ катта бекат бошлиғи Чернов ёнига ўтиб олди. У президиумда эди.

– Менга қара, Андрей Петрович, мен ҳам сўзга чиқсаммикин-а?

– Майли, агар зарурат бўлса.

– Хоҳишим бор, ҳатто жуда ҳам хоҳлайман. Лекин олдин сен билан маслаҳатлашиб олишимиз лозим. Эсингдами, бекатимизда Қуттибоев деган киши бўларди. Абутолиб Қуттибоев. Ревизор унга Югославия ҳақида хотиралар ёзяпти, деб айб таққан эди. Абутолиб у ёқда партизанлар сафида жанг қилган. Яна ҳар хил бўлмағур айбларни қўшиб ёзган ўша ревизор. Кейин бериячилар келиб бечорани банди қилиб кетишди. У шу бўйи ўлиб кетди, бекордан-бекорга йўқ бўлиб кетди шўрлик! Эсингга тушдими?

– Ҳа, эслайман, хотини справкага келган эди.

– Ана ўша! Кейин оиласи ҳам кўчиб кетди-ку. Бугунги гапларни эшитиб ўтириб, ўйланиб қолдим. Югославия билан дўст бўлсак, ҳеч қандай ихтилофимиз бўлмаса, нега бегуноҳ одамлар жабр кўриб кетаверар экан? Абутолибнинг болалари ҳам катта бўлиб қолишди, мактабга қатнашяпти. Шундай бўлгач, масалани ойдинлаштириб олиш керак. Акс ҳолда, ҳамма уларга таъна тошини отаверади. Болалар кўп жабр кўришди – отасиз қолишди, ахир.

– Сабр қил, Эдигей. Демак, сен шу ҳақда гапирмоқчисан, шундайми?

– Шундай.

– Ҳалиги ревизорнинг фамилиясини биласанми?

– Билиб олиш қийин эмас. Мен уни кейин ҳеч учратмадим.

– Шу тобда кимдан биласан? Ундан кейин, у айнан нима ёзганлиги ҳақида қўлингга бирор хужжатинг, далил-исботинг борми?

– Ўшандан бошқа ким ҳам ёзарди?

– Бу ўринда фактик далиллар керак бўлади, оғайни Бўрон. Мабодо, сен ўйлагандай бўлиб чиқмаса-чи? Бу ҳазилакам гап эмас. Менга қара, Эдигей, маслаҳатга кулоқ сол. Шуларнинг ҳаммаси ҳақида Олмаотага хат ёз. Бу воқеа қандай бўлганини, бутун тафсилоти билан айнан ёзиб, республика партия Марказий Қўмитасига жўнат. У ерда ўзлари аниқлаб олишади. Пайсалга солиб ўтиришмайди. Партия бу ишга қаттиқ киришди. Ўзинг кўриб турибсан-ку.

Бошқаларга қўшилиб ўша митингда Эдигей Бўрон ҳам: «Партияга шон-шарафлар бўлсин! Партиямиз йўлини қўллаб-қувватлаймиз!», дея баланд овоз билан ҳайқирди. Кейин, митинг охирида орқароқда кимдир «Интернационал»ни бошлаб юборди. Унга бир неча овоз қўшилди, бирор дақиқадан кейин бутун оломон депони тўлдириб барча замонларнинг буюк гимнини, барча мазлумлар гимнини бир одамдек куйлай бошлашди. Эдигей ҳеч қачон бунчалик кўп одамлар орасида куйламаган эди. Тантанавор, мағрур, айна пайтда аччиқ алам ифодаланаётган куй садоси худди тўлқиндек кўтарилиб, узоқ-узоқларга кетаётгандек туюларди. Коммунистлар гимни қалбларда жасорат туйғуларини тошириб, бахтли келажак учун курашга чорларди.

Эдигей кўпинча, қаттиқ ҳаяжонланган пайтларида бўлгани каби ҳозир ҳам ўзини Орол денгизида юргандек ҳис этди. Унинг хаёллари тўлқинлар устида учиб юрган эркин чайкалар сингари бепоён осмон бўйлаб парвоз қиларди.

Ана шундай қувончли туйғуларга кўмилиб, уйига қайтди. Чой устида Уккуболага митингда бўлган гапларни бутун тафсилоти билан ҳаяжонланиб ҳикоя қилиб берди. Ўзининг ҳам сўзга чиқмоқчи бўлгани, ҳозирча парторг Чернов унга бошқа маслаҳат берганини ҳам айтиб ўтди. Уккубола эрининг сўзларини

мириқиб тинглар, унга дам-бадам самовардан иссиқ чой қуйиб узатарди.

– Сенга нима бўлди, бир самовар чойни ичиб қўйдинг-ку! – дея ҳайрон бўлди хотини жилмайиб.

– Биласанми, митингда нима сабабдандир шунчалар чанқадимки, асти қўяверасан! Ниҳоятда ҳаяжонландим. Одам кўп эди, қимирлаб бўлмайдди. Митинг тугагандан кейин отилиб чиқиб, сувга чопдим. Қарасам, бир таркиб биз томонга жўнамоқчи. Югуриб бориб машинистнинг ёнига чиқиб олдим. Ўзимизнинг йигит бўлиб чиқди: тўғроқтомлик Жондўст экан. Йўлда сувидан ичдим, албатта, лекин чанқоқни қондириб бўлармиди!

– Шунинг учун экан-да, кўриб турибман, – деб сўз қотди Уккубола. У яна қайтадан чой қуяркан, деди: – Гап бундай, Эдигей, сен Абутолибнинг болаларини эслаб яхши қилибсан. Шундай экан, етимлар елкасини қисиб юмасин десанг, журъатлироқ бўл. Хат яхши, аммо то ёзилиб, етиб боргунча ўқириб, тегишли одамлар ўйлаб кўргунча кўп вақт ўтади. Яхшиси ўзинг Олмаотага борақол. Бўлган воқеани ўша ернинг ўзида айтасан-қўясан.

– Сенингча, Олмаотага ўзим боришим керакми? Тўппа-тўғри энг катта бошлиққа учрашайми?

– Ҳа, нима бўпти? Иш юзасидан борасан-ку. Дўстинг Елизаров қанчадан бери чақиргани-чақирган. Ҳар сафар манзилини қолдириб кетади. Мен бормаганимдан кейин, сен бор. Мен уйни ташлаб чиқолмасам, болаларни кимга қолдирамиз? Сен бу ишни пайсалга солма. Отпускангни ол. Шунча йил ичида қанча отпусқа олишинг мумкин эди – юз йиллик. Бирор марта ол, бориб ўша ернинг ўзида катта одамларга айт.

Эдигей хотинининг ақлига қойил қолди.

– Рост, хотин, гапнинг пўсткалласини айтяпсан. Ўйлаб кўриш керак.

– Кўп ўйлайверма. Мулоҳаза қилиб ўтирадиган вақт эмас ҳозир. Қанча эртароқ ҳаракат қилсанг, шунча яхши. Афанасий Иванович сенга албатта ёрдам беради. Қаерга бориш, кимга учрашиш кераклигини у яхши билади.

– Тўппа-тўғри.

– Шунинг учун айтяпман-да. Кечиктиришнинг ҳожати йўқ. Бир йўла уйга керакли нарсалар ҳам ола келасан. Қизларимиз ҳам катта бўлиб қолишди. Саула кузда мактабга боради. Интернатга жойлаштирамизми ё нима қиламиз? Бу ҳақда ўйлаб кўрдингми?

– Ўйлаб қўйганман, ўйламай бўлармиди! – қизларининг тез ўсганидан, яқинда мактабга бориши мумкинлигидан ҳайрон қолганлигини яширишга уринди Эдигей Бўрон бирдан ўз хатосини фаҳмлаб.

– Агар ўйлаган бўлсанг, – дея давом этди Уккубола, – бор, биз ўша йиллари не кунларни бошдан кечирганларимизни одамларга етказ. Улар етимларга оталарининг таъна-маломатидан қутулишлари учун ёрдам беришсин. Кейин вақтинг бўлса, қизларингга, менга у-бу нарса қарасанг ёмон бўлмасди. Мен ҳам ахир энди ёш эмасман.

Эдигей хотинига қаради. Қизиқ, ҳамиша кўриб юриб пайқамаган нарсангни бир қарашда англаб қоласан экан. Албатта, у ёш эмас, аммо кексаликка ҳам ҳали анча узоқ эди. Лекин у хотинининг қарашларида оқиллик пайдо бўлганлигини тушунди. Сочига оқ оралаганини ҳам пайқайди. Унинг чаккаларидаги оқ сочлари уч-тўрттадан кўп эмасди, аммо шунинг ўзиёқ бошидан кечирганлари тўғрисида гувоҳлик бериб турарди...

Орадан бир кун ўтгач, Эдигей Қумбел бекатида йўловчи сифатида турарди. Дарвоқе, Олмаота поездига чиқиш учун Бўронлидан бир қадам орқага юришга тўғри келди. Эдигей бунга афсусланмади. Чунки аввало бораёт-

гани ҳақида Елизаровга телеграмма жўнатиши керак эди. Бунинг учун катта бекатга бориш зарур эди.

Кейин Москва – Олмаота поезди етиб келди, Эдигей шу поездда ўзининг Бўронли бекати орқали Олмаотага жўнаб кетди. Унинг жойи купели вагонда, юқори полкада эди. Эдигей нарсаларини жойлаштириб, ўз бекатини кўрмай ўтиб кетмаслик, уни йўловчи сифатида поезддан туриб кузатиш мақсадида дарҳол йўлакка чиқди ва вагон деразалари ёнига келди, шундан кейин ўз полкасига чиқиб олиб ухлайвериши мумкин-ку. Олдинда икки суткалик йўл бор. Дастлаб шундай деб ўйлаган Эдигей иккинчи куниёқ мажбурий бекорчиликдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Поездда фақат еб-ичиш ва ухлашдан бошқани билмайдиган ишёқмасларни кўриб ҳайратланди.

Бироқ биринчи куни, хусусан, биринчи соатларда ноқ оиласидан узоқ муддатга чиқиб кетишга одатланмаганидан кўнгли нотинч бўлиб, ташвишлана бошлади. У вагон деразалари олдида бирмунча ҳаяжонли, уст-боши тартибли турарди: катта бекатдаги магазиндан шундай кунларда кийиш учун сотиб олинган янги шляпа, эгнида тоза кўйлак ва Казангапнинг уруш давридан бери яхшигина сақлаб юрган кители. Унга бу кителни Казангап мажбуран кийдирган, орден ва медалларини кўксингга тақиб олсанг, галифе шиму офицерлар киядиган хром этик билан жуда ярашади, деган эди. Бу этикни Эдигей аҳён-аҳёнда кийса ҳам, ниҳоятда ёқтирарди. Эдигей одам савлатли кўриниши учун энг аввал яхши этик ва янги бош кийим бўлиши керак, деб ҳисоблар эди. Ҳозир унда буларнинг иккаласи ҳам бор.

Дераза олдида у шундай ҳолатда турарди. Вагондан у ёқ бу ёққа ўтганлар унга ҳурмат билан назар ташлаб ўтирдилар. Эдигей Бўрон қиёфасида бутун фазилат-

лари ва изтироблари ифодаланган бўлса-да, бошқалардан ажралиб турар эди.

Поезд Сариўзак ялангликлари бўйлаб гўё олдинда югуриб кетаётган уфқнинг тиниқ гардишини қувиб етишга шошилаётгандай елдек учиб борарди. Дунёда фақат икки табиий куч мавжуд эди: осмон ва яланг чўл. Узоқда улар туташгандек кўринар, тезюрар поезд ҳам ўша томонга интиларди.

Бўронли ерлари ҳам яқинлашиб қолди. Бу ерда ҳар қарич ер, ҳар бир тош таниш. Бўронлига яқинлаша бораркан, Эдигей руҳи кўтарилиб, деразага яқин келди, мийиғида илжайиб қўйди, гўё кўп йиллар бу ерда бўлмагандай ҳис қилди ўзини. Мана, бекатгача ҳам етиб келди. Семафор, уйчалар, ёнма-ён қурилган бинолару омбор ёнида тахлаб қўйилган рельслар ва шпаллар кўз ўнгидан лип-лип ўтиб турди. Эдигей ҳатто ўз қизчаларини ҳам таний олди. Улар бугун мағрибдан машриққа йўл олган барча йўловчи поездларини қузатган бўлишлари мумкин.

Саула ва Шарофат шу ерда эканликларини билдириш учун ҳам қўлларини силкитиб, сакраб-сакраб қўйишар, вагон деразаларига қараб жилмайишарди. Уларнинг майда ўрилган сочлари силкинар, кўзлари порлар эди. Эдигей беихтиёр деразага ёпишиб олди-да, уларга қарата қўл силкитди, минғирлаб эркаловчи сўзлар айтди, лекин қизлари уни кўришмади, ё таний олмади. Шунга қарамай, улар поезд ўтиб кетишини кутиб турганлигидан Эдигей хурсанд бўлди. Бироқ йўловчилардан ҳеч бири ҳозиргина унинг болалари, уйи, бекати ортда қолиб кетганлигини пайқамади! Айниқса, бекатчадан нариёқдаги далада туялар галасида унинг машхур Қоранори юрганлигини ҳеч ким тасаввур ҳам этолмасди. Эдигей эса узоқдан кўрибоқ, уни дарҳол таниди ва кўзларида қувонч пайдо бўлди.

Кейинчалик, уйидан бир неча бекат узоқлашгач, Эдигей уйқуга кетди. У вагон ғилдиракларининг бир маромдаги тақа-туқ овозлари, йўловчилар суҳбатларининг аллаловчи садолари остида анчагача ширингина ухлади.

Иккинчи куни тушдан кейин Чимкентдан то бутун Еттисув бўйлаб чўзилиб кетган Олатов тоғлари бошланди. Бу тоғлар шу қадар чиройли эдики, одамнинг кўзи қувонарди! Эдигей Бўрон темир йўл билан ёнма-ён то Олмаотагача чўзилиб кетган қорли чўққиларнинг улуғвор қиёфасини кўриб, ҳар қанча севинмасин, уларга қараб тўймади. Унинг учун, сариўзаклик чўл кишиси учун бу бир мўъжиза бўлиб, абадийликни томоша қилаётгандек эди. Олатов тоғлари уни фақат мафтун этибгина қолмасдан, чуқур ўйга толдирди ҳам. Тоғларга қараб туриб ўй суриш унга ёқар эди. Шу тарзда у хаёлан ҳали ўзига нотаниш бўлган, ўтмишдаги хатолар энди сира такрорланмаслиги кераклигини айтган масъул кишилар билан учрашувга, уларга Абутолиб оиласининг аччиқ қисмати тўғрисида сўзлаб беришга тайёрланарди. Текшириб кўришсин, қандай қилиб бу ишни тўғрилаш масаласини ҳал қилишсин. Абутолибнинг ўзини-ку, тирилтириб бўлмайди, бироқ унинг болаларини ҳеч ким ранжитмаслиги, уларга ҳам йўл очиб қўйилиши керак-ку, ахир. Каттаси Довул шу йил кузда мактабга боради, ҳеч кимдан хавотирланмай бемалол ўқисин. Лекин ҳозир қаерда улар? Қисмати нима бўлди? Зарифа нима қилиб юрган экан?

Шу ҳақда ўйларкан, Эдигейнинг кўнгли қаттиқ ранжиди. Энди ўтган воқеаларни унутиб, ғазабдан тушадиган вақт келди. Улар ўтмишда қолган экан, бу ҳақда бутунлай ўйламаслик мумкин-ку, ахир. Лекин нима унутилди, нима унутилмади – бу фақат ёлғиз Худонинг ўзига маълум! Эдигей Бўрон хафа бўлди, тақдирга тан бериб, ўзини босди. Буни кимга ҳам

айта олардинг-у, ким тушунарди? Осмонга тиргович бўлиб ўтирган қорли тоғларгами – уларнинг ердагилар ташвиши билан қанчалик иши бор. Шунинг учун ҳам улар тоғ, улуғвор Олатов саналади; минг-минглаб одамлар келаверадилар, кетаверадилар, бу тоғлар эса абадий тураверади, одамлар уларга қараб ўй ўйлайдилару тоғлар эса метиндек, жим қолаверади...

Эдигей хаёлга берилиб, Абутолибнинг «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга мурожаати»ни ёзиб олганидан кейин, бу ривоят устида кўп ўйлаганини, бир суҳбатда Раймали оға билан Бегимой каби кишилар ҳаёт йўлида учрашиб қолиб, бир-бирларига қанча бахт келтирсалар, шунча қайғу-алам ҳам келтириши, ҳатто бири иккинчисининг бошига кулфат солиш, бироқ ҳеч бир кимса ўз атрофидаги кишилар ҳукмидан қочиб қутулмаслиги тўғрисида айтганларини бирма-бир эслади. Раймали оғага яхшилик қилишни раво кўрган яқин кишилари унга нисбатан ўзлари ўйлаганларича иш тутдилар. Бу бир пайтлар Эдигей учун доно сўзларгина эди, чунки ҳали у бу сўзларнинг ҳақ эканлигини синаб кўрмаган, азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Майли, Зарифаю у бундай воқеалардан ер билан осмондек узоқ бўлишсин – уларнинг ораларида ҳеч вақо бўлмаган. Бари бир, Зарифа ҳақида кўп ўйлар, уни чин дилдан севарди. Бироқ Зарифа ўша муқаррар қийинчиликдан қутулиш учун биринчи бўлиб ўзини зарбага тутиб берди. У ўзи учун шундай қилди, томирдаги қонни тўхтатиб қўйгандек бирданига шу қарорга келди, лекин у Абутолиб ҳақида ўйламади, ўзининг бу қарори унга қанчалик қимматга тушиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмади. Яхшики, у тирик қолди. Эндиликда шундай кўргулик яқинлашгудай бўлса, уни бир кўриши ёки эшитиши биланоқ дунёнинг нариги чеккасигача қочиб кетишга тайёр эди.

Эдигей ўзидан кулиб, бир вақтлар Абутолибдан Германияда Гёте деган машҳур шоир бўлганлигини эшитиб, ажабланганлигини ҳам эслаб қўйди. Унинг номи қозоқчада унчалик жарангдор эшитилмайдию лекин гап бунда эмас. Ҳар бир шахс тақдир тақозоси қилган исми билан юради. Кекса Гёте ёши етмишдан ошганида ёшгина сулувга кўнгил қўйган, қиз ҳам шоирни сидқидилдан севган, дейишади. Буни ҳамма билгану, ҳеч ким Гётенинг оёқ-қўлини боғлаб қўйиб, уни ақлдан озганликда айбламаган... Раймали оғага нисбатан қандай муносабатда бўлдилар! Инсонни хўрладилар, йўқ қилдилар, аслида эса унга яхшилик қилмоқчи эдилар... Зарифа ҳам ўзича эрига яхшилик қилди... Шу сабабли у Зарифадан норози эмас. Севган кишисидан хафа бўлиш мумкин эмас-ку, ахир. Аксинча, ўзингни нимадандир гуноҳкор қилиб, айбдор ҳисоблайсан, ўзингга оғир бўлса майли, хотинингга асло ёмон бўлмасин... Агар кўлингдан келса, хотининг сени ташлаб кетганда ҳам, уни ёдингдан чиқарма ва сев!..

Эдигей Бўрон ана шундай ўйлар билан хотинини эслаб ва суюб, Абутолибни, унинг етим қолган болаларини хотирлаб, йўлида давом этди.

Эдигей Олмаотага яқинлашаркан, бирдан ўйлаб қолди: борди-ю, Елизаров жойида бўлмаса-чи? Унда нима қиламан? Оббо! Нега бу фикр уйда хаёлига келмади? Уккубола ҳам бу ҳақда ўйлаб кўрмабди. Ўзлари истаганларича иш тутишибди. Сариўзакдан ҳеч қаёққа чиқмай яшайдиганлар, албатта, бошқаларни ҳам худди шундай деб ўйлардилар-да. Ахир, Афанасий Иванович уйида бўлмаслиги мумкин-ку. У академияда ишлайди, жойларда боришини орзиқиб кутишади, шундай олимнинг ишлари кам бўлармиди. Иш билан бошқа шаҳарга кетган бўлиши, у ерда бир неча кунга қолиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шуларни ўйларкан, Эдигей: «Ишим ўнгидан келмайди», деб

ташвишланди. Борди-ю, шундай бўлса, Эдигей қозоқ тилида чиқадиган газета таҳририятига мурожаат қилиши мумкинлигини ўйлади, чунки газетанинг ҳар бир сониди унинг манзили кўрсатилган бўлади. Таҳририятдагилар унга қаерда, кимга учрашиш кераклигини тушунтиришади, албатта. Бироқ шундай масалалар билан қаерга бориш, кимга учрашиш кераклигини газета ходимлари билмаслиги ҳам мумкин-ку. Уйда булар ҳаммаси осонгина туюлган эди. Йўлга отланди-ю, жўнади-кетди. Энди-чи, мўлжаллаган жойига яқинлашган сайин Эдигей Бўроннинг ташвиши орта борди, ёмон овчи уйда ўтириб овни ўйлайди, деган гап бекорга айтилмаган. У ҳам худди шундай бўлди. Лекин Елизаровга ишонган эди-да, Елизаров ўзининг одами, кўп йиллик қадрдони, унинг бекатдаги уйда бир неча марта бўлган, Абутолиб Қуттибоев тарихини ҳам билади. Елизаров бўлса-ку, яхши-я, оғзидан бир сўз чиқар-чиқмас ҳаммасини тушунади. Нотаниш одамларга куни қолса қандай қилиб айтади, гапни нимадан бошлайди, судда гувоҳлик қилгандек нутқ сўзлаш ёки маъруза қилишни уддалай оладими? Унинг гапларини биров тинглармикин, тингласа, қандай жавоб қайтараркин? Аслида сен ўзинг кимсану, нега Абутолиб Қуттибоевни оқлаш учун ҳаммадан кўпроқ сен қайғуришинг керак? Сенга нима? Унга сен ким бўласан – аками ёки ука, қудами ёки божа?

Поезд Олмаотага яқинлашиб қолган эди. Йўловчилар тараддудланиб, йўлакка чиқишган ва поезд тўхташини кутардилар. Эдигей ҳам тушишга шайланди. Ана, вокзал ҳам кўриниб қолди, йўл ҳам охирлади. Перрон одамлар билан тўлиб кетган – бировни кутиб олишга чиққан, бирор томонга жўнашга шошилаётган турли-туман кишилар сон-саноқсиз.

Поезд секинлаб тўхтади. Эдигей Бўрон бирданига деразадан перронда турган кишилар орасида Елиза-

ровни кўрдию, худди ёш боладай қувониб, терисига сиғмай кетди. Елизаров очиқ чехра билан унга қараб шляпасини оҳиста силкитар ва вагон билан ёнма-ён қадам ташлаб борарди. Омадни қаранг-а! Эдигей Елизаров уни чиқиб кутиб олишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўтган куздан буён кўришмагандилар ҳам. Йўқ, Афанасий Иванович анча ёшга бориб қолган бўлса-да, ўзгармабди. Ўша-ўша, серҳаракат, қотмагина, Казангап уни арғумоқ, яъни зоти тоза чавандоз от, деб атаган эди. Арғумоқ Афанасий – бу унинг учун катта мақтов эди. Елизаров бу гапни эшитиб, очиқкўнгиллик билан кулган, майли, сен айтганча бўла қолсин Казанган, деганди. Кейин қўшимча қилган: кекса арғумоқ, аммо, бари бир, арғумоқ-да! Шунисига ҳам раҳмат, деган. Одатда у Сариўзакка кирза этик, рангини йўқотган эски-туски шапка кийиб келарди. Ҳозир эса эгнида тўқ кулранг костюм-шим, галстук ҳам таққан. Кийими унга жуда ярашган, гавдасига, айниқса, ярми оқарган сочи рангига жуда мос тушган эди.

Поезд тўхтагунча Афанасий Иванович вагон деразаси олдида турган Эдигейга қараб, юриб келди. Елизаровнинг малла киприкли қўй кўзлари орзиқиб кутилган учрашувдан самимий қониқиш билан порлаб турарди. Бу Эдигейнинг кўнглини ёриштириб, йўлдаги шубҳаларини тумандай тарқатиб юборди. «Бошланиши яхши, – хурсанд бўлди у, – Худо хоҳласа, ишим ўнгидан келадиганга ўхшайди».

– Ниҳоят, ташриф буюрибсан-да! Неча замонлар ўтиб-а! Салом, Эдигей! Салом, Бўронли дўстим! – дея кутиб олди уни Елизаров.

Улар маҳкам қучоқлашиб кўришдилар. Атрофда одам кўплигидан, қувончининг зўрлигидан Эдигей бир оз ўзини йўқотиб қўйди. То вокзал олди майдонига чиқиб олишгунча, Елизаров саволларга кўмиб ташлади. Ҳаммани бирма-бир сўраб чиқди: ким қан-

дай турмуш кечиряпти, Казангап, Уккубола, Бўкей, болалар қалай, ҳозир бекат бошлиғи ким, ҳатто Қоранорни сўрашни ҳам унутмади.

– Сенинг Қоранор Бўронинг қандай юрибди? – деб қизиқди у нима учундир қувноқ жилмайиб. – Ҳалиям ўшандай – арслондай наъра тортиб юрибдимми?

– Юрибди, наъра тортиб, – дея жавоб қилди Эдигей. – Сариўзақдай кенг далада яйраб яшайди. Унга яна нима керак?

Вокзал олдида яп-янги қоп-қора катта машина турарди. Бундай машинани Эдигей биринчи марта кўраётган эди. Бу «ЗИМ» – эллигинчи йилларнинг энг яхши автомобили.

– Бу менинг Қоранорим, – деб ҳазиллашди Елизаров, – ўтир, Эдигей, – деди сўнг олдинги эшикни очаркан. – Кетдик.

– Машинани ким ҳайдайди? – сўради Эдигей.

– Ўзим, – деди Елизаров рулга ўтираркан. – Кексайганимда бир таваккал қилдим-да. Бизнинг америкаликлардан нимамиз кам?

Елизаров моторни юргизди. Машинани юргизишдан олдин кулимсираб, меҳмонга савол назари билан қараб қўйди.

– Мана, ниҳоят етиб келдинг ҳам. Энди ростини айт: бу ерда анча вақт бўласанми?

– Мен иш билан келганман, Афанасий Иванович. Шунинг йўриғига қараймиз. Аввал сизнинг маслаҳатингизни олишим керак.

– Ўзим ҳам билгандим, иш билан келасан фақат, бўлмаса сени Сариўзагингдан қўзғатиб бўлармиди? Қандай иш экан? Кел, бундай қилайлик, Эдигей. Ҳозир бизникига борамиз. Ўша ерда яшайсан. Ҳеч қандай меҳмонхона керак эмас! Кунда келаётганинг йўқ. Сариўзақда мен сизлар учун қандай бўлсам, сен ҳам бу ерда мен учун шундайсан. Сийлаганни сийлаш лозим

– қозоқчасига шундайми, ахир! Хурмат қилсанг, хурмат топасан.

– Шундайликка шундайку-я, – тасдиқлади Эдигей.

– Шундай бўлса келишдик. Мен ҳам зерикмайман. Бизнинг Юлия Москвага – ўғлимникига кетган, яна неvara кўрди. Қувонганидан ёшларнинг ёнида бўлай, деб шоша-пиша жўнаб қолди.

– Иккинчи неvara! Табриклайман! – деди Эдигей.

– Буни қара, аллақачон иккинчи, – деди Елизаров ҳайрат билан елка қисиб. – Бобо бўлганинда, менинг ҳолатимни тушунасан! Ҳали бунга узоқдир-а? Сендайлигимда бошимда шамол ўйнарди. Шуниси ғалатики, сен билан биз ёшимиздаги тафовутга қарамай, бир-биримизни яхши тушунамиз. Демак, юрдик. Бутун шаҳар бўйлаб юрамиз. Тепаликка чиқамиз. Ҳў, тоғларни кўряпсанми, чўққиларида қор турибди. Ўша ёққа, тоғнинг этагига, Медеога. Мен сенга айтиб бергандим чамаси, уйимиз шаҳар ташқарисида, қарийб қишлоқ жойда деб.

– Эсимда, Афанасий Иванович, уйингиз дарёнинг бўйгинасида, сувнинг шарқираб оқиши ҳамиша эшитилиб туради, деб айтгандингиз.

– Ҳозир ўз кўзинг билан кўрасан. Жўнадик. Қоронғи тушмасидан шаҳарни кўриб қол. Баҳор-да, қара, ҳамма ёқ гулларга кўмилган.

Йўл тўғрига, тик кетган бўлиб, тераклару, боғлар оралаб шаҳарни кесиб ўтар, бора-боргунча юқорига ўрлар, ниҳояси йўқдай кўринарди. Елизаров машинани шошмасдан ҳайдарди. Йўлда қаерда, нима жойлашганини у айтиб борар – уларнинг аксарияти турли муассасалар, магазинлар, тураржой бинолари эди. Шаҳарнинг қоқ ўртасида кенг майдонда ҳамма томони очиқ маҳобатли бир бино турар, Эдигей унинг расмини ҳам кўрган, бу – ҳукумат уйи эди. Марказий Қўмита, бош ирғиб кўрсатди Елизаров.

Бино олдидан ўтишаркан, эртаси куни иш юзасидан баайни шу бинога киришларини хаёлларига ҳам келтиришмади. Тўғри йўлдан чап томонга бурилганларида тағин бир бино Эдигей Бўроннинг кўзига таниш кўринди. Бу – Қозоғистон опера театри эди. Икки кварталдан сўнг Медеога элтувчи тоғ йўлига қайрилишди. Шаҳар маркази орқада қолди. Йўл тоғнинг тошқин сувлари тўлиб оқаётган ариқлар ёқалаб кетган эди. Чор тарафдаги боғлар гулга бурканганди.

– Чиройли! – деб қўйди Эдигей.

– Сафаринг айна шу пайтга тўғри келганидан хурсандман, – деди Елизаров. – Олмаотада бундай фусункор пайт бўлмаса керак. Бу ерлар қишда ҳам чиройли бўлади. Ҳозир бошқача – дил яйрайди, дил.

– Кайфиятинг яхшига ўхшайди, – деди хурсанд бўлиб Эдигей.

Елизаров унга нигоҳ ташлаб олди-да, бош ирғади, жиддийлашди, сўнг кулиб юборди.

– Бу баҳор ўзгача, Эдигей. Ўзгаришлар баҳори. Шунинг учун ҳам, гарчи ёшинг бир жойга бориб қолган бўлса-да, яшагинг келади. Эсимизни йиғиб олдик, босган изимизга назар ташлаб, ўз камчиликларимизни пайқадик. Сен ҳеч вақт янгидан ҳаёт таъмини тотишга интилганмидинг?

– Эслолмаяпман, – соддадиллик билан жавоб қилди Эдигей. – Контузиядан кейинги ҳолатимни ҳисобга олмаганда...

– Ҳўкиздай бақувватсан-ку! – ҳазиллашди Елизаров. – Мен бошқа нарса ҳақида гапиряпман, ўрни келиб қолди-да. Эшит. Партиямизнинг ўзи бор гапни рўйи-рост айтди. Мен ана шундан, гарчи тақдиримда бунга алоқадор гап бўлмаса ҳам, жуда хурсандман. Худди ёшлик чоғимдагидек кўнглимда яна янги умид учқунляпти. Ёки бу кексайиб қолганимнинг аломатимикин, а? Нима дейсан?

– Афанасий Иванович, мен шу масала юзасидан келгандим.

– Хўш, хўш, қандай масала экан у?

– Балким, эсингиздадир? Мен сизга Абутолиб Қуттибоев ҳақида гапириб бергандим.

– Бўлмасам-чи, эсимда Жуда яхши эслайман. Мана, гап қаёқда дегин. Сен масаланинг илдизини кўряпсан. Зўрсан. Пайсалга солиб ўтирмай дарҳол келганингни қара-я!

– Мен эмас буларни режалаштирган. Уккуболанинг ақли бу. Фақат нимадан бошлаш керак? Қаерга учрашайин? Шунга...

– Нимадан бошлаш керак? Буни иккаламиз ўйлашиб кўрамиз. Уйда, чой устида, бамайлихотир кенгашиб оламиз. – Бир оз жим қолгач, Елизаров маънодор қилиб деди: – Замона ўзгарганини қара, Эдигей, уч йил олдин шунақа масала юзасидан бу ёққа келиш бировнинг хаёлига ҳам келмасди. Бугун бўлса – ҳеч қандай хавотирсиз... Аслида ўзи шундай бўлиши лозим. Энди ҳар бир киши мана шу адолат этагидан маҳкам тутиши керак. Шундай қилайликки, истисно тариқасида ҳеч кимга ҳеч қандай ҳуқуқ берилмасин. Тўғрими?

– Албатта. Сизга ҳаммаси беш қўлдай маълум бўлса керак, ахир олим одамсиз, – деди Эдигей. – Бизларда, депозитда бўлган митингга ҳам шу ҳақда гапирилди. Ўшанда Абутолиб эсимга тушди, унинг дарди анчадан буён юрагимнинг бир четида туради. Митингга сўзга чиқмоқчи ҳам бўлдим. Масала нафақат адолат хусусида. Абутолиб бечоранинг болаларини айтмайсизми, ахир, эсларини таниб қолишди, кузда каттаси мактабга боради...

– Ҳозир қаерда улар?

– Билмайман, Афанасий Иванович, дом-дараксиз. Ўша кетишганича. Яқинда шунгаям уч йил тўлади.

– Майли, бу ёғини ўйламаса ҳам бўлади. Излаймиз, топамиз. Ҳозир ҳамма гап, юристлар тили билан айтганда, Абутолиб ишига оид масалани қўзғашда.

– Ҳа, дангал гапни айтдингиз. Ўзи, мен сизнинг олдингизга шунинг учун келдим-да.

– Тўғри қилгансан.

Ўйлаганидек бўлиб чиқди. Эдигей қайтгач, уч ҳафта ўтар-ўтмас Олмаотадан хат келди. Унда Бўронли бекатининг собиқ ишчиси, тергов даврида вафот этган Абутолиб Қуттибоев жиноий иш қилмаганлиги учун тўла оқланди, деб ёзилган эди. Ҳа, худди шундай дейилган, ҳужжат жабрдийда ишлаган жамоатга ўқиб эшиттирилиши лозимлиги уқтирилган эди.

Ҳужжат қатори Афанасий Иванович Елизаровдан ҳам хат келди.

У муҳим аҳамиятга молик эди. Эдигей уни оиланинг керакли ҳужжатлари – болалар гувоҳномаларию жанговар мукофотлар, фронтда ярадор бўлгани ҳақидаги қайднома ҳамда меҳнат тавсифномалари қатори бир умр сақлаб келди...

Афанасий Иванович унда Абутолиб иши тез кўрилиб, у оқланганлигидан бағоят хурсанд бўлганлигини хабар қилган эди. Шу фактнинг ўзиёқ, деб ёзганди у, замонамиз яхшиланиб бораётганидан далолат беради. Унинг таъбирича, бу бизнинг ўзимизнинг устимиздан ўзимиз қозонган ғалабамиз эди.

Хатнинг давомида у Эдигей қайтгач, иккаласи бирга кирган ўша муассасаларга яна боргани, керакли гапларни билиб олгани ҳақида ёзган эди. Биринчидан, терговчи Тансиқбоев ишдан бўшатишган, хизмат унвони олиб ташланган, олган ҳукумат мукофотлари бекор қилинган ва жиноий жавобгарликка тортилган. Иккинчидан, унга маълум қилишларича, Абутолиб Қуттибоев оиласи Павлодарда яшар экан. (Қаранг, тақдир уларни қаёқларга бошлаб кетибди!) Зарифа мактабда муаллималик қилар экан. Оилавий аҳволи: турмуш қурибди. Унинг яшаш жойидан олинган ҳужжатда шундай маълумотлар бор эмиш. Яна у, сенинг

ҳалиги ревизор ҳақидаги шубҳаларинг Эдигей, ишни қайта кўриб чиқишда тасдиқланди, дея ёзарди. Маълум бўлишича, айнан шу ревизорнинг ўзи Абутолиб Қуттибоевга тухмат қилган, ҳужжатларни бичиб-тўқиган экан. «Нега у бунчаликка бордийкин? Бундай аблаҳликка нима уни мажбур қилдийкин? Ўзим билган воқеаларни, сенинг ҳикояларингни эслаб, бу ҳақда жуда кўп бош қотирдим, Эдигей. Шуларни ўйларканман, бу адолатсизлик сабабларию моҳиятни тушунишга озмунча уринмадим. Ўйлаб ўйимга етолмадим. Мен, бу шахс ўзига етти ёт бўлган Абутолиб Қуттибоевга нисбатан бунчалар нафратни қаёқдан олган экан – ҳалигача ҳам тушунолмаيمان. Балки бу бир иллат, муайян босқичда одамларни заҳарлайдиган касаллик – эпидемиядир. Балки ҳалокатга олиб борувчи бу хусусият инсонда ҳасаддан туғилар. У ҳувиллаб қолган қалбда тўпланармикин, деб ўйлайман. Яна ҳайрон бўламан. Ахир, Абутолиб нимаси билан бошқаларда ҳасад уйғотиши мумкин, дейсан? Бу савол ҳамон жумбоқлигича қолиб келаётир. Жазо усулларига келсак, у кўҳна дунёнинг ўзи каби жуда қадимийдир. Кимдир вақтида бировни кофир, деб гап тарқатса ёки чақимчилик қилса, бундайларни Бухоро бозорида тошбўрон қилишган, Европада эса гулханда куйдиришган. Ўшанда бу ҳақда кўп гаплашганмиз, Эдигей. Абутолиб ишининг қайта кўрилиши натижасида аниқланган фактлар яна бир бор шунга амин этдики, одамлар ҳали бу иллатдан – инсон шахсига нафрат ҳиссидан қутулиш учун узоқ курашишларига тўғри келади. Шунчалар узоқ курашиладики, унинг қачонгача давом этишини ҳатто айтиш ҳам қийин. Ҳаёт шуниси билан ажойибки, ер юзидан адолатни сидириб ташлаб бўлмайди. Мана, бу сафар ҳам у яна тантана қилди. Жуда кўп қийинчиликлар билан бўлса-да, тантана қилди! Ҳамиша, дунё тургунча шундай бўлаверади. Мен шундан хурсандманки, Эдигей,

тамагириксиз адолат тантанасига эришдинг...»

Эдигей бир неча кун шу хатдан олган таассуротлари билан юрди. Айни пайтда ўзидаги ўзгаришдан ҳайрон бўлди. Бир қарашда ҳеч нарса ўзгармагандай, аммо синчиклаб қарасанг, нимасидир анча тиниқлашгандай, улуғворлашгандай туюлади. Шунда у илк дафъа, кексалик фаслига кириб бораётганини чуқур ҳис этди...

Елизаровнинг мактуби Эдигейнинг ҳаётини белгилайдиган қандайдир бир чегара бўлди: мактубгача кечган умри, энг муҳими, Зарифанинг турмушга чиққанлигини билиб олди. Бу хабар Эдигейни ҳаёллар гирдобига тортди. Зарифанинг қаердалигини, болалари билан бегона одамлар орасида қандай яшаётганлигини билмаса ҳам, ички бир туйғу сабаб, унинг турмуш қурганига ишонар, ўзини тинчлантиришга уринарди. Поездда Олмаотадан қайтаётганда бунини аниқ кўз ўнгига келтирган. Нима сабабдан шундай хулосага келганига ўзи ҳам ҳайрон. Аммо шуниси аниқки, қалбида нохушлик сезганидан эмас бу. Аксинча, Олмаотадан Эдигей яхши кайфият билан қайтди. Елизаров иккалови қаерга киришмасин, хайрихоҳлик ила қабул қилишди. Бу эса ўз-ўзидан қилаётган ишларининг тўғрилигини, ҳаммаси хайрли тугашига ишончини оширди. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Эдигей Олмаотадан жўнайдиган куни Елизаров уни вокзалдаги ресторанга, тушликка олиб кирди. Поезд жўнашига анча вақт бўлганлигидан кўнгилли ўтиришди, озроқ ичишди ҳам, дўстона баҳслашишди ҳам. Ана ўша суҳбатда, Эдигейнинг фаҳмлашича, Афанасий Иванович кўнгил хазинасида сақлаб қўйган ўй-фикрларини баён қилди. У – собиқ москвалик ватанпарвар, йигирманчи йиллардаёқ Туркистон ўлкасига келиб, босмачиларга қарши курашган, бу ўлкада бир умрга илдиз отиб, палак ёйган, геология илми билан шуғулланган

одам бутун ер юзи Октябрь инқилоби бошлаб берган янги ҳаётга беҳуда катта ишонч ва умид билан қарамаган, бу ишонч оқланган, деб ҳисоблайди. Йўл қўйилган хатолар, камчиликлар қанчалик қимматга тушган бўлмасин кўз кўриб, қулоқ эшитмаган тараққиёт йўлидаги олға босиш бир дақиқа ҳам тўхтаб қолмади – тарихнинг моҳияти ҳам мана шунда. Яна у шуни таъкидладикки, энди бу ҳаракат янги куч билан давом этади. Жамиятнинг ўз-ўзини тузатиш, ўз-ўзини тозалаш йўли билан равақ топиши бунинг тасдиғидир. «Ҳамонки биз ҳали ўз-ўзимизга нуқсонларимизни очиқ айта оларканмиз, демак, бизда келажагимизни таъминлай оладиган қудрат бор», деганди ўшанда Елизаров. Ўшанда суҳбатлари бир умрга татиғулик бўлган эди.

Ана шу кайфият билан Эдигей Бўрон ўзининг Сариўзагига қайтиб келганди. Олмаотадан қайтишда яна унинг кўз олдида анча нарида бутун Еттисув бўйлаб чўзилган кўкимтир-қорли Олатов тоғлари пайдо бўлиб, у тушган поезд билан бирга ҳаракатга тушди. Йўлда у Олмаотада бўлгани тўғрисида ўйларкан, қандайдир ички туйғу билан Зарифа аллақачон эрга тегиб кетган, деб кўнглидан ўтказди.

Баланд тоғларга, ям-яшил далаларга тикилиб, Эдигей бу оламда Елизаров сингари ажойиб кишилар борлиги, агар сўзи билан иши бир бўлган шундай одамлар бўлмаганида, ҳаёти оғир кечишини хаёлидан ўтказди. У тезкор ва шунчалик ўзгариб турувчи замонанинг бевафолигидан бир оз ранжиди. Агар Абутолиб тирик қолганида унинг бўйнига қўйишган айбни ювиб ташлашар, балки ўз оиласи, болалари бағрида қайта кўкариб, бахти кулиб кетармиди. Тирик бўлганида эди! Шу жумлада ҳаммаси жамулжам. Агар у тирик бўлганида, Зарифа сўнгги нафасигача кутарди. Бу – турган гап! Бундай хотин бошига ҳар қанча кулфат

тушса ҳам эрини кута оларди. Кутадиган ҳеч кими, ҳеч вақоси бўлмаса, ёшгина жувонга ёлғизликда яшашнинг нима кераги бор. Шундай бўлгач, тенги топилганидан кейин эрга чиқади-да, нега чиқмасин? Бу мулоҳазалардан Эдигейнинг таъби хиралашди. У хаёлини чалғитмоқчи бўлди, ўйламасликка ҳаракат қилди. Аммо бунинг иложи йўқ эди... Шундан сўнг вагон-ресторанга кирди. Бу ерда одам кам. Ҳамма ёқ озода, ҳаво соф эди. Эдигей дераза яқинига бориб ўтирди. Ўзини нима биландир овунтириш учун аввал бир шиша пиво сўради. Вагон-ресторан кенг, бир йўла тоғларни ҳам, чўлни ҳам, осмонни ҳам томоша қилиш мумкин эди. Бу – ям-яшил кенгликлар бир томондан чўққилари қор билан қопланган баланд тоғлар улуғворлиги, иккинчи томондан руҳини кўтариб амалга ошувчи қийин бўлган орзулар сари етаклаган эди. Энди... Аламидан ичгиси келди. У арақ келтиришларини сўради. Бир неча қадаҳ ичса ҳам, ҳеч таъсирини сезмади. Шундан сўнг яна пиво буюрди-да, ўйга толди. Қош қорайиб борарди. Темирйўлнинг икки томонидаги ерлар қочиб бораётгандек кўринарди. Посёлкалар, боғлар, йўллар, кўприклар, одамлар ва подалар кўз олдидан лип-лип ўтар, булар ҳаммаси Эдигейга сира таъсир қилмас, хаёлини банд этган оғир ғашлик кайфиятини бузиб, қалбини эзмокда эди.

Шу пайт яна Раймали оғанинг сўзлари эсига тушди:

*Кўчманчилар кетганида қора тоғлардан,
Кўчманчилар кетганида мовий тоғлардан,
Кутма мени Сарбозорда, Бегимой...*

Эдигей Бўрон худди Раймали оға каби ўзини арқон билан қайинга боғлаб кўйилгандай ҳис қилди...

Шу тариқа то қоронғи тушиб, вагон-ресторан одамлар билан тўлгунича ва тамаки тутунидан нафас олиш

қийинлашгунча ўтирди. Эдигей атрофидагилар нега бунчалик беғам-беташвиш эканлигини, стол атрофида ўтиришиб, сариқ чақага арзимайдиган гап-сўз билан машғуллигини, нима сабабдан улар арақ ва тамакидан ҳузур-ҳаловат топишларини сира тушунмас эди. Эркакларга эргашиб бу ерга келган аёллар ҳам унга ёқмади. Айниқса, кулишлари... У ўрнидан турди.

Патнис кўтарганча ҳарсиллаб юрган официанткани чақириб, ҳисоб-китоб қилди-да, купеси томон юрди. Эдигей тебраниб борар экан, ёлғизлигидан эзилиб, ўзини ғариблардек ҳис қила бошлади.

Яшашнинг нима кераги бор эди, қаёққадир бориш кимга зарур эди?! Энди унинг учун қаердан келиб қаерга бораётгани, ярим тунда тезюрар поезд қаёққа шошилаётганлигининг аҳамияти йўқ эди. У қайси бир вагон танбурида тўхтади-да, ўтдек ёнаётган пешанасини муздек ойнабанд эшикка тақаб, ҳеч кимга қарамай, йўловчиларга ҳам эътибор бермай тураверди.

Поезд чайқалганича илгарилаб борарди. Вагон эшигини очиши ҳам мумкин, Эдигейда темирйўлчиларда бўладиган калит бор... Эдигей қоронғиликда қаердадир узоқдан милтиллаган иккита чироқни кўрди. Бу чироқлар анчагача кўриниб турди. Улар бирор уйнинг деразасидан кўринган ёруғми ёки кичик бир гулхан шуъласими – билиб бўлмасди. Ўша чироқлар атрофида қандайдир одамлар юрганга ўхшарди. Улар ким бўлди экан? У ерда нима қилиб юришибди? Эҳ, ўша ерда Зарифа болалари билан бўлса эди! Поезддан ҳозироқ сакраб тушиб, унга қараб югурар, бир зумда етиб бориб, оёқлари остига йиқилар ва ҳамма дард-аламларини, қайғу-ҳасратларини кўз ёшлари билан тўқар, уялмай-нетмай йиғлар эди...

Эдигей Бўрон кўринмай қолаётган ўша гулханларга қараб бўғиқ овозда инграб юборди. У танбур ол-

дида хўрсиниб йиғлаган кўйи анча туриб қолди. Кўз ёшлари юзини ювиб тушар эди... Шу пайт танбур эшиги очилиб, у вагонга кирди...

Поезд чайқалганича ҳамон илгарилаб борарди.

*Кўчманчилар кетганида қора тоғлардан,
Кўчманчилар кетганида мовий тоғлардан,
Кутма мени Сарбозорда, Бежимой...*

...Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик – Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади...

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Малақумдичоп жарлигидаги инидан кўтарилган каттакон оққуйруқ-калхат атрофни кузатиб келиш учун осмонга парвоз қилди. У ўзига тегишли ерларда кунига икки марта: тушга қадар ва тушдан сўнг кузатув парвози ўтказарди.

Калхат саҳрони кўздан кечираркан, пастда қимир этган ҳар бир тирик жонни – ўрмалаб кетаётган қўнғизлару эпчил калтакесакларгача ҳамма-ҳаммасини назар-эътиборидан ўтказиб, даштлик узра мағрур қанот қоқиб учар, чўл сайхонликларини янада кенгроқ, равшанроқ кўриш илинжида тобора баландликка кўтарилар, айна пайтда, бир маромда қанот сирпаб ўзининг хуш кўриб ов қиладиган жойи – ёпиқ зона томон яқинлашиб бораверарди. Бу текисликнинг чор атрофи ўраб олинганидан кейин турли хил майда жониворла-

ру паррандаларнинг сони сезиларли даражада кўпайди, чунки уларнинг кушандаси бўлган йиртқич ҳайвонлар бу ёқларга бемалол кириб кела олмайдиган бўлиб қолганди. Аммо калхат учун бу жойни кўриш ҳеч қандай писанд эмас эди. У ўзининг мана шу имкониятидан фойдаланарди. Бу унга омад келтирди: уч кун давомида бир қуёнчани тепадан туриб кузатди. Ниҳоят унинг турган жойини нишонга олиб, ўзини ўқдек отганди, қуён эпчиллик билан симтўсиқнинг остига кириб кетди, шунда калхат тиконнинг устига ағанашига бир баҳя қолди; қанотлари ўткир тиконларга илиниб, аранг ўзини ўнглаб олганча жон талвасасида осмонга парвоз қилди. Кўксидан илиниб чиққан патлари ҳавода тўзғиганича қолди. Шу бўйи сим тўсиқларидан узоқроқда учадиган бўлди оққуйруқ.

Ўша соатда мағрур, бу ерларнинг ҳоқимидек, ердаги жонзотларни бирор ортиқча ҳаракати билан чўчитмай, сокин парвоз қиларди. Эрталаб биринчи парвози ва тушдан кейинги иккинчи парвози давомида космодромнинг бетон ётқизилган кенг даласида одамлару машиналарнинг гавжумлашиб қолганини пайқади. Машиналар нари-бери юрар, ракеталар турган қурилмаларнинг ёнида кўпроқ уймалашарди. Осмонга қаратиб қўйилган бу ракеталар аллақачонлардан бери ўз майдончаларида алоҳида-алоҳида туришар, калхат ҳам кўпдан бери уларга кўникиб қолган эди. Бироқ бугун бу ерда нимадир содир бўлаётганди. Машиналар ҳам кўп, одамлар ҳам кўп, ғала-ғовур...

Ҳалиги туя миниб дала кезиб келаётган одам ҳам, иккита шалоғи чиққан трактор ҳам, паҳмоқ малла ит ҳам калхатнинг назар-эътиборидан четда қолмади. Улар тиканли сим тўсиғи олдида ўтолмай туришар эди. Малла ит ўзининг беҳуда юриши билан калхатнинг ғашини келтираётганди, айниқса, одамлар орасида ўралашиб

юриши унга ёқмади. Оққуйруқ бамайлихотир айланаркан, энди бу ёғи нима бўлади, малла ит одамлар орасида думини ликиллайтиб яна нима қилмоқчи экан, деб уни таъқиб остига олганча кузатарди.

Эдигей соқолини селкиллайтиб осмонга қараркан, фалакда парвоз қилиб юрган калхатга кўзи тушди. «Оққуйруқ улкан экан, – дея ўйлади ўзича. – Эҳ, қани калхатга айланиб қолсам, ким йўлимни тўса оларди, бемалол учиб бориб, Она Байит мақбарасига қўнардим!..» Шу пайт олдинда, яқинлашиб келаётган машинанинг овози эшитилди. «Келяпти! – дея хурсанд бўлиб кетди Эдигей Бўрон. – Ишқилиб, ишимиз ўнгидан келсин-да!» «Газик» кўтарма ғовнинг ёнига шитоб билан келди-да, қоровулхона эшиги олдида таққа тўхтади. Қоровул машинанинг яқинлашишини кутаётганди. У шу заҳотиёқ қаддини ғоз тутиб, «Газик»дан тушган қоровуллар бошлиғи лейтенант Тансиқбоевга честь берди-да, бўлиб ўтган воқеалардан хабардор қилди:

– Ўртоқ лейтенант, сизга маълум қиламанки...

Аммо қоровуллар бошлиғи ишора билан уни тўхтатди, соқчи сўзининг ярмида қўлини чаккасидан тушираркан, кўтарма ғовнинг нариги томонида турганларга ўгирилди.

– Бегона одамлар шуларми? Ким мени кутяпти? Сизми? – сўради у Эдигей Бўронга қараб.

– Биз, бизғой, қарағым. Ана-Бейитке жетпей турып қалдық. Қалайда болса, жардамдеш, қарағым¹, – деди Эдигей кўкрагидаги орденларига ёш офицернинг кўзи тушишига ҳаракат қилиб.

Лейтенант Тансиқбоевга бунинг ҳеч қандай таъсири бўлмади, у шунчаки йўталиб қўйди, кекса Эдигей яна қайта гапиришга оғиз жуфтлаганда эса совуққина оҳангда:

¹ Биз, бизмиз қароғим, Она Байитга етолмай қолдик. Қандай бўлса ҳам ёрдамнингни аяма, қароғим.

– Ўртоқ бегона одам, менга рус тилида мурожаат қилинг. Мен ҳозир хизматдаман, – тушунтирган бўлди у чағир кўзлари устидаги қора қошларини чимириб.

Эдигей Бўрон уялиб кетди:

– Э-э, узр, узр. Хато қилган бўлсам, кечир мени, – деди ўзини йўқотиб, гапирмоқчи бўлган гапини ҳам эсидан чиқариб жим қолди.

– Ўртоқ лейтенант, илтимосимизни баён қилишимизга рухсат беринг, – чолни хижолатдан қутқариш учун мурожаат қилди Эдилбой Дароз.

– Баён қилинг, фақат қисқача, – огоҳлантирди қоровуллар бошлиғи.

– Бир дақиқа. Бундан марҳумнинг ўғли ҳам хабардор бўлсин. – Эдилбой Дароз Собитжон томонга ўғирилди. – Собитжон, ҳой Собитжон, бу ёққа қара!

Аmmo нари-бери юриб турган Собитжон ўзини четга олиб, лоқайдлик билан қўл силкиб қўйди.

– Ўзларинг гаплашаверинглар.

Эдилбой Дароз хижолат тортганидан қизариб кетди.

– Кечирасиз, ўртоқ лейтенант, у ишнинг бунақа бўлиб турганидан хафа. Қариямиз марҳум Казангапнинг ўғли шу. Унинг куёви ҳам бирга келган, ҳув ана, ўтирибди.

Куёв бола ўзини чақирисяпти деб ўйладими, тиркалма аравадан туша бошлади.

– Майда-чуйда гапларнинг менга кераги йўқ. Масаланинг моҳиятини айтинг, – деди қоровуллар бошлиғи.

– Яхши!

– Қисқа ва тартиб билан сўзланг.

– Яхши. Қисқа, тартиб билан сўзлайман.

Эдилбой Дароз бўлган воқеани: ким эканликларини, қаердан келаётганларини, бу ерга нима учун ва қай мақсадда келганларини бир бошдан гапириб берди. У гапираётган пайтда Эдигей лейтенант Тансиқбоевнинг юзига синчков разм солиб, ундан бирон-бир

яхшилик чиқмаслигини сизди, у кўтарма ғовнинг на-
риги томонида, шунчаки бу бегона кишиларнинг ар-
зини тинглаш учунгина қулоқ солиб турарди. Эдигей
бун пайқаб, юраги орқасига тортиб кетди. Казангап-
нинг ўлими билан боғлиқ бўлган ишларнинг ҳамма-
си – йўлга чиқиш тараддуди, мархумни Она Байитга
қўйиш зарурлигини айтиб ёшларни кўндиргунча она
сути оғзидан келгани, ўзининг бутун ўй-хаёллари, Са-
риўзак тарихи билан боғлиқ бўлган барча воқеа-ҳо-
дисалар – мана шуларнинг барчаси бир лаҳзада Тан-
сиқбоев олдида фойдасиз, чақага ҳам арзимайдиган
нарсага айланди-қолди. Эдигей эзгу ниятлари барбод
этилиб ҳақоратлангандай бўлди. Кечагина араққа шу-
бат қўшиб ичиб, худолару радио билан бошқарилади-
ган одамлар ҳақида сафсата сотиб, бўронлиликларни
ўз билимдонлиги билан қойил қолдирмоқчи бўлган
кўрқоқ Собитжоннинг айна пайтда ўзини четга олиб,
лом-мим демай туришини кўрган Эдигейнинг бир
йиғлагиси ва бир кулгиси келди! Қоранорнинг по-
пукли ёпиқ ёпиб беҳуда ясатилганлигини кўриб ҳам
хўрлиги келди – кимга ва нимага кераги бор эди энди
унинг! Она тилида сўзлашни хоҳламаган ёки бундан
чўчиган кимса, лейтенантча Тансиқбоев Қоранор
устидаги маросим жиҳозларининг кадрига қаёқдан
етсин! Казангапнинг бечора пиёниста куёви кечадан
бери оғзига бир томчи ичкилик олмай, шақирлаган
тиркалма аравада мархумнинг ёнида бўлиш мақса-
дида келарди, энди эса қабристонга ўтказиб юбори-
шар, деган умидда тобутнинг ёнига ўтиб турди – бун
кўриб Эдигейнинг бир йиғлагиси ва бир кулгиси кел-
ди. Ҳатто мана шу малла ити Йўлбарсни кўриб ҳам
Эдигейнинг бир йиғлагиси ва бир кулгиси келди.
Ахир, ит нима учун ўз эрки-ла уларга эргашди, нима
учун чидам билан уларнинг яна йўлга чиқишларини

кутиб ўтирибди? Хўш, бу ишларнинг итга нима дахли бор? Балки, бояқиш ит хўжайинининг шундай аҳволга тушишини олдиндан ҳис қилиб, шундай пайтда ёнида бўлиш учун бирга келгандир. Ана кабиналарда тракторчи ёш йигитлар Қалибек билан Жумағали ўтирибди – энди уларга нима дейди?

Хўрланиб, юрак-бағри эзилган Эдигей ғазабга тўлиб, юрагида қони жўшиб кетаётганлигини ва унга эрк бериш ғоятда хавfli эканлигини яққол сезгани ҳолда ўзини ирода кучи билан бостиришга, аламини ичига ютишга ҳаракат қиларди. Йўқ, ўзини қўлга олмасдан бошқа иложи йўқ эди, чунки унинг ёнида тиркалма аравада ҳали дафн этилмаган ўлик ётарди. Кекса кишининг ўкириб-бақириб овоз солиши одатдан эмасди. У шу дақиқаларда қалбида нималар кечаётганини сиртига чиқармасликка интилиб, тишини-тишига қўйиб турарди.

Эдигей кутганидай Эдилбой Дароз билан қоровуллар бошлиғининг суҳбати ана-мана дегунча, аксига бурила бошлади.

– Ёрдам беролмайман. Зона ичкарасига кириш бегона кишилар учун қатъиян ман қилинган, – деди лейтенант Эдилбой Дарознинг сўзини тинглаб бўлгач.

– Бундан хабаримиз йўқ, ўртоқ лейтенант. Билганимизда шунча ердан келиб овора бўлармидик? Ҳамонки, овора бўлиб келган эканмиз, катта бошлиғингиздан илтимос қилинг, марҳумни кўмишга рухсат берсин. Ахир, уни қайтариб олиб кетолмаймиз-ку.

– Мен бу ҳақда хабар қилганман. Қандай баҳона билан бўлмасин, ҳеч ким ичкарига киритилмасин, деган кўрсатма олдим.

– Баҳона деганинг нимаси, ўртоқ лейтенант? – ҳайрон бўлди Эдилбой Дароз. – Баҳона қидиришнинг нима ҳожати бор? Итимиз адашибдими, бунинг нима

қизиғи бор бизга? Ўлик бўлмаганда, шунча йўлга овор
ра бўлиб келиб юрармидик?

– Сизга яна бир бор айтяпман ўртоқ, бегона одам,
бу ёққа ҳеч ким қўйилмайди.

– Бегона деганинг нимаси! – дея кутилмаганда сўз
қотди шу пайтгача индамай ўтирган пиёниста куёв.
– Ким бегона экан? Биз бегонамизми? – деди у заҳил
юзи қизариб, лаблари кўкарганча.

– Ҳа-я, қачондан бери биз бегона бўлиб қолдик? –
Уни қувватлади Эдилбой Дароз.

Одоб чегарасидан чиқмаслик учун пиёниста куёв
овозини баландлатмади, фақат ўзининг рус тилини
ёмон билганлигидан тутилиб, сўзларини тўғрилаб да-
вом этди:

– Бу бизнинг Сариўзак қабристонимиз. Сариўзак
халқи одамларини шу ерга дафн этишга ҳақлимиз.
Бир замонлар Найман она бу ерга кўмилганида ёпиқ
зона бўлади, деб кимнинг хаёлига келибди, дейсан!

– Мен сизлар билан баҳслашиб ўтирмоқчи эмасман,
– деди қатъий лейтенант Тансиқбоев. – Айни пайтда,
қоровуллар хизматининг бошлиғи сифатида яна бир
карра айтаманки, қўриқланаётган зона худудига ҳеч
ким, ҳеч қандай сабаб билан киритилмайди!

Ҳамма жимиб қолди.

«Ишқилиб, ўзимни тутиб турайин-да, уни сўкиб
юбормасам бўлгани!» – деди Эдигей Бўрон ўз-ўзига
қасам ичгандай бўлиб. У бир лаҳза кўкка қараркан,
яна узоқда оҳиста учиб-айланиб юрган ўша калхатга
кўзи тушди. Бу гал ҳам эркин, кучли қушга ҳаваси кел-
ди ва ниҳоят, «Энди бўлар иш бўлди, қайтиб кетишга
тўғри келади, зўрлик билан иш битмайди», деган қа-
рорга келди. Калхатга яна бир назар ташлаб оларкан,
лейтенантга деди:

– Ўртоқ лейтенант, майли, биз қайтиб кетамиз.
Аммо каттангиз генералми, ундан каттароқми, айтиб

қўйгин – нотўғри қиялпсизлар! Мен бир кекса аскар сифатида айтяпман – бу ишларинг нотўғри!

– Нима тўғрию нима нотўғри – юқоридан берилган буйруқни муҳокама қилишга менинг ҳаққим йўқ. Яна бундан кейин билиб қўйишларингиз керак – буни айтиб қўйиш менга буюрилган: қабристон тугатилиши лозим кўрилган!

– Она Байит-а? – ҳайратланди Эдилбой Дароз.

– Ҳа. Агар у шундай деб аталса.

– Нима учун? Мозор кимга халақит беряпти? – ғазабланди Эдилбой Дароз.

– У ерда янги шаҳарча қурилади.

– Баракалла! – дея қўлларини ёзди Эдилбой Дароз.

– Нима, сизларга бошқа жой қуриб қолдим, ер етишмаяптими?

– Лойиҳада шундай кўзда тутилган.

– Менга қара, сенинг отанг ким ўзи? – сўради Эдигей Бўрон лейтенант Тансиқбоевга тикилиб қараганча.

Лейтенант ҳайратга тушди.

– Буниси нимага керак бўлиб қолди? Ишингиз нима?

– Ишим шуки, сен бу гапни бизга айтмасдан, мозоримизни бузмоқчи бўлганларга тушунтиришинг керак эди. Ёки сенинг ота-боболаринг ўлмаганми, ёки ўзинг ҳеч қачон дунёдан ўтмайсанми?

– Ишга бунинг ҳеч қандай тегишли жойи йўқ.

– Яхши, бўлмаса, ишдан гаплашайлик. Унда кел, ўртоқ лейтенант, сизларда ким энг катта бошлиқ бўлса, ўшанга айт, арзимни тингласин. Мен энг катта бошлиққа шикоятимни айтишга рухсат беришларингни талаб қиламан. Айтгинки, кекса фронтчи, сариўзаклик Эдигей Жонкелдиннинг унга айтадиган икки оғиз гапи бор!

– Мен бу ишни қилолмайман. Нима қилишим белгилаб қўйилган.

– Сен нимани ҳал қилоласан? – яна гапга аралашди пиёниста куёв. – Бозордаги мелиса ҳам сендан яхшироқ муомала қилади.

– Бебошликни бас қилинг! – деди қаддини ғоз тугиб, ранги ўчиб қоровуллар бошлиғи. – Бас қилинг! Манавини симтўсиқдан олиб ташлаб, йўлни тракторлардан бўшатинг.

Эдигей билан Эдилбой Дароз пиёниста куёвнинг қўлтиғидан олиб, бир чеккага, йўлдаги тракторлар томонга тортишди. У бўлса энди орқасига ўгирилганча қичқирарди:

– Сенга йўл ҳам етмайди, ер ҳам! Тупурдим сендайларга...

Шу пайтгача оғзига мум солиб, бир чеккада у ёқдан бу ёққа хомуш юриб турган Собитжон энди ўзини кўрсатиб қўйгиси келди:

– Қалай? Дарвозага етганда, орқаларингга тепишди-ми? Шундай ҳам бўлиши керак эди! Она Байит, Она Байит, деб роса учиб-қўндиларинг! Мана сизларга Она Байит! Мана энди калтакланган итдек бўлдиларингми?

– Ит деганинг ким ўзи? – дея жаҳлидан аранг ўзини босиб турган пиёниста куёв Собитжонга ташланди. – Агар орамизда ит бўладиган бўлса – ўша сенинг ўзингсан, аблаҳ! Анави ит нимаю, сен нима? Яна мақтанганига ўлайми, мен давлатнинг одами, давлатнинг одами деб! Сен умуман одам эмассан!

– Сан пиён, тилингни тий! – қичқириб пўписа қилди Собитжон постдагилар ҳам эшитсин деб овозини баландлатиб, – мен уларнинг ўрнида бўлганимдами, сендек муттаҳамни шу гапларинг учун обрадиган жойимга олиб борардим, токи арвоҳинг ҳам қайтиб келмайдиган қилиб! Сенлардан жамиятга нима фойда, сенга ўхшаганларни йўқотиш керак!

Шу гапларни айтиб бўлиб, Собитжон орқасига ўгирилди, бу билан у сенга ҳам, ёнингдагиларга ҳам тупурдим,

дегандек бирдан фаоллашиб, қаттиққўл бошлиқлардек баланд овозда тракторчиларга бақира бошлади:

– Сизлар нега анграйиб турибсизлар? Қани, тракторларни юргизинглар-чи! Қандай келган бўлсак, шундай кетамиз. Жин урсин! Қани ортга бур! Етар энди! Сенларнинг гапингга кириб аҳмоқ бўлганим қолди!

Қалибек тракторини ўт олдириб, секин йўлга бура бошлади, шу пайт пиёниста куёв тиркалма аравага сакраб чиқиб, марҳумнинг ёнидан яна ўз жойини эгаллади. Жумағали бўлса Эдигей Бўрон ўз Қоранорини экскаватор чўмичидан ечиб олишини кутиб турарди.

Буни кўра-била туриб, Собитжон яна қичқирди:

– Сен нега қараб турибсан? Ўт олдир, ҳечқиси йўқ, орқага бур! Ўлганни кўмиш шунақа бўлар экан-да, э-э! Бошда айтган эдим-а! Бас! Етар энди! Уйга ҳайда!

Эдигей Бўрон туяга миниш учун ерга чўктириб, жабдуқлаб уни ўрnidан турғизганча, трактор кутиб турмасдан келган йўлидан анча илгарилаб кетди. Уларни биринчи тракторнинг кабинасига ўтириб олган Собитжон шошилтирган эди...

Фалақда ҳамон ўша калхат айланиб юарди. У баланддан туриб ҳали ҳам ўзининг бемаъни ҳаракатлари билан ғашини келтираётган малла итни кузатарди. Тракторлар қўзғалганда ит нега уларга эргашмай туяли киши ёнида қолди, одам туяга миниб олгунча кутиб турди-да, сўнг ортидан йўрта бошлади – бу ҳол калхат учун жумбоқ эди.

Олдинда икки трактор, уларнинг изидан туяли киши, ортидан эса йўртиб бораётган малла ит – ҳаммалари Сариўзак чўли билан Малақумдичоп жарлиги томон боришарди. Малақумдичопнинг сув ўйиб кетган қуйи бир қисмида калхатнинг ини бор эди. Бошқа пайтда бўлганда калхат безовталаниб, олисдан бўлса-да кўзини узмай, «куркур»лашиб овоз чиқариб, парвозини тез-

лаштириб, ўзига қарашли қонуний ерлардан ов қилиб юрган модасини ёрдамга чақирар, ҳар эҳтимолга қарши ўз инини биргаликда қўриқларди. Аммо бу сафар оққуй-руқ-калхат безовталанмади, чунки болалари аллақачон полапон бўлиб, уяни тарк этишган эди. Ҳозир бу қаҳрабон кўзли, қайрилма тумшукли калхатчалар кундан-кунга тўлишиб, қанотлари кучга кириб, аллақачон, мустақил ҳаёт кечира бошлаган, Сариўзак кенгликларида ўз ерларига эга бўлиб, ҳатто бу кекса калхатнинг ўзини ҳам, йўл-йўлакай уларнинг ўлкаларига кўз ташлаб ўтишини ҳам хуш кўришмасди...

Калхат одатига кўра, ўз ерларида қимирлаган ҳар бир тирик жонни кузатганидай, орқага қайтаётган одамларни кузатишда давом этди. Айниқса, одамлардан сира ажралмасдан бирга юрган ўша малла, паҳмоқ итнинг ҳаракатлари унда алоҳида қизиқиш уйғотаётганди.

Итни бу одамларга нима боғлаб турган экан? Нега у ўзича овини қилиб юравермасдан, ўз иши билан банд бу одамлар ортидан думини ликиллашиб чопгани-чопган? Бундай яшашнинг унга нимаси яхшийкин? Яна калхатнинг диққатини туяда кетаётган одамнинг кўксидаги аллақандай ялтироқ нарсалар ҳам тортди. Шунинг учун ҳам калхат туяли одамнинг тракторлар изидан кетатуриб ўз йўлини кескин ўзгартирганини ҳам пайқади. Тракторлар айланиб боргунча, сой орқали йўлни кесиб ўтмоқчи бўлди-ёв.

Бу одам қамчисини ўйнаиб туясини тобора қичаб ҳайдар, шунда кўксидаги ялтироқ нарсалар сапчиб, жиринглаганча овоз чиқарар, туяси катта-катта одимлаб, йўртиб борар, малла ит ҳам уларнинг ортидан сакраб чопар эди. Туя минган одам Малақумдичоп дарасига олиб борадиган йўлни кесиб чиққунга қадар орадан маълум вақт ўтди. Шу орада тракторлар ҳам ёнига келиб тўхташди:

– Нима гап? Яна нима воқеа содир бўлди? – дея сўради кабинадан бошини чиқариб Собитжон.

– Ҳеч нарса. Моторни ўчир, – буюрди Эдигей Бўрон.
– Гап бор.

– Яна қанақа гап? Йўлни тўсма, шунча сайр қилганимиз етар!

– Йўлни ўзинг тўсиб турибсан. Казангапни ана шу ерга дафн этамиз.

– Етар шунча хўрлик! – деб қизишиб кетди Собитжон ушланавериб мижиғи чиқиб кетган галстугини тортқилаб. – Ўзим қўмаман бекатга олиб бориб, гап тамом.

– Сабр қил, Собитжон! Бу сенинг отанг, ҳеч ким буни инкор қилмайди. Аммо бу дунёда фақат ёлғиз сен ўзинг яшамайсан-ку. Сен, ҳарқалай, ўзингдан каттанинг гапига қулоқ сол. У ерда нима бўлганини ўзинг кўрдинг. Ҳеч қайсимиз бундай бўлиб чиқишига айбдор эмасмиз. Сен бошқа нарса ҳақида ўйлаб кўргин. Қаерда кўргансан, ўликни ўз уйига қайта олиб келишганини? Бунақаси ҳеч замонда бўлмаган. Бу бизнинг шаънимизга доғ бўлиб тушади...

– Мен тупурдим буларнинг ҳаммасига, – эътироз билдирди Собитжон.

– Ҳозир сен шундай дейсан. Жаҳл устида нималар дейилмайди. Аммо эртага уялиб қоласан. Яна бир ўйлаб кўр. Уят ўлимдан қаттиқ, иснодни ҳеч нима билан ювиб бўлмайди. Уйдан олиб чиқилган ўликни яна қайтариб олиб келмайдилар, ахир!

Шу пайтда Эдилбой Дароз экскаватор кабинасидан тушди, пиёниста куёв ҳам тиркалма аравадан тушиб келди, экскаваторчи Жумағали ҳам нима гаплигини билиш учун яқинлашди. Эдигей Бўрон Қоранор устида уларнинг йўлини тўсиб турарди.

– Гапга қулоқ солинглар, йигитлар, – деди у. – Одамзотнинг урф-одатларига қарши борманглар, табиатга

қарши зид иш қилманглар! Мозордан ўликни орқага қайтариш ҳеч қачон бўлмаган иш. Кимники кўмишга олиб кетилдими, кўмиб келиниши керак. Бошқача йўл бўлиши мумкин эмас. Мана, Малақумдичоп жарлиги. Бу ҳам бизнинг еримиз, Сарийўзак ерлари! Мана шу Малақумдичопни таянч билган Найман она марсия айтиб, зор қақшаб йиғлаган. Эдигей қарияларингнинг гапига қулоқ солинглар. Казангапнинг қабри шу ерда бўлсин. Майли, мени ҳам шу ерга кўмингиз. Худо хоҳласа, ўзларинг кўмасизлар. Ўтиниб сўрайман сизлардан буни. Ҳозир эса ҳали кеч эмас, вақт бор – ҳу ана у ерга, жарнинг тепасига мархумни дафн этамиз!

Эдилбой Дароз Эдигей кўрсатган жойга кўз ташлади.

– Нима дейсан, Жумағали, экскаваторинг ўтолади-ми? – сўради у.

– Ҳа, ўтолади, нега ўтмасин. Ҳу нариги томондан ўтиш мумкин.

– Тўхта, нариги томонинг нимаси! Сен аввал менадан сўра! – гапга аралашди Собитжон.

– Сўраяпмиз-ку, – деб жавоб қилди Жумағали. – Эшитдингми Эдигейнинг нима деганини? Сенга яна нима керак?

– Етар энди ҳазил-мазахларинг! Яна таҳқирлашми? Қани, кетдик бекатга.

– Мархумни мозордан уйга қайтариб олиб кетамиз дейишингнинг ўзи ҳақорат эмасми? – деди Жумағали.

– Шундай экан, яхшилаб танангга ўйлаб кўр.

Ҳамма жим қолди.

– Бўлмаса, – деди Жумағали, – сизлар билганларингизни қилинглар, мен эса қабрни қазийверайин. Менинг вазифам қабрни чуқурроқ қилиб қазиш. Ҳозирча вақт бор. Қоронғида ҳеч ким бу ишни бажара олмайди. Сизлар бу ерда жанжаллашиб тураверинглар.

Шундай дедию Жумағали ўзининг «Белорусь» экскаватори томон юриб, тезда моторни юргизди ва трактор-

ни йўлнинг чеккасига буриб Малақумдичоп қирлиги томон кўтарила бошлади. Унинг кетидан Эдилбой Дароз, сўнг Қоранорида Эдигей Бўрон юра бошлади.

Пиёниста куёв тракторчи Қалибекка деди:

– Агар бу ёққа юрмайдиган бўлсанг, – у жарлик томонга ишора қилди, – тракторнинг остига ўзимни ташлайман. Бу мен учун ҳеч гапмас. – Шундай дея тракторчи олдида тик туриб олди.

– Нима қилай, қаёққа ҳайдай? – деб сўради Қалибек Собитжондан.

– Ҳаммалари аблаҳлар, ҳаммалари итфеъллар! – сўкинарди Собитжон. – Нега қараб турибсан, юргиз тракторингни, ҳайда ўшаларнинг кетидан!

Осмондаги калхат энди одамлар жарлик тепасида ғимирлашаётганини кузатди. Машиналардан бири жойида туриб олиб, худди ўз ини олдидаги юмронқозиқдай ерни ковлаб, олдига тупроқ уя бошлади. Шу пайт орқадан тиркалма аравали трактор чиқиб келди. Унда ҳали ҳам ўша бир одам оқ наматга ўралган ғалати, ҳаракатсиз нарса ёнида ёлғиз ўтирарди. Малла, паҳмоқ ит одамлар ёнида суйкалиб юрардию кўпинча туя ёнига бориб, оёқлари остига ётиб оларди.

Калхат бу келганлар ер қазийётганини кўриб, улар ҳали бу жарликда узоқ туриб қолишларини сезди. У оҳиста қанот қоқиб бир томонга бурилди-да, даштлик узра кенг доира ясаб, ёпиқ зона томон ов қилиб келиш ва йўл-йўлакай космодромда нима воқеалар бўлаётганини билиш учун учиб кетди.

Мана, икки кундирки, космодромда кечаю кундуз иш тўхтамасди. Бутун космодром барча махсус хизмат постларию зоналари кечалари юзлаб кучли прожекторлар билан ёритилиб турарди. Ер саҳни кундузгидан ҳам ёруғ, ўнлаб оғир, енгил ва махсус машиналар, кўплаб олиму инженерлар «Чамбарак» операциясини тайёрлаш иши билан банд эдилар.

Фазода учувчи аппаратларни уриб тушириш учун тайёрланган ракеталар аллақачонлардан бери осмонга қадалганча космодромнинг махсус майдончаларида туришарди. Аммо бу ракеталар ОСВ – 7 битимига кўра, махсус шартнома вақти тугагунга қадар ишлатмаслик мақсадида тўхтатиб қўйилган эди. Америка томони ҳам шундай қилганди. Энди улар «Чамбарак» транскосмик операциясини ўтказиш учун фавқулудда дастурга мувофиқ ўзининг янги вазифасида қўлланиши мумкин. Худди шундай робот-ракеталар «Чамбарак» операцияси бўйича синхрон учуришга мўлжаллаб Американинг Невада космодромида ҳам тайёрланаётган эди.

Сариўзак кенгликларидан учуриладиган ракета старт кечки соат саккизга мўлжалланган. Роппа-роса саккизу ноль-нолда ракеталар старт олади. Шундан кейин ҳар бир ярим дақиқа оралиғида узоқ космосга йўлдош уриб туширувчи тўққизга Сариўзак ракетаси йўл олиши, улар Ғарб – Шарқ ҳалқаси ясаб, Ер шари устида ҳамиша ҳаракатда бўлган чамбарак ҳосил қилиши ва ўзга сайёралардан келадиган учувчи аппаратларга қарши туриши лозим эди. Невадалик робот-ракеталарга эса Шимол – Жануб ҳалқаси ҳосил қилиш вазифаси юкланган эди.

Роппа-роса тушки соат учда «1-Сариўзак» космодромида «Беш дақиқа»лик назорат старт олди тизими ишга туширилди. Ҳар беш дақиқада барча экранлару таблоларда овоз дубляжлари билан огоҳлантирувчи қуйидаги ёзув пайдо бўларди: «Стартга тўрт соат эллик беш дақиқа бор! Стартга тўрт соат эллик дақиқа бор!...» Стартга уч соат қолганда «Дақиқа» тизими ишга туширилиши керак эди.

Бу орада «Паритет» самовий бекати ўзининг коинотдаги учуш параметрларини ўзгартиришга улгурди ва шу орада 1 – 2 ва 2 – 1 паритет-фазогирлар билан ҳеч

қандай алоқа қилмаслик учун бекатнинг борт тизимидаги радиоалоқа каналларининг коди янгиланди.

Айни пайтда, коинотдан худа-беҳудага 1–2 ва 2–1 паритет-фазогирларнинг узлуксиз радио сигналлари алоқани узмасликни ўтениб сўрашар эди. Улар Қўшмарбошнинг қарорига эътироз билдирмай, Тўқайтўш тараққиёти билан боғланиш муаммоларини қайта-қайта ўрганишни таклиф қилишар, бундан, биринчи навбатда, ерликлар манфаатдор бўлишларини таъкидлашар, бирдан шошма-шошарларча фавқулодда чоралар кўрмасликни, уларнинг бундай тадбирлари ҳар икки томон галактикалараро манфаатдорликка бўйсундирилиши лозимлигини; бироқ «Чамбарак» операциясини тўхтатилсин, негаки, бу операция ҳар икки томон муносабатларига раҳна солишини ва умуман, бутун Ер атрофини кенг миқёсда ҳалқа билан ўраб олиш инсониятга кони зарар ва бунинг учун камида минглаб йиллар талаб қилинишини уқтиришди... Аммо энди кеч эди... Бу оламда ҳеч ким уларнинг овозини эшитмас, бу олам кенглигида овозлари унсиз чиқаётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас эди...

Бу пайтда «1-Сариўзак» космодромида аллақачон «Дақиқа» тизими ишга туширилган, қайтариб бўлмас «Чамбарак» операцияси бошланишига эса саноқли дақиқалар қолганди...

Калхат навбатдаги кузатув парвозида тагин Ма-лақумдичоп жарлиги тепасида пайдо бўлди. Одамлар ҳамон ўз ишлари билан банд, белкуракларда ер қазишарди. Экскаватор бўлса катта тупроқ уюмини қазиб чиқарган, энди чўмичини ҳандақнинг чуқур еригача чўзиб, сўнгги тупроқ қолдиқларини олаётганди. Охири, тариллашини секинлатди-да, бир четга чиқди, одамлар бўлса, ҳандақнинг тубига тушиб олиб, яна қўшимча ниманидир кавлай бошладилар. Туя ўз

ўрнида турар, аммо малла ит кўринмасди: қаёққа кетиши мумкин? Калхат яқинлаб учиб, жарлик тепасида оҳиста айланди, бошини гоҳ ўнгга, гоҳ чапга буриб қаради, ниҳоят, малла итнинг тиркалма арава остида, шундоққина ғилдиракларнинг ёнгинасида чўзилиб ётганини кўрди. У дам олаётганга ўхшайди, балки мудраётгандир? Калхат билан унинг қанча иши бор? Калхат устидан кун бўйи неча бор айланиб учиб ўтди, у бўлса бирор марта бошини кўтариб осмонга қарамади ҳам. Ҳатто юмронқозиқ ҳам тик туриб олиб, бирон хавф-хатар йўқмикин, дегандек теварак-атрофга синчков қараб олгандан сўнг осмонга бир қараб олди. Ит бўлса, одамлар орасида яшашга ўрганганлигиданми, ҳеч нимадан хавотирланмайди ҳам, ташвиши ҳам йўқ. Керилиб ётганига қарамайсанми! Калхат унга бир сония ҳасад билан қаради-да, «Мана сенга!» дегандек думи остидан пирт этказиб оқ-кўкиш паталоғини отди ва яна энгил парвоз қилаверди. Нимадир осмондан Эдигей Бўроннинг энгига тап этиб келиб тушди. Қараса, қушнинг ахлати экан. Бу қаёқдан тушди? Эдигей энгини қоқиб ташлади-да, бошини кўтариб осмонга қаради. «Яна ўша оққуйруқ, ўшанинг ўзи. Боядан бери тепадан кетмай учиб юрибди. Бу ниманинг аломати бўлсайкин? Унга қандай мазза-я! Ҳавода қанот сирпаб сузиб юрибди». Унинг хаёлини чуқурнинг тубидан қийқирган Эдилбой Дарознинг овози бўлди:

– Қалай, Эдике, қараб кўр-чи! Бўладими ёки яна қазийвераими?

Эдигей қовоғини солганича, қабрнинг чеккасидан энкайиб қаради.

– Нариги бурчакка ўт, – деди Эдилбой Дарозга қўли билан ишора қилиб. – Сен эса, Қалибек, чиқавер, баракалла сенга. Назаримда чуқурлиги етарли бўлди. Шундай бўлса-да, Эдилбой, лаҳадни яна бир оз кен-

гайтир, «Ўлсанг гўринг кенгроқ бўлсин» деган нақл бор муслмонларда.

Эдигей Бўрон ишни буюргач, сув тўла кичик канистрни олди-да, экскаваторнинг нариги ёғига ўтиб, одат бўйича намоз олдидан таҳорат олди. Мана шундагина унинг кўнгли озми-кўпми таскин топди: ҳарқалай, Казангапни Она Байитга кўмишнинг имкони бўлмаган эса-да, ҳарна бўлганда ҳам иснодга қолишмади. Жасадни дафн этолмай, уйга қайтариб кетишмади. Агар у қатъият кўрсатмаганда шундай бўлиши турган гап эди. Энди қандай бўлмасин, қоронғи тушмасдан марҳумни ерга топшириб, Бўронлига етиб бориш зарур. Уйда, албатта, уларни кутиб ўтиришибди, соат олтига қолмай етиб келамиз, дейишган. У ёқда кутишади, кечикаётганлигимиз учун безовта бўлишади. Мана, соат тўрт ярим ҳам бўлиб қолибди. Ҳали ўликни кўмиш ва Сариўзак даштини босиб ўтиш керак. Қанчалик тез юрилганда ҳам камида икки соатсиз етиб олишади. Айни пайтда, дафн маросимини қонун-қондасига амал қилмай, наридан-бери ўтказиш ҳам одатдан эмас. Жуда бўлмаса, жанозани хуфтонга бориб ўқишар. Бошқа илож қанча...

Таҳорат олгандан сўнг энгил тортган Эдигей энди маросимни ўтказишга ўзини ҳақли деб билди. Канистрнинг қалпоғини ёпаркан, у экскаватор ортидан соқол-мўйловини силаганча, салобат билан чиқиб келди.

– Оллонинг қули Казангапнинг фарзанди Собитжон, менинг чап томонимда тур, сизлар тўрттовларинг жасадни қабрнинг четига олиб келиб, марҳумнинг бошини кунчиқар томонга қаратиб қўйинглар, – буюрди у бирмунча тантанавор оҳангда. Буларнинг барчаси бажарилгач: – Мана энди ҳаммамиз муқаддас Каъба томонга қараб ўтирамиз. Кафтларингни ёзинглар, оллой-таолони ёдга олинглар, бизнинг фикру ҳаёлимиз унинг даргоҳида қабул бўлсин, – деди.

Қизиғи шунда эдики, Эдигей ўз ортидан ҳеч қандай истеҳзо, кулиш, шивир-шивир овозларини эшитмади. У шунисига ҳам рози эди. Бўлмаса: «Қўйсангиз-чи мўйсафид бошни оғритмай, сиз қанақа масхаравоз мулласиз, келинг, яхшиси ўликни тезроқ кўмайлигу, эртароқ уйга қайта қолайлик», дейишлари ҳам мумкин эди-да. Бунинг устига, Эдигей жанозани қабр устида ўтириб эмас, балки тик турганча ўқишга жазм қилди: ислом дини келиб чиққан араб мамлакатларидаги қабристонларда Қуръонни тик туриб ўқишларини билимдон кишилардан эшитганди. Ҳақиқатан ҳам шундайми, йўқми, ҳарқалай, нима бўлганда ҳам Эдигей боши билан Тангрига яқин бўлишни истади.

Бироқ жанозани ўқиш олдида ёруғ дунёнинг ўнг томонига бир, сўл томонига бир бош эгиб, таъзим қилиб, оламни яратганнинг ўзига сиғиниб одам зоти бу ёлғончи дунёга тасодифан келиб, бир куни, хоҳ кундуз, хоҳ кечаси оламдан ўтишини ёдга олиб, худо бир, расул барҳақ дея кўкка бош кўтариб қараркан, Эдигей яна ўша оққуйруқ калхатни кўрди. У бамайлихотир секин-аста қанот сирпаб, бир текисда доиралар ясаб, яқинлашиш пайида парвоз қилиб юрарди. Аммо калхат ўй-хаёлларига асло халал бермади, алахситмади, аксинча, фикрларини бир ерга жамлаб олишига ёрдам берди.

Чуқур қазилган қабр ёнида, замбил тобутда оқ наматга ўралган Казангапнинг жасади ётарди. У ҳаммага ва ҳар бир кимсага, охират дунёгача бўлган барча давр ва замонларга мўлжаллаб, олдиндан башорат қилиб айтиб қўйилган Қуръон оятларини пичирлаб ўқирди, мархумлар учун ҳам, тириклар учун ҳам, бандаси қайси даврда яшамасин ва ким бўлишидан қатъи назар ва ҳатто туғилиши зарур бўлган янги авлод ҳам худонинг кули эканлиги, демак пайғамбарларнинг мерос қилиб қолдириб кетган ва жамики нарсани ўзи-

да мужассам этган турмушнинг ана шу умумий формуласи ҳақидаги сўзлар ҳаммага тегишли эканлигини пичирлаб тиловат қилар эди. Эдигей Бўрон уларни ўз қалбидан чиққан ва ҳаёт тажрибасидан олган ўз шахсий фикрлари билан ҳам тўлдиришга ҳаракат қилди. Инсон дунёга шунчаки келиб кетавермайди-ку, ахир!

«О, Тангрим, агар тинглаётганинг рост бўлса, ота-боболарим китоблардан ёд олиб айтиб ўтган Қуръонни мен ҳам улар изидан бориб, қайта такрорлаётганимни эшит. Ўйлайманки, менинг айтган фикрларим ортиқча бўлмас.

Мана, биз Малақумдичоп жарлигида, кимсасиз ва бегона жойда, Казангап учун қазилган қабр устида турибмиз. Уни ўзи васият қилган қабристонга дафн этиш иложини тополмадик. Кафтларимизни ёзиб Казангап билан видолашаётганимизда осмондан оққуйруқ қушинг қизиқиб қараб турибди. О, Яратган эгам, агар ўзинг бор бўлсанг, бизни афв эт, гуноҳимизни кечир, қулинг Казангапни ўз паноҳингга лутфан қабул эт, агар у шунга лойиқ бўлса, руҳига мангу ором бағишла. Биз қўлимиздан келганини қилдик. Қолгани ўз эркингда!

Энди эса, сенга шундай дақиқаларда мурожаат қилар эканман, кўзим тириклигида, фикр юритишга қодир эканлигимда мени эшит. Бандаларингни сенга айтари аниқ: раҳм қил, мадад бер, паноҳингда сақла! Гуноҳсизлар ҳам, гуноҳкорлар ҳам сендан ортиқ даражада кўп ёрдам кутишади. Ҳатто қотил ҳам сени ўз томонига тортгиси келади. Сен эса, ҳамон сукутдасан. Нимасини айтай, бизнинг назаримизда, кимки жуда қийналиб қолганда, ўша одам учун сен мавжудсан. Сенга қийин, тушунаман, ахир бизнинг илтижоларимизнинг чеки йўқ. Сен эса ёлғизсан. Мен сендан ҳеч нарса сўрамайман. Ушбу дамларда дилимда кечаётган гапларни айтмоқчиман, холос.

Найман она ором олаётган табаррук қабристонимиздан бундан буён маҳрум этилганлигимиз учун суягим қақшайди. Бинобарин, шундай экан, мен ҳам унинг муқаддас пойқадами теккан Малакумдичопда ётишни истайман. Ҳа, биз ҳозир тупроққа топшираётган Казангап билан ёнма-ён ётайин. Одам ўлгандан сўнг руҳи нимагадир айланиши рост бўлса, унда мен чумолига эмас, балки оққуйруқ калхатга айлана қолайин. Негаки, ҳув осмондаги калхатдек Сарийўзак узра қанот қоқиб парвоз қилиб, юксаклардан қадрдон заминимизга суқланиб қарайин. Вассалом.

Васиятимни эса бу ерга мен билан келган ёшларга айтиб кетаман. Мени шу ерга кўмишларини уларга васият қиламан. Бироқ тепамда Қуръонни ким ўқийди, буни билолмайман. Булар Худога ишонишмайди, бунинг устига, ҳеч қандай оятни ҳам билишмайди. Ахир, оламда Худо борлигини ҳеч ким билмайди ва ҳеч қачон билолмайдилар ҳам. Биров «бор» деса, бошқаси «йўқ», дейди. Мен сенинг борлигинга ишонгим келарди, сен менинг қалбимдасан, ўй-хаёлимдасан, Қуръон ўқиётиб сенга мурожаат этар эканман, аслини олганда, ўзимга сен орқали мурожаат қилгандай бўламан. Ўшанда сен қандай ўйлаган бўлсанг, мен ҳам шундай ўйлаган бўламан, яратган эгам. Ҳамма гап шунда-да! Ёшлар бўлса бу ҳақда ўйлашмайди, Қуръон деганни назар-писанд қилишмайди. Ажабо, ўлим дақиқаларида улар ўзларига ва яна бошқаларга нима дея олишаркан? Уларнинг ҳар бири ўзини худо санаб юргани билан ўз инсоний қадр-қимматини англаб етмагандан сўнг юксак инсонийлик маъносини қаердан ҳам тушунсин? Бу масхараомуз сўзларим учун афв эт... Уларнинг биронтаси худо ҳам бўла олмайди, бироқ унга интилмасанг одамийлик қиёфасидан ҳам чиқасан. Инсон ўзини маҳфий равишда Худо санаб сен банда-

ларинг учун жон куйдирганинг каби жон куйдирган-ларида эди, яратган эгам, унда сенинг ўзинг ҳам бўлмаган бўлар эдинг-да... Мен эса сенинг беному нишон йўқолиб кетишингни хоҳламас эдим...

Менинг арз-армонларим шулар. Ошкора айтган бўлсам, афв сўрайман. Мен оддий одамман, шунга яраша фикрлайман. Ҳозир жанозани ўқиб бўлганимдан сўнг, дафн қилишга киришамиз. Омин, оллоху акбар...»

– Омин, – деб фотиҳа қилди-да, Эдигей Бўрон бир оз жимиб қолди, кейин осмондаги калхатга яна бир дафъа қайғу аралаш тикилиб олгач, ортда турган одамларга қараб ўгирилди – улар тўғрисидаги фикрларини эндигина олло-таолога айтиб бўлганди. Тангри билан бўлган суҳбат тугади. Қаршисида ҳамроҳлари, ниҳоят чўзилиб кетган дафн маросимини бирга ўтказишлари лозим бўлган беш киши турарди.

– Мана, – деди у ўйчан, – жанозада ўзим учун ҳам, сизлар учун ҳам айтишим лозим бўлган гапларни айтдим. Энди ишга киришамиз.

Эдигей Бўрон орденли камзулини ечиб ташлагач, ўзи қабр тубига чўкди. Унга Эдилбой Дароз ёрдамлашди. Собитжон марҳумнинг ўғли бўлгани учун қўшилмай, бир чеккада қайғули бош эгиб турди. Қалибек, Жумағали ва пиёниста куёв – учаласи замбилдан наматга ўралган мурдани олиб, қабрнинг ичига, Эдигей билан Эдилбой Дарознинг қўлига узатишди.

«Видолашиш маҳали ҳам келди! – деб ўйлади Эдигей Бўрон Казангапнинг жасадини мангуга лаҳадга узатар экан. – Эртадан бери жой тополмай овора бўлиб юрганлигимиз учун кечир. Кун бўйи сени гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа олиб юрдик. Начора, шундай бўлди-да. Сени Она Байитга дафн этолмаганлигимиз учун биз айбдор эмасмиз. Аммо хафа бўлма, бу ишни мен шундайлигича қолдирмайман. Қаерга бориш лозим

бўлса – бораман. Кўзим тирик экан, жим турмайман. Айтадиганимни айтаман уларга! Тинч ёт ўзинг, ётган жойингда. Замин нақадар поёнсиз, сенга эса бир парча ер шу ердан насиб этган экан. Бу ерда сен ёлғиз эмассан. Яқинда мен ҳам ёнингга келаман, Казангап. Бир оз кутгин мени. Кўнглинг тўқ бўлсин. Агар бирор бахтсиз ҳодиса юз бермаса, ўз ажалим билан ўлсам, ёнингга келаман ва яна бирга бўламиз. Биз Сариўзак ҳокига айланамиз. Аммо буни ўзимиз билмай қоламиз-да. Бу тирикларгагина раво кўрилган. Шунинг учун ҳам сенга гапираётганим билан, аслида ўзимга гапираяпман. Ҳа, биз бордан йўқлик сари шундай кетаверамиз. Поездлар бўлса Сариўзак бўйлаб елаверади, бизнинг ўрнимизга ҳам бошқалар келаверади...»

Узоқ йиллар мобайнида Бўронли бекатида бирга юриб, иссиқ-совуқни бирга татиб, қайғу ва қувончларини бирга баҳам кўришиб кечирган ҳаёт икки оғиз видолашув сўзига жо бўлиб жони ачиган Эдигей шу ерга келганда чидаб тура олмади, хўрсиниб йиғлаб юборди. Инсонга буюрганининг қанчалик кўп ва қанчалик озлигига қаранг!

– Гапимни эшитяпсанми, Эдилбой? – деди Эдигей лаҳаднинг ичида елкама-елка тураркан. – Сен мени ҳам шу ерга дафн эт, ёнгинасида ётай. Мени ўз қўлларинг билан мана бундай қилиб жойлаштир. Қулай ётишим учун ҳозир қандай қилаётган бўлсак, худди шундай қилиб ётқиз. Сўз берасанми?

– Бас қил, Эдике, кейин гаплашамиз. Энди тепага чиқавер. Чаласини ўзим битираман. Хотиржам бўл, Эдике, қани чиқақол. Изтироб чекаверма мунча.

Тер босган Эдигей юзидаги тупроқни артар экан, қабр тубидан кўтарилди, юқорида турганлар унга қўл чўзишди, у аллақандай мунгли сўзларни айтиб энтикиб йиғлаганча тепага чиқди. Қалибек чолнинг ювиниб олиши учун сув солинган канистрни олиб келди.

Кейин лаҳадга бир сиқимдан тупроқ ташлаб, шамолга тескари турганча тупроқ торта бошладилар. Дастлаб белкурак билан кўмишди, сўнг Жумағали бульдозери билан тупроқни суриб берди, сўнгра яна белкуракларда қабр устидаги тупроқни текислаб шиббалашди...

Оққуйруқ калхат эса булутлар ортидан Малақум-дичоп жарлигида чанг-тўзон кўтариб ишлаётган бир тўда кишиларга назар ташлаб, қанот қоққанча сайр қилиб юрарди. Лаҳад ўрнида тупроқ уюми бино бўлгач, калхат одамлар орасида қандайдир бир жонланишни сезди. Малла ит ҳам тиркалма арава остидаги ўрnidан туриб, одамлар олдида айланиб қолди. Унга нима бор экан? Фақат попукли ёпиқ солинган қари туягина тинимсиз кавшаниб, пинагини бузмай кавш қайтарарди.

Афтидан, одамлар кетишга ҳозирланяпти. Йўғ-э, ана, улардан бири – туянинг эгаси кафтларини очиб, юзига тортди, бошқалари ҳам худди шундай қилишди...

Вақт ўтиб борарди. Эдигей Бўрон ёнида турганларга шошмасдан синчковлик билан кўз югуртириб чиқди-да, деди:

– Мана, тугатдик. Казангап қандай одам эди-и-и?

– Яхши одам эди, – жавоб беришди бошқалар.

– Унда ҳеч кимнинг қарзи қолмадими? Мана, бу ерда унинг ўғли турибди, отасининг қарзлари бўлса, бўйнига олсин.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда Қалибек ҳамманинг номидан:

– Йўқ, унда ҳеч кимнинг қарзи қолмаган, – деди.

– Хўш, сен нима дейсан, Казангапнинг ўғли Собитжон? – мурожаат қилди унга Эдигей.

– Ҳаммаларингга раҳмат, – қисқа жавоб қилди у.

– Ундай бўлса, уйга жўнадик! – деди Жумағали.

– Ҳозир. Яна битта гапим бор, – уни тўхтатди Эдигей Бўрон. – Ораларингда энг кексаси ўзимман. Ҳаммаларингга илтимосим бор: агар шундай ҳол юз берса, мени ҳам мана шу ерга, Казангапнинг ёнига қўйинглар. Эшитяспизларми? Буни менинг васиятим, деб билинглари.

– Буни ҳали ҳеч ким билмайди, Эдике, ҳали нима бўлади, нима қўяди, элдан бурун гапиришнинг нима кераги бор, – деди Қалибек.

– Бари бир, – дея ўз гапини маъқуллади Эдигей. – Айтиб қўйиш менга қарз, уқиб олиш сизларга парз. Вақти-соати келганда васият қилиб кетган эди, деб эслайсизлар.

– Яна қандай васиятларинг бор? Эдике, бир йўла айтақол, – вазиятни ўзгартириш учун ҳазил қилди Эдилбой Дароз.

– Сен аралашма, – хафа бўлди Эдигей. – Мен жиддий гапиряпман.

– Эслаб қоламиз, Эдике, – уни тинчлантирди Эдилбой Дароз. – Агар бирор гап бўлса, ҳаммасини сен истагандек адо этамиз. Хотиржам бўл.

– Мана бу – йигитнинг гапи, – деди қаноат ҳосил қилгандай Эдигей.

Тракторлар қўзғала бошлади. Улар жарлик тепасидан пастга тушгунча Эдигей Бўрон Қоранорнинг жиловидан ушлаб, Собитжон ёнида борди. У ичини тирнаётган нарса ҳақида Собитжон билан ёлғиз гаплашиб олмоқчи эди.

– Гапимга қулоқ сол, Собитжон, мана қўлимиз ҳам бўшади, энди бир нарсани гаплашиб олишимиз лозим. Қабристонимиз Она Байит борасида энди нима қиламиз? – савол оҳангида деди у.

– Нима ҳам қилардик? Бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, – деди Собитжон. – Лойиҳа лойиҳа-да. Уни лойиҳа бўйича йўқ қилишади. Бор гап шу.

– Мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасдим. Унда ҳар қандай ишга қўл силтаб, ташлаб кетаверса бўлади. Мана, сен шу ерда туғилиб, шу ерда униб-ўсдинг. Отанг сени ўқитди. Мана бугун эса уни кўмдик. Бийдай далага кўмдик, дилга таскин берадиган биргина нарса – нима бўлса ҳам ўз қадрдон ерига дафн этдик. Саводинг бор, вилоятда ишлайсан, худога шукр, истаган кишинг билан тиллаша оласан. Ҳар хил китоблар ўқигансан...

– Бундан нима фойда? – унинг гапини бўлди Собитжон.

– Гап шундаки, эртагаёқ бу ернинг бошлиғига бир-галашиб борсак, у билан гаплашимизга ёрдам берсанг, бу шаҳарчанинг энг каттаси бордир-ку, ахир. Она Байитни ер билан яксон қилишларига йўл қўйиб бўлмайди! Ахир, бу ерда тарих ётибди.

– Буларнинг бари эски чўпчаклар, тушунсанг-чи, Эдике. У ерда оламшумул, коинотга доир масалалар ҳал этилади, биз бўлсак қандайдир бир қабристон хусусида шикоят қилиб борамизми. Бунинг кимга кераги бор? Улар учун бу – тфу! Бари бир, бизни у ёққа киритишмайди.

– Бормасак, қўйишмайди-да. Агар талаб қилсак, киритишади. Агар иложи бўлмаса, бошлиқнинг ўзи келмасмикан. У тоғ эмаски, ўрнидан қўзғалмаса.

Собитжон Эдигейга ғазабкорона назар ташлади.

– Бу бемаъни гапингни қўй, қария. Мендан эса умид қилма. Шахсан менга бунинг ҳеч қандай кераги йўқ.

– Ҳа-а, шундоқ демайсанми. Гап тамом. Чўпчаклар эмиш?..

– Сен нима деб ўйлагандинг? Оёғини қўлига олиб югуриб қолади, деб ўйлагансан-да, мени! Хўш, менинг оилам, ишим, бола-чақаларим бор. Нимага энди шамолга қарши чоптиришим керак? Бу ердан қилинган битта қўнғироқ туфайли орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми? Э, йўқ, раҳмат!

– Раҳматинг ўзингга буюрсин, – деди Эдигей Бўрон ва жаҳл аралаш қўшимча қилди: – Орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми, дедингми?! Бундан чиқди, сен фақат орқанг учун яшаб юрган экансан-да!

– Сен эса нима деб ўйлагандинг? Худди шундай! Бу сенга осон. Ким бўлсан? Ҳеч ким. Бизлар эса орқамиз учун яшаймиз. Оғзимизга ширинроқ луқма тушсин, деб шундай яшаймиз.

– Э, ҳа! Илгарилари бош учун эъозлашарди, бундан чиқди, энди орқаларинг учун эъозлашар экан-да.

– Қандай истасанг, шундай тушунавер. Бироқ аҳ-моғингни топиб бўлсан.

– Тушунарли. Гап битта! – унинг гапини чўрт кесди Эдигей Бўрон. – Отангнинг маъракаларини ўтказ, Худо хоҳласа, сен билан бошқа учрашмаймиз.

– Шундай қилишга тўғри келади, – юзини буриштирди Собитжон.

Шу гапдан кейин ажралиб кетишди. Эдигей Бўрон туяга миниб олгунча тракторчилар моторни юргизиб, кутиб туришди. Аммо Эдигей уларнинг иложи борича тезроқ боришларини, маъракада одамлар кутиб қолишганини, ўзининг эса туяда истаган йўл билан секин-аста боражагини айтди.

Тракторчилар жўнаб кетишди. Эдигей жойидан қи-мирламай, бундан буён қандай йўл тутиш кераклигини ўйларди.

Энди у содиқ ити Йўлбарсни ҳисобга олмаганда, Сариўзак даштида танҳо ўзи қолган эди. Ит, аввало, кетаётган тракторлар ортидан чопди, сўнгра, эгаси билан уларнинг йўли бир эмаслигини англаб, ортига қайтди. Аммо Эдигей унга эътибор бермади. Мабодо ит уйга қочиб кетганида ҳам чол буни сезмаган бўларди. Юрагига қил ҳам сиғмасди. Собитжон билан ораларида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини эзаётган, руҳий тушкунликка солган қалб туғенини босолмасди.

Эдигей Бўрон ўкинарди, у билан гаплашгани учун қаттиқ ўкинарди – сўзларини елга совурди. Маслаҳатлашишга ва ёрдам сўрашга арзийдиган одаммиди Собитжон? Саводли, маълумотли, ўзига ўхшаганлар билан осон тил топишади, деб умидвор бўлганди-да. Турли курсларда, институтларда таълим олган бўлса нима қилибди? Эҳтимол, уни ҳозир қандай бўлса, шундай бўлиши учун ўқитишгандир. Эҳтимол, қайлардадир Собитжонни бошқа биров эмас, айнан Собитжон бўлиб етишиши учун кўп меҳнат сарф қилган иблисдек ўткир ақл соҳиби бордир. Ахир, Собитжоннинг ўзи радио орқали бошқариладиган одамлар ҳақидаги бемаъни бир нарсани бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилиб берган эди-ку. Шундай вақт яқинлашиб келаётганмикин?! Ўша кўринмас ва ҳар нарсага қодир куч буларни аллақачон радио орқали бошқараётган бўлса-чи...

Эдигей чол бу ҳақда ўйлаган сари, зилдай хаёллардан баттар хуноби ошди, боши берк кўчага кириб бораверди. – Сен манқуртсан! Ҳақиқий манқурт! – Собитжондан нафратланиб ва ачиниб ичида шивирлади у.

У мурасага келишни истамас, ҳали букчайиб қолмасидан нимадир қилиш кераклигини яхши тушунарди. Агар чекинадиган бўлса, барчанинг кўзи олдида мағлубиятга учраган бўлади. Буни Эдигей Бўрон жуда яхши тушунарди. У Она Байит борасида нимадир қилиш лозимлигини англади, лекин нимадан бошлаш, қандай ҳаракат қилиш, қаёққа бориш, қандай тадбир кўриш кераклигини аниқ билмасди.

Эдигей Қоранор устида ўтириб, залворли хаёлларга чўмганча, атрофни кузатарди. Чор атрофи жимжит сахро. Малакүмдичопнинг қизил қумли жарларида шомги соялар пайдо бўлди. Тракторлар аллақачон кўздан ғойиб бўлиб, овозлари ҳам тиниб қолганди. Ёшлар кетишди. Сариўзак ҳақидаги бор ҳақиқатни

билган, хотирасида сақлаб қолганлардан бири бўлмиш кекса Казангап энди поёнсиз сахро ўртасидаги яқиндагина тупроғи тортилган якка қабрда ётибди. Бу тепа аста-секин чўкиб, кичрайиб, Сарийзак гулларига бурканишини, кейинчалик бу қабрни бошка ерлардан ажратиб бўлмаслигини Эдигей тасаввуридан ўтказарди. Ҳа, шундай – ҳеч ким ердан узоқ яшамайди, ҳеч ким тақдирдан қочиб қутулолмайди...

Кечга яқин қуёш оғирлашиб қолгандек секин-аста уфққа томон ёнбошлай бошлади. Унинг нурлари дақиқа сайин ўзгарарди. Кунботар ёқда мовийлик билан қоронғилик билинар-билинемас даражада қоришиб, кеч кира бошлаган эди.

Эдигей Бўрон вазиятни ҳисобга олиб кўргач, зонага ўтиладиган кўтарма ғов ёнига қайтиб боришга қарор қилди. Бошқа йўлини ўйлаб тополмади. Дафн маросими ҳам ортда қолди, энди ҳеч ким ва ҳеч нарсага боғлиқ эмас, хуллас, ўйлаганларини амалга оширадиган энг қулай фурсат келган эди. Ҳаммасидан ҳам аввал қоровулда турганларга катта бошлиқ олдига олиб боришларини, соқчилар назорати остида бўлса ҳам майли, муҳими, бошлиқ олдига олиб боришларига кўндиришни дилига тугди. Агар бунинг иложи бўлмаса, ўша бошлиқни кўтарма ғов ёнига келиб, Эдигей Бўроннинг гапларини тинглашга мажбур қилиш керак. Ана шунда у бор гапини юзига айтади...

Буларнинг ҳаммасини пухта ўйлаб олганди. Энди Эдигей Бўрон бу режасини имилламасдан амалга оширишга қарор қилди. У кўтарма ғов олдида қатъият кўрсатиб, киришга рухсатнома олишга ёки бошлиқ билан учрашишга эришиши керак. Ҳа, шундан бошлайди. Қандайдир Тансиқбоев эмас, энг катта бошлиқ гапини эшитмагунча тинчимаслиги, қоровулда турганларни тушунишга мажбур этиши керак...

У руҳан дадилланди:

– Таваккал! Агар итнинг эгаси бўлса, бўрининг Худоси бор! – ўзига далда берди у ва ўша ёққа йўл оларкан, Қоранорга қамчи босди.

Шу аснода офтоб ботиб, қоронғилик қуюқлаша бошлади. У зонага яқинлашиб қолганда, атрофни зулмат қоплаган эди. Пост чироқлари аниқ кўришиб, симтўсиққа ярим чақиримлар қолганда, Эдигей бирдан шошила бошлади. У туядан сирғалиб тушди. Бундай ишда туянинг нима кераги бор! Ким билсин, қанақа бошлиққа дуч келади. Эҳтимол, гаплашишни ўзига эп кўрмай: «Туянг билан даф бўл. Қаёқдан пайдо бўлдинг? Сени қабул қилмайман», деб хонасига ҳам киргизмас. Зеро, Эдигей ўз режасининг нима билан тугагини, у ерда қанча кутиши кераклигини ҳали билмасди, Қоранорни эса ҳозирча тушовлаганча далада қолдирса бўлади.

– Сен ҳозирча шу ерда кутиб тур, мен бориб уришиб кўраман, – туяга қараб пўнғиллади у аслида ўзига далда бермоқчи бўлиб. Туяни чўктиришга тўғри келди, хуржундан тушовни олиш керак эди.

Эдигей тушов билан овора бўларкан, атроф жимжит эди. Атрофга шундай сукунат чўккан эдики, у ўзининг нафас олишини, ҳаводаги қандайдир ҳашаротларнинг дам-бадам чириллаши ва ғувиллашини эшитиб турарди. Боши узра сонсиз юлдузлар чарақларди. Борлиқ шундай сокин эдики, ҳозир нимадир содир бўлиши керакдек эди. Борлиқ алланимани кутгандек сукутда...

Ҳатто Сариўзак сукунатига кўникиб кетган Йўлбарс ҳам сергак тортиб, нимагадир ғингширди. Бу сокинликда уни нима безовта қилаётган экан?

– Ҳали ҳам оёқларим остида ўралашаяпсанми! – деди норози оҳангда итнинг эгаси. Сўнг ўйлаб қолди: итни нима қилиш керак? У бари бир орқамдан қол-

майди. Ҳайдасанг ҳам кетмайди. У ерга ит билан бо-риш яхши эмас. Юзимга айтишмаса ҳам манави чолни қаранглар, ҳақлигини ҳимоя қилиб келибди, ёнида эса итдан бошқа ҳеч ким йўқ, деган хаёлга борадилар. Итсиз боргани маъкул. Эдигей итни узун арқон билан туянинг абзалига боғлаб қўймоқчи бўлди. Қайтиб келгунича ит билан туя бирга бўлгани тузук. Шу мақсадда итни чақирди: «Йўлбарс! Йўлбарс! Бу ёққа кел!» У итнинг бўйнига арқон солиш учун эгилди. Худди шу маҳал ҳавода нимадир юз берди, осмонда нимадир кучайиб бораётган вулқондек гумбурлаб қўзғалди. Яқингинада, космодром зонасида даҳшатли олов устунининг ёрқин алангаси шиддат ила осмонга кўтарилди. Эдигей Бўрон қўрқувдан ўзини орқага ташлади, туя бўлса бўкириб, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Ит даҳшатдан эгасининг оёғи остига ўзини ташлади.

Транскосмик тўсувчи «Чамбарак» операцияси бўйича биринчи ҳарбий ракета-робот ҳавога кўтарилди бошлаганди. Сариўзақда роппа-роса соат кечки саккиз. Биринчисидан сўнг иккинчиси, ортидан учинчиси кўтарилди ва яна, яна... Ракеталар ер шари атрофини доимий ҳаракатланувчи кардон билан тўсиш учун олис фазога йўл олаётган эдилар. Ердаги ишларда ўзгариш бўлмаслиги учун, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолиши учун қилинаётган эди бу ишлар...

Аланга аралаш кулранг-кўкиш тутун бурқираб отилиб чиқди-да, гўё бош узра ағдарилиб тушгандек бўлди... Одам, туя, ит – бу оддий жонзотлар ақл-хушини йўқотиб, бу ердан узоқроққа қочишарди. Улар бир-бирини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, маҳобатли оловли яшин билан ёритилган чўл бўйлаб қочишарди...

Улар қанчалик узоқ чопишмасин, худди бир жойда туриб чопаетгандек эдилар, ҳар бир янги портлашдан борлиқни ёруғлик қамраб олар ва атрофни яксон қиладиган гумбур-гумбурлар бошлари узра янграрди.

Одам, туя ва ит орқаларига қарамасдан қочишарди. Кутилмаганда Эдигейнинг ёнгинасида оқ қуш, Найман она ўз ўғли – Манқуртнинг ўқидан эгардан қулаган пайтда унинг оқ рўмолидан бино бўлган оппоқ қуш пайдо бўлди. Оққуш гумбурлаш ва тўс-тўполонда одам билан ёнма-ён учар, қичқирарди:

– Кимнинг ўғлисан? Сенинг исминг нима? Исмингни эсла! Сенинг отанг Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой...

Зичлашаётган қоронғилиқда унинг овози яна узоқ вақт янграб турди...

Бир неча кундан сўнг, Қизил Ўрдадан Бўронли бекатига Эдигейнинг иккала қизи – Саула билан Шарофат эрлари, болалари билан етиб келишди. Улар Казангапнинг ўлими ҳақида телеграмма олишгач, ҳар бир ёмоннинг бир яхшиси бор, деганларидек таъзия билдириш, шу баҳонада, бир-икки кун ота-оналари ҳузурида меҳмон бўлиб кетиш учун ҳам келишган эди.

Улар бир тўда бўлиб поезддан тушиб, Эдигейнинг остонасига қадам қўйишганда оталари уйда йўқ эди. Уккубола югуриб чиқди, у болалари билан қучоқлашиб йиғлаб, ўпишиб кўришаркан, тинмай жаврарди:

– Ўзингга шукур, эгам! Айни вақтида келдиларинг! Оталаринг қанчалар хурсанд бўлади. Қандай яхши, ҳаммаларинг йиғилиб келибсизлар! Оталаринг хурсанд бўлади!

– Отамнинг ўзи қаерда? – сўради Шарофат.

– У кечга яқин қайтади. Эрталабдан Почта қути-сига, у ернинг бошлиқлари олдига кетди. Қандайдир ишлари бор! Мен кейинроқ айтиб бераман. Вой, нега қараб турибсизлар? Ўз уйларинг ахир, болаларим...

Бу ўлкаларда поездлар одатдагидек машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан
қопланган ҳайҳотдек даштлик – Сариўзак, ўртачўл
ястаниб ётади.

*Чўлпонота, 1979 йилнинг декабр – 1980 йилнинг
март ойлари*

Адабий-бадиий нашр

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

АСРНИ ҚАРИТГАН КУН

Роман

Муҳаррирлар
Маъмура ҚУТЛИЕВА
Феруза ҚУВОНОВА

Мусахҳиҳ
Суннат МУСАМЕДОВ

Бадиий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Нигора УМАРҚУЛОВА

Лицензия рақами: АИ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 2015 йил 30 сентябрда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 13,5 Шартли босма табағи 22,68

Гарнитура «Cambria». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 187.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-30-52;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru